

Міністерство освіти і науки України
Національна академія педагогічних наук України
Український науково-методичний центр практичної психології і соціальної роботи
Харківський національний педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди
Харківський національний університет внутрішніх справ України
Міжнародний жіночий правозахисний центр «Ла Страда-Україна»
Всеукраїнська асоціація практикуючих психологів

**СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА
ТА ПСИХОЛОГІЧНА ДОПОМОГА
СІМ'ЯМ З ДІТЬМИ
В ПЕРІОД ВІЙСЬКОВОГО
КОНФЛІКТУ**

навчально-методичний посібник

Київ 2015

УДК
ББК

П

Автори:

Андрєєнкова В.Л., Бандурка І.О., канд. юрид. н., Бочкор Н.П., Виходцева О.А., канд. психол. н., Войцях Т.В., Волошин П.В., докт. мед. н., проф., Гніда Т.Б., канд. психол. н., Журомська Л.М., Зеленько О.А., Калашник О.А., Кирилюк І.М., канд. психол. н., Кліменко О.Д., Ковальчук Л.Г., канд. пед. н., Кукуруза Г.В., докт. психол. наук, Ларіна Ю.А., Левченко К.Б., докт. юрид. н., проф., Лунченко Н.В., Луценко Ю.А., Марута Н.О., докт. мед. н., проф., Никонова І.Ю., Панок В.Г., докт. психол. наук, проф., Проскуріна Т.Ю., докт. мед. н., проф., Разводова Т.О., Руденко І.М., канд. психол. н., Сосновенко Н.В., Тінякова А.І., канд. психол. н., Третиннікова Л.А., Трубавіна І.М., докт. пед. н. проф., Швед О.В., канд. соціол. н., Шевченко Л.О., канд. психол. н., Шестопалова Л.Ф., докт. психол. наук, проф

Рекомендовано до друку вченою радою ХНПУ ім. Г.С. Сковороди (протокол №3 від 12.06.15) та радою Українського науково-методичного центру практичної психології і соціальної роботи НАПН України (протокол №6 від 30.04.2015)

Рецензенти:

Бандурка О.М., доктор юридичних наук, професор, академік АПрН України, радник ректора ХНУВС
Золотухина С.Т, доктор педагогічних наук, професор, зав. кафедрою загальної педагогіки вищої школи ХНПУ ім. Г.С. Сковороди
Мамічева О.В., доктор психологічних наук, професор, зав. кафедрою логопедії і спеціальної психології ДВНЗ "Донбаський державний педагогічний університет"

П

Загальна редакція:

Левченко К.Б., докт. юрид. наук, канд. філософ. наук, професор,
Панок В.Г., докт. психол. наук, професор,
Трубавіна І.М., докт. пед. наук, професор

Упорядники: Бочкор Н.П., Лунченко Н.В.

Соціально-педагогічна та психологічна допомога сім'ям з дітьми в період військового конфлікту : навчально-методичний посібник. – К. : Агентство "Україна". – 2015. – __ с.

ISBN 978-966-137-

Видання містить аналіз становища сімей з дітьми в Україні в умовах військового конфлікту; опис міжнародного та вітчизняного досвіду соціально-педагогічної та психологічної роботи в такій ситуації; теоретичні та методичні матеріали з надання психологічної допомоги постраждалим унаслідок масових зіткнень і бойових дій, вимушеним переселенцям, особливо дітям; аналіз змісту, концепцій і стратегій соціально-педагогічної роботи в період конфлікту, а також методичні рекомендації та розробки для педагогічних працівників, психологів, інших фахівців, які працюють із сім'ями, що постраждали внаслідок конфлікту.

Для класних керівників, соціальних педагогів, практичних психологів, педагогічних і соціальних працівників, студентів вищих навчальних закладів педагогічного та соціального профілю, фахівців громадських організацій, широкого кола громадськості.



Надруковано за сприяння Діаконія Катастрофенгілфе та фінансової підтримки Міністерства закордонних справ Німеччини.

ISBN 978-966-137-

УДК
ББК

© МЖПЦ «ЛаСтрада-Україна», 2015
© Андрєєнкова В.Л., Бандурка І.О., Бочкор Н.П. та ін., 2015

ЗМІСТ

ВСТУПНЕ СЛОВО	7
1. ВПЛИВ ВІЙСЬКОВОГО КОНФЛІКТУ НА СТАНОВИЩЕ СІМЕЙ З ДІТЬМИ В УКРАЇНІ. ШЛЯХИ РЕАГУВАННЯ	10
1.1. Наслідки військового конфлікту: соціально-педагогічний, правовий та психологічний аспекти. <i>Левченко К.Б., Панок В.Г.</i>	10
1.2. Вплив військового конфлікту на прояви насильства в родині та громаді. <i>Бандурка І.О., Калашник О.А., Левченко К.Б., Швед О.В.</i>	14
1.3. Організаційно-методичні аспекти роботи працівників психологічної служби системи освіти у сучасній соціально-політичній ситуації. <i>Лунченко Н.В.</i>	22
2. МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД НАДАННЯ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ТА ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ В УМОВАХ ВІЙСЬКОВОГО КОНФЛІКТУ В УКРАЇНІ	30
2.1. Міжнародні стандарти надання гуманітарної допомоги в період збройного конфлікту в країні. <i>Ковальчук Л.Г.</i>	30
2.2. Міжнародні стандарти здійснення освітньої діяльності в період збройного конфлікту в країні. <i>Ковальчук Л.Г.</i>	35
2.3. Вітчизняний практичний досвід надання соціально-педагогічної і психологічної допомоги. <i>Андреєнкова В.Л., Панок В.Г.</i>	40
3. ПСИХОЛОГІЧНА ДОПОМОГА ДІТЯМ І СІМ'ЯМ, ЯКІ ПОСТРАЖДАЛИ ВНАСЛІДОК ВІЙСЬКОВОГО КОНФЛІКТУ В УКРАЇНІ	50
3.1. Перша психологічна допомога. <i>Сосновенко Н.В., Шевченко Л.О.</i>	50
3.2. Посттравматичні стресові розлади та розлади адаптації в постраждалих унаслідок військового конфлікту. <i>Волошин П.В., Марута Н.О., Шестопалова Л.Ф., Кукуруза Г.В., Проскуріна Т.Ю.</i>	58

3.3. Психологічні особливості поведінки дітей, які пережили психотравмуючу подію. <i>Волошин П.В., Марута Н.О., Шестопалова Л.Ф., Кукуруза Г.В., Проскуріна Т.Ю.</i>	62
3.4. Конструктивні шляхи вивільнення дитячої агресії. <i>Кліменко О.Д.</i>	70
3.5. Адаптація внутрішньо переміщених дітей до нових умов життя. <i>Тінякова А.І., Гніда Т.Б., Разводова Т.О.</i>	77
3.6. Особливості надання психологічної допомоги особам, які пережили втрату близької людини внаслідок бойових дій. <i>Виходцева О.А.</i>	85
3.7. Профілактика емоційного вигорання педагогічних працівників в умовах військового конфлікту. <i>Лунченко Н.В.</i>	93
4. СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ У ПЕРІОД КОНФЛІКТУ	101
4.1. Зміст соціально-педагогічної роботи загальноосвітніх навчальних закладів в умовах військового конфлікту. <i>Ковальчук Л.Г.</i>	101
4.2. «Допомога для самопомогі» та «кризове втручання» як основні концепції надання допомоги сім'ями з дітьми в загальноосвітньому навчальному закладі в період військових конфліктів. <i>Трубавіна І.М.</i>	108
4.3. Організація роботи соціального педагога щодо захисту прав дітей вимушених переселенців. <i>Третиннікова Л.А.</i>	113
4.4. Стратегія роботи з булінгом у шкільному середовищі під час ескалації агресії в суспільстві. <i>Ларіна Ю.А., Никонова І.Ю., Бочкор Н.П., Калашник О.А.</i>	122
4.5. Попередження та шляхи вирішення дитячих конфліктів у навчальному закладі в умовах військового конфлікту. <i>Бочкор Н.П., Зеленько О.А.</i>	128
4.6. Шкільна медіація як технологія розв'язання та попередження дитячих конфліктів. <i>Луценко Ю.А.</i>	135
5. МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ НА ДОПОМОГУ ПЕДАГОГІЧНИМ ПРАЦІВНИКАМ	143
5.1. Особливості організації психологічного супроводу внутрішньо переміщених осіб. <i>Луценко Ю.А.</i>	143

5.2. Психологічні рекомендації сім'ям, які опинилися в ситуації вимушеного переселення. <i>Кирилюк І.М.</i>	149
5.3. Як зберегти емоційний зв'язок з дитиною: рекомендації для батьків. <i>Кирилюк І.М.</i>	154
5.4. Методичні рекомендації з надання психологічної допомоги дітям, які постраждали внаслідок військового конфлікту, у загальноосвітніх школах. <i>Волошин П.В., Марута Н.О., Шестопалова Л.Ф., Кукуруза Г.В., Проскуріна Т.Ю.</i>	157
5.5. Стратегія адаптації та реабілітації дітей вимушених переселенців через формування шкільного фасилітуючого середовища методом психологічної просвіти. <i>Ларіна Ю. А., Никонова І. Ю.</i>	161

6. МАТЕРІАЛИ НА ЕЛЕКТРОННОМУ НОСІЇ

- 6.1. Навчально-методичний тренінг для педагогів «Запобігання гендерному насильству та жорсткому поводженню з дітьми». *Андрєєнкова В.Л., Калашиник О.А., Швед О.В.*
- 6.2. Заняття з елементами тренінгу для учнів 5–8 класів «Протидія булінгу. Правила безпечної роботи в мережі Інтернет». *Андрєєнкова В.Л.*
- 6.3. Заняття для учнів 1–4 класів «Запобігання насильству серед дітей. Правила безпечної поведінки». *Андрєєнкова В.Л.*
- 6.4. Тренінг для педагогічних працівників по роботі з дітьми з девіантною поведінкою «Ми хочемо, щоб нас любили». *Третиннікова Л.А.*
- 6.5. «Програма тренінгу організація профілактичної роботи соціального педагога з дітьми з девіантною поведінкою та дітьми, сім'ї яких опинилися в складних життєвих обставинах». *Третиннікова Л.А.*
- 6.6. Психокорекційна програма надання психологічної допомоги молодшим школярам-переселенцям (групова форма роботи). *Руденко І.М.*
- 6.7. Засідання методичного об'єднання практичних психологів ЗНЗ. Семінар з елементами тренінгу «Особливості діяльності психологічної служби школи у постконфліктний період. *Журомська Л.М.*

6.8. Кризова ситуація в освітньому середовищі: що важливо знати. Пам'ятка для спеціалістів психологічної служби закладів та установ освіти. *Войцях Т.В.*

6.9. *Войцях Т.В.* Інноваційні методики діагностичної роботи з сім'єю: [спецкурс]. – Черкаси: ОПОПП, 2012. – 68 с. – (Зміст діяльності спеціалістів психологічної служби системи освіти)

ДОДАТКИ	166
Додаток 1. Довідка про Український науково-методичний центр практичної психології і соціальної роботи НАПН України.....	166
Додаток 2. Довідка. Психологічна служба системи освіти України.....	168
 СЛОВНИК ТЕРМІНІВ	171
 ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРІВ	173

ВСТУПНЕ СЛОВО

Прагнення миру є сьогодні головним бажанням більшості українських громадян. Непередбачувана та неочікувана агресія проти України з боку Російської Федерації, окупація частини території, військовий конфлікт та бойові дії стали частиною щоденного життя. Ми всі чуємо про них або читаємо в засобах масової інформації, хтось бере безпосередню участь із зброєю в руках в захисті Батьківщини, хтось допомагає, збираючи допомогу та направляючи її тим, хто потребує. Більше ста захисників України були вбиті під час Майдану в січні–лютому 2014 року. Від рук терористичних угруповань загинуло більше 6 500 осіб, з них більше 620 жінок і дівчат. Більше 1500 осіб – це ті, хто зникли безвісти. Близько 5 мільйонів осіб перебувають на території конфлікту. Кількість поранених серед військових та цивільних оцінюється приблизно в 16 385 осіб (з них більше 180 дітей). Вони повертаються у свої сім'ї, де зустрічають їх по-різному. Події в державі не оминули нікого.

Наслідком окупації та війни стали близько півтора мільйона вимушених переселенців з Автономної Республіки Крим, Донецької та Луганської областей, яких називають внутрішньо переміщеними особами. Кидаючи будинки, квартири та майно, люди ідуть туди, де не вибухають снаряди і не рвуться гранати, де можна знайти мир та тишу. Серед внутрішньо переміщених осіб 2/3 дорослого населення – це жінки, 32% дітей. Їм потрібно знайти дах над головою, роботу, засоби для існування. Їм потрібно пристосуватися до нових умов життя, нового соціального та культурного оточення, нового міста чи селища, де багато чого є незнайомим. Необхідно подолати страх, невіру, розпач, депресію та агресію, щоб продовжувати своє життя в нових умовах.

Виникають проблеми в громадян, які живуть в громадах, що прийняли велику кількість переселенців та продовжують їх приймати. Це Харківська (більше 171 500 осіб), Дніпропетровська (більше 74 тис. осіб), Запорізька (більше 92 тис. осіб), Київська (більше 40 тис. осіб), Одеська області (близько 26 тис. осіб), м. Київ (близько 94 тис. осіб). Але й у інших областях України цифри величезні. Більше 14 тис. осіб у Сумській, більше 12 тис. у Вінницькій та Черкаській областях.

Проблеми мають і діти, і дорослі. Але вони переживають та вирішують їх по-різному, справляючись чи не справляючись з ними. Усі вони потребують допомоги. Мова не лише про допомогу у задоволенні базових життєвих потреб – в житлі, одязі, їжі, медичному обслуговуванні або допомогу в пошуку роботи, влаштування дитини до дитячого садочку чи школи, у відновленні чи отриманні необхідних документів тощо. Важли-

вою складовою роботи з внутрішньо переміщеними особами, а також з усіма громадянами України, які на собі відчули конфлікт та його наслідки, є соціально-психологічна та педагогічна допомога. Її запровадження є частиною стандарту надання гуманітарної допомоги, без чого остання не є ефективною.

Навчальні заклади – школа, дитячий садочок, інші форми організації навчання дітей – завжди були, є та залишаються серцевиною організації соціально-психологічної та педагогічної роботи із дітьми та їх батьками. Великий потенціал освітянської сфери в сучасній складній ситуації в країні має бути спрямованим і вже спрямовується на надання відповідей тим викликам і проблемам, які мають діти і суспільство. Вчителі, психологи, соціальні педагоги, вихователі дитячих садочків та працівники позашкільних закладів є тими, хто вже відгукнувся на існуючі труднощі. Нові теми та форми роботи, організація психологічної допомоги, групова робота з дітьми та батьками, профілактичні, навчальні, інформаційно-просвітницькі заходи, весь арсенал педагогічної майстерності концентрується і спрямовується на роботу із дітьми. І навчально-методичний посібник «Соціально-психологічна і педагогічна допомога сім'ям з дітьми у період конфлікту» має допомогти освітянам в систематизації та більш ефективному запровадженні розпочатої роботи.

Навчально-методичний посібник «Соціально-педагогічна та психологічна допомога сім'ям з дітьми в період військового конфлікту» є третім і наступним методичним матеріалом, що був підготовлений Міжнародним жіночим правозахисним центром «Ла Страда-Україна» у тісній співпраці з Міністерством освіти і науки України, Українським науково-методичним центром практичної психології і соціальної роботи Національної академії педагогічних наук України, Харківським національним університетом внутрішніх справ, Харківським національним педагогічним університетом ім. Г.С. Сковороди, Всеукраїнською асоціацією практикуючих психологів. У 2014 році були підготовлені та успішно застосовуються на практиці методичні рекомендації «Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми у конфліктний та постконфліктний період»¹ та «Правила безпеки та можливості отримання допомоги в період конфлікту в Україні»². Вони апробовані членами Національної тренерської мережі центру «Ла Страда-Україна», які в 2014 р. та першій половині 2015 р. провели 784 заходів для 10 762 дітей, 583 батьків та 5 026 вчителів. Ці посібники використовують практичні психологи та соціальні педагоги, які отримали їх через Український НМЦ практичної психології і соціаль-

¹ Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми у конфліктний та постконфліктний період : метод. рек. / заг. ред. Панок В.Г., Левченко К.Б. – Київ : МЖПЦ «Ла Страда-Україна», 2014. – 84 с.

² Правила безпеки та можливості отримання допомоги в період конфлікту в Україні : метод. рек. / заг. ред. Панок В.Г., Левченко К.Б. – Київ : Агентство «Україна», 2014. – 48 с.

ної роботи. Користуючись, у тому числі й названими матеріалами, психологічна допомога була надана більше як 214 тисячам учнів, студентам, їх батькам і педагогам.

Але час не стоїть на місці. З'являються нові проблеми, а водночас накопичується досвід, напрацьовується практика, матеріали, форми та технології роботи. Саме такі інноваційні матеріали й складають основний зміст цієї книги. «Психологічні особливості поведінки дітей, які пережили психотравмуючу подію», «Конструктивні шляхи вивільнення дитячої агресії», «Адаптація внутрішньо переміщених дітей до нових умов життя», «Особливості надання психологічної допомоги особам, які пережили втрату близької людини внаслідок бойових дій», «Профілактика емоційного вигорання педагогічних працівників в умовах військового конфлікту», «Зміст соціально-педагогічної роботи загальноосвітніх навчальних закладів в умовах військового конфлікту», «Стратегія роботи з булінгом в шкільному середовищі під час ескалації агресії в суспільстві», «Особливості організації психологічного супроводу внутрішньо переміщених осіб», «Психологічні рекомендації сім'ям, які опинилися в ситуації вимушеного переселення», «Психокорекційна програма надання психологічної допомоги молодшим школярам-переселенцям (групова форма роботи)» – ось деякі з тематичних розділів, які відображені в навчальному посібнику, які мають допомогти у вирішенні складних та конфліктних ситуацій у дитячому шкільному середовищі, в сім'ях внутрішньо переміщених осіб, а також в місцевих громадах, які прийняли до себе жителів АРК та Донбасу.

Якщо ми всі хочемо та прагнемо миру, його потрібно не просто очікувати, а будувати. Будувати своєю роботою, поведінкою, ставленням до оточуючих, колег, близьких, ставленням до сім'ї та дітей. Тільки нашими спільними зусиллями ми зможемо його досягти! І хай цей навчальний посібник буде ще однією краплиною, одним кроком, одним зусиллям на шляху досягнення миру в Україні!

Левченко Катерина Борисівна,
*доктор юридичних наук,
кандидат філософських наук, професор,
президент Міжнародного жіночого
правозахисного центру «Ла Страда - Україна»*

РОЗДІЛ 1

ВПЛИВ ВІЙСЬКОВОГО КОНФЛІКТУ НА СТАНОВИЩЕ СІМЕЙ З ДІТЬМИ В УКРАЇНІ. ШЛЯХИ РЕАГУВАННЯ

1.1. Наслідки військового конфлікту: соціально-педагогічний, правовий та психологічний аспекти

Складні соціально-політичні події, що відбуваються в Україні, позначаються на життєдіяльності великої кількості населення країни. Частиною складають ті, кого можна віднести до вразливих груп, тобто людей, які потребують пильної уваги з боку фахівців.

Основні проблеми деяких вразливих груп.

Відповідно до міжнародних стандартів і практики застосування військової сили, вразливість жінок та дітей спостерігається як в конфліктний період, так і по його завершенні³. Жінки та діти стикаються з різними проявами порушення їхніх прав, у тому числі з насильством. Існуюче в суспільстві гендерне насильство стає більш яскравим. Фіксується більше випадків домашнього та сексуального насильства, використання зазначеної групи осіб у збройних конфліктах. Відомі факти, коли жінок використовували в збройних протистояннях як «живий щит», яким прикривалися.

Оскільки жінки не є пасивними спостерігачами за подіями, що відбуваються в країні, а виконують активні функції в протистояннях, особливої підтримки можуть потребувати жінки-правозахисниці, учасниці протестних акцій. Наслідки від пережитого насильства мають довготривалий ефект.

Іншою групою людей, які потребують додаткової допомоги, є *внутрішньо переміщені особи*. Останнім часом дуже часто можна чути, як їх називають біженцями. Однак, слід зауважити, що вони не є такими. «Біженець — особа, яка **не є громадянином України** і внаслідок обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за ознаками раси, віросповідання, національності, громадянства (підданства), належності до певної соціальної групи або політичних переконань перебуває за межами країни своєї громадянської належності та не може користуватися захистом цієї країни або не бажає користуватися цим захистом внаслідок таких побою-

³ General recommendation No. 30 on women in conflict prevention, conflict and post conflict situations to CEDAW. Optional Protocol to the Convention on the Rights of the Child on the involvement of children in armed conflict

вань, або, не маючи громадянства (підданства) і перебуваючи за межами країни свого попереднього постійного проживання, не може чи не бажає повернутися до неї внаслідок зазначених побоювань». Таке визначення дає нам Закон України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту». Оскільки переселенці з Криму та Донбасу є громадянами України, то під це визначення вони не підпадають. З цієї ж причини вони не підпадають під визначення осіб, які можуть вимагати додатковий чи тимчасовий захист.

Натомість є поняття «внутрішньо переміщені особи». Відповідно до Керівних принципів ООН з питання про переміщення осіб всередині країни, переміщеними всередині країни особами (або внутрішньо переміщеними особами) вважаються особи або групи осіб, які були змушені покинути або залишити свої будинки чи місця звичайного проживання, зокрема, в результаті або задля уникнення наслідків збройного конфлікту, повсюдних проявів насильства, порушень прав людини, стихійних або викликаних діяльністю людини лих, і які не перетинали визнаних міжнародною спільнотою державних кордонів. На рівні ООН діє інститут Спеціального доповідача ООН з прав внутрішньо переміщених осіб. В Україні прийнято Закон України від 22.11.2014 № 4490а-1 «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», який визначає, що внутрішньо переміщеними особами вважають громадян України, які постійно проживають на території України, яких змусили або які самостійно покинули своє місце проживання, у результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, масових порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру.

Аналіз дзвінків, які надходять на Національну дитячу «гарячу лінію» та Національну «гарячу лінію» з протидії домашньому насильству, торгівлі людьми та гендерній дискримінації, показує, що ця група людей стикається з цілою низкою проблем, які мають вирішуватися в тісній взаємодії всіх відповідальних державних структур, громадських організацій та громади. Зокрема, це проблеми відвідування дітьми шкіл та дитячих садків, отримання медичної допомоги, належних умов проживання, отримання соціальних виплат для матерів та дітей, проведення ЗНО та вступу до вищих навчальних закладів, права власності на майно, отримання пенсій та інших соціальних виплат.

Якщо говорити про статус жителів Криму та Донбасу, які переселяються сьогодні в інші частини України, то їх можна вважати внутрішньо переміщеними особами або вимушеними внутрішніми мігрантами. Особи із сім'ями підпадають під статус сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах.

Очевидною стала необхідність соціально-психологічного захисту та психологічної допомоги усім категоріям постраждалих. Така допомога здійснюється фахівцями соціальної сфери, працівниками психологічної служби системи освіти, волонтерськими об'єднаннями психологів і психотерапевтів, громадськими організаціями тощо.

Український науково-методичний центр практичної психології і соціальної роботи НАПН України (далі – Український НМЦ), як і вся психологічна служба в цілому, в якості головної методичної організації психологічної служби (див. додаток 1), (див. додаток 2), відповідно до статей 21, 22 Закону України «Про освіту» та Положення про психологічну службу системи освіти України, яке затверджене наказом Міністерства освіти і науки України від 02.07.2009 р. № 616 та зареєстроване в Міністерстві юстиції України 23.07.2009 р. за № 687/16703, здійснюють психологічний супровід і соціально-педагогічний патронаж, спрямований на надання соціально-педагогічної допомоги соціально незахищеним категоріям вихованців, учнів, студентів, зокрема дітям та учням, які були переміщені із зони АТО, з метою подолання ними життєвих труднощів.

За даними щорічного моніторингу, який здійснюється науковцями Українського НМЦ, у психологічній службі системи освіти на кінець 2014–2015 навчального року кількість спеціалістів служби нараховує 22-705 працівників, що становить 54,48% від їх нормативної потреби. Із загальної кількості фахівців – 14832 практичні психологи (57,89%) та 7047 соціальні педагоги – 46,19% .

У порівнянні з минулим періодом кількість фахівців скоротилась на 1606 працівників. Найбільше скорочення спостерігається в Донецькій (на 1077 фахівців) та Луганській (на 742 фахівця) областях. Водночас кількість фахівців психологічної служби в регіонах (без урахування АР Крим, м. Севастополь, Донецької та Луганської областей) збільшилася на 206 осіб.

З метою якісного забезпечення психологічного супроводу та соціально-педагогічного патронажу учасників навчально-виховного процесу працівниками Українського НМЦ спільно з відділом виховної роботи, позашкільної освіти та захисту прав дітей Міністерства освіти і науки України розроблено та направлено департаментам (управлінням) освіти і науки обласних та Київської міської державних адміністрацій, інститутам післядипломної педагогічної освіти низку нормативно-правових документів.

Працівники психологічної служби системи освіти надають психологічну та соціально-педагогічну допомогу постраждалим, переселеним, членам їх сімей і родичам загиблих у ході АТО. Зазначаємо, що така робота має бути системною, постійною та провадитися на високому науково-методичному рівні.

Для забезпечення цієї роботи місцевим органам управління освітою, керівникам навчальних закладів необхідно створити належні матеріальні

та кадрові умови, сприяти професійній діяльності працівників психологічної служби. При цьому зазначене вище стосується не тільки Донецької і Луганської областей, а всієї системи освіти України в цілому.

Надання соціально-психологічної допомоги постраждалим цих категорій для багатьох працівників психологічної служби є новим видом діяльності. Тому фахівці Українського НМЦ разом з представниками громадських організацій підготували дві збірки методичних рекомендацій та практичний посібник, у яких дано рекомендації з організації діяльності з дітьми в період переживання соціально-політичних конфліктних і постконфліктних ситуацій, а також роботи з педагогічними працівниками та батьками. Їх загальний наклад складає 7,5 тис. примірників, які були розповсюджені, а електронні версії рекомендацій доступні на сайтах МОН України⁴, Українського НМЦ та громадських організацій⁵.

На виконання листа Секретаріату Кабінету Міністрів України від 22.09.2014 № 35463/1/1-14 до листа Адміністрації Президента України від 18.09.2014 № 03/1-01/347 стосовно забезпечення виконання пункту 11 протокольного рішення за результатами наради від 16 вересня 2014 року щодо медичної реабілітації учасників антитерористичної операції на сході України УНМЦ зібрав та узагальнив інформацію про практичних психологів, які мають відповідну фахову підготовку для проведення психологічної реабілітації постраждалих під час антитерористичної операції.

Зважаючи на надзвичайну актуальність соціально-педагогічної та психологічної роботи з дітьми, які мають високий рівень стресу внаслідок військового конфлікту в Україні, Міністерство підтримало ініціативу Дитячого Фонду ЮНІСЕФ щодо проведення спільно з УНМЦ навчання для 400 практичних психологів та соціальних педагогів навчальних закладів Донецької, Дніпропетровської, Запорізької, Луганської та Харківської областей з метою формування і вдосконалення навичок кризового консультування.

Натепер сформована команда із 40 практичних психологів та соціальних педагогів у Донецькій і Луганській областях, які пройшли навчання та надають невідкладну соціально-педагогічну і психологічну допомогу дітям названих регіонів.

З січня 2015 року щомісяця проводяться одноденні наради з метою надання методичної допомоги та супервізії для практичних психологів і соціальних педагогів Дніпропетровської, Запорізької, Харківської областей з питань надання психологічної та соціально-педагогічної допомоги дітям, а також розповсюдження інформаційних матеріалів серед педагогічних працівників, дітей і батьків.

⁴ http://old.mon.gov.ua/img/zstored/files/%D0%BC%D0%B5%D1%82%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D1%87%D0%BA%D0%B0%2008_09_14.pdf

⁵ http://la-strada.org.ua/ucp_mod_library_showcategory_31.html

За підсумками проекту розроблена програма освітньої діяльності та спецкурс для курсів підвищення кваліфікації практичних психологів і соціальних педагогів з проблеми «Навички кризового консультування та розвиток психосоціальної стійкості до стресу у дітей», яка була затверджена науково-методичною комісією з проблем виховання дітей та учнівської молоді Науково-методичної ради з питань освіти Міністерства освіти і науки України.

1.2. Вплив військового конфлікту на прояви насильства в родині та громаді

Будь-який соціальний конфлікт, у тому числі військовий, впливає на стан взаємостосунків у суспільстві. В першу чергу це стосується соціальних груп та людей, які безпосередньо на собі зазнали наслідків конфлікту. До них відносяться внутрішньо переміщені особи (ВПО), сім'ї, які зазнали втрат внаслідок Російської агресії та проведення Антитерористичної операції, громадяни, які живуть на територіях, до яких прибула значна кількість ВПО тощо. Одним з наслідків конфлікту є зростання рівня насильства в суспільстві.

Насильство – це застосування силових методів, або психологічного тиску за допомогою погроз, свідомо спрямованих на слабких або тих, хто не може чинити опір. Тобто, будь-яке застосування сили по відношенню до беззахисних. Насильство завжди існувало в людському середовищі. В цивілізованому світі насильницькі практики вирішення конфлікту засуджуються і на рівні суспільних норм, і на рівні законодавства, хоча й залишаються досі поширеними.

Добре відомо, що під час загострення соціально-політичної ситуації, наявності конфлікту на макрорівні соціуму зростають конфлікти та насильство на мікрорівні – родини, колективу, громади, міжособистісних зв'язків.

Насильство має багато проявів, але для цілей навчально-методичного посібника зупинимось на таких його видах як насильство в сім'ї або домашнє насильство, насильство за ознакою статі (гендерно-обумовлене насильство), перш за все насильство проти жінок, жорстоке поводження з дітьми (тілесні покарання, булінг або переслідування тощо).

Вивченню та аналізу цих явищ присвячено чимало наукової літератури, в тому числі і авторів навчально-методичного посібника. Прийнята низка міжнародних та регіональних нормативно-правових документів, спрямованих на протидію домашньому насильству та насильству проти жінок, захисту дітей від жорстокого поводження. В цьому контексті дуже важливо назвати Конвенцію Ради Європи № 210 про попередження домашнього насильства та насильства щодо жінок та боротьбу із цими яви-

шами, яка підписана Україною та готується до ратифікації. Українське національне законодавство, хоча й багато в чому недосконале, але тим не менш також засуджує такі дії та формує заходи попередження та протидії ним, а також санкції за їх застосування. Тож важливо коротко звернутися до визначення різних видів насильства.

Визначення основних видів гендерно-обумовленого насильства (насильства за ознакою статі), яке найчастіше в суспільстві виявляється як насильство проти жінок, надаються в низці міжнародних документів, зокрема Конвенції про попередження домашнього насильства та насильства щодо жінок та боротьбу із цими явищами.

Так, «насильство стосовно жінок» розуміється як порушення прав людини й форма дискримінації стосовно жінок та означає всі акти насильства стосовно жінок за гендерною ознакою, результатом яких є або може бути фізична, сексуальна, психологічна або економічна шкода чи страждання стосовно жінок, у тому числі погрози таких дій, примус або свавільне позбавлення волі, незалежно від того, чи відбувається це в публічному або приватному житті.

До таких видів насильства відносяться, зокрема:

- домашнє насильство;
- зґвалтування та сексуальне насильство;
- сексуальні домагання;
- насильство в інституційному середовищі (інтернати, навчальні заклади);
- каліцтво статевих органів;
- насильство в військових конфліктних та пост-конфліктних ситуаціях;
- вбивство в ім'я честі;
- примушене одруження;
- примусовий аборт та примусова стерилізація.

У Законі України «Про попередження насильства в сім'ї» представлена низка визначень понять.

Насильство в сім'ї – будь-які умисні дії фізичного, сексуального, психологічного чи економічного спрямування одного члена сім'ї по відношенню до іншого члена сім'ї, якщо ці дії порушують конституційні права і свободи члена сім'ї як людини та громадянина і наносять йому моральну шкоду, шкоду його фізичному чи психічному здоров'ю.

Жертва насильства в сім'ї – член сім'ї, який постраждав від фізичного, сексуального, психологічного чи економічного насильства з боку іншого члена сім'ї.

Члени сім'ї – особи, які перебувають у шлюбі; проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі між собою; їхні діти; особи, які перебувають під опікою чи піклуванням; є родичами прямої або непрямої лінії споріднення за умови спільного проживання.

Економічне насильство – умисне позбавлення одним членом сім'ї іншого члена сім'ї житла, їжі, одягу та іншого майна чи коштів, на які постраждалий має передбачене законом право, що може призвести до його смерті, викликати порушення фізичного чи психічного здоров'я.

Психологічне насильство – насильство, пов'язане з дією одного члена сім'ї на психіку іншого члена сім'ї шляхом словесних образ або погроз, переслідування, залякування, якими навмисно спричиняється емоційна невпевненість, нездатність захистити себе та може завдаватися або завдається шкода психічному здоров'ю.

Сексуальне насильство – протиправне посягання одного члена сім'ї на статеву недоторканість іншого члена сім'ї, а також дії сексуального характеру по відношенню до неповнолітнього члена сім'ї.

Фізичне насильство – умисне нанесення одним членом сім'ї іншому члену сім'ї побоїв, тілесних ушкоджень, що може призвести або призвело до смерті постраждалого, порушення фізичного чи психічного здоров'я, нанесення шкоди його честі і гідності.

Знання наведених визначень видів насильства є важливим для педагогічного працівника, тому що формує основу для вчасної ідентифікації випадків насильства в дитячому середовищі або в сім'ях дітей (якщо така можливість з'явиться). Так, насильство над дітьми та насильство в сім'ї може відбуватися як у бідних та асоціальних сім'ях, так і в забезпечених і заможних. Як правило, суб'єктами та жертвами насильства в сім'ї є: дружина чи чоловік, неповнолітні діти, батьки чи родичі похилого віку, інваліди (незалежно відвіку), старші діти до молодших. У 95% випадків постраждалими були жінки, понад 91% осіб, які вчиняють насильство в сім'ї в Україні – чоловіки. У 75% випадків домашнього насильства страждають діти.

Кожний із визначених вище видів насильства має безліч проявів. Саме їх знання, розуміння та можливість тлумачення є важливими навичками педагогічних та соціальних працівників. В таблиці нижче наведемо приклади поведінки дітей, на які необхідно звертати увагу і які можуть бути ознаками того, що дитина потерпає від насильства.

Серед сімей групи ризику необхідно виділити кілька груп, на які необхідно звертати увагу:

- сім'ї, де обидва або один із подружжя є алкоголіком, наркоманом або токсикоманом;
- сім'ї, де хтось із подружжя має психічні захворювання;
- сім'ї, де порушено емоційно-психологічний клімат (сюди відносяться сім'ї, яких торкнулася війна, в тому числі внутрішньо переміщені сім'ї);
- сім'ї, які знаходяться у стані стресу у зв'язку зі смертю близьких, їх важкою хворобою;
- сім'ї, в яких один або двоє із подружжя є безробітними або знаходяться в важких соціальних умовах проживання.

Таблиця 1

Прояви поведінки дітей, на які необхідно звертати увагу і які можуть бути ознаками того, що дитини потерпає від насильства

Тип насильства	Прояви
Фізичне	<ul style="list-style-type: none"> • самокаліцтво (заподіяння дитиною травм самій собі); • крововиливи сітківки ока; • зсув суглобів, переломи кісток, гематоми; • забиті місця на тілі, сідницях або голові; рани і синці, різні за часом виникнення та/або у різних частинах тіла; • сліди укусів людиною; • незвичні опіки (наприклад, цигаркою або розжареним посудом)
Сексуальне	<ul style="list-style-type: none"> • знання термінології та жаргону, не властивого дітям; • висипи в паху, захворювання, що передаються статевим шляхом • ознаки вагінального або анального проникнення; • засоси (гематоми від поцілунків); • підліткова проституція; • вагітність (для підлітків); • сексуальні злочини серед неповнолітніх; • ініціювання сексуальних ігор з іншими; • невідповідні віку сексуальні ігри; • сексуальні домагання до дітей, підлітків, дорослих; • нерозбірлива та/або зухвала сексуальна поведінка; • уникнення контактів з однолітками, відсутність догляду за собою
Психологічне	<ul style="list-style-type: none"> • замкненість, зануреність у себе, інтровертність, неуважність; • демонстрація повної відсутності страху; • неврівноважена поведінка; • агресивність, схильність до нищення і насильства; • уповільнене мовлення, нездатність вчитися, відсутність загальновідомих знань, невміння читати, писати та рахувати; • надто висока зрілість та відповідальність у порівнянні зі звичайними для цього віку; • уникання однолітків, бажання гратися лише з маленькими дітьми; • занадто низька самооцінка; • тривожність; • намагання справити враження людини, що живе в злиднях; • демонстрація страху перед появою батьків та/або необхідністю йти додому;

Тип насильства	Прояви
	<ul style="list-style-type: none"> • страх фізичного контакту; • депресія, спроби самогубства; • вживання алкоголю або наркотиків; • психосоматичні хвороби; • насильство щодо свійських тварин та до слабших істот загалом; • почуття провини за отримання фізичних ушкоджень; • різке погіршення навчання; • втечі з дому та бродяжництво
Економічне	<ul style="list-style-type: none"> • одяг не по сезону; • одяг брудний та неохайний; • виснаження через недостатнє або неправильне харчування; • крадіжка чужої їжі, речей; • відсутність вдома іграшок, книг, розваг; • вдома безлад, холод, антисанітарія

Причини існування та поширення насильства в суспільстві та родинах укорінюються як на рівні традицій, культурних практик, так і стереотипів поведінки, мислення. Крім того, чинники посилення насильства потрібно шукати в невмінні вирішувати мирним шляхом будь-які конфлікти чи суперечності. Отже погіршення соціальної та економічної ситуації багатьох українських сімей на фоні економічної кризи та військових дій стають вагомим негативним внеском у поширеність насильства в суспільстві. Тобто, наприклад, погіршення фінансово-економічної ситуації родини, втрата роботи одним з її членів, невирішеність побутових проблем не обов'язково обумовлюють прояви насильницької поведінки, але сприяють її появленню. Визначимо й інші чинники, які посилюють ризики виникнення насильства у взаємовідносинах людей, в тому числі в сім'ї:

1. Зниження життєвого рівня в умовах сучасної економічної кризи.
2. Високий рівень психологічного напруження у зв'язку з військовим станом.
3. Наркоманія, алкоголізм, пияцтво члена сім'ї.
4. Загальний низький рівень духовності, інтелігентності, виховання в сім'ї.
5. Пропаганда насильства по телебаченню, в кіно, в Інтернеті.
6. Виховання в сім'ї, де скоювалось насильство.
7. Характер ролей в сім'ї – утриманка та власник.
8. Безробіття, острах втратити роботу.
9. Суспільство визнає насильство відносно жінки нормальним явищем.

10. Мовчання про проблеми в сім'ї, табу.
11. Зниження життєвого рівня в умовах військового стану, бідність, нестача грошей.
12. Низька поінформованість, куди можна звертатись.
13. Низька самооцінка жінок.
14. Бажання чоловіка мати владу та контролювати все, і життя дружини також.
15. Бажання бути «Мачо», де чоловік асоціюється з насильством, агресією, владою.
16. Економічна нерівність між жінками та чоловіками, матеріальна залежність жінок.
17. Невпевненість жінки в майбутньому, страх залишитись самій.
18. Традиційний тип моделі сім'ї, культурні або релігійні традиції.
19. Важкі умови проживання та побуту.
20. Підвищення самооцінки чоловіка за рахунок насильства над дружиною.
21. Незнання законодавства про можливе покарання кривдникам.
22. Незнання жінками та дітьми, що таке насильство та які його види.
23. Виховання без батька, або відштовхування батьком.
24. Психічні розлади у насильника.
25. Нерозуміння прав людини, і особливо жінки.
26. Підтримка обвинувачення жертви (сама винна, бо погана).
27. Відсутність у суспільстві культури гендерної рівності.
28. Низька соціальна та юридична захищеність жертв домашнього насильства.
29. Відсутність навичок безконфліктної комунікації та вирішення конфліктів.
30. Слабке законодавство, яке не захищає жінок та дітей від насильства та інші.

Нескладно побачити, що вони відносяться до різних рівнів соціальних відносин – макрорівня (всього суспільства, культури), мезорівня (середнього рівня) та мікрорівня (ситуація в конкретній громаді або сім'ї). Для будь-яких фахівців, у тому числі педагогічних та соціальних працівників, важливо знати основні чинники поширення насильства в сім'ї та насильства за ознакою статі (гендерно-обумовленого насильства).

Зростання інтересу до питань гендерно-обумовленого насильства спирається на низку об'єктивних чинників. Серед них варто виділити такі:

1. В ситуації конфлікту зростає рівень насильства в суспільстві.
2. Війна по-різному відбивається на чоловіках та жінках.
3. Чоловіки та жінки по-різному залучені в конфлікт.
4. З'являються нові прояви насильства, які обумовлені війною.
5. Війна несе сама по собі насильство.

Жінка хотіла вивезти дитину з зони АТО, про що неодноразово просила чоловіка (батька дитини), який їй забороняв це зробити. Всі прохання закінчувалися сварками, досить часто з нанесенням побоїв жінці. Жінка забрала хлопчика і без речей, грошей та документів вирішила тікати. Зараз в безпечному місці.

Із звернень на Національну «гарячу лінію»
із попередження домашнього насильства,
торгівлі людьми та гендерної дискримінації, 2014 р.

Звернулася мати з приводу зґвалтування її доньки (16 років) групою осіб в м. Донецьку. Жінка розповіла, що її донька поверталася додому від родичів, коли до неї підійшли 3 осіб у камуфляжній формі, без будь-яких опізнавальних знаків зі зброєю та наполегливо запропонували їй пройти разом з ними. Після того, як дівчина пройшла з ними, чоловіки зірвали одяг та зґвалтували. Окрім того, тілесні ушкодження залишили на обличчі. До правоохоронних органів не зверталися, бо «немає куди, міліція не працює».

Із звернень на Національну «гарячу лінію»
із попередження домашнього насильства,
торгівлі людьми та гендерної дискримінації, червень 2014 р.

Така ситуація відома й по інших країнах, де були війна та конфлікти. Але в кожній країні вони проявляються по-своєму. Країни колишньої Югославії, Косово, Руанда, Малі. Цей перелік можна продовжувати. Має свої особливості й Україна.

Тому працюючи з сім'ями та дітьми, особливо з вразливих груп, дуже важливо розуміти питання пов'язані із виявами насильства в суспільстві, в сім'ї, в дитячому середовищі для того щоб педагогічними заходами та прийомами зменшувати його прояви та вплив, вміти втрутитися в ситуації для знаходження ненасильницького вирішення конфлікту.

Важливість привернення уваги до проблематики гендерно-обумовленого насильства підтверджується спеціальними документами міжнародних організацій: Резолюцією Ради Безпеки ООН № 1325 «Жінки. Мир. Безпека» (2000 р.) та Рекомендацію № 30 до Конвенції ООН про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок.

Так, в Резолюції Ради Безпеки ООН № 1325 «Жінки. Мир. Безпека» наголошується на занепокоєності щодо того, що цивільне населення, особливо жінки та діти, складає більшість серед тих, на кому негативно відображаються збройні конфлікти. В ній також міститься заклик до керівництва держав використовувати підхід, який базується на врахуванні особливих потреб жінок та дівчат під час розселення, а також в тому, що стосується реінтеграції, реабілітації та постконфліктного відновлення. Обидва документи підкреслюють зв'язок між військовими конфліктами

та насильством стосовно жінок та вимагають від держав рішучих дій для припинення насильницьких практик.

Висновки про зростання рівня насильства в українському суспільстві на фоні військового конфлікту можна робити в результаті аналізу таких джерел інформації:

1. Національна «гаряча лінія» із попередження домашнього насильства, торгівлі людьми та гендерної дискримінації.
2. Національна дитяча «гаряча лінія».
3. Безпосереднє спілкування з ВПО.
4. Спілкування з соціальними працівниками, які надають допомогу сім'ям ВПО, учасникам АТО та іншим громадянам, які зазнали наслідків конфлікту.
5. Моніторингові візити працівників Центру «Ла Страда-Україна».
6. Соціальні мережі (сторінки в Фейсбуці «Попередження домашнього насильства в сім'ях учасників АТО», сторінки жіночих правозахисних організацій, зокрема, Міжнародного жіночого правозахисного центру «Ла Страда-Україна»)
7. Засоби масової інформації.
8. Дослідження.

Водночас потрібно дуже ретельно підходити до інформації, аналізувати її першоджерела, щоб не стати жертвою обману або недоброякісної інформації. На тематиці зростання насильства намагаються гратися і деякі ЗМІ, і політики, і міжнародні організації, кожний переслідуючи при цьому свої власні інтереси. Тож важливо не робити з кожного випадку сенсації, а намагатися перевірити його істинність.

Для педагогічних працівників головним джерелом інформації про ситуацію насильства є спілкування із учнями, їхніми батьками, своїми колегами по роботі. Тож дуже важливо навчитися ідентифікувати випадки насильства в учнівському середовищі або в сім'ях дітей, здійснювати роз'яснювальну та профілактичну роботу. Для навчання вчителів ідентифікації випадків насильства Центр «Ла Страда-Україна» розробив тренінговий модуль, який, завдяки підтримці різних донорів, тільки в 2015 році пройшли більше тисячі педагогічних та соціальних працівників в Харківській, Донецькій, Київській, Дніпропетровській, Луганській та Запорізькій областях.

У посібнику представлені методичні, інформаційні та тренінгові матеріали. Серед них, зокрема, навчально-методичний тренінг для педагогів «Запобігання гендерному насильству та жорсткому поводженню з дітьми», розробки занять з елементами тренінгу для учнів 5–8 класів «Протидія булінгу. Правила безпечної роботи в мережі Інтернет» та учнів 1–4 класів «Запобігання насильству серед дітей. Правила безпечної поведінки».

Важливим інструментом допомоги для педагогічних працівників в питаннях ідентифікації випадків насильства та пошуку шляхів допомоги

відіграють Національна дитяча «гаряча лінія» (0800-500-225) та Національна «гаряча лінія» із попередження домашнього насильства, торгівлі людьми та гендерної дискримінації (0800-500-335). Інформаційні консультації складають значний відсоток консультацій і педагогічні працівники можуть обговорити з консультантами актуальні для них питання.

1.3. Організаційно-методичні аспекти роботи працівників психологічної служби системи освіти в сучасній соціально-політичній ситуації

Нормативно-правове поле організації роботи

Психологічна служба системи освіти є важливою складовою державної системи охорони фізичного та психічного здоров'я молодих громадян України і діє з метою з'ясування та створення оптимальних соціально-психологічних умов для розвитку особистості. Особливо ця функція служби важлива в умовах складної соціально-політичної ситуації в країні.

Працівникам психологічної служби системи освіти необхідно організувати свою роботу відповідно до таких нормативно-правових документів:

- Постанови Кабінету Міністрів України від 21 листопада 2013 року № 895 «Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів соціального супроводу сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах»;
- Постанови Кабінету Міністрів України від 21 листопада 2013 року № 896 «Про затвердження Порядку виявлення сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах, надання їм соціальних послуг та здійснення соціального супроводу таких сімей (осіб)»;
- листа Адміністрації Президента України від 10.10.14 № 02-01/29-06 Протокольне рішення за результатами наради щодо реабілітації тимчасово переселених осіб зі Сходу України, що відбулася в Адміністрації Президента України 19 вересня 2014 року;
- наказу Міністерства соціальної політики України, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства освіти і науки України, Міністерства охорони здоров'я України від 19.08.2014 року № 564/863/94-5/577 «Про затвердження Порядку розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або загрози його вчинення», який зареєстрований у Міністерстві юстиції України 10.09.2014 за № 1105/25882;

- наказу Міністерства освіти і науки України від 02.07.2009. № 616 Положення про психологічну службу системи освіти України, зареєстровано в Міністерстві юстиції України 23 липня 2009 р. за № 687/16703;
- наказу Міністерства освіти і науки України від 20.04.2001 № 330 «Про затвердження Положення про експертизу психологічного і соціологічного інструментарію, що застосовується в навчальних закладах Міністерства освіти і науки України»;
- наказу Міністерства соціальної політики України від 09.07.2014 № 450 «Про затвердження форм обліку соціальних послуг сім'ям (особам), які перебувають у складних життєвих обставинах» (зареєстровано в Міністерстві юстиції України 04 вересня 2014 за № 1076/25853);
- наказу Міністерства соціальної політики України від 20.01.2014 № 27 «Про Порядок ведення службами у справах дітей обліку дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах», зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 04 лютого 2014 за № 216/24993 (із змінами, внесеними згідно з наказом Мінсоцполітики від 16.06.2014 № 387);
- листа Міністерства освіти і науки України від 11.03.2014 № 1/9-135 «Про надання психологічної допомоги учасникам навчально-виховного процесу»;
- листа Міністерства освіти і науки України від 28.03.2014 № 1/9-179 «Щодо профілактики суїцидальних тенденцій серед учнів»;
- листа Міністерства освіти і науки України від 22.04.2014 № 1/9-222 «Щодо здійснення обстеження для встановлення віку дитини, яка залишилась без піклування батьків та потребує соціального захисту»;
- листа Міністерства освіти і науки України від 25.07.2014 № 1/9-374 «Стан та особливості діяльності психологічної служби системи освіти у 2014–2015 навчальному році»;
- листа Міністерства освіти і науки України від 19.08.2014 № 1/9-419 «Щодо проведення уроків та виховних заходів з питань протимінної безпеки населення та дітей у загальноосвітніх навчальних закладах»;
- листа Міністерства освіти і науки України від 28.10.14 № 1/9-557 «Методичні рекомендації щодо взаємодії педагогічних працівників у навчальних закладах та взаємодії з іншими органами і службами щодо захисту прав дітей»;
- листа Міністерства освіти і науки України від 17.11.14 № 1/9-596 «Про сприяння впровадженню заходів щодо соціально-педагогічної та психологічної роботи з дітьми, які мають високий рівень стресу»;
- протоколу № 3/3-3 від 26.03.2015 Рішення колегії Міністерства освіти і науки України «Про стан та проблеми надання психологічної допомоги суб'єктам освіти в умовах антитерористичної операції на сході країни»;
- Етичного кодексу психолога тощо.

Крім положень, які окреслені у згаданих вище документах, працівниками психологічної служби під час організації діяльності необхідно звернути увагу на наступне:

- створення сприятливого соціально-психологічного клімату в навчальному закладі та оптимізація змісту і форм психологічної освіти педагогічних працівників і батьків;
- недопущення своїми діями чи бездіяльністю вторинної травми учасників навчально-виховного процесу та, у разі потреби, перенаправлення дітей, батьків і педагогів до інших спеціалістів (психотерапевта, невролога та інших);
- застосування міжсекторальної взаємодії і мультидисциплінарного підходу до вирішення проблем, які виникають (за потреби звернутися до закладів і установ охорони здоров'я, підрозділів Служби з надзвичайних ситуацій тощо з пропозицією співробітництва та координації у справі надання психологічної допомоги тим, хто її потребує);
- залучення до надання психологічної допомоги висококваліфікованих фахівців, практичних психологів, соціальних педагогів, психотерапевтів, консультантів ПМПК;
- організацію для тих, хто безпосередньо працює з постраждалими:
 - а) психологічної і професійної супервізії; б) методичної підтримки у вигляді буклетів, методичних розробок, проведення навчальних семінарів і семінарів з обміну досвідом; в) матеріальної допомоги у вигляді необхідного приладдя і оргтехніки;
- внесення коректив у плани роботи всіх працівників психологічної служби, які задіяні в наданні допомоги постраждалим.

Нагадуємо про необхідність у процесі роботи суворо дотримуватися вимог методик та Етичного кодексу психолога⁶.

Психологічний супровід у діяльності працівників психологічної служби

Залежно від терміну надання допомоги та завдань, що мають бути вирішені, і від вирішуваних завдань, можна виокремити екстрену, короткострокову і пролонговану психологічну допомогу.

Екстрена допомога необхідна безпосередньо після травмуючої події – у перші кілька днів. Вона надається також при появі гострої симптоматики, що відбувається в результаті додаткових стресів.

Короткострокова допомога надається протягом перших тижнів, місяців після психотравми. Якщо дитина не отримала такої допомоги своєчасно, то нерідко доводиться в подальшому надавати її відстрочено, що є менш ефективним і може займати більше часу.

⁶ http://upsihologa.com.ua/etychnyi_kodeks_psyhologa.html

Пролонгована допомога здійснюється протягом декількох років після психотравми.

Запропонований поділ значною мірою умовний. У реальному житті ці види допомоги досить часто надаються паралельно. Так, екстрена допомога починається відразу після психотравми, на кризовому етапі, але триває також на етапі стабілізації. Короткострокова допомога починається на етапі стабілізації і триває на етапі відновлення. Пролонгована допомога починається на етапі відновлення і продовжується на етапі інтеграції. Вона триває понад два роки.

Завдання психологічної реабілітації дітей та підлітків, які пережили важку психічну травму, принципово різні безпосередньо після неї і через кілька місяців. На першому етапі реабілітаційна робота в цілому може бути охарактеризована як медико-психологічна, на другому – як психолого-педагогічна. Цим визначається і підбір фахівців, що здійснюють таку роботу.

Для відновлення нормального психологічного стану дитини після пережитих подій велике значення має психокорекційна робота з сім'єю. Унаслідок травми порушуються нормальні дитячо-батьківські зв'язки, виникають симбіотичні або вимушено дистантні відносини між ними. При появі в дитини порушень поведінки батьки відчують свою некомпетентність і безпорадність та мимоволі сприяють закріпленню негативних поведінкових стереотипів: потурають дитячим примхам, надмірно гостро реагують на іпохондричні скарги, оберігають від зіткнень з найменшими життєвими труднощами.

Якщо психологічну травму пережили й батьки й дитина, (що типово для сучасної соціально-політичної ситуації), то темпи відновлення їх психологічного стану істотно змінюються. Зазвичай діти швидше повертаються до нормального емоційного рівня завдяки більшій психічній гнучкості та адаптивним можливостям. Стан батьків змінюється повільніше і перешкоджає нормалізації психічного розвитку дітей. Незважаючи на те, що батьки стурбовані наданням допомоги своїм дітям, недостатня критичність до власного психоемоційного стану нерідко змушує їх самих уникати психологічної допомоги. У зв'язку з цим особливу увагу слід звернути на залучення батьків до роботи над власними психологічними проблемами і труднощами.

Ефективною формою організації діяльності навчального закладу щодо надання допомоги дітям є проведення психолого-педагогічного консилиуму. Ця форма роботи стосується як дітей, які приїхали з Автономної Республіки Крим, Донецької та Луганської областей, так і дітей, які навчалися в даному закладі та в яких виникли проблеми у зв'язку з сучасною соціально-політичною ситуацією. Психолого-педагогічний консилиум дозволяє об'єднати зусилля педагогів, працівників психологічної служби та інших суб'єктів навчально-виховного процесу, які зацікавлені

в успішному навчанні і повноцінному розвитку дітей і підлітків, намітити цілісну програму індивідуального супроводу та адекватно розподілити обов'язки і відповідальність за її реалізацію.

Будь-які відомості про учня та його сім'ю надаються і обговорюються учасниками тільки за тими параметрами, показниками та характеристиками, у яких наявна важлива для роботи консиліуму та супроводження інформація.

Рішеннями консиліуму є рекомендації з розроблення комплексної програми супроводження, що узгоджуються з усіма учасниками і є обов'язковими для всіх спеціалістів, які здійснюють навчальну, виховну, корекційну та розвивальну роботу з учнями. Рекомендації мають бути занесені до індивідуальної картки дитини, яку оформляє працівник психологічної служби з перших днів перебування в навчальному закладі.

Щодо дітей з Автономної Республіки Крим, Луганської та Донецької областей, то в умовах переміщення з одного соціокультурного середовища в інше виникає необхідність адаптуватися до нових умов життя, причому успішність такої адаптації залежить від багатьох факторів.

Зокрема, індивідуальні характеристики – демографічні та особистісні (насамперед вік). Так, маленькі діти адаптуються швидко і успішно, для учнів же цей процес виявляється більш болісним, оскільки в класі вони повинні в усьому бути схожими на своїх однокласників – зовнішньому вигляді, манерах, мові тощо. Важким випробуванням виявляється зміни культурного оточення для дорослих людей

Найважливішими характеристиками адаптивних можливостей внутрішньо переміщених осіб (діти та сім'ї, які переїхали жити з Автономної Республіки Крим та Донецької і Луганської областей) на материкову частину України, що визначають їх поведінкову стратегію в новому соціокультурному середовищі, є пережиті переселенцями емоційні стани (з урахуванням їх інтенсивності, тривалості, вікових особливостей) та індивідуальні особливості емоційного реагування в умовах стресової ситуації.

Важливим моментом адаптації дитини до нових умов проживання є фізіологічна адаптація, яка має свої етапи:

- орієнтувальний, коли на весь комплекс нових впливів, що пов'язані з переселенням, відповідають бурхливою реакцією практично всі системи організму;
- нестійке пристосування, коли організм шукає і знаходить якісні оптимальні (чи близькі до оптимальних) варіанти реакцій на ці впливи;
- відносно стале пристосування, коли організм знаходить найкращі варіанти реагування на навантаження з меншим напруженням усіх систем.

Профілактичні заходи в умовах навчального закладу

Соціально-педагогічний патронат дітей, які стали свідками психотравмуючих подій, повинен бути завершеною системою, що спирається на сформовану нормативно-правову базу, організаційну структуру, працює з різними групами населення (різними віковими групами дітей і підлітків), із сім'єю, учителями, з людьми, які оточують дитину.

Соціально-педагогічний патронат дітей проявляється в різних сферах життєдіяльності:

- у сфері сімейних відносин;
- у сфері освіти;
- у середовищі проживання дитини.

При цьому повинен бути захищений, по-перше, певний рівень життя дитини (вітальні потреби, фізичне і психічне здоров'я), по-друге, забезпечена безпека (фізична, економічна, соціальна), по-третє, право на самореалізацію і розвиток своїх здібностей і можливостей.

Працівники психологічної служби в питаннях превентивних заходів повинні знайти нові підходи до взаємодії з учнями та їхніми батьками. У цьому можуть допомогти різні профілактичні програми навчання учнів новим формам поведінки, виховання стресостійкості особистості, здатної самостійно, ефективно і відповідально будувати своє життя. Профілактичні програми, призначені для проведення групових занять з учнями та їх батьками, можуть включати:

- групові заняття з розвитку комунікативних навичок як в учнів, так і в батьків;
- групові заняття з профілактики асоціальної поведінки з основами правових знань;
- групові заняття, спрямовані на допомогу в досягненні позитивних життєвих цілей тощо.

Одним із дієвих способів установалення безпечного, комфортного середовища в навчальному закладі, вирішення учнівських конфліктів є впровадження програм примирення серед однолітків (коло цінностей, медіації). Шкільні служби порозуміння сприяють покращенню загального мікроклімату, зниження кількості конфліктів і випадків прояву насильства серед учнів, посилення ролі та участі батьків у процесі виховання дітей. Головною перевагою вказаних програм є формування відповідальності людини і громади за власну поведінку та поведінку інших, готовність прийти на допомогу, розв'язати конфлікт.

Завдання соціально-педагогічної роботи з дітьми з Автономної Республіки Крим, Донецької та Луганської областей визначаються проблемами і потребами дітей із сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах, розв'язання яких вимагає:

- інтеграції виховних впливів на дитину в загальноосвітньому навчальному закладі;

- формування об'єктивної самооцінки в дітей, життєвих планів, здійснення профорієнтації;
- виявлення порушень прав дітей та їх захист;
- корекції поведінки дитини;
- відвідання дитини вдома з метою вивчення умов її життя, виховання і розвитку;
- правову просвіту щодо прав дітей, у тому числі стосовно соціального оточення, яке опікується дітьми;
- спрямування діяльності працівників психологічної служби на формування особистості, яка усвідомлює свою належність до українського народу, сучасної європейської цивілізації, орієнтується в реаліях і перспективах соціокультурної динаміки, підготовлена до життя та праці у світі, що швидко змінюється.

Література до розділу

1. General recommendation No. 30 on women in conflict prevention, conflict and post conflict situations to CEDAW.
2. <http://www.ohchr.org/Documents/HRBodies/CEDAW/GComments/CEDAW.C.CG.30.pdf>
3. <http://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/OPACCRC.aspx>
4. Optional Protocol to the Convention on the Rights of the Child on the involvement of children in armed conflict.
5. Венгер А.Л., Морозова Е.И. Психологическая помощь детям и подросткам после бесланской трагедии. Электронный режим доступа: <http://www.psy-dnu.narod.ru/venger.pdf>
6. Закон України «Про попередження насильства в сім'ї». – Електронний ресурс. Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/27-89-14>
7. Збірник програм факультативних курсів, курсів за вибором та спецкурсів для застосування в роботі працівників психологічної служби загальноосвітніх навчальних закладів / за наук. ред. В.Г. Панка. – К.: Український НМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2013. – 1 електрон. опт. диск (CD-ROM)
8. Конвенція Ради Європи про попередження насильства щодо жінок та домашнього насильства та боротьбу із цими явищами. – Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.coe.int/fr/web/stop-violence-against-women-ukraine/publications/project>
9. Оказание психологической и психиатрической помощи при чрезвычайных ситуациях: Учебное пособие. – Бишкек: Издательство «Папирус-Print», 2013. – 366 с.

10. Панок В.Г. Психологічна служба : [Навч.-метод. посіб. для студентів і викладачів] / В.Г. Панок. — Кам'янець-Подільський : ТОВ Друкарня Рута, 2012. — 488 с.
11. Правила безпеки та можливості отримання допомоги у період конфлікту в Україні : [метод. рек.] / авт. кол.: В.Л. Андреевкова, Т.В. Войцях, Л.Г. Ковальчук та ін. ; [упор.: В.Л. Андреевкова, Н. В. Лунченко]. — К. : Агентство «Україна», 2014. — 48 с. (наклад — 6 тис. примірників).
12. Резолюція Ради Безпеки ООН № 1325 «Жінки. Мир. Безпека». — Електронний ресурс. Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_669
13. Робоча книга працівника психологічної служби: практичний посібник — Т. 1: Адаптація дітей (учнів/студентів) до навчально-виховного процесу / наук. ред. В.Г. Панок; авт. кол. 1 т.: Н.В. Сосоненко, А.І. Тінякова. — К.: Український НМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2014. — 112 с. (наклад — 500 примірників).
14. Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми у конфліктний та постконфліктний період: метод. рек./ Н.П. Бочкор, Є.В. Дубровська, О.В. Залеська та ін. — К.: МЖПЦ «Ла Страда-Україна», 2014. — 84 с.
15. Справочник по чрезвычайным ситуациям. Руководство для персонала ЮНИСЕФ. — Електронний режим доступу: http://mes.kg/upload/file/unicef_efh_20061.pdf
16. Тарабрина Н. В. Практикум по психологии посттравматического стресса. — СПб: Питер, 2001. — 272 с.
17. Тренинговый модуль. Образование в чрезвычайных ситуациях. Руководство для координаторов. Региональное отделение ЮНИСЕФ для стран Центральной и Восточной Европы и Содружества Независимых Государств. — Електронний режим доступу: http://www.unicef.org/ceecis/ru/education_21971.html
18. Холли Янг. Руки помощи в школе и за ее пределами. Руководство по проведению психосоциальных программ на базе школ для учителей, родителей и детей в конфликтных и постконфликтных зонах. — Роттердам: Rotterdam Media Center, 2012. — 80 с.

РОЗДІЛ 2

МІЖНАРОДНИЙ І ВІТЧИЗНЯНИЙ ДОСВІД НАДАННЯ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ТА ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ В УМОВАХ ВІЙСЬКОВОГО КОНФЛІКТУ В УКРАЇНІ

2.1. Міжнародні стандарти надання гуманітарної допомоги в період збройного конфлікту в країні

На кінець XX ст. світова спільнота напрацювала достатній досвід надання гуманітарної допомоги для населення, яке пережило збройні конфлікти, природні катастрофи чи інші надзвичайні ситуації.

Міжнародні документи з надання гуманітарної допомоги

- Гуманітарна хартія
- Мінімальні стандарти надання гуманітарної допомоги
- Кодекс поведінки надання допомоги у випадках стихійних лих і катастроф Міжнародного руху Червоного Хреста та Червоного Півмісяця і громадських організацій
- Мінімальні стандарти освіти: готовність, програма, відновлення

У ситуації збройного конфлікту правами людини часто нехтують. Тому наступним логічним кроком стало розроблення та впровадження в практичну діяльність мінімальних стандартів надання гуманітарної допомоги.

Для чого розроблялися стандарти? Основна мета розроблення і впровадження мінімальних стандартів надання гуманітарної допомоги полягає в підвищенні ефективності роботи з надання допомоги постраждалому населенню та покращення системи звітності, що, у свою чергу, має призвести до поліпшення умов життя людей, які потребують допомоги.

Гуманітарна хартія, Мінімальні стандарти надання гуманітарної допомоги, Кодекс поведінки надання допомоги у випадках стихійних лих і катастроф Міжнародного руху Червоного Хреста та Червоного Півмісяця і громадських організацій – основні стандарти, якими керуються у своїй роботі міжнародні організації та національні уряди. Спочатку надання гуманітарної допомоги фокусувалося на 4 основних сферах діяльності: 1) водопостачання, санзабезпечення і сприяння дотриманню гігієни, 2)

продовольча безпека та їжа, 3) забезпечення житлом, організація розміщення і непродовольча допомога, 4) медична допомога. Проте невід'ємною частиною сучасних міжнародних документів щодо надання гуманітарної допомоги є комплекс психо-соціальних послуг для постраждалого населення. Зокрема, фахівці наголошують на необхідності створення системи психічного здоров'я та психо-соціальної підтримки, яка б сприяла організації самопомоги, адаптації і формуванню стійкості до стресових факторів у постраждалого населення.

Стандарти пронизані ідеєю необхідності активувати ресурси самого постраждалого населення для допомоги собі. Зазначається, що процес надання гуманітарної допомоги буде більш ефективним, якщо постраждалі особи братимуть активну участь у процесі координації і наданні допомоги. «... Основні потреби людей, які постраждали від надзвичайної ситуації чи конфлікту, задовольняються в першу чергу їхніми власними зусиллями та за підтримки громади, місцевих організацій і установ⁷». «... Об'єктом гуманітарної діяльності є, перш за все, постраждале населення, і визнаємо, що його активна участь має надзвичайно важливе значення для того, щоб допомога надавалась у спосіб, що найефективніше задовольняє потреби постраждалого населення, включаючи потреби вразливих і соціально ізольованих груп⁸».

Особлива увага приділяється необхідності надання пріоритетної допомоги вразливим групам населення, до яких відносять літніх людей, людей з особливими потребами, людей, які живуть з ВІЛ. Наголошується на необхідності надання допомоги незалежно від наявності державних статусів. Оскільки жінки та діти можуть більше страждати від насильства та різних форм експлуатації з боку озброєних груп під час військового конфлікту, особливо в зоні самого конфлікту та на сусідніх територіях, то рекомендується враховувати їхні потреби серед пріоритетних.

Гендерна складова стандартів полягає в необхідності надання гуманітарної допомоги з урахуванням розбіжностей у потребах жінок і чоловіків, хлопчиків і дівчаток; розумінні вразливості, впливу наслідків та можливостей і стратегій подолання наслідків військового конфлікту в жінок і чоловіків. Гендерний аналіз дозволяє визначити існуючу гендерну нерівність у виконанні функцій та робочих навантажень, доступі до ресурсів і їх контролі, прийнятті рішень і можливостях розвитку свого потенціалу. Урахування гендерної складової сприяє тому, що надання гуманітарної допомоги здійснюється ефективніше.

Стандарти складаються з принципів забезпечення захисту постраждалого населення, базових стандартів та мінімальних стандартів за 4 сферами діяльності (див. вище).

⁷ Проект «Сфера». Гуманитарная хартия и минимальный стандарты, применяемые при оказании гуманитарной помощи, ст. 23

⁸ Там само. С. 26

Принципи забезпечення захисту є наскрізними для всіх видів гуманітарної допомоги. Основні завдання діяльності із забезпечення захисту постраждалого населення полягають у дотриманні права людини на свободу від будь-яких форм насильства та обмеження волі, а також права на свободу від позбавлення засобів виживання та збереження людської гідності. Для виконання цих завдань основоположними є 4 принципи:

- 1) недопущення того, щоб у результаті діяльності люди піддавалися небезпеці спричинення більшої шкоди;
- 2) забезпечення людям доступу до належної допомоги, яка надається за потребами та без будь-якої дискримінації;
- 3) надання людям захисту від фізичної і психологічної шкоди, яка є наслідком насильства чи обмеження волі;
- 4) надання людям підтримки у спробах домогтися дотримання їхніх прав, отримання доступу до наявних засобів правового захисту, а також сприяння відновленню від наслідків неправомірних дій (див. табл. 1).

Табл. 2

Тлумачення принципів забезпечення захисту постраждалого населення

Принцип забезпечення захисту	Деякі тлумачення
Недопущення того, щоб у результаті діяльності люди піддавалися небезпеці спричинення більшої шкоди	<ul style="list-style-type: none"> • Заходи з надання допомоги і забезпечення захисту не послаблюють здатність постраждалого населення до самозахисту • Спосіб надання допомоги та обстановка, у якій це здійснюється, не створюють людям додаткових фізичних загроз, насильства чи інших порушень прав • Підтримувати ініціативи громад з організації самопомоги • Дотримуватися правил роботи з конфіденційною інформацією
Забезпечення людям доступу до належної допомоги, яка надається за потребами та без будь-якої дискримінації	<ul style="list-style-type: none"> • Забезпечити доступ до допомоги вразливим та ізольованим групам населення • Недопущення дискримінації в доступі до допомоги • Для отримання допомоги постраждалому населенню не потрібно мати якийсь особливий правовий статус
Надання людям захисту від фізичної і психологічної шкоди, яка є наслідком насильства чи обмеження волі	<ul style="list-style-type: none"> • Уживати особливі заходи захисту для людей вразливих груп, до яких, зокрема, належать діти та жінки

Принцип забезпечення захисту	Деякі тлумачення
	<ul style="list-style-type: none"> • Уживати заходи, спрямовані на збереження цілісності сімей • Сприяти громадам організовувати самопомогу
Надання людям підтримки у спробах домогтися забезпечення дотримання їхніх прав, отримання доступу до наявних засобів правового захисту, а також сприяння відновленню від наслідків неправомірних дій	<ul style="list-style-type: none"> • Забезпечення доступу до способів правового захисту • Допомога у сфері медичного обслуговування і реабілітації • Надання допомоги в організації психосоціальної підтримки постраждалим від насильства • Співпраця задля створення інтегрованої системи надання допомоги населенню • Сприяння зусиллям громади в організації заходів самопомоги

Діяльність усіх гуманітарних організацій у сфері забезпечення захисту класифікується за трьома основними видами заходів: профілактичні, реагування і правового захисту.

Профілактичні заходи спрямовані на попередження виникнення фізичної загрози чи порушення прав. Вони також зменшують ймовірність піддатися впливу чи вразливості до таких загроз або порушень.

Заходи реагування – це припинення ситуацій порушення прав шляхом реагування на них.

Заходи правового захисту передбачають ужиття заходів стосовно теперішніх чи минулих порушень прав шляхом відшкодування шкоди, реабілітації, надання медичної допомоги, психологічної підтримки, юридичних та інших послуг. Вони також спрямовані на сприяння постраждалому населенню в отриманні існуючих засобів правового захисту і спробах домогтися захисту і відновлення своїх прав.

Усі ці три види заходів пов'язує інформаційно-просвітницька діяльність на індивідуальному та загальному рівнях.

Окремо виділені **6 базових стандартів**, які визначають мінімальний рівень надання гуманітарної допомоги, і які оцінюються за визначеними ключовими показниками (див. табл. 2). Базові стандарти є практичним втіленням 4 основоположних принципів, що розглядалися вище.

Дотримання стандартів надання гуманітарної допомоги є важливою складовою роботи всіх суб'єктів. Водночас у самих документах зазначається, що в разі неможливості забезпечити безпеку людям, які надають допомогу, дотримання стандартів та всіх показників є необов'язковим. До інших причин, які можуть бути аргументами недотримання або не в повній мірі дотримання стандартів, відносяться труднощі доступу до по-

страждалого населення та відсутність співпраці з органами державної чи місцевої влади.

Табл. 3

Тлумачення базових стандартів надання гуманітарної допомоги

Базові стандарти	Тлумачення
Соціально орієнтована гуманітарна допомога	Участь постраждалого населення, а також його можливості і стратегії виживання зі збереженням людської гідності є невід'ємною частиною діяльності з надання гуманітарної допомоги
Координація дій і співпраця	Необхідність координувати зусилля з надання допомоги всім суб'єктам, у тому числі з метою уникнення дублювання діяльності
Проведення оцінки	Необхідність регулярної оцінки ситуації, визначення категорій постраждалого населення, ступеня вразливості, наявних потреб і ресурсів.
Організація і надання допомоги	Планування та організація надання допомоги здійснюються на основі об'єктивних оцінок потреб та наявних ресурсів, у тому числі можливостей постраждалого населення
Ефективність роботи, прозорість і навчання	Здійснення моніторингу та оцінки ефективності роботи. Надання інформації широкому загалу про результати своєї діяльності. Використання результатів моніторингу і оцінки діяльності для її подальшого вдосконалення
Ефективність роботи суб'єктів надання допомоги	Наявність підготовленого персоналу для надання гуманітарної допомоги. Відповідальність за психологічне і фізичне благополуччя персоналу

Головна роль і відповідальність за надання своєчасної допомоги постраждалим, забезпечення їх захисту та безпеки, надання підтримки для відновлення процесів життєдіяльності належить державі. Тим не менше, у разі відсутності в державі необхідних ресурсів має долучитися міжнародна спільнота. Важливу роль може відігравати й мобілізація місцевих громад.

2.2. Міжнародні стандарти здійснення освітньої діяльності в період збройного конфлікту в країні

Оскільки в ситуації збройного конфлікту право на освіту є тим правом, яке найчастіше порушується, то Міжвідомча мережа з питань освіти в надзвичайних ситуаціях розробила мінімальні стандарти освіти. Перше видання побачило світ у 2004 році, друге – у 2010. До недавнього часу все, що стосувалося сприяння наданню освітніх послуг у період конфлікту, не відносилось до частини гуманітарної допомоги, а більше вважалось діяльністю довгострокового планування і розвитку. Натомість пріоритетним було надання притулку, продуктів харчування, засобів гігієни, забезпечення водою та медичними послугами. Сьогодні ж освітня діяльність з надання гуманітарної допомоги є її невід'ємною складовою, адже досвід довів, що співпраця навчальних закладів і органів управління освітою з іншими суб'єктами надання гуманітарної допомоги значно підвищує ефективність реагування на надзвичайну ситуацію і здатність упоратися з її наслідками. У стандарті «Стратегії реагування» зазначено, що фінансуванню освітніх програм для постраждалого населення приділяється така ж сама увага, як фінансуванню постачання води, забезпечення продуктами, притулками і медичного обслуговування.

Як зазначається в стандартах, освіта, окрім своїх традиційних функцій, у період збройного конфлікту і після нього відіграє додаткову роль забезпечення фізичного, психо-соціального і когнітивного захисту постраждалого населення, особливо дітей. Перебуваючи в навчальних закладах, діти менше потрапляють у ситуації насильства, трудової чи сексуальної експлуатації, втягнення в бойові дії чи кримінальні угруповання. Педагогічні працівники навчальних закладів можуть виявляти дітей, яким потрібна психологічна, педагогічна чи соціальна допомога, і надають її по можливості або перенаправляють до інших фахівців органів державної влади чи громадських, міжнародних організацій, волонтерів. Адміністрація навчальних закладів може мобілізувати ресурси громади для надання необхідної допомоги постраждалим дітям чи їхнім сім'ям.

У навчальних закладах діти та їхні сім'ї дізнаються нову актуальну для виживання в період конфлікту інформацію і знання. Вони, наприклад, оволодівають знаннями, про те як уникати мін та що робити у випадку виявлення вибухонебезпечних об'єктів; хто, де і яку допомогу надає внутрішньо переміщеним особам та іншим верствам населення, які зазнали наслідків військового конфлікту; як упоратися з випадками насильства тощо. У зонах безпосередніх військових дій та близьких до них територій навчальні заклади можуть бути місцями, де діти та їхні сім'ї, громади можуть знайти притулок. Можливість продовжувати навчання в період військових дій сприяє формуванню відчуття стабільності та появи надії

на майбутнє. Педагогічні працівники можуть допомогти дітям критично сприймати часто суперечливу інформацію про події, що відбуваються в країні, яку вони отримують з різних джерел.

У часи війни навчальні заклади можуть також виконувати не притаманну для себе роль пунктів надання різної допомоги (медична, санітарна, гігієнічна, правова, розповсюдження продуктів харчування, одягу та ін.). Особливо це стосується сільської місцевості, там де й так традиційно школа має більше функцій, оскільки є осередком культурного життя громади. Упровадження в навчальних закладах програм конструктивного вирішення конфліктів, медіації сприяє зниженню рівня агресії в громадах і попередженню конфліктів, а також утвердженню ідей миробудування, а сам педагог має бути моделлю миротворця для наслідування.

Водночас у разі непрофесійності в роботі навчальні заклади можуть сприяти посиленню конфліктів у громадах, нерівності і соціальної несправедливості, дискримінації. У разі недотримання міжнародних стандартів ведення воєних дій однією зі сторін конфлікту, де зазначається про неприпустимість ведення таких дій проти цивільного населення, навчальні заклади можуть бути об'єктом нападів, у тому числі з метою отримання заручників. Крім того, педагогам, дітям та їх сім'ям може бути небезпечно добиратися до навчальних закладів.

Важливим елементом філософії стандартів є те, що період конфлікту, кризи пропонується розглянути з точки зору ресурсу для необхідних позитивних змін у системі освіти та в суспільстві в цілому, що має призвести до підвищення якості освітніх послуг і якості життя населення країни. Це, переважно, стосується розширення доступу до освіти для дітей з особливими потребами і розвитку інклюзивної освіти; включення до навчальної програми нових тем, предметів, факультативів, спрямованих на формування толерантності, навичок конструктивного вирішення конфліктів, поваги та дотримання прав людини, критичного мислення, психологічної культури, навичок безпечної поведінки.

Табл. 4

Основний зміст мінімальних стандартів освіти в умовах надзвичайних ситуацій

№ п/п	Назва стандарту	Основний зміст
Сфера	<i>Основоположні</i>	
1.	Участь	Члени громад беруть активну участь відкрито і без дискримінації в експертизі, плануванні впровадження, моніторингу оцінці освітніх програм. Особлива увага приділяється забезпеченню участі дітей і молоді

№ п/п	Назва стандарту	Основний зміст
2.	Ресурси	Ресурси громад визначені, мобілізовані та використані для впровадження навчальних програм з урахуванням віку учнів і студентів. <i>Особлива увага приділяється максимальній мобілізації місцевих ресурсів, необхідності усунути фізичні перешкоди для учнів з обмеженими можливостями, ініціювати програми неформальної освіти</i>
3.	Координація	Механізми координації в освітянській сфері впроваджені та допомагають зацікавленим сторонам здійснювати діяльність із забезпечення доступності і неперервності якісної освіти. <i>Особлива увага приділяється провідній позиції органів управління освітою в координації дій усіх суб'єктів освітньої діяльності, необхідності впровадження систем управління інформацією та фокусуванню на отримання очікуваних результатів роботи</i>
4.	Оцінювання	Оцінка надзвичайної ситуації з точки зору освітніх потреб є своєчасною, комплексною і здійснена за участі широкого кола зацікавлених сторін. <i>Особлива увага приділяється необхідності стандартизації інструментів збору інформації в умовах надзвичайної ситуації, уникання дублювання діяльності та травматизації респондентів</i>
5.	Стратегії реагування	Стратегії реагування включають чіткий опис ситуації, перешкод для реалізації права на освіту і способів подолання цих перешкод. <i>Особлива увага приділяється необхідності дотримуватися ключового принципу «Не нашкодь» у процесі формування та впровадження стратегій реагування, включення усіх видів освіти (ранній розвиток дітей, інклюзивна початкова, середня та вища, професійно-технічна, освіта дорослих, підвищення кваліфікації працівників освіти)</i>
6.	Моніторинг	Регулярний моніторинг освітніх програм і освітніх потреб постраждалого населення, які змінюються. <i>Особлива увага приділяється необхідності моніторингу забезпечення безпеки всіх учасників навчально-виховного процесу, обміну результатами здійснених моніторинрів</i>
7.	Оцінка	Систематична об'єктивна оцінка освітніх програм удосконалює освіту та підвищує відповідальність. <i>Особлива увага приділяється необхідності регулярного надання оцінок, участі всіх зацікавлених сторін, у тому числі постраждалого населення, обміну даними</i>

№ п/п	Назва стандарту	Основний зміст
		Доступність і навчальне середовище
8.	Рівний доступ	Кожна людина має право на якісну і відповідну освіту. <i>Особлива увага приділяється необхідності усунення дискримінаційних практик, створення гнучких механізмів забезпечення доступу до освіти</i>
9.	Захист і благополуччя	Навчальне середовище є безпечним, забезпечує захист і психосоціально благополуччя учнів і студентів, учителів та інших працівників сфери освіти. <i>Особлива увага приділяється необхідності підвищення кваліфікації працівників освіти для отримання необхідних знань і навичок сприяння психосоціальному благополуччю учнів і студентів, закріплення позитивних методів виховання, у тому числі для підтримки дисципліни, інформування учасників навчально-виховного процесу про питання безпеки і захисту, психологічну підтримку, права людини, розв'язання конфліктів, миробудування</i>
10.	Приміщення і послуги	Приміщення для навчання забезпечують безпеку і благополуччя учнів і студентів, учителів та інших працівників сфери освіти, пов'язані із секторами охорони здоров'я і харчування, психосоціальною і службою захисту. <i>Особлива увага приділяється необхідності обладнання класних кімнат для можливості застосування активних методів і форм роботи, у разі побудови нових шкільних приміщень здійснювати проектування з урахуванням необхідності доступу дітей і дорослих з особливими потребами</i>
		Викладання і навчання
11.	Навчальний план	Шкільне та позашкільне навчання здійснюється відповідно до навчальних планів, які враховують культурні, соціальні та лінгвістичні особливості місцевого контексту та потреби учнів і студентів. <i>Особлива увага приділяється необхідності включення до навчальних планів питань попередження конфліктів, психологічного благополуччя і захисту, прав людини, урахування гендерної проблематики, визнання різноманіття, запобігання дискримінації. Педагоги мають уміти розпізнавати ознаки стресу в учнів і вжити заходів для його подолання</i>

№ п/п	Назва стандарту	Основний зміст
12.	Підготовка кадрів, професійний розвиток і підтримка	Працівники освіти регулярно проходять навчання на курсах підвищення кваліфікації з урахуванням потреб і обставин. <i>Особлива увага приділяється необхідності навчання для педагогів з метою їх підготовки для виконання ролі фасилітатора в навчальному середовищі, широкого використання активних методів і форм роботи</i>
13.	Методи викладання і навчання	Методи викладання орієнтовані на учнів і студентів, забезпечують активне інклюзивне навчання. <i>Особлива увага приділяється необхідності гнучкості в застосуванні активних методів і форм роботи, обережності в упровадженні інноваційних, підбору необхідних активних для роботи з дітьми з особливими потребами</i>
14.	Оцінка результатів навчання	Здійснюється оцінка результатів навчання з використанням відповідних методів. <i>Особлива увага приділяється тому, що оцінка має бути пов'язана з навчальним матеріалом, який реально вдалося вивчити, а не зі стандартним навчальним планом</i>
<i>Учителі й інші працівники освіти</i>		
15.	Прийом на роботу і відбір	Працівники освіти приймаються на роботу в достатній кількості через загальний і прозорий конкурсний відбір, що ґрунтується на критеріях різноманітності і рівності. <i>Особлива увага приділяється необхідності мати процедуру прозорого конкурсного відбору та забезпечити необхідну кількість педагогів для уникнення формування класів з великою наповнюваністю, установити обмеження на розміри класів</i>
16.	Умови роботи	Працівники освіти працюють у чітко визначених умовах і отримують відповідну винагороду. <i>Особлива увага приділяється необхідності дотримання кодексу поведінки вчителя, регулярній виплаті заробітної плати</i>
17.	Підтримка і керівництво	Механізми керівництва і підтримки працівників освіти функціонують ефективно. <i>Особлива увага приділяється можливості давати відгуки про роботу вчителів та необхідності психосоціальної підтримки для працівників освіти</i>

№ п/п	Назва стандарту	Основний зміст
	<i>Політика в сфері освіти</i>	
18.	Розробка політики і законів	Органи управління освітою розглядають неперервність і відновлення якісної освіти, у тому числі вільний та інклюзивний доступ до шкільної освіти, як пріоритетне завдання. <i>Особлива увага приділяється необхідності доступу до формування політики для представників громадських і міжнародних організацій (зокрема, структурам ООН)</i>
19.	Планування і реалізація	Освітня діяльність здійснюється відповідно до міжнародної та національної освітньої політики, законів, стандартів, планів і освітніх потреб постраждалого населення. <i>Особлива увага приділяється необхідності у надзвичайних умовах інтегрування освітніх програм у довгостроковий розвиток сфери освіти</i>

Мінімальні стандарти освіти в умовах надзвичайних ситуацій включають 19 стандартів п'яти сфер діяльності: основоположні (участь громад, координація, аналіз), доступність і навчальне середовище, викладання і навчання, вчителі й інші працівники освіти, політика у сфері освіти. Кожен стандарт складається з ключових дій і інструкції (див. табл. 3).

2.3. Вітчизняний практичний досвід надання соціально-педагогічної і психологічної допомоги

В українському суспільстві відчувається гостра потреба в наданні психологічної допомоги постраждалим від військових дій, переселеним з окупованого Криму і Севастополя, пораненим, сім'ям загиблих.

У зв'язку з подіями, що відбуваються в державі, педагогічним працівникам також необхідно переглянути практику виховної роботи та захисту дітей у навчальному закладі.

У педагогів виникла необхідність пояснювати дітям, що відбувається, як реагувати на конфлікти, які виникають між дітьми, як утриматися від надання гострих, емоційних оцінок, як не нашкодити дітям, а навпаки – бути корисними.

Така специфічна робота для багатьох педагогічних працівників та фахівців громадських організацій є новою.

Саме до такої роботи в рамках реалізації проекту «Гуманітарна допомога для внутрішньо переміщених осіб та громад, які зазнали наслідків конфлікту в Східній Україні» за підтримки Міністерства закордонних справ Німеччини у співпраці з «Діаконія Катастрофенхільфе» долучилися тренери Національної тренерської мережі Міжнародного жіночого правозахисного центру «Ла Страда-Україна».

Для надання соціально-педагогічної та психологічної допомоги учасникам навчально-виховного процесу, з метою підвищення рівня обізнаності щодо можливостей отримання допомоги для внутрішньо переміщених осіб та громад, які зазнали наслідків конфлікту в Східній Україні, Українським науково-методичним центром практичної психології та соціальної роботи і Центром «Ла Страда-Україна» було підготовлено 31 кваліфікованого фахівця із 14 областей нашої країни, здебільшого досвідчених освітян, а також працівників соціальної сфери та громадських активістів.

Для проведення занять тренери використовують методичні рекомендації «Правила безпеки та можливості отримання допомоги у період конфлікту в Україні⁹», які містять практичні розробки для проведення занять з учителями, дітьми та батьками.

Під час проведення заходів тренерами протягом жовтня-грудня 2014 року було проведено анкетування серед педагогів та учнівської молоді з метою виявлення актуальних соціальних проблем, які стосуються прав дітей та внутрішньо переміщених осіб¹⁰. Анкетуванням було охоплено 1210 учнів та 893 педагогів з Київської, Вінницької, Харківської, Дніпропетровської, Луганської і Донецької областей.

Свої знання про правила безпечної поведінки вважають достатніми 70% учнів та 88% знають, куди звертатися за допомогою у складній ситуації. Вважають свої знання про права людини достатніми 61%, 44% учнів вважають, що анексія Автономної Республіки Крим або конфлікт на сході України вплинули на них особисто або на їх родину. Відповіді на питання «З яких джерел ти отримуєш інформацію про події, які відбуваються на сході України?» розподілилися таким чином: 72% – Інтернет, 70% – телевізор, 44% – рідні, 38,5% – друзі, 17% – газети, 6,5% – не цікавляться.

Вважають свої знання щодо можливостей отримання допомоги у складній життєвій ситуації достатніми 42% педагогів. 37% респондентів позитивно оцінили дотримання прав внутрішньо переміщених осіб. Анексія Автономної Республіки Крим або конфлікт на сході України вплинули особисто на 64%. Серед труднощів, які з'явилися в роботі в

⁹ Правила безпеки та можливості отримання допомоги у період конфлікту в Україні: метод. рек. – К.: Агентство «Україна», – 2014. – 48 с.

¹⁰ Анкети пройшли експертизу в Українському науково-методичному центрі практичної психології і соціальної роботи

цьому навчальному році, виокремлюють роботу з сім'ями та дітьми із зони АТО (11%), емоційну, психологічну, моральну напруженість, конфлікти (13%), недостатню матеріально-технічну базу (9%). Вважають достатніми свої знання для роботи з внутрішньо переміщеними дітьми 42% педагогів. 35% відповіли, що мають достатньо методичних матеріалів та інформації для роботи з внутрішньо переміщеними дітьми. Потребу в методичних матеріалах для роботи з учнями в період конфлікту та постконфлікту виявили 82% опитаних.

Таким чином, очевидним є потреба підвищення знань педагогів з питань соціально-педагогічної та психологічної роботи з учнями та їх батьками в період конфлікту в Україні.

Дуже важливим залишається питання впровадження зазначеної теми в навчальні плани курсів підвищення кваліфікації педагогічних працівників.

Зважаючи на надзвичайну актуальність соціально-педагогічної та психологічної роботи з дітьми, які мають високий рівень стресу внаслідок військового конфлікту в Україні, Міністерство освіти і науки України, Дитячий Фонд ЮНІСЕФ спільно з Національним університетом «Києво-Могилянська Академія» та Українським науково-методичним центром практичної психології та соціальної роботи НАПН України ініціювали проведення навчання для 300 практичних психологів і соціальних педагогів навчальних закладів із Донецької, Дніпропетровської, Запорізької Луганської та Харківської областей щодо навичок кризового консультування в межах виконання проекту «Підвищення психосоціальної відповіді дітей та сімей у східних та центральних областях України»¹¹.

Розвиток психосоціальної стійкості до стресу у школярів передбачає посилення ролі позитивних активностей; розвиток навичок керування психологічними реакціями; пропагування позитивного мислення; відновлення підтримуючих соціальних зв'язків.

Основною метою навчальних тренінгів є зміцнення соціально-психологічного реагування дітей та їхніх родин, постраждалих унаслідок кризи, зменшення соціально-психологічних наслідків травми, забезпечення сталого доступу до отримання психологічної допомоги.

Поради з допомоги дитині та її батькам у процесі психологічного відновлення від травматичного стресу надано в Методичному посібнику з психосоціальної підтримки школярів, батьків, педагогів у кризових ситуаціях¹².

¹¹ Лист МОН України від 17.11.2014 № /9-596 «Про сприяння впровадженню заходів щодо соціально-педагогічної та психологічної роботи з дітьми, які мають високий рівень стресу»

¹² Методическое пособие по психосоциальной поддержке школьников, родителей, учителей в кризисных ситуациях. – ВСМОО «Христианская ассоциация молодых людей Украины» (УМСА Украины). – К. – 2015. – 38 с.

Спеціалісти-психологи відзначають, що діти, які пережили травматичні події, мають значні проблеми в спілкуванні. Накладаючись на інші реакції, це може стати причиною серйозних психосоціальних проблем. З метою допомоги дітям представництво Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні у співпраці з рекламною агенцією AdPro започаткувало інформаційну кампанію з психосоціальної допомоги дітям, які пережили стресову ситуацію.

Кампанія «Слова допомагають» допоможе всім небайдужим дорослим отримати фахові поради, як поводити себе з дітьми, що зіткнулися зі стресовою ситуацією або пережили травматичну подію. Адже за дослідженням ЮНІСЕФ, що було проведене у січні-лютому 2015 року серед постраждалих дітей унаслідок конфлікту на Сході, 37% таких дітей мають стресові реакції, наприклад, нав'язливі спогади, а 18% побоюється, що не зможе впоратися зі своїм станом самостійно.

У рамках кампанії ЮНІСЕФ разом з AdPro створили спеціальний інформаційний ресурс. Сайт <http://wordshelp.com.ua> – це корисний і цікавий посібник для батьків, учителів та всіх, хто спілкується з дітьми. Портал, окрім іншої практичної інформації, містить поради психолога про те, як вчасно розпізнати стрес у дитини та що з цим робити.¹³

Центр «Ла Страда-Україна» долучився до цієї акції через надання інформаційних, психологічних, правових консультацій на Національній дитячій «гарячій лінії» (безкоштовно) за номером 0 800 500 225 (із стаціонарного телефону), 772 (з мобільного Київстар, Лайф).¹⁴

У ситуації військового конфлікту актуальності набуває своєчасно надана перша психологічна допомога. Перша психологічна допомога пропонується людям, які тільки що або нещодавно зазнали травмуючі події та знаходяться у важкому психічному стані. Таку допомогу можуть надавати всі, хто знаходиться поряд, а не тільки спеціалісти через фахові консультації.

Перша психологічна допомога включає в себе надання постраждалій особі емоційної, фізичної, соціальної підтримки, відчуття безпеки.

Практичні поради щодо подолання наслідків шоку, стресу чи набуття людиною психологічної травми надано в посібнику «Допомога людині, яка знаходиться у стані шоку, стресу чи травми»¹⁵.

Психологічної допомоги потребують учасники бойових дій.

Зараз усі наші солдати, які опинилися в зоні АТО, змушені виживати, виробляючи такі навички й таку поведінку, які у звичайному житті ніхто не назве нормальними. На долю кожного солдата щодня випадає

¹³ http://www.unicef.org/ukraine/ukr/media_27716.html

¹⁴ Номер телефону «гарячої лінії» розміщено на сайті Всеукраїнської акції «Слова допомагають».

¹⁵ Допомога людині, яка знаходиться у стані шоку, стресу чи травми. Практичні поради соціальним працівникам, психологам та волонтерам. МСП України, Київ 2015.

надмірна доза травмуючих подій: як фізичних, так і психічних. Якщо психологічна травма була порівняно невеликою або нетривалою, то її наслідки можуть пройти за кілька тижнів або місяців. Якщо ж травматичний досвід повторюється багато разів, то хворобливі наслідки даватимуть про себе знати ще кілька років, або, як показує В'єтнамський досвід, це може тривати все життя. Учасники бойових дій, зважаючи на особливості особистості, можуть подолати наслідки бойового стресу самостійно. Для цього необхідно знати психофізіологічні особливості протікання стресу, особливості бойового стресу.

Авторським колективом кризової психологічної служби м. Николаєва складена «Пам'ятка для осіб, які повернулись з війни. Подолання бойового стресу і його психологічних наслідків»¹⁶.

Активну роботу із надання психологічної допомоги постраждалим від військових дій, переселеним з окупованого Криму і Севастополя, пораненим, сім'ям загиблих ведуть працівники психологічної служби системи освіти.

У березні цього року науковцями Українського науково-методичного центру практичної психології і соціальної роботи НАПН України було проведено моніторинг діяльності психологічної служби системи освіти з питання надання соціально-педагогічної і психологічної допомоги постраждалим унаслідок окупації Криму і Севастополя та бойових дій на сході України. Інформація зібрана з усіх областей України та міста Києва, узагальнювалася на основі даних з обласних центрів психологічної служби, які, у свою чергу, узагальнювали дані з міст і районів.

У процесі дослідження вивчалися наступні питання: а) скільки працівників служби залучено до надання допомоги різним категоріям постраждалих; б) скільки постраждалих змогли одержати чи продовжують одержувати той чи інший вид допомоги; в) які види психологічної і соціально-педагогічної допомоги надають працівники служби в межах своєї компетенції.

Результати моніторингу показали, що основними цільовими групами, з якими працюють практичні психологи та соціальні педагоги, є: вихованці, учні, студенти всіх типів навчальних закладів, що були переселені з інших регіонів України; батьки та члени сімей переселених вихованців, учнів, студентів; діти і сім'ї учасників АТО; населення, що проживає в безпосередній близькості до бойових дій (Донецька і Луганська області); діти та сім'ї загиблих на Майдані, в АТО, інших бойових діях; діти і сім'ї поранених у бойових діях; діти-сироти і діти, що мають вади

¹⁶ Р.Мороз, Т.Пуканова Пам'ятка вернувшимся с войны. — Николаев 2015 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.medsanbat.info/download/%D0%9F%D0%B0%D0%BC%D1%8F%D1%82%D0%BA%D0%B0_%D0%B2%D0%B5%D1%80%D0%BD%D1%83%D0%B2%D1%88%D0%B8%D0%BC%D1%81%D1%8F_%D0%906.pdf

психофізичного розвитку, які були переселені; діти і дорослі, що не відвідують даний навчальний заклад; призовники і резервісти.

Найбільш поширеними видами допомоги, що надається працівниками психологічної служби; є і індивідуальне та групове обстеження дітей і дорослих; індивідуальне та групове консультування; індивідуальна і групова психотерапія; психологічна корекція негативних емоційних станів, страхів; адаптація до нових умов проживання і навчання; групові інтерактивні заняття, тренінги, «групи зустрічей»; налагодження системи комунікацій з органами соціального захисту, волонтерами, закладами охорони здоров'я, військовими частинами, місцевою адміністрацією та ін.

Загальна чисельність осіб, які одержали або продовжують одержувати допомогу від працівників психологічної служби, становить **214208**, з яких **8757** допомога надавалася на волонтерських засадах (у вільний від основної роботи час).

Як видно з гістограми 1, приблизно 43,2 % від всієї чисельності працівників психологічної служби надають допомогу вихованцям, учням, студентам, які навчаються в навчальних закладах і були переселені з інших регіонів. З них 38,4 % – психологи; 59,1 % – соціальні педагоги.

У роботі з батьками і членами сімей переселених працює 33,8 % від кількості працюючих у психологічній службі, з них: 34,2 % – психологи; 37,3 % – соціальні педагоги.

У роботі з дітьми і сім'ями учасників АТО бере участь 28,4 % від загальної чисельності працівників служби. З них: 27,6 % – психологів; 32,4 % – соціальних педагогів.

До роботи у військкоматах залучено 747 фахівців служби, з них 696 практичних психологів і 51 соціальний педагог.

Під «іншими видами роботи» респонденти мали на увазі в основному такі види роботи: участь у благодійних акціях і виховних заходах, що проводяться в навчальному закладі; просвітницька робота з педагогами, батьками та учнями щодо підтримки переселенців; психологічний супровід учасників АТО в госпіталах та ін. – 5 %.

Таким чином, більше 40 відсотків працюючих у психологічній службі бере участь у наданні допомоги різним категоріям постраждалих.

При визначенні обсягів роботи з надання допомоги постраждалим як основний показник було взято кількість людей, яким надавалась або надається допомога (клієнти). При цьому зазначимо, що до цієї кількості ввійшли як люди, що одержали разову допомогу (консультація, тренінг, бесіда), так і люди, з якими працівники служби працюють протягом певного часу (тиждень, місяць, кілька місяців), тобто підраховувалася не кількість зустрічей (сеансів) з одним клієнтом, а кількість клієнтів (див. Гістограму 2).

Найбільша кількість клієнтів серед це вихованців, учнів, студентів, що навчаються в закладах освіти і були переселені з інших регіонів країни. Їхня кількість складає **понад 74 тис.**

До працівників служби звернулося **понад 41 тис. батьків** і членів родин переселених дітей. Робота з цією категорією постраждалих є важливим і вагомим напрямом роботи практичних психологів і соціальних педагогів, оскільки родина є основою психологічної реабілітації, найбільш суттєвим її ресурсом.

Гістограма 1

**Кількість працівників психологічної служби, які надають допомогу постраждалим внаслідок окупації Криму і Севастополя та бойових дій на Сході України
(% від загальної чисельності)**



Гістограма 2

Діяльність працівників психологічної служби з надання соціально-педагогічної і психологічної допомоги постраждалим внаслідок окупації Криму і Севастополя та бойових дій на Сході України (кількість клієнтів)



Гістограма 3

Навантаження у роботі працівників психологічної служби



Близько **31 тис. дітей і членів сімей учасників АТО** одержали або продовжують одержувати психологічну і соціально-педагогічну допомогу від працівників служби.

Особливо хочеться відзначити працівників психологічної служби системи освіти, що працюють з населенням у зоні бойових дій або в безпосередній близькості до них (Донецька і Луганська області). Часто допомога надається дітям і дорослим, що мешкають по різні боки «лінії розмежування». Кількість таких специфічних клієнтів складала на момент дослідження **майже 23 тис.** Цю роботу виконували і виконують 465 спеціалістів, часто наражаючись на особисту небезпеку. У середньому на

одного фахівця служби припадає близько 50 клієнтів у названих областях, а це надзвичайно багато з огляду на складність проблематики, з якою доводиться працювати.

У гістограмі 3 наведено дані про навантаження в роботі працівників психологічної служби (середня кількість клієнтів з тими чи іншими проблемами на одного працюючого з ними працівника служби). Як бачимо, психологічна служба системи освіти веде масштабну, системну та скоординовану психологічну допомогу різних категорій особам, постраждалим від військових дій.

Література до розділу

1. Допомога людині, яка знаходиться у стані шоку, стресу чи травми. Практичні поради соціальним працівникам, психологам та волонтерам. МСП України, Київ 2015
2. Р.Мороз, Т.Цуканова. Памятка вернувшимся с войны. — Николаев 2015 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.medsanbat.info/download/%D0%9F%D0%B0%D0%BC%D1%8F%D1%82%D0%BA-%D0%B0_%D0%B2%D0%B5%D1%80%D0%BD%D1%83%D0%B2%D1-%88%D0%B8%D0%BC%D1%81%D1%8F_%D0%906.pdf
3. Лист МОН України від 17.11.2014 № /9-596 «Про сприяння впровадженню заходів щодо соціально-педагогічної та психологічної роботи з дітьми, які мають високий рівень стресу»
4. Методическое пособие по психосоциальной поддержке школьников, родителей, учителей в кризисных ситуациях. — ВСМОО «Християнська асоціація молодих людей України» (УМСА України). — К. — 2015. — 38 с.

РОЗДІЛ 3

ПСИХОЛОГІЧНА ДОПОМОГА ДІТЯМ І СІМ'ЯМ, ЯКІ ПОСТРАЖДАЛИ ВНАСЛІДОК ВІЙСЬКОВОГО КОНФЛІКТУ В УКРАЇНІ

3.1. Перша психологічна допомога

Дані міжнародних організацій, зокрема Міжнародного медичного Корпусу, свідчать, що в спокійний час у середньому 2–3% населення різних країн потребує психологічної допомоги. У разі настання катастрофи цей відсоток зростає до 4–5%. Психічні розлади до катастрофи спостерігаються у 10% населення, після – у 20%.

Протягом останнього часу ситуація в Україні характеризується соціально-психологічною, економічною нестабільністю, зниженням рівня життя більшості населення, зростанням насильства, що відобразилося на психологічному самопочутті населення. Найбільше потребують соціально-психологічної допомоги молоді люди, діти, які не отримують достатньої уваги з боку батьків чи осіб, які їх замінюють, або не мають батьків.

Таким чином зростає потреба населення у психологічній підтримці.

Перша психологічна допомога (далі – ППД) – це сукупність заходів загальнолюдської підтримки та практичної допомоги ближнім, які відчувають страждання і потребу.

ППД надається відразу після катастрофи, тоді, як базові потреби людини вже задоволені, а в разі потреби постраждалого може надаватися й після цього (бажано протягом тижня після подій). Після катастрофи в постраждалих можуть з'явитися проблеми, яких раніше ніколи не було.

ППД може надати не лише професійний психолог, а й інший спеціаліст, зокрема, вчитель, який знайомий з правилами надання першої психологічної допомоги.

ППД призначена для дітей, які знаходяться в стані дистресу в результаті щойно пережитої або поточної важкої кризової події. Не можна нав'язувати допомогу тим, хто її не бажає, але завжди треба бути з тими, хто, можливо, захоче отримати підтримку. ППД – найчастіше одноразове короткочасне втручання в життя дитини.

ППД можуть потребувати:

- дорослі та діти, які пережили психологічну травму;
- дорослі та діти, які отримали поранення в результаті катастрофи;
- дорослі, які після катастрофи не можуть потурбуватися про себе та своїх дітей;

- особи, які після пережитої катастрофи можуть нанести шкоду собі та оточуючим.



Мал. 1 Місце ППД у системі захисту психічного здоров'я

ППД надають в будь-якому безпечному місці. Для роботи з дітьми бажано обладнати окреме місце. ППД не надають у присутності сторонніх осіб.

Етика надання ППД:

- Бути чесним з постраждалим
- Поважати думку постраждалого
- Звільнитися від власних стереотипів
- Поважати етнокультурні, гендерні особливості
- Не пропонувати жодних матеріальних благ
- Не обіцяти того, що не можеш виконати
- Не пропонувати допомогу насильно
- Пояснити, що допомогу можна при бажанні отримати пізніше

Перша психологічна допомога в умовах навчального закладу включає наступні аспекти:

- ненав'язливе надання практичної допомоги та підтримки;
- оцінювання потреб і проблем;
- надання допомоги в задоволенні нагальних потреб;
- уміння вислуховувати дітей, але не примушуючи їх говорити;
- уміння втішити і допомогти дитині заспокоїтися;
- надання допомоги в отриманні інформації, установленні зв'язку з відповідними службами і структурами соціальної підтримки;
- захист від подальшої шкоди.

Завдання ППД:

- формувати відчуття безпеки, зв'язку з іншими людьми, спокою і надії;
- сприяти доступу до соціальної, фізичної та емоційної підтримки;
- зміцнювати віру в можливість допомогти собі та оточуючим;
- сформувати у дитини розуміння того, що надзвичайна подія, свідком або учасником якої вона була, закінчилась і не становить більше загрози.

Перша психологічна допомога сприяє кращій адаптації дитини до нових умов проживання та навчання. Підтримка дитини з боку родини, учителів та інших осіб з найближчого середовища дитини є одним з найважливіших чинників, що сприяють нормальному подальшому розвитку та відновленню дитини після переживання травматичного досвіду.

Як визначити, що дитина потребує психологічної допомоги, підтримки? Науковці визначають наступні типові реакції дітей, які пережили стресові події:

- порушення сну, нав'язливі нічні кошмари, що повторюються;
- безпідставне відчуття тривоги, страху та депресії;
- соціальна відчуженість, замкненість у собі;
- проблеми з довільною концентрацією уваги, неможливість зсередитись;
- плач, сльозливість, астеничність, емоційна вразливість;
- «чіпляння» за інших;
- «застрягання» на певних негативних переживаннях, думках, ідеях;
- прояви різноманітних форм захисту (регресія, заперечення, уникнення і т.п.).

Слід зауважити, що переважна більшість дітей, які пережили стресові ситуації (події), відновлюється без сторонньої допомоги. Утім таке відновлення можна прискорити, якщо надавати дітям підтримку на ранніх етапах.

Дітям та підліткам, які розлучені зі своїми батьками або піклувальниками, у першу чергу потрібна турбота з боку оточуючих і допомога в задоволенні основних життєвих потреб. Вони особливо потребують захисту від насильства та експлуатації.

Кризові події руйнують звичний світ дітей та підлітків, який складається зі знайомих і близьких людей, звичного середовища перебування і життєвого устрою, що давало їм відчуття власної безпеки.

Те, як діти реагують на труднощі кризи, залежить від їх віку та рівня розвитку. У дітей і підлітків являються такі ж реакції дистресу, що й у дорослих. Крім того, у них також можуть виникати й деякі специфічні реакції, а саме :

- маленькі діти можуть повернутися до поведінки, що притаманна більш ранньому віку (наприклад, смокчуть палець або мочаться в ліжку), можуть чіплятися за батьків або піклувальників, а також менше займатися іграми або повторювати одну й ту ж гру, пов'язану з тривожними подіями;
- діти шкільного віку деколи вважають себе винуватцями негативних подій, у них виникають нові страхи, вони стають менш доброзичливими і привітними, відчують себе самотніми або надто стурбовані захистом чи порятунком людей в умовах кризи;
- підлітки можуть «нічого не відчувати», вважати, що вони відрізняються від своїх ровесників або ізольовані від них, здійснювати ризиковані вчинки або проявляти негативізм.

Члени сім'ї, батьки й опікуни – важливе джерело захисту та емоційної підтримки для дітей. Діти, розлучені зі своїми близькими, під час кризових подій виявляють в незнайомому місці, в оточенні незнайомих людей. Вони часто дуже налякані й не в змозі правильно оцінити ризик і навколишні небезпеки. Важливим першим кроком є возз'єднання дітей, у тому числі підлітків, які залишилися без сімейного нагляду, з їхніми близькими. Якщо діти перебувають разом з батьками, треба намагатися підтримувати дорослих у турботі про дітей.

При наданні першої психологічної допомоги необхідно дотримуватися таких *принципів*:

1. Захищати безпеку, гідність і права дитини:
 - уникати дій, які можуть поставити дитину під загрозу травмуючих впливів;
 - намагатися захистити її від фізичної та психологічної травми;
 - звертатися до дитини з повагою;
 - допомагайте відстоювати свої права та отримувати належну підтримку;
 - діяти в інтересах постраждалої особи, якій ви допомагаєте.
2. Адаптувати свої дії до культурних традицій людей, яким ви надаєте допомогу.
3. Бути в курсі інших засобів реагування в надзвичайній ситуації:
 - знати, які заходи реагування вживаються і які є ресурси для надання допомоги;
 - чітко уявляти власні функції та їх межі.
4. Беріть себе (у такій роботі існує високий ризик емоційного вигорання).

Відповідальне надання допомоги означає турботу про власне здоров'я і благополуччя, а саме:

- хоча ви надаєте допомогу іншим, на вас може негативно позна-

читися пережите в кризовій ситуації або ви та ваша сім'я опинитися в числі постраждалих;

- важливо звернути особливу увагу на власне благополуччя і бути впевненим, що ви фізично і емоційно в змозі допомогти іншим;
- бережіть себе, щоб краще піклуватися про інших; якщо ви працюєте в команді, поцікавтеся самопочуттям своїх колег/колежанок.

До оперативних принципів надання першої психологічної допомоги належать:

1. Дивитися

Коли діти та їхні батьки або особи, які їх замінюють, перебувають у стресовому стані, першим корисним кроком буде допомогти їм заспокоїтися, зокрема:

- знайти безпечне місце;
- говорити м'яко, повільно та спокійно;
- підтримувати зоровий контакт: спробувати сісти поруч з людиною або присісти перед нею та поговорити з кимось із батьків або з дитиною так, щоб ви були на одному рівні;
- перевірити умови безпеки.

Якщо батьки або дитина панікують чи виглядають дезорієнтованими, намагайтеся заохотити їх зосередитися на нетривожних речах у найближчому оточенні. Наприклад, спробуйте привернути їхню увагу до чогось, що ви бачите або чуєте, – з одним із батьків ви можете прокоментувати звук або навколишні об'єкти.

ПАМ'ЯТКА

ПОТРІБНО робити і говорити	НЕДОЦІЛЬНО робити і говорити
Знайти для розмови тихе місце, де ніщо не буде відволікати	Змушувати людину розповідати, що з нею відбулося і відбувається
Поважати конфіденційність і по можливості не розголошувати повідомлені особисті відомості про людину	Перебивати, квапити співрозмовника (приміром, не треба дивитися на годинник чи говорити занадто швидко)
Бути поруч з людиною, але дотримуватися необхідної дистанції з урахуванням її віку, статі та культури	Торкатися людини, якщо немає впевненості, чи прийнято це в її культурному середовищі
Показувати своїм виглядом, що уважно слухаєте співрозмовника, наприклад, киваючи головою або вимовляючи короткі підтверджуючі репліки	Давати оцінку діям постраждалої людини
Бути терплячим і спокійним	Казати «Ви не повинні себе так відчувати» або «Ви повинні радіти, що вижили»

ПОТРІБНО робити і говорити	НЕДОЦІЛЬНО робити і говорити
Надавати фактичну інформацію, якщо вона існує. Чесно казати, про що знаєте, а чого не знаєте: «Я не знаю, але спробую для вас дізнатися»	Вигадувати чого не знаєте
Надавати інформацію так, щоб її легко було зрозуміти, – простими словами	Використовувати спеціальні терміни
Висловлювати співчуття, коли люди говорять про свої почуття, перенесену втрату або важливі події (втрата будинку, смерть близької людини та т. ін.): «Яке нещастя! Я розумію, як вам важко»	Давати помилкові обіцянки чи заперечення
Відзначити проявлені людиною зусилля, спрямовані на самостійний вихід із важкої ситуації	Переказувати співрозмовнику особисті розповіді інших
Дати людині можливість помовчати в разі необхідності	Казати про власні труднощі
	Думати і діяти так, немов зобов'язані розв'язати за іншого всі його проблеми
	Позбавляти людину віри у власні сили та здатність самостійно подбати про себе
	Казати про людей, використовуючи негативні епітети (приміром, називати їх «божевільними»)

2. *Слухати*

Будьте терплячими і спокійними, коли ви говорите з дітьми, котрі знаходяться у стресовому стані. Дітям може знадобитися деякий час на те, щоб довіритися вам, особливо якщо вони бояться.

- необхідно виявити основні потреби постраждалої дитини;
- звертайтеся до людей з повагою, відповідно до їх культури;
- назвіться: скажіть своє ім'я;
- слухайте, давши людині виговоритися;
- будьте делікатні щодо фізичного контакту;
- створіть елементарні комфортні умови (приміром, дайте води).

3. *Спрямувати*

- допомогти дитині емоційно подолати складну ситуацію;
- надати необхідну інформацію;

- допомогти зв'язатися з рідними та/або зі службою соціальної підтримки.

Якщо в людини виникає відчуття нереальності того, що відбувається, відірваності від оточення, тоді для відновлення контакту з навколишнім середовищем і самовладання попросіть її: упертися ногами в підлогу; допоможіть їй поплескати пальцями або кистями рук по своїх колінах; зверніть її увагу на будь-які нейтральні предмети навколишнього оточення, які вона може побачити, почути чи помацати; попросіть розповісти, що вона бачить і чує; попросіть її зосередитися на своєму диханні і дихати повільно.

ПРИЙОМИ ПЕРШОЇ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ

Рекомендації надання ППД дітям молодшого шкільного віку:

1. Приділяйте їм більше часу та уваги. Постійно нагадуйте їм, що вони знаходяться в безпеці. Поясніть, що вони не винні в події, що сталася. Намагайтеся залучити до спілкування дітей з братами, сестрами та близькими. По можливості, виконуйте звичні процедури та дотримуйтеся режиму. Простими словами відповідайте на питання про те, що сталося, без страшних подробиць. Дозвольте дітям триматися поруч з вами або іншими дорослими, якщо їм страшно і вони чіпляються за дорослих. Будьте терплячими з дітьми, які повертаються до поведінки, притаманної більш молодшому віку. По можливості, створіть умови для ігор і відпочинку.
2. Залучайте дитину до творчості – малювання, ліплення з пластиліну. Запропонуйте малюнки на тему: «Мій щасливий день», «Веселка, улюблена тварина». Малювання дозволяє на невербальному рівні виявити почуття та переживання дитини й дозволяє дорослому разом з дитиною пережити їх.

Рекомендації надання ППД дітям старшого віку та підліткам:

1. Приділяйте їм час і увагу. Допоможіть їм займатися звичними справами. Поясніть їм, що сталося і що відбувається зараз. Дозвольте їм сумувати, не чекайте, що вони виявляться сильнішими. Вислухайте їхні міркування і страхи без засуджень і оцінок. Чітко визначить правила поведінки і поясніть, чого чекаєте від них. Запитайте, чого вони побоюються, підтримайте їх, обговоріть, як краще вчинити, щоб залишитися неушкодженим. Заохочуйте їх прагнення бути корисними оточуючим і надавайте таку можливість. Діти старшого віку і підлітки часто здатні надати допомогу в кризовій ситуації. Якщо ви знайдете способи залучити їх до надання допомоги ровісникам або молодшим, проявити піклування та турботу, це допоможе їм більшою мірою відчувати контроль над ситуацією.

2. Запропонуйте виконати вправи на релаксацію та зняття м'язової напруги: мотив-тест «Квітка», вправа «Образ часу», можливе групове проєктивне малювання.

Як необхідно поводитися під час надання першої психологічної допомоги:

- слухайте, зберігайте спокій, говоріть м'яко, будьте привітні з дітьми; вислухайте, що вони думають про події; не влаштовуйте детальних розпитувань, щоб уникнути повторення стресової ситуації;
- під час розмови намагайтеся перебувати на рівні їхніх очей, використовуйте прості, зрозумілі їм слова і пояснення;
- назвіться – повідомте своє ім'я і скажіть, що прийшли допомогти;
- дізнайтеся ім'я дитини, звідки вона та інші подробиці, які допоможуть знайти її близьких та членів сім'ї;
- якщо з дитиною є батьки або піклувальники, допоможіть їм забезпечити необхідну турботу;
- будьте чутливими та зосередженими в спілкуванні з дітьми, пам'ятайте: ваше завдання полягає насамперед у зосередженні на благополуччі дітей. Хоча це передбачає й допомогу батькам та піклувальникам, переконайтеся, що ви уважні до потреб дитини, які можуть відрізнятися від потреб батьків або піклувальників;
- приймайте та підтримуйте всі емоції, які дитина може висловити або проявити. Навіть коли ви не можете подолати занепокоєння, тривогу дитини, ви можете допомогти їй зрозуміти, що такі емоції є нормальними після пережитого негативного або несподіваного досвіду. Якщо ви знаєте, що збираєтеся зустрічатися і спілкуватися з маленькими дітьми, ви можете взяти із собою олівці, папір або кілька невеликих іграшок – вони можуть допомогти дитині висловити свої почуття в інший спосіб;
- якщо ви перебуваєте з дітьми певний час, постарайтеся залучити їх до гри або просто поговоріть на цікаві для них теми з урахуванням віку.

Пам'ятайте, що в дітей також є власні ресурси для подолання труднощів. Дізнайтеся в них, як вони справляються з труднощами, підтримуйте використання позитивних стратегій і допомагайте їм уникнути негативних.

3.2. Посттравматичні стресові розлади та розлади адаптації у постраждалих унаслідок військового конфлікту

Різні екстремальні ситуації, стихійні лиха, катастрофи, збройні конфлікти, як правило, мають виражений негативний вплив на психіку постраждалих від них людей. Посттравматичні стресові розлади (ПТСР) та розлади адаптації (РА) є найбільш частими і несприятливими формами психічних порушень в осіб, що пережили життєво небезпечні ситуації, та займають центральне місце в числі так званих нових граничних психічних розладів, що виокремлюють в останні десятиліття. Вплив травматичних подій розповсюджується не тільки на безпосередніх жертв, а й набагато ширше. Ефекти травматизації охоплюють їх сім'ї, оточення, працівників рятувальних служб тощо. Головними особливостями сучасних екстремальних подій, які склалися в Україні, є: від надзвичайних подій потерпає безпрецедентно велика кількість громадян; події мають непрогнозований тривалий характер; негативного інформаційно-психологічного впливу зазнає практично все населення країни.

Клінічна картина психічної патології в даних осіб представлена широким спектром різних за структурою та вираженістю розладів – від психологічно зрозумілих реакцій та передхворобливих станів до клінічно окреслених форм патології. З найбільшою частотою серед указаних контингентів спостерігаються ПТСР (F43.1) та РА (F43.2)¹⁷.

Слід зазначити, що ПТСР та РА проявляються переважно емоційно-афективними порушеннями, які розвиваються внаслідок психотравмуючого впливу та є варіантом захисних і пристосувальних особистісних реакцій в умовах шкідливої дії стресогенних чинників.

ПОСТТРАВМАТИЧНИЙ СТРЕСОВИЙ РОЗЛАД ТА РОЗЛАДИ ПОВЕДІНКИ. ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ ДІАГНОСТИКИ

Посттравматичний стресовий розлад – розлад, що виникає як відстро-чена і/або затяжна реакція на екстремальну (травматичну) подію або ситуацію (короткочасну або затяжну) загрозливого або катастрофічного характеру, що майже в будь-якої людини може викликати загальний дистрес, тобто стрес, який наносить шкоду на відміну від корисного стресу (еустресу).

¹⁷ Прим. F43.1, F43.2 і т.д. – позначки, які означають клас та рубрику захворювання за Міжнародним класифікатором хвороб десятого перегляду. До класу F (V) відносять психічні розлади і порушення поведінки

Клінічні діагностичні критерії (відповідно до МКХ-10¹⁸):

Критерій А (відноситься до травматичної події). Людина була під впливом екстремальної травматичної події, що характеризується двома обов'язковими ознаками:

1. Травматична подія пов'язана з загибеллю або серйозними пораненнями людей, або з можливою загрозою такої загибелі або поранень, при цьому людина може бути як очевидцем страждань інших, так і безпосередньо жертвою.

2. У момент перебування в травматичній ситуації людина повинна відчувати інтенсивний страх, жах і почуття безпорадності.

Критерій В (критерій «вторгнення»). Травматична подія нав'язливо повторюється в переживаннях одним (або більше) з наступних способів:

1. Нав'язливі і повторювані спогади екстремальної події, відповідних образів, думок і почуттів, що викликають тяжкі емоційні переживання.

2. Кошмарні сновидіння про пережиту подію, що повторюються.

3. «Флешбек»-ефекти – миттєве, без видимих причин відродження з патологічною достовірністю і повнотою почуттів травматичної ситуації (почуття, начебто травматична подія відбувається заново) у поєднанні з гострими спалахами страху, паніки або агресії, що провокуються несподіваними переживаннями травми.

4. Інтенсивні негативні переживання, викликані зовнішньою або внутрішньою ситуацією, що нагадує про травматичні події або символізує їх.

5. Фізіологічна гіперреактивність (підвищена збудливість) у ситуаціях, що нагадують про травматичну подію.

Критерій С («уникання»). Постійне уникання стимулів, пов'язаних із травмою, а також ознаки набінгу (numbing) – блокування емоційних реакцій, «заціпеніння» (не спостерігалось до травми). Визначається за наявністю трьох (або більше) з перерахованих нижче ознак:

1. Зусилля щодо уникання думок, почуттів або розмов, пов'язаних із травмою.

2. Зусилля щодо уникання дій, місць або людей, що будять спогади про травму.

3. Нездатність згадати про важливі аспекти травми (часткова психогенна амнезія).

4. Помітно знижений інтерес або участь у раніше значущих видах діяльності.

5. Почуття відчуженості або віддаленості від інших людей.

6. Знижена інтенсивність вищих емоцій (нездатність, наприклад, до почуття любові тощо).

¹⁸ Прим. МКХ-10 – Міжнародний класифікатор хвороб десятого перегляду. Див. версію англ. мовою за 2015 р. <http://apps.who.int/classifications/icd10/browse/2015/en> або укр. за 2003 р. <http://www.psychiatry.ua/books/criteria/>

6. Знижена інтенсивність вищих емоцій (нездатність, наприклад, до почуття любові тощо).

7. Почуття відсутності перспективи в майбутньому (наприклад, відсутність чекань із приводу кар'єри, одруження, дітей або власного довгого життя).

Критерій D («гіперактивації»). Постійні симптоми гіперактивації, що не спостерігалися до травми. Визначаються за наявністю, як мінімум, двох з перелічених нижче симптомів:

1. Труднощі із засипанням або поганим сон (ранні пробудження).
2. Дратівливість або спалахи гніву.
3. Складнощі із зосередженням уваги.
4. Підвищений рівень настороженості, стан постійного чекання загрози.

5. Гіпертрофована реакція переляку.

Критерій E. Тривалість перебігу розладу. Симптоми, що відносяться до критеріїв В, С і D, спостерігаються більше одного місяця після травми.

Критерій F. Розлад викликає клінічно значущий дистрес або порушення адаптації в соціальній, професійній або інших важливих сферах життєдіяльності.

Як видно з опису критерію А, визначення травматичної події відноситься до числа першочергових при діагностиці ПТСР.

Травматичні ситуації – це такі екстремальні критичні події, що характеризуються могутнім негативним впливом, ситуації загрози, що вимагають від людини екстраординарних зусиль з подолання наслідків їхнього впливу. Виділяють кілька типів травматичних ситуацій:

1. Короткочасна, несподівана травматична подія (наприклад, сексуальне насильство, природні катастрофи, терористичні акти, дорожньо-транспортні пригоди тощо);

2. Постійний і повторюваний вплив травматичного стресора – серійна травма-матизація або пролонгована травматична подія (повторюване фізичне або сексуальне насильство, бойові дії тощо).

ПТСР зазвичай настають слідом за психотравмою, після латентного періоду, що може варіювати від 4 тижнів до декількох місяців (але, за винятком особливих випадків, не більше 6 місяців). Формуванню ПТСР може передувати етап гострої стресової реакції.

Розлади адаптації – стани суб'єктивного дистресу й емоційного розладу, які, зазвичай, перешкоджають соціальному функціонуванню і продуктивності і виникають у період адаптації до значної зміни в житті або стресовій події.

Вони діагностуються при відповідності стану наступним критеріям:

1 критерій – наявність у досвіді особи ідентифікованого психосоціального стресу, в тому числі екстремальних подій; симптоми розладу з'являються протягом місяця;

2 критерій – наявність окремих симптомів (за винятком маячних і галюцинаторних), що відповідають критеріям афективних (F3), невротичних, стресових і соматоформних (F4) розладів і порушень соціальної поведінки (F91), але не відповідають цілком жодному з них.

3 критерій – тривалість розладів не перевищує 6 місяців з моменту припинення дії стресу за винятком затяжних депресивних реакцій (F43.21). Розлади адаптації в залежності від характеру домінуючої клінічної картини диференціюються в такий спосіб:

а) короткочасна депресивна реакція (F43.20) – транзиторний стан легкої депресії, що триває не більше місяця;

б) пролонгована депресивна реакція (F43.21) – легкий депресивний стан як реакція на затяжну стресову ситуацію, що триває не більше двох років;

в) змішана тривожна і депресивна реакція (F43.22) – представлена як тривожна, так і депресивна симптоматика, за інтенсивністю не перевищує змішаний тривожний і депресивний розлад (F41.2) або інші змішані тривожні розлади (F41.3);

г) з перевагою порушення інших емоцій (F43.23) – є різноманітна структура афекту, представлені тривога, депресія, занепокоєння, напруженість і гнів. Симптоми тривоги і депресії можуть відповідати критеріям змішаного тривожного і депресивного розладу (F41.2) або інших змішаних тривожних розладів (F41.3), але їхня вираженість недостатня для діагностики більш специфічних тривожних або депресивних розладів. Ця рубрика повинна використовуватися і для реакцій дитячого віку, де додатково присутні такі ознаки регресивної поведінки, як снуress або смоктання пальця;

д) з перевагою порушення поведінки (F43.24) – розлад, що торкається переважно соціальної поведінки, наприклад, агресивної або іншої девіантної її форми, у структурі реакції горя в підлітковому віці;

е) змішаний розлад емоцій і поведінки (F43.25) – визначальними є як емоційні прояви, так і порушення соціальної поведінки;

ж) інші специфічні переважаючі симптоми (F43.28).

У дітей, що зазнали психотравмуючого впливу, можуть виникати різноманітні варіанти розладів адаптації. У більшості випадків вони мають окремі прояви: прагнення до ізоляції і обмеження контактів, підвищена стомлюваність і знижена активність, знижений настрій, напади безпричинної дратівливості, зниження яскравості емоційних реакцій, нав'язливі спогади, втрата життєвих інтересів, поведінка уникання, безконтрольна агресія. Крім того, помітною в таких дітей може бути переважна кількість тих симптомів розладів адаптації, що відображають порушення в сомато-вегетативній сфері: зниження апетиту, прискорене серцебиття; симптоми м'язової напруги; неприємні відчуття у верхній частині живота.

Серед наявної симптоматики найчастіше мають місце декілька провідних клініко-психопатологічних комплексів симптомів з різними клінічними варіантами: з домінуванням астенії (соматичний та астенічний клінічні варіанти), з домінуванням тривожно-фобічної симптоматики (тривожний та іпохондричний клінічні варіанти), з домінуванням поведінкових порушень (дисфоричний і змішаний клінічні варіанти). Для таких дітей характерні загальна дезорганізація, напади роздратування, експресивна плаксивість, уникнення контактів, сепараційна тривога, недовіра, повторне відтворення травматичних подій, наприклад, в одноманітних іграх або малюнках, страхітливі сни без чіткого змісту або нічні страхіття, почуття безперспективності та імпульсивність.

Вираженість клінічних проявів РА залежить від віку дитини, рівня залученості до стресової події, та, найголовніше, від характеру реагування на катастрофу найближчих родичів (перш за все, батьків).

Можна відокремити три типи перебігу РА в дітей і підлітків: регредієнтний, стабільний і прогредієнтний.

Слід зазначити, що у більшості дітей (50–55 %), що пережили екстремальну подію, відмічається регредієнтний тип перебігу РА, який є найбільш прогностично сприятливим.

Стабільний – тип перебігу, коли психопатологічні прояви не мають тенденції ні до зменшення, ні до збільшення, спостерігається трохи рідше (38–40 %).

Прогредієнтний – тип перебігу, який спостерігається в постраждалих дітей найрідше. Однак саме в цих дітей, з часом, при відсутності адекватних лікувально-реабілітаційних заходів, може розвинутися більш важкий психопатологічний стан – ПТСР.

3.3. Психологічні особливості поведінки дітей, які пережили психотравмуючу подію

Робота з дітьми-вимушеними переселенцями є одним з найскладніших та важливих завдань, які постають перед практичними психологами в сучасних умовах.

Ситуацію, у якій опинилися діти, можна розглядати як важку життєву ситуацію. У психологічній практиці важка життєва ситуація визначається як тимчасова подія в життєвому циклі, що породжує емоційні напруги і стреси; перешкоди в реалізації важливих життєвих цілей, з якими не можна впоратися за допомогою звичних засобів. Це ситуація, яка об'єктивно порушує життєдіяльність; звичні внутрішні зв'язки; може призвести до психічної травматизації; утруднює або унеможливорює реалізацію внутрішніх стимулів (мотивів, прагнень, цінностей).

Однозначних наукових уявлень щодо різноманітних психічних порушень у дітей у зв'язку з пережитими ними подіями надзвичайної сили та розмаху не існує. Але дослідники сходяться на думці, що травматичний досвід може порушувати нормальний процес розвитку дитини, впливаючи на формування довіри, активності, ініціативності, міжособистісних відносин, розвиток мислення, формування самооцінки, самоконтролю та особливості в цілому. Необхідно розрізняти події, які особистісно переживала дитина, та ті, які пережили значущі для дитини інші. Таке розрізнення особливо важливе в роботі з дітьми, оскільки для них є характерними довірливі та залежні відносини з членами сімей. Тому ризик розвитку ПТСР у дітей-переселенців тим вище, чим у більш близьких відносинах вона знаходиться з людиною, яка потерпає від травматичної ситуації.

Досвід психічної травматизації викликає як гострі, так і довготривалі психологічні проблеми, що поглиблюються «вторинним стресом». Вторинний стрес, який викликаний додатковими травмуючими обставинами, ускладнює, спотворює та уповільнює процес адаптації, а також впливає на взаємини в родині, спілкування з однолітками. Діти в ситуації вимушеного переселення особливо схильні до дії вторинного стресу, оскільки травматичний досвід військових дій найчастіше поєднаний із втратами, негараздами в сім'ї, зміною її статусу, радикальними змінами способу життя.

На інтенсивність психологічного стресу можуть впливати наступні параметри:

- 1) ворожість травматичної ситуації (загроза життю, фізичній або психічній цілісності);
- 2) інтенсивність негативних впливів;
- 3) тривалість негативних впливів;
- 4) невизначеність ситуації (її непередбачуваність, багатозначність);
- 5) неможливість контролю над ситуацією (все, що відбувається, проходить поза волею людини);
- 6) брак соціальної підтримки;
- 7) несумісність нового досвіду із звичною реальністю;
- 8) неможливість раціонального пояснення того, що сталося.

Можна виділити два типи поведінки дитини, що пережила психотравмуючу ситуацію: інтерналізована та екстерналізована поведінка.

1. **Інтерналізована поведінка.** У дітей з цим типом поведінки виявляються наступні поведінкові риси:

- закритість і уникнення контактів з іншими («присутні, але не включаються»);
- ознаки зниженого настрою аж до депресії;
- недостатність спонтанності та ігрової поведінки;
- слухняність і легка піддатливість;

- надмірна пильність і лякливість;
- фобічні реакції на нетипові подразники;
- часті головні болі або болі в животі;
- порушення харчового циклу;
- схильність до адиктивної поведінки;
- можливі загрози самогубством;;
- схильність до дисоціативних розладів
- нанесення собі пошкоджень; однією з причин нанесення собі пошкоджень (наприклад, різаних ран або припікання сигаре-тою) є спроба набуття контакту з реальністю (вихід зі стану депресії і дисоціації. Біль, що виникає, у цьому випадку є своєрідною копінговою реакцією – адаптаційною реакцією людини на складну життєву обставину. Якщо таку поведінку не припинити, то вона може закріпитися як копінгова реакція і зберегтися в дорослому віці.

2. **Екстерналізована поведінка** – це поведінка, яка спрямована на інших. Діти з екстерналізованою поведінкою спрямовують свої емоції та почуття назовні, на інших дітей, на дорослих, на предмети. Такі діти приносять проблеми оточуючим, і тому зазначені порушення поведінки легко розпізнати.

При цьому:

- діти можуть бути агресивні, ворожі та деструктивні;
- вони можуть поводити себе зухвало, самі провокувати або здійснювати напади на інших;
- вони можуть знущатися над тваринами (аж до їх убивства);
- вони схильні до деструктивних форм поведінки (наприклад, до підпалів);
- їх поведінка може бути сексуально забарвленою або сексуально спрямованою.

Ситуація вимушеного переселення, яка супроводжується невизначеністю на новому місці, призводить до сильного стресу. Існують індивідуальні відмінності в реакціях на екстремальну ситуацію, захисні механізми та стратегії опанування.

Психологічний захист включається автоматично і є неусвідомленим механізмом збереження психічної рівноваги в тяжкій життєвій ситуації.

До типових захисних реакцій дітей відноситься відмова (пасивний протест), опозиція (активний протест), імітація, компенсація, емансипація, заміщення, регресія .

Відмова – це сама рання форма захисної поведінки. У її основі лежить неможливість задовольнити базові потреби в безпеці та захищеності. Реакція пасивного протесту проявляється у відстороненні від спілкування навіть з близькими людьми, відмові від їжі, від ігор, утечі з дому. Така реакція найчастіше виникає в дитини, якщо її раптово та непередбачувано

відірвали від звичної ситуації. Достатньо часто пасивний протест проявляється в дітей молодшого віку в нерухомості, загальмованості, ухилянні від будь-яких зовнішніх впливів. Дитина годинами може перебувати в одній і тій же позі, не реагуючи на навколишній світ. У дітей старшого віку пасивний протест може проявлятися в немотивованій відмові від виконання дій, які треба виконувати, утеч з дому та школи, упертістю та відмовою спілкуватися з тими, на кого спрямовано протест.

Опозиція – активний протест дитини проти норм та вимог дорослих – спостерігається при втраті чи зниженні уваги дитиною з боку близьких, коли підраивається впевненість дитини, що ніхто та ніщо не зможе порушити відносини любові та прив'язаності. Опозиційна поведінка дитини з точки зору дорослих не має підстав, хоча насправді вона є реакцією на брак тепла з їхнього боку і закликом повернути любов. Реакції цього типу характеризуються великою різноманітністю та інтенсивністю проявів. До них відносять вибухові реакції зі спалахами гніву, руйнівними діями і агресією, загальне рухове збудження з тимчасовим звуженням свідомості, зловмисні вчинки, які прямо або побічно заподіюють шкоду кривдникові. Зазвичай опозиція може розвиватися гостро і бурхливо. Дитина плаче, кричить, падає на підлогу, б'ється головою, стукає ногами, розмахує руками, прагне вдарити, ущипнути, дряпається, відштовхує від себе дорослих. Старші діти на висоті спалаху здатні руйнувати все, що потрапить під руку, нападати на тих, кого вони вважають винуватцями своїх переживань. Іноді реакція активного протесту розвивається повільно: збудження, що накопичується, розряджається окремими ворожими вчинками, пошкодженням або знищенням речей «кривдника», нанесенням тілесних ушкоджень або образами.

Імітація – це незріла форма ідентифікації. Незрілість виявляється у вираженому прагненні наслідувати певну особу або героя в усіх його проявах. Для дітей характерним є або глобальне прийняття когось (позитивна імітація), або глобальне заперечення (негативна імітація). Тому нерідко імітацію розглядають як процес самоототожнення дитини з іншою людиною або групою. Для того, щоб захист за допомогою імітації був ефективним, вона повинна значно знижувати внутрішню напругу. Ось чому діти, емоційно відкинуті батьками, схильні у всьому імітувати їх поведінку в надії повернути їх любов, а підлітки, які прагнуть стати членами підліткової групи, – у всьому імітувати групову поведінку.

Компенсація – це реакція, за допомогою якої дитина прагне пояснити собі і заповнити слабкість і неспроможність в одній області успіхами в іншій. Можна вважати, що компенсація – це відволікання від основної проблеми за допомогою перемикання на інші успіхи. Захист по типу компенсації здійснюється не за місцем нестачі або порушення, а в іншій, далекій сфері. Для подолання такого захисту корисно спрямувати зусилля дитини на те, щоб наблизити компенсаторний процес до місця дефіциту і шляхом тренування довести недолік до рівня його гіперкомпенсації.

Емансипація — це боротьба дітей за самоствердження, самостійність, свободу. Загалом — це вивільнення з-під контролю і заступництва дорослих. Часто емансипація може виглядати як грубість по відношенню до дорослих.

Крім захисних реакцій, які реалізуються в першу чергу на поведінковому рівні, у дитини поступово виявляються психологічні захисні механізми, типові для дорослих. Проявляючись у дошкільнят і молодших учнів, вони свідчать про становлення зрілої системи психологічного захисту. До них, окрім інших, відносять:

Заміщення. Цей вид захисту є дуже важливим, оскільки тісно пов'язаний з розвитком дитячих ігор і роллю іграшок у нормалізації психічної рівноваги дитини в тяжких ситуаціях. Дійсно, узявши ляльку або іграшкову тваринку і граючи з нею, дитина може «дати» їй можливість робити і говорити все, що їй самій заборонено: бути жорстокою, лаятися, висміювати інших тощо. Заміщення може виступати як можливість полегшити вантаж своїх емоцій і пропрацювати свої почуття. У цьому сенсі зрозуміло, чому дитині так важливо поговорити про власні проблеми. Для неї розповідь є найпростішою формою заміщення, адже розповісти — значить щось зробити. У розмові в дитини з'являються дві можливості: її почують та вона сама вислухає себе. Дорослий повинен надавати дитині підтримку в процесі такого слухання, не переривати її своїми думками, поспішними інтерпретаціями або зверненнями. Якщо дитина ставить питання, то потрібно обов'язково почекати: може дитина відповість на питання сама.

Ізоляція — це захисний механізм, пов'язаний з відділенням почуття від ситуації. Часто ізоляція проявляється в дитини досить яскраво при сприйнятті емоційно травмуючих ситуацій або спогадах про них з почуттям тривоги, яке спровоковано цими подіями. Дитина відключається від зовнішнього світу і занурюється у власний світ, віддається мріям, стає відчуженою. Надалі відхід у себе призводить до підвищеної тривожності, до відчуття відсутності міцних коренів у цьому світі. Для уникнення появи захисту по типу ізоляції навчання дітей повинно мати максимально особистісне забарвлення.

Регресія — це захист за рахунок повернення почуттів і дій до тієї стадії психічного розвитку особистості, у якій ці дії були успішними, а почуття переживалися як задоволення. Це один з механізмів психологічного захисту, при якому дитина повертається до форм поведінки, типових для попередніх стадій її розвитку. У важких ситуаціях у дитини проявляється залежність від оточуючих, вона відмовляється від самостійності у вчинках, від прийому власних рішень, від своєї відповідальності за будь-що.

Важливою формою адаптаційних процесів і реагування особистості на стресові ситуації є не тільки психологічний захист, але й копінг-поведінка — сукупність усвідомлених стратегій вирішення конфлікту для того, щоб упоратися з внутрішнім напруженням і дискомфортом. Під впливом

психологічного захисту конфлікт тільки послаблюється, подальше надходження травмуючої інформації неможливо припинити. У процесі онтогенезу, у зв'язку з формуванням мови, свідомості і самосвідомості, особистість набуває новий спосіб поведінки у важких життєвих ситуаціях: формується опанування (копінг, від англ. coping, що означає подолання стресу, складної ситуації). Умовно стратегії опанування можна розділити на три групи: 1) поведінкові, а саме різні поведінкові стратегії зняття вогнища напруженості, що може бути обумовлено як зовнішніми, так і внутрішніми факторами; 2) емоційні, тобто емоційна розрядка для зняття напруги, або з метою пошуку соціальної підтримки. 3) коопінг-стратегії, які дозволяють нейтралізувати напруженість через зміну суб'єктивної оцінки ситуації. Когнітивні-стратегії поділяються на адаптивні, умовно адаптивні, неадаптивні.

Прояви і розвиток ПТСР та розладів адаптації в дітей мають ряд особливостей порівнянно з дорослими. Це пов'язано в першу чергу з особливостями дитячої психіки. Так, діти не завжди можуть пов'язати свої травматичні прояви з фактом психологічної травми, що вкрай важливо при опрацюванні травми.

Відразу після травми або через досить тривалий час у дітей-переселенців можуть з'являтися такі симптоми:

- порушення сну, нічні кошмари, нав'язливі думки про травматичну ситуацію, впевненість у тому, що травматична ситуація може повторитися, підвищена тривожність, сильна реакція на будь-який стимул або ситуацію, що символізує травму, психофізіологічні порушення;
- діти можуть не говорити про свої переживання, пов'язані з травматичними подіями, тому необхідно звертати увагу на невербальні ознаки порушень;
- нав'язливе відтворення травматичного випадку в дітей може мати форму повторюваних ігор, у яких простежуються тема або аспекти травми. Це особливий вид гри, коли діти одноманітно, монотонно повторюють один і той же сюжет гри, не вносячи туди жодних змін, ніякого розвитку. Діти, програвши певні сюжети, не відчувають полегшення;
- порушення сну, які тривають довше, ніж кілька місяців після травми. У дітей можуть бути сни, на перший погляд незрозумілі, але які викликають жах. Дитина може не розуміти, що в сні якийсь чином відображена катастрофа, тоді як дорослій людині це очевидно. У той же час сни, безпосередньо пов'язані з травматичною ситуацією, можуть бути відсутніми;
- страх розлуки з батьками, поведінка «зчеплення» з батьками;
- страх при появі стимулу (місця, людини, телевізійної передачі і т.п.), пов'язаного з травматичним переживанням;

- соматичні скарги, невпевненість у власному здоров'ї.
- підвищена тривожність, що виявляється вдома або в школі.
- порушення в пізнавальній сфері в дітей, які пережили психотравмуючі події, часом досягають такої виразності, що це призводить до погіршення успіхів у навчанні. Діти можуть дуже болюче переживати цей факт.

Дані численних, в основному зарубіжних, досліджень показали, що невирішеність та неопрацьованість травматичного досвіду призводить до відстрочених негативних психологічних наслідків, які перешкоджають дитині досягти повної соціальної, професійної та особистісної реалізації.

Ознаки ПТСР унаслідок психотравмуючих подій у дітей різного віку.

У дітей у віці 5–12 років картина посттравматичного розладу характеризується наступними ознаками:

1. Діти плутають порядок подій в розвитку психотравмуючої ситуації.
2. В іграх, малюнках, розповідях на відсторонену тему повторюється тема психотравми. Ця діяльність не викликає негативних емоцій та особливої поведінки.
3. Втягують частину психотравмуючого досвіду в повсякденне життя. Можуть, наприклад, стріляти з іграшкового пістолета в людей, бити ляльок тощо.

Розлука з рідним домом і звичним оточенням у дітей може призвести до наступних проявів, як дратівливість, тенденції до регресивної поведінки (енурез, смоктання пальця і прояв більшої залежності від батьків, страх розлуки з батьками, страх перед незнайомими людьми, втрата тих навичок, що були сформовані).

У віці 12–18 років картина розладу являє собою суміш дитячої та дорослої симптоматики. У першу чергу звертає на себе увагу імпульсивність і порушення поведінки, агресивність. У дітей розвивається страх померти, тривога, почуття самотності, знижена самооцінка, вони відчувають, що оточуючі люди дивляться на них зверху вниз. Так само, як і в дітей молодшої вікової групи, у них порушується сон, розвивається уникнення соціуму і замкнутість.

Рекомендації батькам

Сім'я є важливим фактором психологічного благополуччя дитини. Вона здатна надати дитині підтримку, вселити в неї почуття захищеності та впевненості. Сім'я служить ніби «амортизатором» проти всіх зовнішніх небезпек, що загрожують дитині. Часто буває так, що сім'я, батьки дітей-переселенців не можуть надавати їм належної підтримки, так як самі переживають сильні стреси, біль і горе, що заважає їм виконувати відпо-

відним чином свої батьківські обов'язки. Діти відчувають навіть легкий стресовий стан у батьків.

У роботі з батьками слід звертати їхню увагу на наступні положення:

1. Дитині важче справлятися з тяжкими переживаннями, ніж дорослому, і це може негативно вплинути на його психічне і психологічне здоров'є.

2. Слід бути уважними до психологічного стану дітей, помічати ознаки неблагополуччя та надавати дітям необхідну підтримку. Діти чекають підтримки в першу чергу від батьків та близьких людей.

3. Важливо серйозно ставитися до проблем дитини, які вони вважають важливими та значущими, навіть коли вони здаються дорослим несерйозними.

4. Дитина може не розповідати про свої почуття близьким людям, бо не хоче їх засмучувати. Іноді діти не можуть розповісти про те, що їх турбує, оскільки їм самим це не цілком ясно.

5. Проблеми, переживання і внутрішні конфлікти дитини можуть проявлятися у вигляді:

- проблем у школі: погіршення успішності і поведінки, втрата інтересу до навчання;
- конфліктів у сім'ї: часті сварки та розбіжності між дитиною і батьками, братами і сестрами;
- труднощів у спілкуванні: замкнутість, невміння знаходити спільну мову з однолітками, агресивна чи зухвала поведінка;
- душевних страждань: часті сльози, пригніченість, несподівані зміни настрою без видимих причин, дратівливість, образливість, численні страхи, кошмарні сни;
- проблем зі здоров'ям: розлад сну або апетиту, болі в животі, головні болі, заїкання, енурез, нервовий тик.

6. Необхідно пам'ятати, що важкі спогади можуть залишатися з дітьми до тих пір, поки горе не буде пережите й розділене з близькими людьми. Не слід робити вигляд, що нічого не трапилося. Потрібно уважно вислуховувати дітей, і тоді вони отримають можливість висловити те, що їх мучить і турбує; намагатися відповідати на запитання дітей, що стосуються їх тривожних та важких спогадів.

7. На новому місці проживання важливо створити звичне для дитини середовище, використовуючи предмети, що були привезені з місця проживання. Необхідно максимально відновити ті умови, щоденний розклад, які були в дитини до переїзду.

8. Якщо дитина пережила втрату близької людини – важливо поділитися своїми спогадами про померлого і дати можливість висловитися й дитині.

9. Важливо допомагати дитині створити «коло друзів», з увагою ставитися до нових друзів дитини, дозволяти їй бувати в них удома або запрошувати їх до себе.

10. Психологічна травма може мати важкі наслідки, тому слід з увагою відноситись до будь-яких слів дітей про небажання жити. Навіть, якщо це виглядає як істерика, шантаж, звичайне перебільшення – такі фрази можуть виявитися завуальованим «криком» про допомогу дитини, яка має суїцидальні думки.

11. Через стрес, викликаний новою обстановкою, діти можуть учитися не так добре, як раніше. Не слід карати дитину занадто строго за погані оцінки: навряд чи в неї є можливість зараз учитися краще. Навпаки, необхідно цікавитися навчанням, заняттями дітей: розпитувати про школу, допомагати виконувати домашні завдання, заохочувати додаткові заняття. Важливо підтримувати контакт з адміністрацією школи, пояснювати вчителям ситуацію, у якій знаходиться ваша сім'я, радитися з ними.

12. Дитині необхідна впевненість, що вона поступово впорається з труднощами. Тому слід хвалити дитину навіть за невеликі досягнення, та не загострювати уваги на її невдачах.

3.4. Конструктивні шляхи вивільнення дитячої агресії

У психологічній науці агресію найчастіше розглядають і як емоцію, і як мотив, і як модель поведінки. Вияви агресії в людей дуже різноманітні: фізична – вербальна; активна – пасивна; пряма – непряма.

Важливе значення для соціальної та внутрішньоособистісної регуляції агресивної поведінки має навчання й виховання дитини.

Р. Кратчфілд, Н. Левенсон та багато інших дослідників визнають, що над агресивними проявами можливий контроль, пов'язаний із процесом соціалізації. Соціалізацією агресії можна назвати процес навчання контролю власних агресивних устремлінь і виразу їх у формах, прийнятних у рамках даної культури. У результаті соціалізації в одних дітей формується здатність регулювати свої агресивні імпульси, адаптуючись до вимог суспільства. У інших – система регуляції агресії формується зі складнощами, і вони залишаються досить агресивними, не маючи змоги регулювати власні агресивні імпульси відповідно до соціальних норм та вимог.

Узагальнюючи думки різних фахівців, індивідуально-типологічними особливостями, що обумовлюють агресію дітей можна вважати:

- 1) порушення чутливості – сензитивність (занадто висока чи навпаки, знижена до будь якого зовнішнього подразника, у тому числі і болі, чутливість);
- 2) високу емоційність (яскравість переживань) і емоційну лабільність (різкі перепади настрою);
- 3) завищену рухливу та загальну активність;
- 4) знижений фон настрою;

- 5) імпульсивність (схильність до швидкої, нерозміркованої, неконтрольованої реакції);
- 6) низьку адаптивність (нездібність до швидкої та ефективної зміни поведінки у відповідь на зміну ситуації);
- 7) схильність до швидкого формування стійких поведінкових стереотипів (звички або дуже стійкі, або занадто швидко формуються);
- 8) ригідність – схильність до застрягання на будь-якій активності (думках, почуттях, діях);
- 9) алекситимію – слабку мовну регуляцію (нерозуміння своїх переживань і невміння формулювати їх у словах, схильність до відігривання афектів у діях, низький рівень розвитку рефлексії);
- 10) низький рівень інтелекту;
- 11) несформованість почуття провини як єдиного особистісного регулятора агресії.

Існує багато психологічних теорій агресивності, але й досі вони є суперечливими та потребують детального вивчення. За Х. Хекхаузенем, агресія – мотивована різноманітна поведінка, що завдає шкоди об'єктам нападу, приносить фізичний, моральний збиток людям, перешкоджає здійсненню їхніх намірів, протидіє їхнім інтересам або викликає в них психологічний дискомфорт.

Отже, ми можемо говорити про потенційно агресивне сприйняття, тобто готовність сприймати взаємодію з іншими як загрозу і ворожу, а також про потенційно агресивну інтерпретацію як про стійку особистісну особливість світосприймання й світорозуміння, коли весь світ сприймається, як ворожий.

Не можна забувати про конструктивну та деструктивну частини агресивної поведінки. Агресивні дії, що спрямовані на збереження власного життя та гідності і здійснюються з урахуванням соціальних норм агресивної поведінки, – конструктивна агресивність, а жага до руйнування, нанесення шкоди та приниження інших – деструктивна агресивність.

Основні причини агресії. Агресія – це форма відповіді на якийсь дискомфорт, на якоеь незадоволення потреби. Забезпечення їжею, одягом, відпочинком та іграшками не завжди означає задоволення потреб. Оскільки життя дитини дуже залежить від дорослих, вона зустрічає у своєму житті велику кількість обмежень. Розпорядок дня дитини, продукти, які вона споживає, вибір закладів, до яких вимушена ходити (школа, садок), – усе залежить від батьків. Часто батьки не радяться з дитиною про те, які саме іграшки, одяг, умеблювання кімнати їй купити, а вибирають на свій смак. Важливі зміни в житті дитини – поява другої дитини, з якою доведеться ділити власних батьків, різні зміни в житті сім'ї (розлучення батьків, переїзди тощо) – відбуваються без участі дитини, призводять до потрясінь і не дають можливості задовольняти потреби.

Отже, будь-яка потреба може виявитися незадоволеною. Дитина злиться, коли її потреби незадоволені. Проте якщо потреби у схваленні дитини, її прийнятті, турботі дорослими задоволені, створені умови, необхідні для розвитку дітей, агресивність також зменшується.

Звичайно, дорослі люди також переживають злість, якщо потреби не задовольняються, виникають труднощі. У житті дітей також є труднощі, а відсутність досвіду ускладнює переживання такої ситуації. Часом дорослим важко пережити тяжкі і неприємні почуття. Дітям справитися з ними набагато складніше. Вони не можуть упоратися зі своїми важкими негативними почуттями.

Можна виділити *три основні причини проявів надмірної агресії в дітей*: умови життя; хвороби або захворювання головного мозку, порушення інтелектуального і психічного розвитку; психологічні проблеми, з якими дитина не справляється, що виникають унаслідок вад виховання.

Відсутність елементарних умов для розвитку дитини може приводити до агресивної, а в подальшому та девіантної поведінки.

Причиною агресивної поведінки може бути наявність у дитини хвороб або захворювань головного мозку, порушення інтелектуального і психічного розвитку. Спалахи агресії можуть викликати захворювання головного мозку і запальні процеси в організмі. Наприклад, у дитини може бути постійно підвищений внутрішньочерепний тиск, дитина весь час збуджена, тому стає дратівливою і агресивною. Для виявлення і профілактики таких відхилень потрібна консультація психоневролога.

Ще однією з причин агресивної поведінки дитини може бути наявність у неї психологічних проблем, з якими вона не справляється через нестачу батьківської уваги, нешанобливе ставлення до своєї особистості, байдужість або ворожість батьків, ідентифікацію з агресором, надмірний контроль або його відсутність, свої особисті особливості, емоційну нестабільність і ситуативні причини, наприклад, невдоволення собою).

Розглянемо ці психологічні причини детальніше.

Нестача батьківської уваги. Батьки впевнені, що дитина обов'язково знає про те, як мама і тато її люблять. Саме заради дитини батьки цілодобово працюють, бачать її або перед сном і вранці, або вже під час сну пізно ввечері. Дітям же важливе підтвердження батьківської любові: щоб їм про це говорили, проводили разом час, гралися, відпочивали тощо. Дитина не завжди може попросити батьків приділяти їй більше уваги, замість цього вона буде злитися, а своє «прохання» проявляти через неслухняність, насильство або й різні антисоціальні чи й незаконні вчинки. Це безвідмовний спосіб привернути до себе увагу.

Так у дитини закріплюється певна модель поведінки: уваги хочеться, а якщо позитивної уваги немає, так нехай буде хоч негативна.

Потреба в любові та прийнятті є однією з базових потреб людини.

Байдужість або ворожість батьків. Дуже важко дитині, якщо її батьки байдужі до неї, а іноді й ворожі. Батьки несвідомо можуть звинувачувати дитину в обмеженні своєї свободи, у своєму поганому настрої, в інших життєвих невдачах. Постійна зайнятість батьків своїми справами може сформулювати в дитини стійке відчуття, що вона – сама по собі, батькам до неї байдуже, що її ніхто не любить. Дитиною це може сприйматися, що «світ її не любить». За що тоді дитині любити цей світ?

Нешанобливе ставлення до особистості дитини. Неповага до дитини, як до особистості, образливі та принизливі зауваження, нехтування нею – усе це породжує в дитині невпевненість у своїх силах, глибокі і серйозні комплекси. Часом дуже різка критика не тільки не стимулює її до змін, а тільки підтверджує дитячу думку, що вона не така, як треба, що батьки її не люблять, і ця критика викликає неймовірну агресію на весь світ.

Надмірний контроль або його відсутність. Якщо контроль над поведінкою дитини надмірний (гіперопіка) або ж повністю відсутній (гіпоопіка), це теж веде до некерованої агресії. Наприклад, дитину «тримають у суворовських умовах» і завжди все забороняють. Злість у дитини буде накопичуватися і в якийсь момент обов'язково вирветься назовні. І наслідки будуть тим страшніші й неадекватніші, чим довше ця злість накопичувалася всередині. Часто причиною агресії, що подавляється, буває жорсткий характер мами чи тата, їх владність. Батьки прагнуть у всьому управляти дитиною, не допускаючи жодного прояву особистої ініціативи, не даючи їй бути самою собою. Це може призвести до почуття страху перед батьками. Особливо небезпечно, коли батьки карають дитину позбавленням своєї любові. Досить часто можна почути від мами: «Я не хочу тебе бачити, коли ти не слухаєш – я тебе не люблю». Тоді дитина дивиться на світ насторожено, не довіряє йому, протестує проти підпорядкування, намагається захистити своє «Я» і готова напасти навіть тоді, коли ніхто й не думав на неї нападати.

Повна відсутність обмежень і рамок, коли дитині дозволяють робити абсолютно все, призводить до того, що вона не розуміє, що робить погано, що робить комусь боляче, неприємно. У такому разі її агресія просто ллється бурхливим потоком, і немає перешкод на її шляху. І тоді дитині подобається бути головною, сильною, разом з тим вона звикає нападати на всіх, порушувати всі правила, не рахуватися з іншими людьми.

Отже, ми з Вами прийшли до того, що дитині потрібна свобода, щоб вона навчилася самостійно приймати свої рішення і відповідати за них. Але не менше свободи дитині до певного часу потрібні деякі зовнішні кордони та норми, щоб вона змогла поступово вибудувати свої внутрішні норми і принципи.

Ідентифікація з агресором. Для дитини батьки – найголовніші люди у світі, авторитет їх дуже високий. Є якісь звичні моделі поведінки тата й мами, якість їх реагування на одне одного, на дитину, на оточуючих,

на різні життєві ситуації й труднощі. Дитина вбирає ці моделі, як єдино можливі, інших для неї просто немає саме тому, що батьки – головні для неї. Дитина несвідомо (чи ненавмисно) вибирає собі когось із них, і, відповідно, бере модель тата чи мами, того, хто їй ближче.

Якщо дитина живе в родині, де тато часто як міру покарання використовує побиття, а мама – крик і образи, де батьки кричать один на одного або на дітей, дитина буде робити те ж саме, уже перебуваючи в дитячому колективі. Дитина, з якою грубо і жорстоко поведуться батьки, неодмінно буде повторювати батьківське поведіння у взаємодії з іншими людьми.

Іншими словами, батьки просто показують приклад своєю поведінкою дитині – як можна себе поводити, як справлятися зі своїми важкими переживаннями, як їх висловлювати.

Невдоволення собою. Потреба в тому, щоб дитину любили, щоб вона була важливою і потрібною батькам, життєво необхідно, причому це має бути безумовна любов. Але буває так, що дитина не отримує такого підтвердження, а навіть навпаки, отримує зворотне підтвердження, що вона байдужа батькам, її не хвалять, не заохочують, нею не пишаються, її не обіймають і не цілують. Будь-яке покарання не приносить дитині стільки шкоди, як нестача або відсутність любові. Якщо дитина не отримує від батьків якогось емоційного підтвердження любові до себе, не навчена любити сама себе, та вважає себе негідною уваги й любові, тоді вона не любить й інших людей. І тоді її агресивна поведінка й злість до світу абсолютно обґрунтована та логічна.

Емоційна нестабільність і ситуативні причини. Для дитини цілком природні коливання емоцій, які можуть виглядати як капризи. Настрій дитини може змінюватись через втому, голод, спрагу, погане самопочуття. Переживаючи сильні негативні почуття, дитина може кидати іграшки, падати з плачем на підлогу, вириватись тощо. Це може статись у будь-якому громадському місці. Батькам така поведінка може здатись раптовою і безпричинною. Проте в даному випадку агресивна поведінка обумовлена якоюсь певною ситуацією.

Особистісні особливості дитини. Кожна людина, у тому числі й діти, мають свій темперамент. Саме він визначає силу та швидкість нашого реагування на життєві ситуації чи події, можливості емоційної та нервової збудливості. Кожен тип темпераменту має свої особливості.

Отже, найпоширеніші причини дитячої агресивності:

- дитину більше критикують, ніж хвалять;
- батьки невибагливі та неавторитетні для своєї дитини;
- батьки занадто контролюють або опікують своєю дитину;
- батьки не вміють любити однаково своїх дітей;
- батьки живуть своїм життям, і в цьому житті немає місця їх дитині;

- дитина відчуває, що її не люблять.

Отже, ми вже розібралися, що агресія – це відображення внутрішнього дискомфорту дитини, вона носить захисний характер та супроводжується бажанням завдати біль.

Батьки також можуть злитись на своїх дітей. Причин для злості може бути багато: втома, власне безсилля, перевантаженість робочими та побутовими справами, неслухняність сторони дитини. Навіть турботливі та люблячі батьки часом відчують злість на своїх дітей.

Слово «злість» часто має негативну конотацію, проте це нормальна емоція. Усі люди переживають її у своєму житті. Агресія може бути спрямована назовні або всередину себе – аутоагресія. Дуже часто батьки не дозволяють своїм дітям злитися – вчать, що злитися – погано, зупиняють її, лають за це. Мало хто вчить дітей, як правильно висловити свій гнів. Усім знайомі фрази: «битися погано», «не можна злитися, будь хорошим хлопчиком / дівчинкою», «не кричи, перестань злитися». Невиражені почуття «з'їдають» нас зсередини, з'являються різні психосоматичні захворювання: виразка шлунка, коліти, шкірні хвороби тощо.

Якщо батьки не показують своїх негативних емоцій, дитині важко справлятися зі своїми негативними емоціями, важко реагувати на емоції інших дітей і рахуватися з почуттями оточуючих людей. Тому показувати дитині свою злість – потрібно! Головне – робити це правильно!

Рекомендації для батьків щодо реагування на дитячу агресивність

Не потрібно стримуватися та терпіти до «точки кипіння». Краще дати знати дитині про своє почуття відразу. Для цього важливо просто озвучити свої почуття: «Я злюся», «Мені неприємно». Це послужить і попередженням дитині про те, що мама або тато сердяться, і одночасно прикладом для дитини. Важливо висловлювати свої переживання в необразливій для дитини формі. Тоді дитина має змогу краще зрозуміти батьків.

Не варто звинувачувати і критикувати дитину. Важливо говорити тільки про її поведінку, про конкретний вчинок, а не засуджувати особистість дитини: «Прикро, коли діти так поводяться», «Мене засмучує така поведінка». Дитина повинна бути впевнена, що невдоволення мами чи тата стосується тільки її поведінки в даний момент, а не її в цілому. Якщо мама каже: «Що ж ти весь час балуєшся, нерви мені мотаєш! Та що ж ти за дитина така», дитина буквально чує наступне: «Ти – не така, як треба! Ти – погана». Розмовляти про поведінку дитини потрібно без свідків, наодинці.

Отже, важливо дозволяти дітям проявляти агресію, дозволяти їм злитися, при цьому пояснювати почуття інших, на кого ця агресія направлена. Саме таким чином діти отримують змогу навчитися соціалізовано проявляти агресію, за допомогою гумору, ввічливості, співчутливого ставлення до інших людей; з'являється почуття провини, яке є внутрішнім регулятором агресивної поведінки.

Варто зазначити, що заняття спортом також запобігають проявам дитячої агресивності, і навчають дітей не тільки контролювати своє тіло, а й регулювати власні агресивні імпульси.

Потрібно говорити з дітьми про гнів, лють, незадоволення й агресію, як свої, так і дитячі. Адже агресія відіграє в сучасному суспільстві важливу роль – відстоювання своїх особистісних кордонів, уміння сказати «ні», коли це потрібно. Для того, щоб допомогти, навчити дитину проявляти агресію в соціалізованій формі, слід грати з нею в ігри, у яких можна відреагувати агресію (ігри, де можна боротися; настільні ігри; ігри з бляшанками). У таких іграх важливо сперечатися і миритися. Серед таких ігор популярними є ігри Гюнтера Хорна¹⁹, що спрямовані на розвиток соціальних та комунікаційних компетенцій.

Соціальна компетенція виховується поступово, починаючи з самого народження. Оптимальним є варіант, коли батьки розвивають у дитини почуття надійності, стабільності, стійкості. Для допомоги у вихованні соціальної компетенції існують спеціальні ігри та вправи.

У наш час батьки та вчителі все частіше скаржаться на погану поведінку дітей, на їх агресивність і некерованість. Саме таким дітям найбільш підходить гра П Хорна – настільна психологічна гра для дітей молодшого та середнього шкільного віку, а також для їх сімей.

Для дитини дуже важливою є вільна ігрова атмосфера, що виникає під час гри – з гумором, без авторитарного тиску, та боязні покарання. Обстановка, у якій дитина не боїться розповісти близьким свої маленькі секрети, коли вона відчуває їх зацікавленість і підтримку, є благотворною для розвитку в дитини соціальних компетенцій, завдяки урахуванню позицій і думок інших учасників гри. Саме у вільній ігровій атмосфері, що виникає під час гри, бесіди не викликають так багато скепсису, побоювання й опору, як це часто буває у випадку звичайних повчань і зауважень батьків. Гра здатна зробити більш конструктивними міжособистісні взаємини та поліпшити психологічний клімат у сім'ї.

Граючи разом з батьками, друзями та психологом, дитина, з одного боку, засвоює батьківські норми, а з іншого боку, у разі відходу дорослих від загальноприйнятих норм у процесі гри, вона бачить відносність цих норм, що важливо для руйнування ідеалізації надмірно сильного батьківського авторитету і явно завищених норм. У результаті встановлюється “золота середина” – якісь норми дитина приймає, а від якихось відмовляється.

Агресію можна порівняти з енергією, і куди буде направлена ця дитяча енергія залежить саме від батьків та інших дорослих, які займаються вихованням дітей.

¹⁹ <http://kinderpsyche.com/socialnye-igry-g-xorna/>

У сучасних умовах, коли рівень агресії та насильства в українському суспільстві різко зростає, надзвичайно важливо вчити дітей екологічно виражати свою злість та інші складні емоції, щоб не шкодити собі та оточуючим.

3.5. Адаптація внутрішньо переміщених дітей до нових умов життя

Сьогодні Україна переживає складний період у своїй історії. За даними ОБСЄ, в Україні перебуває понад 5 млн. мігрантів, більшість із яких – це жінки і діти. До них останнім часом приєднуються біженці та внутрішньо переміщені особи.

Психічне здоров'я таких дітей стає під загрозою. Не кожній дитині безпечно та комфортно перебувати в школі через відносини з учнями та педагогами, порушення їх прав та автономії, дискримінацію, нетерпимість та ксенофобії, злочину на ґрунті ненависті.

Держави-учасниці ОБСЄ прийняли забороняючі зобов'язання щодо забезпечення захисту біженців і переміщених осіб та надання їм допомоги (Гельсінки, 1992). Мета допомоги цим категоріям осіб полягає в посиленні захисту їх прав, сприянні ефективній та гармонійній інтеграції даних категорій населення, адаптації дітей до нових умов проживання та навчання.

Відповідно до міжнародних документів, дошкільна, загальноосвітня, професійно-технічна та вища освіта є доступною для всіх категорій мігрантів незалежно від їх статусу проживання. В навчальних закладах регіону така ситуація спостерігається вже понад 15 років. В одному класі навчаються діти різних національностей та віросповідань. У деяких закладах українці складають не більше 50% від загальної кількості учнів.

Отже, питання зарахування дітей до навчального закладу вже не є актуальним, головним завданням навчального закладу стає питання організації діяльності щодо адаптації учнів до нових умов та інтеграції родин у соціальне середовище.

Адаптація – це динамічний процес пристосування індивіда до умов нового середовища, при послідовному досягненні результатів; в суспільстві, колективі, сім'ї стосовно себе. У даній публікації ми розглянемо чинники успішної адаптації внутрішньопереміщених осіб, акцентуючи увагу на адаптації дітей. На основі аналізу психолого-педагогічної літератури та емпіричних даних ми виокремили чинники успішності адаптації дітей ВПО:

1. *Соціальний та економічний статус батьків.* Важливою умовою ефективності адаптаційного процесу дітей тимчасово переміщених осіб є максимальне задоволення актуальних потреб, серед яких найбільшого значення набувають матеріальне благополуччя, сприятливі умови проживання,

соціальна захищеність. Вимушена міграція внаслідок воєнного конфлікту характеризується неможливістю підготуватися до зміни постійного місця проживання заздалегідь, у тому числі економічно. Батьки з високим фінансовим ресурсом мають можливість вирішувати ці проблеми самостійно та швидко, на відміну від малозабезпечених, які вимушені очікувати допомоги ззовні (держава, міжнародні та громадські організації, благодійні фонди, меценати та інші). У результаті діти ВПО із сімей з високим матеріальним станом зазвичай переживають зміну місця проживання одноразово, а їх житлово-побутові умови залишаються на задовільному рівні. Діти ВПО із малозабезпечених сімей вимушені проживати короткостроково або довгостроково на території тимчасових таборів, де їх житлово-побутові умови знижується, що ускладнює процес адаптації.

2. *Національна, соціокультурна та релігійна приналежність.* Серед тимчасово переміщених осіб є ВПО кримськотатарського походження, а також представники інших етнічних меншин, які при зміні постійного місця проживання відчувають проблеми соціокультурного характеру. Адаптаційний процес цих соціальних груп може відбуватися в активній або пасивній формі. Активна форма адаптаційного процесу полягає в тому, що індивід взаємодіє з новим соціальним середовищем та намагається змінити його. Наприклад, ініціює реформування внутрішнього розпорядку навчального закладу відповідно до етнічних або релігійних звичаїв. Пасивна форма адаптаційного процесу: вимушений мігрант пристосовується до соціальних норм, правил поведінки нової соціальної групи. Проте, як показують дослідження Г. У. Солдатової, відсутність значущих лінгвістичних та інших соціокультурних бар'єрів не звільняє вимушених мігрантів від переживання змін, викликаних руйнуванням сформованих соціальних зв'язків і необхідністю налагодження спілкування з місцевим населенням.

3. *Причини внутрішньої вимушеної міграції.* Серед головних причин останньої хвилі внутрішньої вимушеної міграції (з 2014 року) є воєнний конфлікт та тимчасово окупована територія. Першою соціальною категорією вимушених мігрантів є ВПО, які залишили тимчасово окуповані території, на наш погляд, була спричинена світоглядними конфліктами; невизначеністю правового статусу, неможливістю ведення підприємницької діяльності через неврегульованість правового поля та економічних санкцій, страхами, викликаними історичною пам'яттю, тощо. Наступною соціальною категорією вимушених мігрантів є ВПО, які залишили зону збройного конфлікту, проте не були свідками (або учасниками) воєнних дій. Третьою соціальною категорією вимушених мігрантів є ВПО, які залишили зону збройного конфлікту і були свідками (або учасниками) воєнних дій.

4. *Вік ВПО.* Як показують дослідження, на процес адаптації впливає вік мігранта. Діти, у силу вікових особливостей, швидше і легше адапту-

ються до нової ситуації, ніж батьки. Говорячи про шкільний вік, дослідники виокремлюють два вікових періоди, які обумовлюють адаптацію. Для дітей віком від 5 до 12 років характерні труднощі в навчанні, засвоєнні окремих предметів, невротичні реакції у формі фобій, порушення сну і апетиту, порушення поведінки у формі агресивності, реакцій протесту, ускладненість контактів з місцевим населенням, погане знання норм і правил місцевого населення, недостатня сформованість соціально-комунікативних навичок. Для дітей віком від 13 до 16 років характерні низька соціальна активність, страх перед майбутнім, відсутність або нереалістичність професійної орієнтації, недостатність комунікативних навичок для адекватних контактів з місцевим населенням. Для дітей підліткового віку найбільш актуальні переживання, обумовлені обмеженістю числа однолітків ідентичної культури; своєрідність свого становища, положення своєї сім'ї і близьких як жертв соціальної несправедливості, як постраждалої сторони.

6. *Ставлення місцевого населення (мігрантофобія)*. Підвищена трудова і соціальна активність мігрантів, обумовлена необхідністю вижити в нових умовах, викликає роздратування частини місцевих жителів. Невеликі позички, отримані вимушеними мігрантами на облаштування, створюють у місцевого населення ілюзію того, що держава, міжнародні організації ставляться до них несправедливо, віддаючи перевагу тимчасово переміщеним особам. Створюється цілий ряд забобонів, що ускладнюють інтеграцію мігрантів у місцеве співтовариство.

Ставлення населення регіону, що приймає мігрантів, має часову динаміку, яка проявляється на початку у формі співчуття та надання допомоги, а в кінці у байдужості та негативізму стосовно до них.

Поширений стереотип уявлень про мігрантів, як непотрібних людей, що створюють додаткові проблеми, збільшують соціальні хвороби суспільства. Основними причинами мігрантофобії є спотворені уявлення про мігрантів: їх національний склад, рівень освіти, місця виходу, рід занять на новому місці. Місцеве населення проявляє доброзичливе ставлення до приїжджих у тих випадках, коли їхнє матеріальне становище гірше, ніж у них, і, навпаки, нетерпимість наростає в міру зростання добробуту мігрантів.

У масовій свідомості сформувався конкретний, але ірреальний образ мігранта, що викликає такі асоціації та стигми: кримінальна діяльність; малоосвіченість, безкультурність, схильність до провокації конфліктів, безпричинні прояви агресії тощо.

На основі аналізу літератури нами були визначені основні шляхи адаптації дітей ВПО: через родину та через навчальний заклад.

Дитячо-батьківські стосунки в ситуації міграції змінюються в бік зниження підтримки, зростання нерозуміння та конфліктів. Це обумовлено тим, що діти, у силу вікових особливостей, швидше та легше адаптують-

ся до нової ситуації, ніж батьки. Батькам стає складніше знайти спільну мову з дітьми, які набагато швидше приймають існуючі в новій культурі норми та цінності. Батьки відстають від дітей, стають незатребуваними і компенсують це владою над дітьми, починають чіплятися по дрібницях.

Діти-мігранти інтенсивніше, ніж діти – немігранти відчувають брак спілкування з батьками, учителями, однокласниками та іншими дітьми, сильніше відчувають відторгненість батьками, ізолюваність від них.

Метою психологічної підтримки цієї категорії дітей має бути допомога, що спрямована на подолання проблем розвитку, викликаних пережитим досвідом вимушеного внутрішнього переміщення. Допомога внутрішньо переміщеним особам передбачає:

1. Забезпечення умов для оптимального розвитку дитини через роботу з усією сім'єю, та можливостей для розкриття її здібностей: створення сприятливого соціально-психологічного клімату в навчальному закладі (психологічна просвіта педагогічних працівників, батьків); застосування міжсекторальної взаємодії та мультидисциплінарного підходу до вирішення проблем, які виникають; залучення до надання психологічної допомоги висококваліфікованих фахівців: практичних психологів, соціальних педагогів, психотерапевтів, консультантів ПМПК.

2. Стимулювання розвитку через підтримку дитини: забезпечення індивідуальним психологічним супроводом дітей, вихованців, учнів, студентів зазначених категорій та надання їм необхідної корекційної, реабілітаційної і соціально-педагогічної допомоги; залучення постраждалих дітей до участі в діяльності позашкільних навчальних закладів з метою створення умов для їх самореалізації; проведення психологічної діагностики та корекційно-відновлювальної роботи з дітьми даної категорії; залучення вихованців, учнів, студентів зазначених категорій до активної виховної і розвивальної діяльності в позаурочний час.

3. Усунення перешкод для розвитку дитини: соціально-педагогічна допомога сім'ям вимушених переселенців у налагодженні соціальних зв'язків; надання соціально-педагогічної і психологічної допомоги студентам ВНЗ і ПТНЗ в адаптації до нових умов навчально-виховного процесу та налагодження побутових умов їх проживання і встановлення нових соціальних зв'язків у навчальному закладі та за його межами; недопущення своїми діями чи бездіяльністю вторинної травматизації учасників навчально-виховного процесу та, у разі потреби, перенаправлення дітей, батьків і педагогів до інших спеціалістів.

Соціально-психологічний супровід дітей даної категорії спрямований на забезпечення успішної адаптації дітей до навчання в закладі освіти.

Психологічний супровід учнів з посттравматичним стресовим розладом має включати в себе наступні напрями роботи:

1. Психодіагностика посттравматичного стресового розладу з використанням спостереження за реакцією дитини під час спілкування

з практичним психологом, тілесними сигналами несвідомих процесів, аналіз висловлювань дитини, проєктивних методик, які виявляють актуальні процеси емоційно-вольової сфери. Психологічна діагностика учнів здійснюється за згодою батьків чи осіб, які їх замінюють.

2. Психологічне консультування учнів з посттравматичним стресовим розладом передбачає індивідуальну та групову консультаційну допомогу. Для елімінації травматичного стресу використовують емпатійне слухання як засіб, що знімає частину внутрішньої емоційної напруги (використання даного прийому допомагає легалізувати травмуючі переживання у відповідь на емоційну підтримку і прийняття з боку практичного психолога.

3. Психолого-педагогічне консультування батьків учнів з посттравматичним стресовим розладом. В основному консультування спрямоване на розвиток можливостей сімейної психокорекції посттравматичного стресового розладу, підвищення адаптивних можливостей самих батьків та їх психологічної культури в цьому напрямі.

4. Психолого-педагогічне консультування і просвіта педагогічного колективу школи з питань супроводу дітей, які мають посттравматичні стресові розлади, з метою створення безпечного та дружнього середовища в закладі.

5. Психокорекція посттравматичного стресового розладу спрямована на допомогу дитині стати над ситуацією, навчити її пристосовуватися до дійсності та долати психотравмуючі впливи.

Школа для дітей ВПО є головним джерелом формування нових соціальних контактів шляхом інтеграції вимушеного мігранта в місцеве населення, тому рольова структура навчальних груп є важливою умовою успішної адаптації.

Основні критерії визначення успішності адаптації дитини до навчального закладу, які можуть бути застосовані з урахуванням певних особливостей і до адаптації дітей ВПО:

1. *Когнітивний компонент* адаптації до навчально-виховного процесу полягає в ознайомленні дітей (юнаків) та їх батьків з особливостями організації навчально-виховного процесу, специфікою та особливостями діяльності навчального закладу (режим, графік занять, критерії оцінювання тощо). Важливо, щоб класний керівник (або інший вчитель) ознайомив з навчальним закладом, провів екскурсію (самостійно або попросив це зробити нових однокласників (одногрупників), розповів про вимоги, які висуваються перед новоприбулим, про свята та традиції, норми та правила саме цього навчального закладу.

2. *Поведінковий компонент* відображає, наскільки дитина (юнак) дотримується вимог, які висуває до нього навчальний заклад. Адаптація до навчально-виховного процесу в поведінковій сфері відображає соціальну поведінку (дотримання правил поведінки в навчальному закладі,

відповідність загальноприйнятим нормам тощо). Одним із важливих аспектів діяльності педагогічного працівника за цим напрямом є з'ясування причини невідповідності поведінки дитини (юнака) вимогам, що до неї висуваються, – він (вона) їх не засвоїв (-ла) чи якісь інші причини. Для з'ясування цього варто залучити працівників психологічної служби.

3. Емоційний компонент адаптації до навчального закладу полягає в загальному емоційному стані дитини під час перебування у цьому закладі.

4. *Соціально-психологічний* компонент полягає в характеристиці місця особистості в системі офіційних та неофіційних відносин, її «позиція». У неформальних міжособистісних відносинах позиція традиційно визначається за двома основними параметрами: соціометричним статусом та емоційною експансивністю.

Соціометричний статус фіксує величину престижу особи в спілкуванні з іншими. Він є числовою величиною, яка характеризує рольові здібності особистості як члена цієї структури спілкування. Однак ставлення до учня формується ще в молодших класах і дуже рідко змінюється з роками, що ускладнює інтеграцію новоприбулого до навчальної групи та призводить до його низького соціометричного статусу та створює ситуацію відторгнення.

Різні автори виокремлюють наступні види відторгнення:

- цькування – дитині не дають проходу, обзивають, б'ють;
- активне неприйняття виникає у відповідь на ініціативу відторгнутої дитини, їй дають зрозуміти що вона ніхто, що її думка нічого не значить;
- пасивне неприйняття виникає, коли потрібно зібрати команду або брати участь в іншій спільній діяльності;
- ігнорування – на дитину просто не звертають уваги, не спілкуються, не помічають, не мають нічого проти, але й не цікавляться.

Високий соціометричний статус забезпечується поєднанням трьох факторів: фактичний розвиток позитивних якостей особистості, що цінуються класом; співпадіння цінностей учня з цінностями класу; занижена самооцінка особливо цінних якостей особистості.

Ще одним важливим показником для визначення позиції особистості в неформальній структурі групи є емоційна експансивність – вибір даною особистістю інших членів групи. Емоційна експансивність – показник соціально-психологічних властивостей суб'єкта комунікацій у групі. Цей показник фіксує емоційно-психологічне ставлення особистості до групи, її роль у спілкуванні з іншими.

Змінити позицію новоприбулого в системі неформальних відносин класний керівник, учитель-предметник, а також інші педагогічні працівники можуть шляхом залучення вимушених мігрантів до групової

навчальної діяльності. Специфічним для групової діяльності є міжособистісні відносини, які утворюються в процесі діяльності на принципах рівності учасників. У ситуації вирівнювання на основі загального незнання, за наявності потреби самоствердження в навчальній діяльності виникає принципово нове, особливе психічне новоутворення, яке може бути названо одиницею колективу, його клітиною, генетично вихідною живою абстракцією, діалектичний розвиток якої вже містить у собі все величезне багатство її можливих конкретних проявів.

Ще одним наслідком виконання завдання в групі є формування групової ідентичності – усвідомлення членами групи своєї приналежності до цієї групи на відміну від інших у поєднанні зі схожістю або гомогенністю цінностей, норм та установок, які утворюють групову свідомість та визначають діяльність цієї групи.

Тимчасовість малої навчальної групи призводить до зміни звичайної міжособистісної системи навчальної групи. У процесі здійснення спільної діяльності існують не тільки офіційні відносини, а й зароджуються та розвиваються неофіційні емоційні зв'язки. Такі зв'язки не є тимчасовими: вони стають надбанням соціального досвіду однокласників. Таким чином, у ході групової навчальної діяльності відбувається перерозподіл позицій, статусів, ролей і поступова зміна всієї структури навчальної групи.

5. *Навчальний компонент* полягає в успішності дитини (учня/студента) у навчальній діяльності. Слабке володіння розмовною українською мовою створює процес навчання скрутним і таким, коли учень або слабо засвоює матеріал, або ця ситуація успіху дається йому неймовірними зусиллями. Підліток постійно знаходиться в стані напруги, що веде до нервових зривів. Звідси видно, що прояв дитячих і підліткових проблем у дітей із сімей мігрантів відбувається вельми своєрідно. З одного боку, вони продовжують відчувати потужний вплив сім'ї, з іншого боку, їм важко знайти своє місце в шкільному соціумі. Для покращення ставлення вимушеного мігранта до шкільного навчання необхідно створити для дитини ситуацію успіху.

В окремих психологічних працях виділяють характерні психологічні синдроми: психологічна інкапсуляція (повністю замикається в собі), сімейна та групової ізоляція (замикання в сім'ї або групі однолітків), соціальна дезорієнтація (намагається включитися в життя суспільства, але через неадекватне сприйняття соціальних норм не в змозі це зробити). У мігрантів, у тому числі й у підлітків-мігрантів, виявляються особливості, що сприяють участі в екстремістських акціях, зокрема: агресивність, делінквентність, девіантність, негативне ставлення до державного устрою, місцевого населення, почуття відчуженості, соціальної несправедливості.

Таким чином, діти стикаються із проблемою соціальної дезадаптації. Дезадаптаційний стан провокує неуспішність, погану поведінку, дитина

переходить до категорії важковиховуваних, «групи ризику». Ставлення оточення до дитини погіршується і, як наслідок, поведінка важкого учня стає ще менш керованою. Очевидно, що дезадаптація призводить до функціональних, а іноді й органічних порушень психічного та соматичного здоров'я учнів, тому проблеми таких учнів необхідно вирішувати комплексно, мультидисциплінарно.

З цією метою вимогою до навчальних закладів стає проведення для учнів, які прибули до закладу, та членів їх родин інтенсивних вступних програми знайомства з приймаючою країною та її системою освіти, надання постійної освітньої підтримки в мовному навчанні (факультативи, буклети, консультації). Важливим аспектом допомоги з питання інтеграції є залучення батьків до навчально-виховного процесу.

У навчальних закладах рекомендуємо проводити навчально-виховні заходи з вивчення історії та культури різних держав і національностей, а у випадку із вимушеними переселенцями – і регіонів однієї держави. На таких заходах можуть розглядатися питання культурної та релігійної різноманітності, традицій, символів та сфер життєдіяльності.

Педагогам, які працюють з такою категорією дітей та членами їх родин, необхідно надавати науково-методичну та психологічну допомогу. Це можуть бути питання задоволення навчальних потреб учнів-мігрантів, очікування вчителів щодо роботи з такою категорією учнів, педагогічні стратегії з розв'язання проблем дітей, які є переміщеними особами, мігрантами ті ін.

До роботи з дітьми-мігрантами особливо необхідно долучати вчителя-логопеда, який допоможе із постановкою вимови та навичкам спілкування. Додатковими фахівцями можуть виступити вчителі іноземної мови, культурологи та інші. До закладу також можна запрошувати фахівців із ПМПК, ЦСССДМ, ССД та ін.

Працівникам психологічної служби розуміти, що робота повинна проводитися з усіма учасниками навчально-виховного процесу і тривати не лише адаптаційний період, а й з метою профілактики негативних явищ в учнівському середовищі здійснюватися регулярно.

3.6. Особливості надання психологічної допомоги особам, які пережили втрату близької людини внаслідок масових зіткнень та бойових дій

Психогенний ефект впливу бойових дій може бути відстроченим у часі і проявитися після зникнення безпосередньої небезпеки для життя. В такій ситуації особи, що знаходяться на території, охопленій бойовими діями, вимушені переживати психотравмуючу ситуацію. Якщо спосіб життя і коло спілкування докорінно змінилися, якщо людина внаслідок бойових дій втратила близького родича або друга, втратила домівку або можливість піклування про улюблену тварину (діти, що мають проблеми з налагодженням стосунків з однолітками, можуть в якості друга сприймати домашнього улюбленця), виникає необхідність у наданні комплексної допомоги з боку психолога, соціального педагога, а за необхідності – і психотерапевта. Адже допомогти правильно відреагувати ті складні негативні переживання, які вирують в душі людини, родичі зазвичай не в змозі через відсутність досвіду надання психологічної підтримки.

Розглянемо детальніше особливості психологічної допомоги тим особам, які горюють через неможливість повернутися до мирного життя та втратили близьких людей унаслідок бойових дій.

Горе – це реакція на втрату значимого об'єкта, частини ідентичності або очікуваного майбутнього. Об'єктивність утрати супроводжується суб'єктивною переробкою отриманої трагічної інформації. У вузькому розумінні **втрата** визначають як досвід особи, пов'язаний зі смертю близької людини, а **горе** розглядають як почуття, страждання, та їх прояви (наприклад, плач, втрата інтересу до життя). Реакцію втрати викликає не тільки смерть близької людини, а й втрата роботи, ситуація розлучення, видалення частини тіла (кінцівки, молочної залози, ока тощо), втрата домівки, кола друзів (неможливість спілкування з близькими людьми), мирного способу життя та необхідність виживати в умовах проведення бойових дій.

Фізіологічним механізмом горя є підвищення процесів збудження в корі головного мозку, викликаних певними негативними подразниками. У психічному плані горе виявляється під час негативних емоційних станів, супроводжується послабленням вольового та розумового контролю над свідомістю і поведінкою. Горе має специфічні зовнішні вияви в різних рухах, міміці, жестах, словах. Не слід приймати рішення в стані горя, коли особа має знижений вольовий та інтелектуальний контроль над собою і своїми діями.

Горе намагалися описати, як послідовність декількох стадій, причому кількість стадій у різних авторів коливалася від чотирьох до дванадцяти. Наприклад, у психологічній літературі виокремлюють чотири **стадії горювання**: шок, заціпеніння, заперечення, зневіру. Некрасова О.О. опи-

сує фази (стадії) шоку, гніву, скорботи. Психотерапевт мав би допомогти клієнтові рухатися від стадії до стадії. Однак варто зауважити, що стадії не мають чітких меж, а прожита раніше стадія за певних умов може дати рецидиви на більш пізніх стадіях. Тому деякі автори рекомендують орієнтуватися не на стадії та етапи, а на завдання, котрі мають бути розв'язані особою, що переживає втрату (за умови нормального перебігу горя).

Зупинимось детальніше на переживанні особою втрати близької людини. Емоційною реакцією на смерть близької особи є **горювання**. Прояви горювання залежать від особистісних якостей людини, її віку, статі, культурних традицій, тривалості процесу вмирання та ставлення до померлого. Коли помирає близька людина, то виникає враження, що «світ руйнується на очах». Індивід переживає сильний емоційний шок, почувається самотнім та незахищеним перед фактом смерті. Дорослі люди зазвичай більше бояться втратити близьких, особливо дітей, аніж померти самим. У ситуації втрати дитини горе батьків справляє більш деструктивний вплив на особистість, аніж горе внаслідок втрати значимого дорослого. Прояви скорботи тривають майже все життя, а крім того, збільшується ризик розриву стосунків подружжя (наслідком стає розлучення).

На **стадії шоку** суб'єкт ще не усвідомлює повністю факту втрати, її наслідків, тому інстинктивно намагається захиститися, відгородившись від факту смерті близької людини. Це призводить до неадекватності поведінки, що зазвичай спостерігається в перші години та дні горювання. Сльози та плач на цій стадії притаманні не всім, а оточуючі, не знайомі з психологічними особливостями переживання факту смерті, можуть сприймати відсторонений вираз обличчя, загальмованість як прояви душевної черствості та байдужості. Хоча насправді це є симптоми шоку, і близьке оточення має надати адекватну підтримку: показати, що людина не самотня, її оточують любов та турбота рідних і друзів; довести до свідомості особи, яка горює, факт смерті; потурбуватись, щоб людина внаслідок сильних переживань нічого собі не заподіяла та не нашкодила здоров'ю інших. Транквілізатори, які виписують лікарі, дещо притупляють емоційні реакції, але затягують від реагування психотравмуючих переживань. У даному випадку на перший план виходить турбота про людину, яка горює, її підтримка. Стадія шоку зазвичай триває близько трьох днів.

Потім настає **фаза гніву**. Людина може гніватися на померлого («як ти міг мене покинути, на кого ти нас залишив?»), на медиків або на родичів («не врятували, не вберегли»), або взагалі на сторонніх людей («чому вони живі, а він помер?»). Факт смерті вже усвідомлено, але примиритися з ним ще неможливо. Під час переживання цієї фази досить часто спостерігаються руйнівні дії широкого діапазону, спрямовані як на соціальне оточення, так і на предметний світ. Близькі люди або психолог, психотерапевт чи священник мають допомогти відреагувати ті емоції, що вирують в душі та призводять до неконструктивних дій і реакцій.

Фаза гніву з часом переходить у **фазу скорботи**, коли треба вчитися жити без померлого, перебудувати взаємини з оточенням та світом у цілому, переосмислити життєвий досвід та прожиті роки, навчитися приймати рішення самостійно. Якщо відбувається застрягання на цій фазі, то клієнт постійно звертається до образу померлої людини: «він це не схвалив би», «вона б за мене пораділа». З часом невідреаговані переживання призводять до поглиблення депресії та до саморуйнівної поведінки («запивання» горя алкоголем, «заїдання» їжею або ліками). Потім переживання ускладнюються усвідомленням того, що людина сама руйнує своє життя, але не може вибратися з кола важких переживань і почати жити заново. Родичі в цей період в міру сил мають надати підтримку та зорієнтувати на адекватну соціальну взаємодію: розв'язання нагальних проблем, піклування про тих, хто зараз поруч (поруч «тут і тепер» можуть бути і люди, і тварини, піклування про яких допоможе відволіктися від важких переживань).

Фаза втоми (як душевної, так і фізичної втоми) завжди настає наприкінці переживання психотравми. Кожна людина, залежно від її релігійних поглядів, ставлення до померлого, наявності або відсутності підтримки з боку соціального оточення, потребує комплексу заходів, спрямованих на відновлення душевних і фізичних сил. Декому достатньо гарно виспатися, декому потрібно повністю змінити коло спілкування та місце проживання, декому допомагає двотижневий відпочинок на морі чи в горах, щоб знайти в собі бажання та сили жити далі. Релігійні ритуали також допомагають пережити втрату і «відпустити» померлого, що по суті можна вважати певним психотерапевтичним впливом, який суспільство використовує століттями. Але такі ритуали та підтримка родичів спрацьовують не завжди, і клієнт може роками «не відпускати» померлого (спостерігаються випадки, коли померлу людину не тільки бачать уві сні, а ще й «розмовляють» з нею наяву). Такі клієнти часто тужать та тривожаться, мають знижений або підвищений апетит, поганий сон, вони дратівливі та швидко втомлюються, у них з'являються страхи (страх смерті, страх за здоров'я близьких), сильні болі (зазвичай в області серця або того органу, від хвороби якого пішов з життя родич). Люди, які не до кінця пережили втрату, характеризуються такими ознаками:

- тривале носіння траурного одягу;
- часте відвідування кладовища;
- постійний перегляд фотокарток померлого, розмови з ним;
- заборона членам сім'ї зачіпати речі померлого, заходити до кімнати померлого;
- створюючи нову сім'ю, пацієнт вимагає від чоловіка (дружини) поводитися так, як поведився померлий чоловік (померла дружина);
- пацієнт називає новонароджену дитину ім'ям померлої дитини або постійно порівнює живих дітей та померлу дитину;

- спогади про втрату викликають сльози та інші сильні емоційні реакції;
- постійно присутні саморуйнівні дії та саморуйнівна поведінка (трудоголізм, алкоголізм, зловживання нікотином, наркотиками, транквілізаторами, переїдання або голодування, часті травми).

Якщо такі ознаки спостерігаються протягом року, допомога психотерапевта є бажаною, якщо більше року після втрати – допомога спеціаліста є необхідною. Варто також урахувати, що ускладнення при переживанні психотравмуючої ситуації виникають тоді, коли людина цінувала померлого, але не мала змоги бути присутньою на похороні, не мала змоги попросити пробачення або проститися з померлим. Тому психотерапевти надають великого значення процедурі прощання з померлим, під час якої клієнт емоційно відділяється від померлого, усвідомлює: «він пішов», «вона там, а я тут», «я маю жити далі». Процедура прощання пройшла успішно, коли клієнт говорить про полегшення (інколи клієнти зазначають: «дихати легше стало»). Кожен випадок, по суті, є унікальним, і психотерапевт добирає методи та форми роботи в залежності від складності ситуації. Особливої уваги потребують випадки, коли втрата була дуже значимою для клієнта (наприклад, смерть єдиної дитини або смерть брата-близнюка, батька чи матері), коли клієнт переніс декілька втрат за короткий строк, а також випадки неочікуваних утрат, які «вибивають землю з-під ніг».

Вище ми навели опис стадій горювання та коротко розглянули особливості надання психологічної допомоги на кожній зі стадій. Але, на наш погляд, більш цікавими для психотерапевта та практичного психолога є напрацювання Дж. Вільяма Вордена, який запропонував варіант опису реакції горя через розв'язання чотирьох основних завдань: визнання факту втрати; переживання болю втрати; налагодження оточення, в якому відчувається відсутність померлого; напрацювання нового ставлення до померлого та продовження життя. Ці завдання є універсальними для всіх, хто горює, але форми та способи розв'язання їх кожна особа обирає індивідуально в залежності від особистісних та соціальних особливостей людини, яка має пережити ситуацію втрати. Ці чотири завдання розв'язуються суб'єктом послідовно. У процесі діагностування необхідно виявити, яке завдання клієнт уже розв'язав, а яке лише має розв'язати. Таке розуміння ситуації допомагає спеціалісту скеровувати психотерапевтичний процес в потрібне русло. Якщо завдання горя не будуть розв'язані, горе не буде розвиватися і ситуація не дійде до логічного завершення, є ризик виникнення ускладнень через деякий час (можливо, навіть через декілька років).

Першим завданням є **визнання факту втрати**. Людина має зрозуміти: «він помер, він більше до нас не повернеться», «вона пішла від нас наза-

вжди». Але не всі можуть одразу визнати факт втрати, тому починають заперечувати факт смерті близької людини.

Заперечення факту втрати може варіюватися від легкого розладу до важких психотичних форм (особа проводить декілька днів у квартирі з померлим, перш ніж помітити і визнати факт смерті). Досить частою формою заперечення втрати є так звана муміфікація (батьки зберігають в кімнаті дитини її речі в тому ж вигляді, як дитина їх розклала); таку форму заперечення можна вважати нормою, якщо вона триває недовго. Ще більш легкою формою заперечення є така, коли померлого «бачать» в іншій людині («онук – викапаний дідусь»). У нормі така ситуація завершується прийняттям реальності втрати.

Також досить часто спеціалісти зустрічаються з таким варіантом заперечення втрати, як *заперечення значимості втрати* (наприклад, близьке оточення швидко звільняє помешкання, де проживав померлий, від його речей; така поведінка є протилежною до муміфікації). Родич говорить слова на кшталт: «ми не були близькими, тому я не сумую за братом», тим самим заперечуючи значимість втрати брата. Люди, які демонструють такий варіант поведінки, входять до групи ризику розвитку патологічних реакцій горя.

Іншим проявом заперечення втрати є так зване «*вибіркове забування*» (щоб не страждати через смерть родича, людина ніби забуває його риси обличчя, його характер, його стиль жартувати). Такі випадки теж потребують втручання спеціаліста, адже клієнт не в змозі повною мірою відреагувати власне горе.

Третім способом уникання усвідомлення втрати є *заперечення незворотності втрати*. Ірраціональна надія на кшталт «пройде час, і ми знов будемо разом» є нормальною в перші тижні після похорону (поведінка клієнта спрямовується на налагодження перерваного зв'язку з померлим); але коли така надія стає стійкою, це виходить за межі норми.

Релігійні люди дещо по-іншому бачать ситуацію, вони більш критично ставляться до факту смерті, розуміючи, що ніколи не возз'єднаються з померлим на цьому світі. Але після смерті вони мають надію на зустріч, якщо проживуть земне життя як добропорядні віруючі. Таке очікування на можливість возз'єднання не можна руйнувати, адже це очікування входить до нормальної картини світу релігійних людей.

Друге завдання горя полягає в тому, щоб *пережити біль від втрати*. Цей біль людина відчуває не завжди; інколи втрату супроводжує апатія, відсутність емоцій та почуттів. Але ці реакції мають бути проаналізовані спеціалістом і пережиті, відреаговані клієнтом. Виконання цього завдання ускладнюється оточенням клієнта. Наприклад, коли родичі просять матір, яка втратила дитину: «Ти не повинна горювати, у тебе ще будуть діти», це означає, що вони бояться тієї сили і глибини переживань, які вирують в душі матері. Тому й обирають такий спосіб взаємодії, захища-

ючи не тільки емоційну сферу жінки, але й своє емоційне благополуччя. Приймаючи цю позицію, матір починає говорити у відповідь: «Я не повинна за ним тужити»; її чоловік зазначає: «Зараз не час тужити, я маю підтримати дружину, вона важко це перенесла», і тоді в подружжя відбувається блокування проявів горя, емоції не відреаговуються, болісні переживання не приходять до ситуації логічного завершення.

Уникання виконання другого завдання досягається різними способами: заперечення наявності болю або інших сильних негативних переживань, а також думок, які призводять до появи руйнівних емоцій (людина не хоче себе «катувати», допускаючи в поле свідомості лише «позитивні» думки та переживання щодо померлого). Частина клієнтів починає активно вживати алкогольні напої та наркотичні речовини, аби «забути» про те, що сталося. Люди, що досить лояльно ставляться до відряджень та переїздів, обирають безперервні подорожі або занурюються в роботу, яка вимагає постійного напруження на межі фізичних та емоційних можливостей (це дозволяє не думати про втрату, переключаючися на постійне розв'язання інших проблем). Раніше чи пізніше всі, хто уникає почуттів, пов'язаних з переживанням горя, ламаються, частіше за все впадаючи в депресію. Одна з найважливіших цілей роботи з втратою — допомогти людині пережити ситуацію горювання, пережити біль, не руйнуючи власної особистості. Біль треба пережити, щоб не нести його через усе життя.

Наступне завдання — *налагодження оточення, у якому відчувається відсутність померлого*. Утрата близької людини призводить до утворення пустоти, яку треба заповнити, щоб організувати життя на новий лад. Особа, яка переживає ситуацію втрати близької людини, може усвідомлювати або не усвідомлювати ту роль, яку померлий відігравав у її житті. Важливо розібратися в тому, що саме клієнт втратив і як саме це можна відновити. Клієнт, у свою чергу, має набувати нових навичок, і сім'я може в цьому допомогти. У нормі клієнт опановує нові способи подолання труднощів, і тоді перед ним відкриваються нові можливості, що призводить до переформулювання факту втрати в дещо, що має позитивний смисл. Це досить частий варіант успішного розв'язання третього завдання.

Останнє, четверте завдання — *напрацювання нового ставлення до померлого та продовження життя*. Розв'язання даного завдання передбачає не забування або відсутність емоцій, а їх перебудову. Емоційне ставлення до померлого має змінитися таким чином, щоб з'явилася можливість жити далі, будувати нові емоційно насичені відносини. Не всі клієнти правильно розуміють шляхи розв'язання завдання, тому потребують психотерапевтичної допомоги. Адже людині може здаватися, що ослаблюючи емоційний зв'язок з померлим, вона ніби зраджує його, забуває про свій обов'язок пам'ятати померлого до кінця своїх днів. Виконанню четвертого завдання заважає заборона любити когось іншого, крім померлого (мається на увазі, що вдівець може переживати амбівалентні почуття

до жінки, яка його цікавить, якщо він ще не розв'язав четверте завдання горя і не перебудував ставлення до померлої дружини). Ще одним мотивом уникати близьких емоційних стосунків стає страх знов пережити втрату («усі, кого я люблю, йдуть з життя; краще вже жити самотньою, ніж постійно втрачати близьких»). Бар'єри, які заважають розв'язанню четвертого завдання, пов'язані з почуттям провини.

Ознакою того, що четверте завдання не розв'язується, горе не стає менш інтенсивним, період трауру не завершується, часто буває відчуття на кшталт «після його смерті я не живу», «життя завмерло», у клієнта починає зростати занепокоєння. Треба допомогти людині побачити перспективи перебудови взаємовідносин з оточенням, посприяти формулюванню подальших життєвих планів, цілей життя (як тактичних, так і стратегічних).

Логічним завершенням розв'язання четвертого завдання стає можливість будувати емоційно насичені стосунки з іншими людьми. Наприклад, жінка нарешті може зрозуміти, що після болісного розлучення можна кохати іншого й отримувати задоволення від нових стосунків. Дочка або син, які жили тривалий час пам'яттю про батька, приймають позицію, що можна жити повноцінним життям після смерті батька, цікавитися подорожами, модою, новинами, і при цьому любов до батька не стає меншою, вона просто включається в повсякденне життя, не викликаючи при цьому болісних переживань.

Момент, який символізує завершення трауру, не завжди є очевидним. Є різні точки зору з цього приводу: траур має тривати місяць, півроку, рік, два роки. Не варто визначати конкретний строк, траур завершується тоді, коли людина, що пережила втрату, розв'яже всі чотири завдання горя. Ознакою успішного відреагування переживання горя стає можливість спрямовувати більшу частину уваги, емоцій та почуттів не на адресу померлого, а на адресу оточуючих людей, здатність сприймати нові враження, включатися в нові події, говорити про померлого без сильного болю (сум стає «світлим»). Робота горя є завершеною, коли людина здатна вести нормальне життя, опанувати нові соціальні ролі, створювати нове оточення й функціонувати в ньому адекватно щодо свого соціального статусу та складу характеру.

Вважаємо за необхідне також звернути увагу на проблему взаємодії з двома категоріями клієнтів: є клієнти, що мають адаптивний варіант опанування трагічною ситуацією (у них проявляється неускладнене горе), та клієнти, що характеризуються наявністю дезадаптивного варіанту опанування трагічною ситуацією (вони переживають ускладнене горе). Знання спеціаліста про особливості перебігу неускладненого, адаптивного горя має допомогти розпізнати ускладнене горе або депресію, що виникають унаслідок смерті близької людини.

Неускладнене горе характеризується наявністю динаміки стану клієнта. Якщо переживання людини «застигають», це є сигналом про «за-

стрягання» в ситуації горювання. У нормі людина має час від часу відволікатися від болісних переживань і включатися в різні види діяльності, спілкуватися на різні теми. Ознакою неускладненого горя є поява позитивних емоцій та почуттів протягом перших півроку після похорону. Дуже важливим є перехід від гострого горя до інтегрованого горя: гостре горе виникає одразу після смерті близької людини і проявляється сильним сумом, плачем, незвичними дисфоричними емоціями, постійними спогадами про померлого, порушенням нейровегетативних функцій, неможливістю тривалий час утримувати увагу на виконанні будь-якої діяльності, відсутністю інтересу до інших людей, до повсякденних справ. Під час переходу від гострого горя до інтегрованого людина знаходить можливість повернутися до повноцінного життя. На відміну від гострого горя, інтегроване горе не заважає виконанню різноманітних видів діяльності, тому що думки та спогади про померлого не мають нав'язливого характеру. Однак варто пам'ятати, що гостре горе час від часу може актуалізуватися, що призводить до погіршення самопочуття та заважає виконанню професійних обов'язків та спілкуванню з соціальним оточенням. З часом людина, що пережила втрату, здатна не тільки визнати факт смерті, але й попроситися з померлим, а згодом спрямувати зусилля на пошук нових конструктивних способів взаємодії з соціумом. У той же час спогади про померлого не зникають, а стають частиною досвіду.

Ускладнене горе (травмуюче горе) являє собою синдром пролонгованого та інтенсивного горя, що негативно впливає на самопочуття, здоров'я, професійну діяльність, взаємодію з соціумом у цілому. Такий синдром виникає у випадку нездатності перейти від гострого горя до інтегрованого. Неускладнене горе зазвичай можна пережити, воно не потребує специфічного лікування. Ускладнене горе та пов'язані з ним різноманітні психічні порушення призводять до дезадаптації, інвалідації, негативно впливають на якість життя клієнта, призводять до соматичних захворювань або навіть до суїциду. Переживання ускладненого горя потребує психотерапевтичного та психіатричного втручання.

Вважаємо за необхідне коротко зазначити деякі аспекти надання допомоги особам, які пережили втрату близької людини:

- психологічна підтримка, яку надає близьке оточення. Саме завдяки родичам та друзям стає можливого успішна соціальна реабілітація після отриманої психологічної та психотерапевтичної допомоги;
- психологічне консультування, що проводиться кваліфікованим психологом;
- психотерапевтична допомога та медикаментозне лікування. Такий вид допомоги надається психотерапевтами та психіатрами.

Схему психологічної допомоги варто розподілити на три етапи: етап кризової підтримки, етап стабілізації, реабілітаційний етап. Метою *etapu*

кризової підтримки є допомога в проживанні складного періоду горювання. Бондаренко О.Ф. зазначає, що в процесі консультативної допомоги можливим є використання наступних комунікативних технік: мовчання, емпатичне слухання, прояснення, рефлексивна вербалізація, інтерпретація, саморозкриття, конфронтація, підведення підсумків. Метою *етапу стабілізації стану* є нормалізація психічного стану клієнта, стабілізація та покращення його самопочуття на соматичному рівні. *Етап адаптації до життя* є етапом підтримуючої терапії. Людина привчається жити без померлого. Можна запропонувати клієнтові знайти нові смисли у своєму житті. Наприклад, особам, які пережили військовий конфлікт, які втратили домівку або близьких людей, обов'язково потрібно шукати нові смисли існування. Це не може відбутися моментально, потрібен час і підтримка спеціалістів (а також підтримка з боку сім'ї, колег), щоб після пережитого сильного стресу сформувалася нова картина світу й людина змогла генерувати нові смисли.

Ознакою ефективної психологічної допомоги вважається адаптація особи, що перенесла втрату, до нових умов існування, нормальне функціонування в нових реаліях. Допомога є ефективною, якщо клієнт має бажання жити й радіти життю. Націленість на постійне переживання скорботи, небажання «відпустити» померлого ускладнюють роботу спеціаліста та заважають відреагуванню переживань, пов'язаних з утратою.

3.7 Профілактика емоційного вигорання педагогічних працівників в умовах військового конфлікту

*В одне вікно дивились двоє.
Один побачив дощ і бруд.
А інший – зелене листя,
Блакитне небо і весну.
В одне вікно дивились двоє ..
М.І. Козлов*

Життя в умовах військового конфлікту та інформаційної війни перенасичене стресогенами. Людина рано чи пізно ризикує зіткнутися з проблемою тоді, коли довго терпить стреси. Вигорання трапляється при перебуванні в травматичній ситуації – коли питання бути чи не бути та загроза смерті стоять дуже гостро, коли потрібно осмислити свою смертність у контексті цілісності життя. Особливо часто страдають від синдрому вигорання ті, хто вважали, що вони всесильні та всезнаючі, можуть одним помахом змінити усе. В науковій літературі розрізняють професійне та емоційне вигорання, хоча обидва ці прояви взаємопов'язані. Ми більш

детально зупинимося на емоційному вигоранні з огляду на ситуацію, яка склалася протягом останнього року в Україні.

Психологічні дослідження показують, що наші переживання та страждання, наша поведінка в умовах «життя і смерті» залежать від того, як ми розуміємо те, що з нами відбувається, яке значення і смисл ми надаємо всьому, що відбувається довкола.

Однією з форм психологічного захисту людини допомагаючої професії, зокрема працівника психологічної служби, учителя, волонтера, медичного працівника та ін., від надмірного напруження є синдром емоційного «вигорання», що припускає повне або часткове виключення емоцій у відповідь на обрані впливи, які травмують психіку. Емоційне вигорання – термін, яким дослідники професійної сфери життєдіяльності людини позначають ситуацію, коли працівники комунікаційних, допоміжних професій, де особиста відповідальність перевищує зовнішній контроль, після кількох місяців чи років сумлінного виконання своїх обов'язків «вигоряють», виявляючи ознаки знервованості, напруженості, апатії тощо [35].

У разі емоційного вигорання наявні три фази стресу:

1. Нервово (тривожне) напруження, що створюється внаслідок хронічної психоемоційної атмосфери, нестабільних, загострених обставин, підвищеної відповідальності й ускладнень у взаємодії з оточенням.

2. Резистенція, тобто опір. Виявляється в тому, що людина намагається певною мірою відгородити себе від неприємних вражень, зовнішніх впливів.

3. Виснаження – утрата всіх психічних ресурсів, зниження емоційного тону, які настають унаслідок того, що виявлений опір був неефективним [30].

Прояви емоційного вигорання дуже різноманітні. Його характерні ознаки (симптоми) можна умовно поділити на три групи: психофізичні, соціально-психологічні та поведінкові.

Психофізичні симптоми:

- постійна втома не тільки ввечері, але й зранку, відразу ж після сну;
- відчуття емоційного та фізичного виснаження;
- зниження сприйнятливості та реактивності на зміни зовнішнього середовища (відсутність реакції цікавості та страху);
- загальна астенизація (слабкість, зниження активності і енергії);
- часті безпричинні головні болі, постійні розлади шлунково-кишкового тракту;
- різка втрата чи різке збільшення ваги;
- повне чи часткове безсоння (швидке засинання і відсутність сну рано вранці, починаючи з 4 год., або ж навпаки, нездатність заснути до 2–3 год. ночі і «важке» пробудження вранці, коли потрібно вставати на роботу);

- постійний загальмований, сонливий стан і бажання спати протягом усього дня;
- задишка або порушення дихання під час фізичного чи емоційного навантаження;
- помітне зниження зовнішньої і внутрішньої сенсорної чутливості: погіршення зору, слуху, нюху і дотику, втрата внутрішніх, тілесних відчуттів.

Соціально-психологічні симптоми:

- байдужість, нудьга, пасивність і депресія (знижений емоційний тонус, почуття пригніченості);
- підвищена дратівливість на незначні, дрібні події – часті нервові «зриви» (вибухи невмотивованого гніву чи відмова від спілкування, «відхід у себе»);
- постійне переживання негативних емоцій, для яких у зовнішній ситуації причин немає (почуття провини, невпевненості, образи, підозри, сорому);
- почуття неусвідомленого занепокоєння і підвищеної тривожності (відчуття, що «щось не так, як треба»);
- почуття гіпервідповідальності та постійний страх, що щось «не вийде» чи з чимось не вдасться впоратися;
- загальна негативна установка на життєві і професійні перспективи (типу «Як не намагайтеся, все одно нічого не вийде»).

Поведінкові симптоми:

- відчуття, що робота стає все важчою й важчою, а виконувати її – усе складніше і складніше;
- співробітник помітно змінює свій робочий режим дня (рано приходить на роботу й пізно йде або, навпаки, пізно приходить на роботу і рано йде);
- незалежно від об'єктивної необхідності працівник постійно бере роботу додому, але вдома її не робить;
- керівник відмовляється від прийняття рішень, формулюючи різні причини для пояснень собі й іншим;
- відчуття, що все марно, зневіра, зниження ентузіазму стосовно роботи, байдужість до результатів;
- невиконання важливих, пріоритетних завдань і «застрягання» на дрібних деталях, витрата більшої частини робочого часу на погано усвідомлюване чи неусвідомлюване виконання автоматичних і елементарних дій;
- дистанціювання від учнів, колег, батьків, підвищення неадекватної критичності;
- зловживання алкоголем, різке зростання викурених за день цигарок, уживання наркотиків [4].

Якщо педагогічний працівник помітив у себе хоча б кілька симптомів емоційного вигорання, варто звернутися за допомогою до фахового

психолога. Проте самотужки можна багато зробити для попередження виникнення симптому емоційного вигорання, дотримуючись простих правил.

Найпростіший спосіб відрізнити емоційне вигорання від втоми в режимі самодіагностики – добре відпочити. Якщо стан покращується після відпочинку, імовірно, йдеться про перевтому. Якщо ж все залишається, як було, можна припустити, що це синдром емоційного вигорання.

Та для того, щоб допомогти комусь, треба вміти звернутися самому за допомогою.

Оскільки виникненню синдрому емоційного вигорання передують перебування у стресі, у практичній діяльності шкільного психолога варто вирішувати питання профілактики стресових розладів, ознайомлювати педагогічних працівників із засобами профілактики стресових розладів, стратегіями та методами саморегуляції, самопомоги. Необхідно проводити консультативну, профілактичну, та, за необхідності, корекційну роботу з питань управління емоціями, надавати можливості для самостійного оволодіння навичками роботи із своїм емоційним станом. Важливими для профілактики виникнення синдрому вигорання є навички володіння собою, уміння працювати з власними негативними емоціями, здатність до вільного, природного вияву почуттів та емоцій.

Профілактика синдрому емоційного вигорання розпочинається з аналізу ситуації, яка склалася. Вона полягає в оцінці ситуації (виявлення стрес-факторів, аналіз власної стресової реактивності чи толерантності тощо) та зниженні впливу стресорів. Це передбачає застосування системи спеціальних прийомів, які є бар'єрами на шляху до стресу.

До таких прийомів належить:

- розпізнавання стресу. З цією метою слід навчитися ідентифікувати деякі сигнали, які попереджають про стрес;
- здійснення глибшої оцінки ситуації, а саме з'ясування основних стрес-факторів у професійній ситуації людини та здійснення спроб «усунути» їх;
- ведення «Щоденника стресових подій», де збирається інформація за 7 компонентами щоденно (стреси цього дня, реакції на кожен стресор, що з'явився, способи адаптації до стресора, кращі способи адаптації, прийоми релаксації, які використовувалися Вами в цей день, ефективність цих прийомів релаксації, відчуття, які були в цей день);
- аналіз того, чи мають місце в конкретній ситуації глобальні професійні (життєві) зміни (наприклад, реорганізація на робочому місці; зміна місця перебування тощо);
- визначення основних стрес-факторів, які викликають емоційне вигорання, та укладення контракту із самим собою щодо використання певних прийомів подолання стресу протягом певного

часу та визначення певної системи винагород або покарань для самого себе;

- визначення основних мотивів здійснення людиною професійної діяльності. Для цього необхідно скласти перелік усіх причин (реальних та абстрактних), які спонукають працівника виконувати дану роботу;
- прийняття рішення про те, чи продовжувати працівнику допомагаючої професії виконувати роботу;
- тимчасове зниження навантаження та опанування навичок раціонального управління своїм часом;
- за допомогою спеціальних прийомів та засобів здійснення спроби змінити свій імідж «трудоголіка»;
- складання списку під назвою «Я дійсно хочу цим займатися»;
- демонстрація асертивної (впевненої) поведінки, адже впевненість у собі – це здатність виражати себе та задовольняти свої власні потреби;
- визначення свого розуміння успіху в житті (що для людини означає успіх?);
- створення групи соціальної підтримки, проведення процес-груп, інтервізійних груп та супервізій. Соціальна підтримка – це почуття причетності, почуття того, що тебе приймають та люблять таким, яким ти є, а не тому, що ти можеш що-небудь зробити для когось. Для проведення груп можуть бути використані наступні методи: групова дискусія, рольові ігри, обговорення конкретних ситуацій, ділові ігри, вправи для відпрацювання умінь та навичок, моделювання проблем;
- турбота про правильне харчування; визначення для себе збалансованої дієти [29].

Профілактика емоційного вигорання є важливим фактором успішної професійної діяльності педагогічних працівників.

Література до розділу

1. Бондаренко О.Ф. Психологічна допомога особистості / О.Ф.Бондаренко. – Харків: Фоліо, 1996. – 237 с.
2. Великий психологічний словник. Під ред. Мещерякова Б.Г., Зінченко В.П. – М.: Прайм-Єврознак, 2003. – 672с.
3. Венгер А.Л. Групповая работа со старшеклассниками, направленная на их адаптацию к новым социальным условиям / А.Л.Венгер, Ю.М.Десятникова // Вопросы психологии. – 1995. – № 1. – С. 25–33.
4. Водопьянова Н. Е. Синдром «выгорания» в профессиях системы «человек–человек» / Водопьянова Н. Е. // Практикум по психологии ме-

неджмента и профессиональной деятельности [под ред. Г.С. Никифорова и др.]. — СПб.: Пресса, 2001. — 282 с.

5. Волков И. П. Социометрические методы в социально—психологических исследованиях / Игорь Павлович Волков. — Л. : Ленинградский ун-т, 1970. — 88 с.

6. Гейндрих Л.А. Социально-психологические особенности общения детей из семей мигрантов и немигрантов с учителями, одноклассниками, родителями. Автореферат на соиск. учен. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.05 «Социальная психология» / Л.А. Гейндрих. — Ростов-на-Дону, 2009. — 19 с.

7. Гіппенрейтер Ю.Б. Спілкуватися з дитиною. Як? / Ю.Б. Гіппенрейтер — М. : АСТ: Астрель, 2009 — 238 с

8. Діагностика, терапія та профілактика медико-психологічних наслідків бойових дій в сучасних умовах: методичні рекомендації / уклад.: Волошин П.В., Марута Н.О., Шестопалова Л.Ф. та ін. — Харків, 2014. — 80 с.

9. Дусаицкий А. К. О соотношении понятий индивидуального и коллективного субъекта деятельности / А. К. Дусаицкий // Психологическая наука и образование. — 2002. — № 2. — С. 5—14.

10. Клінічна психологія: словник-довідник / Авт.-укладач С.В.Діденко. — К.: Академвидав, 2012. — 320 с.

11. Коломинский Я. Л. Психология детского коллектива: система личностных взаимоотношений / Яков Львович Коломинский. — [2-е изд., доп. и перераб.]. — Мн. : Нар. асвета, 1984. — 239 с.

12. Костинская А. Г. Феномен идентичности как структурирующий фактор / А. Г. Костинская // Мир психологии. — 2003. — № 1 (33). — С. 186 — 198.

13. Кравцова М. М. Дети-изгой: психологическая работа с проблемой / М. М. Кравцова. — М. : Генезис, 2005. — 112 с.

14. Лютова Є.К., Моніна Г.Б. Шпаргалка для дорослих: Психокорекційна робота з гіперактивними, агресивними, тривожними і аутичними дітьми / Є.К. Лютова, Г.Б. Моніна — М: Генеза, 2000. — 192с

15. Матвієнко О. Культура здоров'я та синдром психоемоційного «вигорання»: стратегія і тактика подолання / Матвієнко О., Пересадін М., Андросов Є. — [Електронний ресурс] — <http://personal.in.ua/article.php?ida=43>

16. Методичні рекомендації щодо надання першої психологічної допомоги переміщеним особам та населенню, яке перебуває/перебувало у зоні збройного конфлікту: Методичні рекомендації. — Загальна редакція: Іванова О.Л.: м. Київ, 2014. — 51 с.

17. Никольская И.М. Психологическая защита у детей / И.М. Никольская, Р.М. Грановская. — СПб.: Речь, —2000. — 507 с.

18. Некрасова Е.А. Краткий справочник по психотерапии / Е.А. Некрасова. — Ростов н/Д: «Феникс», 2003. — 192 с.

19. Нерета В.С. Агресивна дитина / В.С.Нерета /мал. Н.В.Кридченко. – Х.: Вид. група «Основа», 2013. – 188с.
20. Новиков А. М. Методология учебной деятельности / А. М. Новиков. – М. : Эгвес, 2005. – 176 с.
21. Первая психологическая помощь: руководство для работников на местах. Женева: ВОЗ, 2014.
22. Посттравматичні стресові розлади: діагностика, лікування, реабілітація: методичні рекомендації / уклад.: Волошин П.В., Шестопалова Л.Ф., Підкоритов В.С. та ін. – Харків, 2002. – 47 с.
23. Психологическая помощь мигрантам: травма, смена культуры, кризис идентичности / Под. ред. Г.У. Солдатовой. – М. :Смысл, 2002. – 479 с.
24. Психосоциальная помощь жертвам войны: беженкам и членам их семей / Либби Тата Арсел, Вера Фолнегович-Шмалц, Драгица Козарич-Ковачич, Анна Марушич. – К.: Изд-во «Сфера», 1998. – 163 с.
25. Психологічний словник / За редакцією члена-кореспондента АПН СРСР В.І.Войтка. – К.: «Вища школа», 1982. – 216 с.
26. Розлади адаптації: діагностика, лікування, реабілітація: методичні рекомендації / уклад.: Волошин П.В., Марута Н.О., Шестопалова Л.Ф. та ін. – Харків, 2009. – 32 с.
27. Семенова Е.М. Тренинг эмоциональной устойчивости педагога: учебное пособие / Семенова Е.М. – М.: Изд-во Института психотерапии, 2005. 262 с.
28. Сидорова В.Ю. Четыре задачи горя // Журнал практической психологии и психоанализа. – 2001. – № 1–2. – С. 18–22
29. Синдром «професійного вигорання» та професійна кар'єра працівників освітніх організацій: гендерні аспекти / [Максименко С.Д., Карамушка Л.М., Зайчикова Т.В. та ін.]. – К.: Міленіум, 2004. – 264 с.
30. Сіцінська М. Поняття емоційного та професійного «вигорання» на державній службі / Майя Сіцінська. – [Електронний ресурс] – [http://www.dridu.dp.ua/vidavnistvo/2009/2009-01\(1\)/Sicinska.pdf](http://www.dridu.dp.ua/vidavnistvo/2009/2009-01(1)/Sicinska.pdf)
31. Тарабрина Н.В. Практикум по психологи посттравматического стресса / Н.В. Тарабрина. – СПб: Питер, 2001. – 272 с.
32. Технологии психологической помощи в кризисных и чрезвычайных ситуациях: Учебно-методический комплекс. – СПб.: Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 2008. – 249 с.
33. Товстоляк Д.А. Психологическое сопровождение развития личности детей-мигрантов в условиях общеобразовательной школы / Д.А. Товстоляк// Психология и школа. – 2004. – № 2. – С. 96–102.
34. Трофимова Є.В. Психологічна гра для всієї родини // Журнал практичного психолога. – 1996. №6.

35. Улько Н. Що таке «вигорання» в професії? / Наталя Улько. – [Електронний ресурс] –<http://nmpu.org.ua/2014/05/scho-take-vyhorann-ya-v-profesiji/#14313228936894>
36. Фурманов І.А. Дитяча агресивність: психодіагностика і корекція / І.А. Фурманов – Мінськ: Льїн В.П., 1996. – 192 с.
37. Шестопалова Л.Ф. Посттравматичні стресові розлади у осіб, що пережили екстремальні події: соціально-психологічні фактори формування та профілактика / Л.Ф. Шестопалова // Постчорнобильський соціум: 20 років по аварії. Чорнобиль і соціум. –
38. Save the Children Навчальний посібник для спеціалістів, які працюють з дітьми, щодо надання першої психологічної допомоги. – Головні редактори: Анна-Софі Дайбдал та Мі Мелін Автори: Перніл Терлонг на основі напрацювань Ульріка Йоргенсена.: Rosenørns Alle 12 1634 Copenhagen V, Denmark, 2013. – 132 с.
39. Worden J. Grief Counseling and Grief Therapy // A Handbook for the Mental Health Practitioner, Fourth Edition Publisher: Springer Publishing Company, Incorporated, 2008. – 248 p.

РОЗДІЛ 4

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ У ПЕРІОД КОНФЛІКТУ

4.1. Зміст соціально-педагогічної роботи загальноосвітніх навчальних закладів в умовах військового конфлікту

Сучасні виклики, що стали наслідком військового конфлікту, та міжнародний і національний досвід реагування на них з метою подолання чи мінімізації негативних впливів дозволяють визначити актуальний зміст соціально-педагогічної роботи загальноосвітніх навчальних закладів.

Формування знань в учнів, батьків і педагогічних працівників про соціально-політичні події та заходи, які вживаються для врегулювання ситуації.

З метою попередження або мінімізації негативних наслідків конфліктних подій важливо формувати знання у дітей, батьків і педагогічних працівників про ситуацію, що склалася. Особливо це стосується необхідності відстеження нових законів та нормативно-правових актів, які активно зараз приймаються з метою сприяти захисту та надати допомогу особам, які зазнали наслідків конфлікту. Своєчасне донесення такої інформації до дітей, батьків та педагогічних працівників сприятиме зверненню за допомогою осіб, які її потребують, водночас запобігаючи більш складним наслідкам перенесених подій.

На часі також надання інформації щодо діяльності органів державної влади, особливо соціальних та психологічних служб, громадських організацій, волонтерів, територіальних громад у наданні допомоги особам, які зазнали наслідків конфлікту.

У спілкуванні з батьками варто наголосити на необхідності обговорення ними з дітьми тих фактів та подій, про які вони запитували. Інформація має бути подана дозовано, відповідати віку та рівню сприйняття дитини. Для зовсім маленьких вона може бути представлена у формі казки чи іншої цікавої історії. Розмова має бути спокійною і виваженою. Доцільно підкреслити, що така взаємодія з дитиною сприятиме формуванню та зміцненню довірливих стосунків, знизить рівень тривожності та агресивності в дітей.

Важливо зазначити, що ключову роль у процесі миробудування в умовах навчального закладу відіграє позиція педагога. Вона має збігатися з позицією уряду, оскільки педагогічний працівник є працівником, який працює на виконання замовлення держави і за її кошти, а точніше, за кошти платників податків. Позиція педагога не має підтримувати чи, тим

більше, поглиблювати існуючі конфлікти серед учасників навчально-виховного процесу.

«Ви чекаєте на мир? Чи ви будете мир?
Будівництво миру починається на рівні міжособистісних стосунків, перш за все. Щодня вчитель може зробити крок на шляху до миробудування в країні. Учитель має стати моделлю миротворця у своїй громаді».

*Денніс Сандоле,
Університет Джорджа Мейсона штат Вірджинія, США,
Інститут з розв'язання та аналізу конфліктів,
доктор філософії,
професор з міжнародних відносин та розв'язання конфліктів*

Рекомендації

- Інформуйте дітей, батьків, колег, територіальну громаду про нововведення в законодавстві, що стосуються захисту прав дітей та надання допомоги особам, які її потребують.
- Інформуйте про роботу органів державної влади, громадських організацій, територіальних громад, органів місцевого самоуправління щодо надання допомоги особам, які зазнали наслідків конфлікту, захисту їхніх прав.
- Порадьте батькам говорити з дітьми про події, які відбуваються в країні. Поясніть, як краще це зробити.
- Порекомендуйте дітям, батькам, колегам, членам територіальної громади звернутись на Національну дитячу «гарячу лінію» для отримання безкоштовних інформаційних, психологічних, правових консультацій

0 800 500 225

772

(з мобільного Київстар, Білайн)

Протидія інформаційній війні

Сучасні протистояння та війни – це, перш за все, інформаційні війни, які чинять тиск на розум та психіку людей.

Інформаційні війни є інформаційними технологіями, що впливають на інформаційні системи, маючи на меті введення в оману масової чи індивідуальної свідомості, виведення з ладу або десинхронізацію процесів управління суспільством та його складовими, передувсім військовими²⁰. Різні види системного впливу здійснюються на індивідуальну та масову

свідомість. Таких впливів достатньо багато: стаття в газеті, телепередача, тоталітарна секта, порада авторитетної людини чи експерта тощо. Усе це випадки того, як інформація впливає на прийняття нами рішень.

Сучасний розвиток інноваційних технологій дозволяє швидко і масово поширювати інформацію, яку при цьому можна змінити до невпізнання. Все це робиться для маніпуляцій думками, емоціями, ставленнями і врешті-решт поведінкою.

Процес інформування – це процес відбору фактів. І факти, які ми вкладаємо собі в голову, прямо пов'язані з нашим світоглядом. Навіть один і той самий факт, може бути по-різному сприйнятий двома різними людьми незалежно від того, правдивий він чи ні. І часто людина не може сприйняти факт (навіть багаторазово підтверджений) виключно через те, що має зовсім іншу картину уявлень у себе в голові.

Проблема ще в тому, що телебачення склало іншу систему сприйняття інформації – емоційність замість аналітичного мислення. Емоційне збудження змушує нас шукати все більше інформації, проводити ночі за монітором у пошуках новин. За рахунок цього нам намагаються підкинути все більше інформації, часто неправдивої. Навіть якщо ми їй не віримо, чи її пізніше спростують, свою справу вона зробила, посіявши зерно недовіри.

Як протидіяти інформаційним війнам? Необхідно відфільтрувати інформацію, а також знизити емоційне сприйняття. Варто говорити, що в кожній стороні є свої інтереси, й інформація подається відповідно до них. Шукати інші джерела, що можуть підтвердити чи спростувати факти. Виділити для себе декілька видань та журналістів чи громадських діячів, думці яких можете довіряти. Дуже важливо знаходити не тільки підтвердження своєї точки зору, але й шукати раціональні аргументи в інших²¹.

Важливим напрямом формування особистості в умовах навчального закладу має бути формування критичного мислення. Критичне мислення – (дав.-гр. критікῆ τέχνη – «мистецтво аналізувати, судження) – це наукове мислення, суть якого полягає в ухваленні ретельно обміркованих та незалежних рішень. Головним чином йому притаманні такі властивості, як усвідомленість та самовдосконалення. До операційного блоку критичного мислення належать такі процедури:

- усвідомлювати проблему, встановлювати діалектичний зв'язок між суперечностями;
- доводити, добирати прийнятні, відповідні та несуперечливі докази;
- знаходити контраргументи;
- помічати факти, що суперечать власній думці;

²⁰ Почепцов Г.Г. Інформаційна політика. Електронний режим доступу: http://pidruchniki.ws/18000102/politologiya/informatsiyni_viyini

²¹ Електронний режим доступу: <http://www.gurt.org.ua/news/recent/21591/>

- обґрунтовувати;
- оцінювати, співвідносити об'єкт з певною системою цінностей (існуюче з належним); вибирати одну з багатьох альтернатив; усвідомлювати обмеження, що накладаються на висновок (істинність висновку за певних умов); використовувати різні критерії та контексти;
- спростовувати;
- узагальнювати;
- висувати гіпотези;
- робити висновки²².

Рекомендації

- Проводьте з дітьми заняття, спрямовані на формування критичного мислення.
- Рекомендуйте колегам використовувати технології формування критичного мислення в процесі навчання дітей
- Порадьте дітям і батькам отримувати інформацію з різних джерел, аналізувати та співставляти її.
- Порадьте батькам і колегам знизити емоційне сприйняття отриманої інформації.

Робота з вразливими групами населення

У ситуації конфлікту та в період після його припинення певна частина населення може бути більш вразливою до ситуацій порушення їхніх прав, потрапляння в складні життєві обставини, перенесення насильства тощо.

У здійсненні соціально-педагогічної роботи з цими категоріями громадян важливо пам'ятати, що вони можуть мати специфічні потреби. Робота має бути побудована на виявленні цих потреб шляхом здійснення оцінки, а також подальше їх задоволення шляхом співпраці з різними суб'єктами соціальної, соціально-педагогічної та психологічної діяльності. Педагогічним працівникам необхідно знати про такі сім'ї, своєчасно надати необхідну соціально-педагогічну допомогу та перенаправити до інших суб'єктів з метою якнайширшого задоволення існуючих потреб постраждалих осіб. Важливим є інформування про наявні ресурси в громаді, в районі, області чи в країні, якими можуть скористатися постраждалі особи в разі необхідності. Необхідно також підвищувати обізнаність учасників навчально-виховного процесу про соціальний статус постраждалих осіб, складності їх соціальної адаптації.

²² Електронний режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Критичне_мислення

До цієї групи відносяться:

- діти,
- сім'ї, члени яких загинули,
- сім'ї, члени яких поранені,
- сім'ї, члени яких зникли безвісти,
- жінки,
- внутрішньо переміщені особи,
- сім'ї військових, які перебувають у зоні АТО,
- сім'ї військових, які повернулися із зони АТО,
- сім'ї, які проживають на окупованій території,
- сім'ї, які проживають в зоні АТО,
- сім'ї, у яких зруйновані родинні зв'язки,
- безробітні,
- особи та члени їх сімей, що зазнають насильства з боку громади за свої переконання.

Історія волонтера

Нас нікто не учил быть волонтерами. Никто не учил вытаскивать чужих людей из жизненных коллизий. Это тот случай, когда желая помочь, мы причинили колоссальный вред.

Когда появились первые беженцы, мы облизывали и обхаживали их, мы не давали им возможности сделать хоть шаг самостоятельно. Мы сделали комфортным их существование и убили у них стимул жить.

Это наша вина. Моя. И многих других достойных и добрых людей.

Мы учились на ошибках. И они теперь за эти наши ошибки расплачиваются.

Люди добрые. Пожалуйста, не повторяйте наших ошибок. Мы их учили очень быстро и научились говорить “нет” и “стоп”. Не от жестокости, а от желания помочь. Нельзя прожить жизнь вместо человека. Не надо пытаться подменить собой Господа Бога. Можешь — подставь плечо, но умей его вовремя убрать.

Практика надання допомоги показує, що одним з основних принципів такої роботи має бути допомога для самопомоги. Саме такий підхід дозволить уникнути формування споживацького ставлення до допомоги, натомість мобілізує ресурси самих постраждалих та формує більш відповідальне ставлення до свого життя. Більш детально ця тема розкрита в параграфі 4.2.

Сприяння в налагодженні сімейних зв'язків

Розірвання сімейних зв'язків на ґрунті оцінок подій, які відбувалися, а також політичних вподобань стало досить поширеним явищем. Батьки та діти, рідні сестри та брати, бабусі, дідусі та онуки стали ворогами. У деяких ситуаціях це стало приводом розриву, оскільки причини такої поведінки містяться десь глибше й давніше. Тому важливим у таких випадках є допомога в переживаннях таких подій та інформація про шляхи відновлення родинних зв'язків, медіації, формування толерантного ставлення до інших, навіть протилежних, точок зору з дитинства, знаходження способів взаємодії в ситуації дотримання різних поглядів.

Особливу увагу слід приділити громадянам, котрі живуть у громаді, думка й позиція якої відрізняється від їх власної позиції. Часто такі люди зазнають дискримінації, утисків, тиску, різних форм насильства. Це ж саме може відбуватися стосовно їхніх дітей у навчальних закладах.

З метою налагодження стосунків та вирішення конфліктних ситуацій доцільним є впровадження в навчальному закладі програм медіації. Детальніше про це йдеться в параграфі 4.4.

Протидія різним проявам насильства та жорстокого поведіння

Підвищений рівень агресії в суспільстві та в навчальному середовищі сприяє поширеності такого явища, як булінг.

БУЛІНГ (від англ. bully – хуліган, задирака, насильник) – визначається як утиск, дискримінація, цькування. Учені визначають шкільний булінг як тривалий процес свідомого жорстокого ставлення з боку однієї або групи дітей до іншої або групи інших дітей.

На сьогодні булінг перетворився на масове явище, за яким стоїть ціла сукупність соціальних, психологічних і педагогічних проблем. Це особлива форма взаємовідносин, яка ґрунтується на дискримінації, насильстві та агресії. Булінг – явище більш характерне для загальноосвітніх шкіл, де учні об'єднані формально (за віковим принципом), і менш характерна для музичних, художніх шкіл тощо, де діти об'єднані спільним інтересом. Об'єктом булінгу можуть бути діти-переселенці.

Досвід країн, які перебували в конфліктних ситуаціях, показує, що значне зростання насильства в протистояннях призводить до збільшення випадків гендерного насильства, зокрема домашнього насильства, насильства стосовно жінок і дітей як в період розгортання самого конфлікту, так і по його завершенні.

Складна економічна ситуація в Україні, наслідки збройного конфлікту можуть призвести до посилення пошуків виїзду за кордон з різною ме-

тою, зокрема з метою працевлаштування. Це також стосується й випадків нелегального працевлаштування, що підвищує ймовірність ризиків потрапляння в тенета торгівлі людьми. За даними обласних управлінь МВС у Харківській і Дніпропетровській областях, збільшилась кількість справ з торгівлі людьми, у тому числі є випадки, де постраждалими виступають внутрішньо-переміщені особи.

Дослідження Представництва МОМ в Україні показало, що кількість трудових мігрантів з нерегульованим статусом збільшилася з 28% у 2011 р. до майже 41% у 2015 р. Відмічається також зростання кількості людей, які прийняли б ризиковані пропозиції працевлаштування за кордоном

Аналіз ситуації з торгівлею людьми в останні воєнні роки свідчить, що з'являються нові шляхи вербування – пропозиції оформлення статусу біженця за кордоном. Очевидно, це пов'язано з попитом на оформлення таких намірів громадян України. Національна «гаряча лінія» з попередження торгівлі людьми, домашнього насильства та гендерної дискримінації фіксує збільшення кількості запитів щодо еміграції з України порівняно з минулими роками.

Дослідження вразливості потрапляння в тенета торгівлі людьми з числа внутрішньо переміщених осіб, яке здійснив Центр «Ла Страда-Україна», показало, що незважаючи на високий рівень обізнаності про торгівлю людьми серед переселенців, 30% із них не знають про неї, і це робить групу вразливою до потрапляння в ситуації торгівлі людьми. Різний рівень обізнаності мають ВПО, які проживають на території України, та котрі повернулись додому. Ті, які проживають на інших територіях України, мають більш диверсифіковані джерела інформації, тоді як ВПО, які повернулись додому, мають обмежений доступ до засобів інформації. Важливість гарячої лінії як джерела інформації відмітили майже 13% респондентів. Міграційні тенденції серед ВПО обох категорій зросли. Найбільший відсоток осіб, готових мігрувати для пошуку роботи, складають жінки-голови домогосподарств.

Зміст соціально-педагогічної роботи в контексті протидії різним проявам насильства та жорстокого поведіння полягає в поширенні об'єктивної інформації про булінг, гендерне насильство, домашнє насильство та торгівлю людьми; види, чинники та масштаби поширення цих явищ в Україні і світі; шляхи протидії.

Важливим є підвищення обізнаності учнів, батьків та педагогічних працівників щодо: законодавства України у сфері протидії булінгу, гендерному насильству, домашньому насильству та торгівлі людьми; законодавства про працю та ринку праці в Україні; правил візового в'їзду українських громадян в інші країни та документів, якими має супроводжуватися легальний перетин кордону; порядку працевлаштування за кордоном; правил укладання трудових договорів; особливостей використання праці дітей; ризиків та наслідків нелегального працевлаштування; засобів і методів, що використовуються для втягнення людей у тенета

торгівлі людьми; правил безпечної поведінки; шляхів виходу із ситуацій булінгу, гендерного насильства, домашнього насильства та торгівлі людьми; відповідальності кривдників; наслідків від ситуацій насильства для подальшого розвитку людини тощо.

До змісту соціально-педагогічної роботи загальноосвітніх навчальних закладів в умовах військового конфлікту слід віднести посилення діяльності з формування ставлення учнів, батьків і педагогічних працівників до необхідності дотримання прав людини, поваги до її честі та гідності; відповідальності за порушення прав і законних інтересів дитини, заподіяння їй шкоди; недопустимості дискримінації за ознакою статі; нетерпимості до насильства над особою; толерантного ставлення до осіб, які постраждали від наслідків конфлікту; правової культури, самоповаги та відповідальності за своє життя.

Для територій, які знаходяться поблизу військових дій або були раніше під окупацією, надзвичайно актуальною є робота з попередження вибухів небезпечних об'єктів.

4.2. «Допомога для самопомоги» та «кризове втручання» як основні концепції надання допомоги сім'ями з дітьми в загальноосвітньому навчальному закладі в період військових конфліктів

Ураховуючи те, що в період військового конфлікту школа стає центром мікрорайону, громади з надання допомоги сім'ям з дітьми, обміну досвідом, тобто стає суб'єктом соціальної роботи, до неї можна застосовувати концепції надання підтримки і допомоги – «кризове втручання» і «допомога для самопомоги», які розглядають особистість, сім'ю як об'єкт та суб'єкт роботи в залежності від їх стану та обставин життя. Підставою для застосування цих концепцій у ЗНЗ є нормативна база України про соціальну роботу, про допомогу сім'ям з дітьми, про освіту, захист прав дітей тощо. Розкриємо основні положення «допомоги для самопомоги»:

1. Ставлення соціальних, педагогічних працівників до сімей як до цілісних суб'єктів роботи, як до клієнтів, котрі мають свої права, цілі, інтереси, досвід, наміри, ресурси і відповідальні перед собою за вибір рішення у своїй життєдіяльності. Це означає пропозицію варіантів послуг і взаємодію в розв'язанні проблем сім'ї, опору на особисті, сімейні, загальнолюдські цінності, на права дитини в суспільстві і в сім'ї. Передбачає обов'язки щодо членів сім'ї і суспільства, спрямованість на формування життєвих умінь і навичок.

2. Взаємодія соціального педагога та сім'ї може здійснюватися лише в інтересах сім'ї для збереження її цілісності як співпраця і як парт-

нерство, що відбиває різну ступінь готовності сімей до розв'язання проблем, подолання труднощів, здатності до незалежного життя і мотивацію до взаємодії. Співпраця передбачає формування позитивної мотивації до взаємодії із фахівцями, до самостійного розв'язання проблем; передбачає прийняття запропонованих послуг, організацію усвідомлення сім'єю неможливості самостійно розв'язати проблеми чи усунути їх причини, самооцінку своїх ресурсів і можливостей допомоги, розуміння перспективи взаємодії в контексті «допомоги для самопомоги». Співпраця передбачає рішення про прийняття послуг, що приймається сім'єю самостійно, а пошук шляхів розв'язання проблем здійснюється спільно із фахівцем на основі діагностики (у тому числі інспектування) і самооцінки, які є основою спільного плану «розв'язання проблем». При цьому узгоджуються цілі, вимоги, терміни, умови, форми і методи роботи, взаємні права та обов'язки, очікувані результати в разі, якщо з'ясовано, що соціальна ситуація загрожує життю або здоров'ю дитини та інших членів родини. На основі законодавства та професійної етики приймається рішення про втручання в ситуацію і здійснення роботи.

3. Надання послуг як підтримки у виконанні функцій і реалізації прав, які сім'я не може здійснювати самостійно в даних умовах у даний час; надання послуг, що забезпечують зміну ситуації і розвиток особистості, сім'ї або соціальні зміни: сім'я одержує спочатку підтримку, а після успішної інтеріоризації прав переходить до самопомоги. Підтримка — це соціальні послуги, що дозволяють сім'ї протягом певного часу виконувати свої обов'язки, функції, реалізовувати свої права в мікросередовищі та в суспільстві; передбачає надання тимчасового притулку, речей, грошової допомоги, в оздоровленні дітей, соціальну опіку над дітьми, інформування членів сім'ї про наслідки проблеми, а також опіку та консультування як пораду. Підтримка може здійснюватися як кураторство, нагляд та інспектування умов життя і стосунків членів сім'ї, як дорадництво, фасилітація, взаємодопомога в групі, як залучення до діяльності в інших умовах і за кращими зразками. Підтримка передбачає споживання сім'єю обраних нею соціальних послуг, мінімальну самостійність сім'ї в розв'язанні проблем власними зусиллями. Але підтримка показує, що ці послуги можна знайти, якщо їх шукати, виводить на шляхи і варіанти розв'язання проблем, стимулює до співпраці в розв'язанні проблем, сприяє пом'якшенню найскладніших з них; обмеженість підтримки в часі та розмірі призводить до переходу допомоги до участі в розв'язанні проблем. Допомога — це комплекс соціальних послуг, що сприяє розв'язанню проблем сім'ї спільно з нею, урахувавши її особливості, ресурси суб'єктів соціально-педагогічної роботи, план роботи з сім'єю, має своїми наслідками відновлювання чи підвищення соціального статусу сім'ї, її розвиток на основі оволодіння життєвими вміннями й навичками. Допомога здійснюється у формі оздоровлення дітей, через сприяння в орга-

нізації дозвілля, як соціальна опіка, соціальне навчання, консультування щодо розв'язання проблем, як інформування про ресурси, послуги, можливі проблеми, труднощі, шляхи, засоби запобігання, через участь у групах взаємодопомоги, фасилітаторство, робота в громаді тощо. Допомога може поєднуватись із підтримкою. Самодопомога – це партнерство, самостійна робота сім'ї і груп сімей у розв'язанні власних або чужих, подібних до своїх, проблем. Вона здійснюється за планом, спільно виробленим зі спеціалістом або погодженим з ним, шляхом використання власних або залучених ресурсів, під наглядом або контролем фахівця (у випадку надання ресурсів з його боку), шляхом самоконтролю з боку сімей. Партнерство забезпечує доступ, участь, вироблення рішень і делегування повноважень. Партнерство передбачає, що соціальні послуги можуть надаватися безпосередньо клієнтами/користувачами через групи самодопомоги і групи за інтересами, НДО тощо. Партнерство може здійснюватися за напрямками: аналіз проблем груп сімей; ініціювання досліджень і проектів; вивчення потреб сімей; участь у розробленні рішень, які стосуються групи користувачів; звернення і лобювання спільних інтересів; обмін інформацією, ресурсами для розв'язання проблеми; розв'язання спільної проблеми на основі розподілу відповідальності, координації і кооперації ресурсів, послуг; навчання лідерів; експертна оцінка та контроль проектів, рішень, дій, супервізія окремих напрямів роботи; систематизація досвіду розв'язання проблем; самоосвіта, самовиховання; розробка спільних планів та проектів; волонтерство. Самодопомога передбачає самостійність сімей у розв'язанні проблем, але відбиває їхні потреби та фахову некомпетентність, що і зумовлює партнерство з установами соціальної сфери. Наслідком самодопомоги є здатність сім'ї до незалежного життя, здібність самостійно розв'язувати проблеми на основі оволодіння своїми правами і розвитком життєвих умінь через партнерство з фахівцем, участь у групах самодопомоги за направленням або за власною ініціативою, через самоосвіту, через самостійну практичну діяльність, інші шляхи.

4. Технології реалізації «допомоги для самодопомоги» є суб'єкт-суб'єктними, зорієнтовані на усвідомлення і дії сімей як суб'єктів життєдіяльності та соціальної роботи, відбивають зміст підтримки, допомоги таї самодопомоги. Вибір технологій здійснюється фахівцем у залежності від проблем, побажань сімей щодо вибору шляхів розв'язання проблем, підготовленості спеціаліста.

5. Стратегія «допомоги для самодопомоги» може бути реалізованою за умов: використання менеджменту соціальних послуг, орієнтованих на надання послуг конкретній сім'ї; наявності мобільної мультидисциплінарної команди фахівців, що спеціалізуються за певною проблемою і діють як консиліум, створений тимчасово для надання послуг у залежності від проблем сім'ї; готовності фахівців працювати

на основі суб'єктних стосунків з сім'єю, володіння відповідними технологіями та етикою роботи з нею; обмеження підтримки та допомоги в часі і розмірі, повідомлення про це сім'ї; визначення показників ефективності надання допомоги; адресної соціальної реклами; стимулювання сім'ї до прийняття підтримки, допомоги і переходу до подальшої самопомоги; наявності альтернативних варіантів розв'язання проблем сім'ї, форм і методів, які вона обирає; відмови від критики сім'ї, опори на досвід родини та позитивне в ній, наявності зусиль у розв'язанні проблем; толерантності та рівності в ставленні до сім'ї, наявності у фахівця статусу, прав, обов'язків, необхідних для соціальної опіки, інспектування сім'ї тощо; координації, інтеграції та обміну ресурсами суб'єктів захисту сімей; створення мережі соціальних послуг; якісної всебічної діагностики проблем і стану; контролю, взаємо- і самоконтролю за процесом надання соціальних послуг і своєчасної корекції.

6. «Допомога для самопомоги» може застосовуватися в різних видах соціальної роботи: соціальному обслуговуванні, профілактиці та супроводі як самостійна, а в реабілітації – після кризового втручання. Сфери реалізації стратегії – громадська, економічна, освітня, виховна, культурна, оздоровча.

Розкриємо основи «кризового втручання». Кризове втручання в соціальній і соціально-педагогічній роботі – це комплекс надання оперативних соціальних послуг людині, сім'ї, яка знаходиться в кризовій, критичній чи екзистенційній ситуації, спрямований на усунення загрози життю і здоров'ю людини чи її оточенню, на відновлення чи компенсацію втрачених функцій організму, обмежень життєдіяльності і на підтримку оптимального інтелектуального, психічного, соціального рівнів та якості життя людини для досягнення нею соціальної та матеріальної незалежності, соціально-професійної адаптації та інтеграції в суспільство, на збереження цілісності сім'ї. У разі кризового втручання людина, сім'я є об'єктом соціальної і соціально-педагогічної роботи до усунення загрози її життю і здоров'ю – відновлення фізичного і психічного стану та соціального статусу. Предметом кризового втручання є ті проблеми, що призвели людину, сім'ю до кризи. У разі кризового втручання відповідальність за життя і здоров'я дитини бере на себе соціальний педагог, соціальний працівник.

Кризове втручання спрямоване на: виведення сім'ї зі стану кризи та відновлення її соціального статусу, фізичного та психічного стану шляхом створення умов для переходу до «допомоги для самопомоги»; підтримку сім'ї з метою стабілізації її стану і профілактики погіршення ситуації; зниження емоційної напруги; прийняття втрати (людини, стосунків, значущої діяльності тощо) або прийняття невизнання людьми, що є важливими для особистості; усвідомлення цінності свого життя і своєї особистості; об'єктивне сприйняття сімейної ситуації і себе особисто; сти-

мулювання сім'ї до пошуку та перегляду життєвих орієнтирів, до виходу із кризи, до планування майбутнього життя.

З урахуванням того, що ознаками кризи є неможливість самореалізації в сім'ї, у суспільстві, порушення прав, загроза життю і здоров'ю, ситуаціями кризи, які вимагають втручання соціального працівника, є: військовий конфлікт, бездоглядність, безпритульність, жебракування дитини; насильство в різних видах у сім'ї; криміногенний та аморальний спосіб життя членів сім'ї, аддиктивна поведінка батьків; суїцидальні наміри члена сім'ї; експлуатація людини; дитяча праця, яка шкодить розвитку та здоров'ю дитини; торгівля людьми; вагітність у неповнолітніх дівчат, які не перебувають у шлюбі; утеча дитини з дому.

Кризове втручання здійснюється поетапно: 1) діагностика кризової ситуації; 2) розробка оперативних і стратегічних засобів її ліквідації; 3) реалізація заходів; 4) оцінка реалізації заходів і діагностика ситуації. Кризове втручання передбачає роботу зі стадіями кризи, мобілізацію ресурсів середовища та можливостей людини, сім'ї у цілому для подолання кризи. У кризовому втручанні в сім'ю з огляду на професійні функції соціальний педагог може виконувати роль експерта, опікуна, учителя, помічника, захисника тощо. Кризове втручання може здійснюватися через роботу мультидисциплінарних команд, волонтерів, кризових менеджерів місцевого рівня (ними можуть бути інспектори з охорони прав дитинства та соціальні працівники, педагоги центрів соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді, кризових центрів соціально-психологічної допомоги, які почали створюватися в Україні). Основна форма надання соціальних послуг у кризовому втручанні – індивідуальна (як з однією людиною, так і з однією сім'єю); менш доцільною є групова форма роботи (соціальна опіка, створення дружнього середовища, групи взаємодопомоги). Методи, що використовуються в кризовому втручанні, виключають критику клієнта та значущих для нього людей, стосунків, сфер діяльності, а також покарання чи осуд клієнта. Технології роботи, які доцільно застосовувати в кризовому втручанні, повинні бути спрямовані на підтримку клієнта, формування в нього об'єктивної оцінки ситуації і самооцінки, життєвих умінь. Втручання передбачає надання комплексу соціально-економічних, юридичних, психологічних, соціально-педагогічних, інформаційних, соціально-медичних послуг, послуг з працевлаштування. Ці послуги надаються адресно, у залежності від проблем сім'ї, її члена. Послуги реалізуються як соціальна опіка жертв насильства; як сприяння організації оздоровлення і дозвілля дітей; як надання речової та грошової допомоги; як представництво сім'ї, її членів; як створення дружнього до людини середовища, залучення її до груп взаємодопомоги; як організація соціального навчання тих, хто здійснює агресію, у разі їхнього бажання; через інформування та консультування як потерпілих від насильства, військових конфліктів, так і членів їхніх сімей (за їх бажанням); як відновлення

соціальних і сімейних зв'язків людини (або налагодження нових соціальних зв'язків). Таким чином, різні напрямки роботи, яка здійснюється через надання комплексу соціальних і соціально-педагогічних послуг сім'ї, дозволяють вивести її окремих членів родини із стану кризи, поступово підвищуючи їхню самооцінку, активність, самостійність, заохочуючи до спілкування спочатку з фахівцями, потім – із такими ж потерпілими та з мікросередовищем, розширюючи соціальні зв'язки родини, члена сім'ї, наповнюючи їхнє спілкування предметною діяльністю, а життя – сенсом, позитивними емоціями, усвідомленням його цінності, поведінку – нормами, новим досвідом. Отже, кризове втручання – це така робота з сім'єю, з дитиною як членом сім'ї, що перебувають у стані кризи, з метою пом'якшення наслідків кризи; відновлення соціального статусу, психологічного та морального стану, запобігання адиктивній і делинквентній поведінці особистості. Слід відзначити, що кризове втручання вимагає інтеграції зусиль і ресурсів та міжвідомчого і міждисциплінарного підходу в роботі з сім'єю з дітьми.

4.3. Організація роботи соціального педагога щодо захисту прав дітей вимушених переселенців

Для зменшення негативних зовнішніх впливів на дитину та подолання негативних психологічних наслідків подій, що відбуваються в країні, необхідна тісна співпраця адміністрації навчального закладу, педагогічних працівників із фахівцями психологічної служби. Лише в тандемі можна досягти позитивних результатів.

На цей час у побуті дуже часто використовують неправильно визначені статуси для людей, які були вимушені мігрувати (переселитися) із території свого постійного проживання у зв'язку із зовнішніми обставинами. Така плутанина ускладнює організацію процесу для задоволення соціальних потреб людей.

Для ефективної організації соціально-педагогічної роботи спеціалісту необхідно чітко орієнтуватися в статусі людини, якій надається допомога.

Внутрішньо переміщеною особою є громадянин України, який постійно проживає на території України, якого змусили або який самостійно покинув своє місце проживання, у результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, масових порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру (ст.1 Закону України від 22.11.2014 №4490а-1 «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб»).

Із метою оперативного налагодження соціально-педагогічної роботи та своєчасного надання необхідної допомоги дитині соціальному педа-

гогу необхідно відстежувати момент її появи в початковому закладі, а це можливе лише при налагодженій співпраці з адміністрацією.

Із появою в початковому закладі дитини, сім'я якої опинилася в складних життєвих обставинах, соціальний педагог повинен першочергово вивчити базові потреби дитини, зокрема, чи забезпечена вона одягом відповідно до сезону, чи регулярно вона харчується, чи перебуває вона в безпеці. В обов'язковому порядку комісією початкового закладу проводиться обстеження умов проживання дитини. У ході обстеження складається акт обстеження матеріально-побутових умов проживання дитини.

Рекомендуємо обстеження проводити комісією, до складу якої входять представники закладу, у якому навчається та виховується дитина. Зазвичай до складу даної комісії обов'язково включають заступника директора з навчально-виховної роботи, соціального педагога, класного керівника дитини, громадського інспектора з охорони дитинства. Крім того, за бажанням адміністрації початкового закладу або за відсутності перерахованих вище фахівців до складу комісії можуть входити голова та члени батьківського комітету школи, заступник директора з науково-методичної роботи.

Під час обстеження матеріально-побутових умов проживання дитини, комісія повинна враховувати фактори, які впливають на успішний розвиток і виховання дитини:

- соціально-культурний фактор, який включає в себе мікроклімат, у якому формується особистість дитини; родинні цінності; особисту й педагогічну культуру членів родини; ставлення батьків до виховання дитини;
- соціально-економічний фактор передбачає економічні можливості, матеріальні ресурси родини, які можуть бути використані для розвитку й виховання дитини; зайнятість членів сім'ї на роботі;
- технічно-гігієнічний фактор ураховує місце проживання дитини (місто / село); санітарно-гігієнічні умови приміщення, у якому мешкає дитина. Слід звернути увагу на наявність у неї місця для відпочинку (ліжка), для навчання (робочий стіл), а також відповідність одягу дитини, у який вона вдягається, порі року та нормам гігієни. Особливості способу життя сім'ї;
- демографічний фактор. Структура та склад сім'ї (повна, неповна, багатодітна тощо).

Складаючи акт обстеження, спеціалісти лише фіксують стан, у якому знаходиться помешкання, одяг дитини, а не описують його в художньому стилі.

При описанні помешкання слід уникати таких фраз як: «кімната потребує ремонту», «у кімнаті дуже брудно», «у домі панував цілковитий

безлад», «у кімнаті дуже холодно», «кімнаті бракує свіжого повітря». Подібні фрази лише відображають суб'єктивний погляд спеціаліста.

В акті слід вказати фактичні деталі. Наприклад, фразу «кімната потребує ремонту» доречно буде замінити на фрази «у кімнаті обшарпані стіни; обірвані шпалери; на вікнах облущена фарба; розбиті вікна тощо»; фразу «у кімнаті дуже брудно» на – «в кімнаті не підметено; на підлозі розкидано сміття; підлога брудна; на меблях лежить шар пилу; вікна не миті тощо»; фразу «у домі панував цілковитий безлад» на – «у вітальні купами лежать речі й розкидані коробки, на столі – залишки їжі, а в кутку – гора брудного одягу»; фразу «бракує свіжого повітря» на – «у кімнаті наявний неприємний запах цвілі»; фразу «дуже холодно» краще не використовувати, слід зазначити температуру повітря в кімнаті.

Обов'язково при обстеженні матеріально-побутових умов проживання необхідно звернути увагу на те, чи є в помешканні світло, опалення, газ.

Результати обстеження умов проживання та вивчення родини обговорюються на нараді при директорові, психолого-медико-педагогічному консилиумі, де вирішується питання про організацію роботи щодо кожного окремого випадку, фактично на даному етапі створюється міждисциплінарна робоча група.

На основі акта та висновків, зроблених під час обстеження, планується подальша соціально-психолого-педагогічна допомога дитині та її родині із залученням до робочої групи всіх необхідних спеціалістів.

Окрім працівників системи освіти, до групи, за потребою, можуть входити представники державних установ (органів виконавчої влади, охорони здоров'я, районних(міських) центрів соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді) та громадських організацій, благодійних фондів, що мають спеціальну підготовку з питань захисту прав дитини в мікрорайоні та області. Найчастіше до міждисциплінарної групи від державних установ залучають таких фахівців:

- працівників психологічної служби системи освіти (соціальні педагоги, практичні психологи);
- педагогічних працівників (заступники директора з виховної роботи, класні керівники, громадський інспектор з охорони дитинства);
- працівників відділів освіти (органи опіки та піклування);
- працівників служби у справах дітей;
- працівників кримінальної міліції у справах дітей;
- медичних працівників.

Додаток 1

Назва організації	Допомога, яку можна отримати
Організації, які займаються проблемами дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування	
Управління освіти і науки облдержадміністрації	<ul style="list-style-type: none"> • направлення на навчання до закладу інтернатного типу • влаштування під опіку школи-інтернату
Відділи освіти райдержадміністрацій, управління освіти міських рад	<ul style="list-style-type: none"> • надання одноразової грошової допомоги по досягненню дитиною-сиротою, позбавленою батьківського піклування, 18 років • сприяння в отриманні середньої, спеціальної та вищої освіти дитиною-сиротою, позбавленою батьківського піклування • оформлення безкоштовного гарячого харчування в навчальному закладі • оформлення Єдиного квитка
Опікунська рада при органі опіки та піклуванні міської ради (райдержадміністрації) Комісія з питань захисту прав дітей	<ul style="list-style-type: none"> • нагляд за виконанням опікунами своїх обов'язків; • встановлення опіки та піклування; • порушення в установленому порядку питання: про позбавлення батьківських прав, відібрання неповнолітньої дитини від батьків, повернення батькам дітей; • питання пов'язані з житловими та майновими проблемами дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківських прав, із числа малолітніх і неповнолітніх осіб; • обстеження матеріально-побутових умов проживання дітей даної категорії.
Служба у справах дітей	<ul style="list-style-type: none"> • запобігання насильству над дітьми • обстеження матеріально-побутових умов проживання дітей даної категорії • допомога при влаштуванні до школи-інтернату • сприяє влаштуванню дітей, які втратили батьків або залишилися без їх піклування • питання про накладення дисциплінарних стягнень на посадових осіб у разі невиконання ними законодавства стосовно дітей • представлення в межах своєї компетенції права дитини в суді • уживання заходів щодо захисту особистих, майнових та житлових прав дітей • виставлення дітей на первинний огляд із усунювання

Назва організації	Допомога, яку можна отримати
Кримінальна міліція у справах дітей	<ul style="list-style-type: none"> • вилучення в невідкладних випадках неповнолітніх із сімей, перебування в яких загрожує життю й здоров'ю дітей, та влаштування їх до притулків для неповнолітніх до винесення рішення суду • профілактика з дітьми в навчальних закладах, за місцем проживання з метою запобігання вчиненню ними адміністративних та кримінальних правопорушень
Служба зайнятості	<ul style="list-style-type: none"> • сприяння в отриманні першого робочого місця дитиною-сиротою, позбавленою батьківського піклування
Пенсійний фонд України (місцеві відділення)	<ul style="list-style-type: none"> • призначення та виплата пенсії у зв'язку з втратою годувальника
Органи праці та соціального захисту населення (місцеві відділення)	<ul style="list-style-type: none"> • установлення та виплата допомоги на дітей, над якими встановлено опіку чи піклування
Управління охорони здоров'я України	<ul style="list-style-type: none"> • медична допомога • сприяння в оздоровленні
Центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді (районні та міські представництва)	<ul style="list-style-type: none"> • соціальний супровід дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, із числа учнів старших класів та випускників інтернатних закладів • виявлення, оцінка потреб дитини, обстеження матеріально-побутових умов за згодою сім'ї
Комітет Товариства Червоного Хреста України (обласне представництво)	<ul style="list-style-type: none"> • надання гуманітарної допомоги (одяг, харчування) • медична допомога
Дитячий Фонд України	<ul style="list-style-type: none"> • допомога в придбанні одягу та взуття, фінансове сприяння • безкоштовні юридичні та консультативні послуги, у т.ч. з питань захисту житлових прав та повернення житла • утримання студентів-сиріт у навчальних закладах • працевлаштування • оздоровлення
Організації, які займаються проблемами дітей із багатодітних та малозабезпечених родин	
Управління освіти і науки облдержадміністрації	<ul style="list-style-type: none"> • направлення на навчання до закладу інтернатного типу

Назва організації	Допомога, яку можна отримати
Відділи освіти райдержадміністрацій, управління освіти міських рад	<ul style="list-style-type: none"> оформлення 50% або безкоштовного гарячого харчування в навчальному закладі
Служба у справах дітей	<ul style="list-style-type: none"> запобігання насильства над дітьми обстеження матеріально-побутових умов проживання дітей даної категорії питання про накладення дисциплінарних стягнень на посадових осіб у разі невиконання ними законодавства стосовно дітей.
Кримінальна міліція у справах дітей	<ul style="list-style-type: none"> вилучення в невідкладних випадках неповнолітніх із сімей, перебування в яких загрожує життю й здоров'ю дітей та влаштування їх до притулків для неповнолітніх до винесення рішення суду
Органи праці та соціального захисту населення (місцеві відділення)	<ul style="list-style-type: none"> встановлення та виплата допомоги багатодітним сім'ям, малозабезпеченим родинам призначення субсидії (відділ по призначенню допомоги та субсидій)
Управління охорони здоров'я України	<ul style="list-style-type: none"> медична допомога сприяння в оздоровленні
Департамент у справах сім'ї, молоді та спорту	<ul style="list-style-type: none"> захист від насильства в родині надання соціальних послуг
Комітет Товариства Червоного Хреста України (обласне представництво)	<ul style="list-style-type: none"> надання гуманітарної допомоги (одяг, харчування) медична допомога
Центр соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді (районні та міські представництва)	<ul style="list-style-type: none"> виявлення, оцінка потреб дитини, сім'ї та молоді особи, обстеження матеріально-побутових умов за згодою сім'ї надання соціальних послуг та здійснення соціального супроводу сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах соціальний супровід родин надання одноразових юридичних консультацій надання психологічної допомоги дітям та членам родини, яка опинилася в складних життєвих обставинах проведення у сім'ях, серед дітей та молоді за місцем проживання інформаційно-просвітницької роботи, спрямованої на формування стандартів позитивної поведінки, здорового способу життя

Інформація про виявлення дітей, сім'ї яких опинилися у складних життєвих обставинах, у навчальному закладі обов'язково подається до районного (міського) центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, служби у справах дітей. У випадку виявлення насильства над дитиною інформація передається до відділів (управлінь) у справах сім'ї та молоді.

Соціальний педагог в обов'язковому порядку повинен здійснювати соціально-педагогічний патронаж дітей-переселенців.

Коли дитину взято під соціально-педагогічний супровід, на неї оформляється облікова картка. Зразок облікової картки подано в наказах Міністерства освіти і науки України від 28.12.2006 № 864 «Про планування діяльності та ведення документації соціальних педагогів, соціальних педагогів по роботі з дітьми-інвалідами системи Міністерства освіти і науки України».

Усі записи, які містяться в даному файлі, носять конфіденційний характер і не підлягають розголошенню, що зазначається в Законі України «Про соціальні послуги», Етичному кодексі спеціалістів із соціальної роботи України, Етичному кодексі практичного психолога системи освіти України.

Доступ до інформації та зібраних документів на дитину мають батьки та спеціалісти, що здійснюють супровід дитини, сім'я якої опинилася у складних життєвих обставинах.

Соціальний педагог має право використовувати отриману інформацію про дитину для задоволення її потреб, захисту прав та представництва інтересів дитини в державних органах влади, громадських організаціях.

На базі навчального закладу соціально-педагогічний патронаж включає в себе:

- Виявлення дітей, які потребують соціально-педагогічної та/або психологічної допомоги та вивчення потреб дітей та їх родин. За основу можна взяти «Модель оцінки потреб дитини і її родини» розроблену Департаментом охорони здоров'я Об'єднаного Королівства Великобританії та Ірландії.
- Розробка індивідуального плану соціально-педагогічного супроводу дитини. Індивідуальний план соціально-педагогічного супроводу повинен відображати реальні дії щодо стратегії втручання (педагогічні, психологічні технології, соціальні, медичні послуги, необхідні для підтримки дитини, сім'я якої опинилася у складних життєвих обставинах).
- Сприяння в адаптації дітей-переселенців до нових умов навчання та проживання через проведення тренінгів на підвищення рівня адаптивності дітей, розвиток комунікативних навичок, самопрезентації; ознайомлення дітей із місцевими звичаями та традиціями.
- Представлення законних прав та інтересів дітей даної категорії у виконавчих органах та судових органах влади.

- Відновлення та підтримка сімейних зв'язків дитини.
- Залучення постраждалих дітей до участі в діяльності позашкільних навчальних закладів із метою створення умов для їхньої самореалізації, розвитку творчих здібностей, зняття емоційної напруги.
- Проведення діагностичної й соціально-відновлювальної роботи з дітьми, виходячи з індивідуальних характеристик дитини.
- Співпраця із соціальними службами з метою надання гуманітарної, матеріальної, соціальної допомоги.
- Створення бази контактів, куди можна звернутися за допомогою: для відновлення документів; отримання всіх видів державної соціальної підтримки (пенсії, допомоги); отримання медичного обслуговування; для працевлаштування; влаштування дітей на навчання та виховання в дошкільні, шкільні, позашкільні навчальні заклади, гуртки, секції; отримання психологічної допомоги; отримання гуманітарної допомоги.

У вирішенні даного питання соціальному педагогу стане в нагоді Дорожня карта для людей, внутрішньо переміщених у межах країни, для вирішення питань соціального захисту та забезпечення першочергових потреб, яка розроблена Міністерством соціальної політики України (<http://www.mlsp.gov.ua>).

Важливими напрямками в роботі соціального педагога з дітьми, які відносяться до категорії внутрішньо переміщених осіб залишаються:

- формування здорового способу життя й свідомого ставлення до власного здоров'я через реалізацію профілактичних і превентивних програм;
- профілактика девіантної поведінки, насилля та конфліктів у навчальному закладі;
- проведення корекційно-розвивальної роботи з дітьми, схильними до девіантної поведінки;
- профілактична робота з учасниками навчально-виховного процесу щодо попередження суїцидальних тенденцій та дій серед учнівської молоді;
- забезпечення та психологічний супровід підготовки учнів до профільного і професійного самовизначення та життєвої самореалізації. Слід приділити увагу різноманітності світу професій та донести до дітей інформацію про те, які професії користуються попитом на сучасному ринку праці;
- здійснення соціально-правового захисту дітей.

У навчальних закладах серед учнів, педагогічних працівників та батьківської громадськості необхідно систематично проводити інформаційні заходи з метою формування толерантного ставлення суспільства до дітей, сім'ї яких опинилися у складних життєвих обставинах (наприклад, «Училося бути толерантними», «Ми всі однакові», «Твори добро», «Чужих дітей не буває»).

У рамках психологічної просвіти педагогічних працівників під час виступів практичних психологів, соціальних педагогів на нарадах при директорові, педагогічних радах, методичних об'єднаннях, психолого-педагогічних семінарах, психологічних, соціально-педагогічних тренінгах, психолого-педагогічних практикумах, у школі педагогічної майстерності бажано надавати інформацію про особливості соціальної адаптації та активності дітей, які мають статус внутрішньо переміщеної особи. Доречним буде спрямовувати увагу вчителів на вибудову цими дітьми соціальних зв'язків з однолітками, однокласниками, їхній рівень самооцінки, навички самовираження (конструктивні та деструктивні), усвідомлення цінності свого здоров'я, життя та відповідальності за власні вчинки.

Важливим у роботі соціального педагога є донесення та роз'яснення нових законодавчих ініціатив уряду щодо захисту прав дитини. Особливо це стосується необхідності відстеження нових законів та інших нормативно-правових актів, які зараз активно приймаються з метою захисту та надання допомоги особам у складних життєвих обставинах.

Саме тому соціальному педагогу слід поширювати інформацію про наявність та спектр діяльності державних установ і громадських організацій, де можна отримати допомогу серед педагогічних працівників та батьківської громадськості.

Подібна інформація може бути розміщена в куточку соціального педагога, практичного психолога, на стенді для інформування батьків та дітей. Головна умова розміщення подібної інформації - це загальний доступ до неї дітей, представників батьківської громадськості, педагогів.

Джерелами офіційної та методичної інформації для спеціаліста можуть стати:

- веб-сайти структурних підрозділів обласної державної адміністрації;
- сайт Міністерства соціальної політики України;
- обласний та районні центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді;
- обласний координаційний центр допомоги громадянам України, які перемістилися з районів проведення антитерористичної операції та тимчасово окупованої території;
- обласний центр практичної психології і соціальної роботи.

Для налагодження ефективної консультативної роботи з дітьми та сім'ями вимушених внутрішніх мігрантів працівники психологічної служби можуть створити консультативний пункт на базі навчального закладу або на рівні району, куди за потреби зможуть звертатися діти зі шкіл, які не забезпечені працівниками психологічної служби.

Працівники психологічної служби у своїй роботі мають суворо дотримуватися вимог Етичного кодексу психолога, Закону України «Про соціальні послуги», Етичного кодексу спеціалістів із соціальної роботи України.

4.4. Стратегія роботи з булінгом у шкільному середовищі під час ескалації агресії в суспільстві

Сьогоднішня ситуація в школі ускладнюється тим, що події в суспільстві сприяють ескалації булінгу та проявам агресії в дитячих колективах через те, що діти буквально стали об'єктами (жертвами) зовнішньої агресії, були свідками агресії в бік значущих осіб, знайомих, друзів, мешканців міста, у якому проживали.

Цей травматичний досвід, не перероблений та не інтегрований приносить в школи та дитячі садки. Ситуація ускладнюється тим, що психічні ресурси настільки виснажені, що діти втрачають можливість психологічно переробити (метаболізувати) отриманий досвід, символізувати його через слово, продукти творчої активності, гру. Тобто порушується здатність до менталізації та символізації, які є основою механізмів соціальної адаптації. У цих реаліях підвищується ймовірність поведінкового відреагування, яке й так особливо притаманне підлітковому віку, і розигрування травматичних сценаріїв у дитячому соціумі.

Соціальна структура булінгу виглядає так: переслідувач (переслідувачі), свідки, жертва.

Найчастіше булінг відбувається в місцях, де контроль з боку дорослих менший або відсутній узагалі. Це можуть бути їдальні, сходи, коридори, вбиральні, роздягальні, спортивні майданчики.

Знищення найбільш поширені в початковій або середній школі, рідше – у старшій. Однак необхідно відмітити, що в старшій школі булінг набуває більш прихованого характеру. Кривдники-хлопці частіше застосовують фізичне насильство, дівчата – дражняться, поширюють чутки, ігнорують та бойкотують жертву. Фізичне насильство найбільш помітне, найскладніше помітити психологічне насильство. Сьогодні набирає обертів кібер-булінг – приниження за допомогою мобільних телефонів, Інтернету. Діти реєструються в соціальних мережах, створюють сайти, де можуть вільно спілкуватися, ображаючи інших, поширювати плітки, особисті фотографії або зроблені в роздягальнях чи вбиральнях.

Жертви булінгу зазнають чимало страждань. Шкільне цькування спричиняє небезпечні довготермінові психологічні наслідки – низька самооцінка, самотність, відсутність почуття безпеки, депресія і навіть суїцидальні настрої.

Жертвою булінгу найчастіше стають діти з незвичайною зовнішністю (помітні шрами, косоокість тощо або ж зовнішністю, незвичною для даної громади є інший колір шкіри, розріз очей тощо); замкнуті й сором'язливі діти, з низькою самооцінкою, неуспішні в спілкуванні; діти, у яких немає друзів серед однолітків (більш успішні у спілкуванні з дорослими; часто діти зі специфічними інтересами, що призводить до сприйняття їх як «диваків», талановиті та обдаровані); фізично слабші за однолітків хлопчики; у молодших класах – неуспішні в навчанні, неохайно вдягнені діти.

Фізичний булінг – штовхання, підніжки, зачіпання, бійки, стусани, ляпаси, «сканування» тіла, нанесення тілесних ушкоджень тощо.

Економічний булінг – крадіжки, пошкодження і знищення одягу та інших особистих речей жертви, вимагання грошей тощо.

Психологічний булінг – принизливі погляди, жести, образливі рухи тіла, міміка обличчя, поширення образливих чуток, ізоляція, ігнорування, погрози, жарти, маніпуляції, шантаж тощо.

Сексуальний булінг – принизливі погляди, жести, образливі рухи тіла, прізвиська та образи сексуального характеру, зйомки в перевдягальнях, поширення образливих чуток, сексуальні погрози, жарти тощо.

Хто такий переслідувач? Це невпевнена в собі дитина під цією маскою приховує свою слабкість і неспроможність. Із переслідувачами підтримують дружні відносини, тільки щоб самим не стати жертвою і таким способом намагаються себе захистити від насмішок та будь-якого прояву зущання.

Для переслідувача часто характерні такі риси²³: вони відчувають сильну потребу панувати й підпорядковувати собі інших учнів, переслідуючи власні цілі; вони імпульсивні й легко шаленіють; часто зухвалі та агресивні в ставленні до дорослих (передусім батьків і вчителів); не виявляють співчуття до своїх жертв; якщо це хлопчики, то зазвичай фізично сильніші за інших.

Є діти, які можуть з однаковою ймовірністю стати як переслідувачем, так і жертвою. Це агресивні діти і скаржники. З одного боку, усі ці якості можуть стати причиною неприязні однолітків, з іншого – саме ці якості іноді дозволяють дитині отримати владу над іншими і утримувати її.

Варто пам'ятати, що дитина-переслідувач так само потребує уваги і допомоги педагога та шкільного психолога, як і дитина-жертва. Часто переслідувачі походять із кризових сімей, де батьки постійно сваряться, не приділяють дитині належної уваги, зловживають алкоголем, або й взагалі така дитина може бути свідком чи жертвою домашнього насильства.

Жертвою булінгу може стати дитина, погляди якої відрізняються від загальноприйнятих, нові учні в класі, родина якої переміщена на нове місце проживання у даному колективі, діти можуть не розказувати про ці випадки нікому з дорослих. Особливо це стосується хлопчиків, від яких батьки через поширеність гендерних стереотипів вимагають, щоб ті були мужніми та протистояли цькуванню.

²³ Кон І. С. Что такое буллинг и как с ним бороться? // Семья и школа. – 2006. – № 11.

Варто пам'ятати, що важливим аспектом для дитини, яка страждає від цькування в школі, є достатня любов, підтримка, здорові відносини в сім'ї, а також наявність активного соціального життя поза школою – участь у гуртках, наявність друзів із схожими інтересами тощо. Якщо центральне місце у житті дитини займає школа, а вдома вона не відчуває себе затишно і в безпеці, то булінг у класі переживається дуже болісно. Є випадки, коли доведені до краю діти вчиняють самогубство або ж брутально розправляються з однокласниками (випадки масових розстрілів у школах).

Рекомендації

- Слідкуйте за груповою динамікою класу, щоб вчасно виявляти та реагувати на випадки булінгу.
- Якщо Ви вважаєте, що дитина стала жертвою булінгу, перш за все переконайтеся, що це дійсно цькування, а не локальний конфлікт.
- Заохочуйте дітей розповідати про свої проблеми Вам або своїм батькам.
- Заохочуйте батьків виявляти проблеми спілкування та взаємодії дитини в колективі, звертатися до практичного психолога.
- Для вирішення ситуації варто працювати не лише з дитиною, яка стала жертвою булінгу, чи з переслідувачем, але й з усім класом.

До цих сценаріїв можна віднести такі *поведінкові патерни*:

1. Ідентифікація себе з жертвою і зайняття віктимної позиції. У поведінці це може проявлятися через численні неусвідомлені провокування агресії на свою адресу з боку інших.
2. Ідентифікація з агресором. Цей патерн проявляється, коли провідним поведінковим патерном є екстерналізація агресії на обрану жертву. Ідентифікація дитини з агресором і агресивним середовищем, від якого вона постраждала є природнім (позасвідомим) захистним механізмом. Травмована дитина починає сама проявляти агресію стосовно світу, іноді навіть відчуваючи за це провину і сором. У травмованих дітей фрустровані базові потреби в безпеці, захищеності та самоповазі. Пригнічення цих потреб викликає гнів у відповідь і підвищує рівень агресії. Як правило, не усвідомлюючи джерела, що живить та провокує агресію, діти починають підбирати найбільш зручну "мішень" (іншу людину чи тварину) для реалізації своїх агресивних почуттів.
3. Зайняття позиції спостерігача, при мовчазній згоді і підтримці якого відбуваються акти насилля.

Усі три сценарії являють собою максимально сприятливе підґрунтя для початку агресії, переслідування або булінгу в дитячих колективах.

Перш ніж розглянути можливі стратегії його подолання, слід зазначити такі специфічні риси булінга:

1. Ситуація булінгу актуалізується при обов'язковій наявності трьох позицій: агресор, жертва, свідок.
2. У ситуацію булінгу включені не тільки діти, але й дорослі. Учитель інколи несвідомо займає одну із зазначених ролей. Так само і батьки.
3. Згідно з новітніми даними, переслідувач (агресор) може бути достатньо емоційно стабільною, не страждаючою від низької самооцінки чи внутрішніх конфліктів людиною. Тобто цю роль може виконувати звичайний пересічний школяр.
4. Сама собою ситуація булінгу не припиняється, оскільки в ній відбувається задоволення багатьох психологічних потреб усіх учасників.

Булінг – явище вкрай небезпечне, воно не тільки заважає нормальному перебігу навчально-виховного процесу, розвитку продуктивних комунікативних стратегій, але й призводить до психічного та фізичного травмування дітей, навіть до суїцидальних спроб.

На сьогодні запропонована ціла низка стратегій подолання булінгу в дитячому середовищі:

1. Структурування і регламентації процесів взаємодії.

Специфічними рисами цієї стратегії виступають: наявність чітких рамок і правил взаємодії в школі, підтримуюча та пояснююча реакція на явні прояви дитячої агресії з боку дорослих, надання дітям зрілих поведінкових моделей через демонстрацію поведінки дорослими. Ця стратегія є дієвим способом протидії фізичній або вербальній агресії. Але вона є мало ефективною проти емоційного булінгу та непрямой агресії, яка виражається через невербальні прояви, однак є найвражаючою для чутливих та/або травмованих дітей. Складність впровадження цієї стратегії при ситуації булінгу дітей вимушених переселенців пов'язана з широко розповсюдженим попередженим ставленням до теми “донецьких”, адже слово і все, що з ним пов'язане, має негативну конотацію в нашому середовищі, у тому числі і серед дорослих учасників навчально-виховного процесу.

2. Просвітницька або прояснююча стратегія.

Основним її принципом є спрямованість на розвиток усвідомлення як дітьми, так і дорослими власних почуттів, рефлексії власних дій. Тобто через розвиток менталізації та процесів символізації відбувається розуміння себе й інших, що у свою чергу веде до розширення поведінкових стратегій і покращення адаптації. Прикладами такого підходу виступає безліч західних покрокових програм. Розроблені посібники, які дозво-

ляють дитині диференціювати свої дії стосовно однолітків та розпізнати деякі з них, зокрема булінг. Для тих, хто потерпає від булінгу, також розроблені схеми дій, які дозволяють частково подолати насилля та трансклюють дитини, що вона не самотня і хтось її розуміє, а тому ситуація не є безнадійною. Але ця стратегія не працює дітьми, які знаходяться в позиції спостерігачів. Це відбувається тому, що через відсутність буквальних дій, не запускаються механізми саморефлексії. У ситуації з дітьми вимушених переселенців ця стратегія недостатньо ефективна через ряд специфічних моментів, а саме :

- вона розрахована на довготривалий процес, який потребує матеріальних (посібники) ресурсів.
- за цією методикою треба працювати певний час з постійною групою, що складно зробити в умовах нестабільності та постійних змін місця проживання і навчання дітей.
- оскільки діти є травмованими, когнітивні процеси знижені, рівень символізації та вербалізації порушений, така методика може не тільки не бути корисною, але й сприйматися як агресивний напад сам по собі.

3. Модель припинення булінгу через якісні зміни середовища.

У цій моделі основний акцент робиться на роботі дорослого не з агресорами або жертвами, а із спостерігачами, які з пасивної позиції переводяться в активну. Інтервенції відбуваються одразу після поведінкового прояву і спрямовані на прояснення кожним з учасників того, що зараз відбувається, та усвідомлення потреби людини, яка спровокувала ситуацію, або аналіз чинників, що призвели до конфлікту. Таким шляхом розряджається емоційне напруження, розвиваються навички символізації та менталізації у дітей, провокатор отримує підтримку та задоволення психологічних потреб неагресивним чином. Його здатності до усвідомлення власного стану й того, як його сприймають оточуючі, поступово зростає. Підсилюється інтерес дітей один до одного та розвивається здатність розуміти і підтримувати, тобто розпочинається позитивна групова динаміка. Основними складовими стратегії є наступні:

1. Створення позитивного інформуючого середовища. Головна мета блоку – розвивати мовлення та мислення всіх учасників взаємодії. Вербальні засоби дозволяють ідентифікувати та вирішувати проблеми переслідування, інколи навіть без участі дорослого. Методи: дискусії, постери, магніти тощо, на яких може бути зазначено шляхи подолання булінгу, ознаки гніву і як з ним можна впоратися та інші.

2. Управління (менеджмент) у класі. Головна мета – сфокусувати увагу на вирішенні суті проблеми замість покарання винних. Деструктивна поведінка дитини розглядається як спроба соціалізації, потреба зайняти певну соціальну нішу. Метод: вчитель зупиняє викладання ма-

теріалу прямо в момент поміченої спроби булінгу і починає обговорення того, що відбуваються зараз, яку потребу має кожен учасник конфлікту, які розігруються сценарії, тощо. До цього обговорення залучаються всі учні класу, у першу чергу, спостерігачі. Таким чином підвищується рівень спостережливості, емпатії, рефлексії та саморефлексії, соціальної компетентності спостерігачів. Агресор і жертва отримують зворотній зв'язок і підтримку у вигляді розуміння їх потреб. Це надає їм змогу перейти до розширення своїх поведінкових стратегій.

3. Наставництво дорослих чи однолітків. Головна мета – залучити в шкільну систему тих, хто здатен розпізнавати насильницьку поведінку та знайти шляхи вирішення колегіально, без звинувачень. Це може бути чоловік – учитель, охоронець, старшокласник, тощо. Бажано, щоб цей чоловік був спокійний і врівноважений, з добрим почуттям гумору та розумінням особливостей дитячої взаємодії. Метод: присутність толерантного третього дозволяє учасникам конфлікту подивитися на ситуацію з різних боків, що дає можливість її обговорювати.

4. М'які програми фізичного розвитку. Головна мета – дати можливість дитині відчувати себе спроможним дати відсіч та захистити себе. Якщо дитина не відчуває в собі сили протидіяти агресії та насильству то скоріш за все, вона займе позицію жертви. Методи: фізичне виховання, здоровий спосіб життя.

Слід зазначити, що стратегія якісних змін середовища буде ефективною за наступних умов:

- поміркована та доброзичлива позиція дорослого, що здійснює інтервенцію;
- розуміння дорослим динаміки групових процесів;
- адекватний рівень розвитку власної менталізації в дорослого;
- здатність дорослого уникати полярних оцінок. Кожна дитина має знайти своє місце в системі відносин.

І якщо, на перший погляд, ця стратегія націлена на подолання булінгу в школі, то головною її метою можна вважати розвиток у дитини навичок саморефлексії та здатності до самокритики без зниження самооцінки.

Зважаючи на вказане, можна зробити висновок, що робота з темою булінгу та агресії потребує значних емоційних ресурсів і не тільки не втрачає своєї актуальності, але й виходить на перший план пріоритетних завдань роботи.

4.5. Попередження та шляхи вирішення дитячих конфліктів у навчальному закладі в умовах військового конфлікту

Попередження конфліктів набуває особливого значення в умовах сучасної ситуації в Україні. Більшість фахівців погоджуються, що неможливо розглядати конфлікти між групами, народами, державами без звернення до міжособистісних конфліктів. З одного боку, міжгрупові конфлікти відображаються на стосунках між окремими індивідами, з іншого, кожна група, народ складаються з цих індивідів з їх особистим сприйняттям ситуації, їх інтересами. Тому міжгрупові та міжособистісні конфлікти взаємопов'язані.

Дитячі колективи є відображенням ситуації в суспільстві. Українським школярам щодня доводиться стикатися з іншим досвідом, іншими думками стосовно подій, які відбуваються. Серед однокласників можуть бути діти-переселенці, діти, чії рідні та близькі постраждали, загинули в АТО або зараз там знаходяться. В одному класі можуть навчатися діти, чії сім'ї знаходяться по різні боки «барикад». Тому педагогічним працівникам, шкільним психологам важливо зосередити увагу на природі та способах розв'язання конфліктів.

«Мій дядько зараз на війні. Кожного дня я думаю про нього. Я боюся, що він помре. Я хочу, щоб він жив, як і інші солдати, які захищають нашу землю».

«Вчора до нас телефонував мамин брат з Омську. Він сказав мамі, щоб вона збирала речі, забирала мене і ми їхали жити в Омськ, бо в Україні нас принижують. Але мама сказала, що у нас все добре і ми залишимося в Україні. Я дуже радий, що ми залишаємося, бо в мене дуже багато друзів у школі».

Із дзвінків дітей на Національну дитячу «гарячу лінію»

Саме в загальноосвітній школі закладаються основи поведінки людини в майбутньому в передконфліктних і конфліктних ситуаціях. Аби займатися профілактикою конфліктів, необхідно мати уявлення про те, як вони виникають, розвиваються і завершуються в шкільних колективах, які їх особливості та причини. Як і для будь-якого соціального інституту, для загальноосвітньої школи характерні різні конфлікти. Педагогічна діяльність спрямована на формування особи, її мета – передача школярам певного соціального досвіду, якнайповніше освоєння ними цього досвіду. Тому саме в школі необхідно створити сприятливі соціально-психологічні умови, що забезпечують душевний комфорт педагогові,

учневі і батькам. Найбільш поширені серед учнів конфлікти лідерства, у яких відбувається боротьба двох – трьох лідерів і їх угруповань за першість у класі. У середніх класах часто конфліктує група хлопчиків і група дівчаток. Може позначитися конфлікт трьох – чотирьох підлітків з цілим класом або протистояння одного школяра і класу. За спостереженнями психологів, дорога до лідерства, особливо в підлітковому середовищі, пов'язана з демонстрацією переваги, цинізму, жорстокості, безжалісності. Дитяча жорстокість – явище загальновідоме. Один з парадоксів світової педагогіки полягає в тому, що дитина більшою мірою, ніж дорослі, схильна до відчуття стадності, невмотивованої жорстокості та цькування собі подібних.

Генезис агресивної поведінки школярів пов'язаний з дефектами соціалізації особи. Так, виявлений позитивний зв'язок між кількістю агресивних дій у дошкільнят і частотою їх покарання, уживаного батьками. Крім того, підтверджено, що конфліктні хлопчики виховувалися, як правило, батьками, які застосовували стосовно них фізичне насильство. Тому ряд дослідників розглядають покарання моделлю конфліктної поведінки особи.

На ранніх етапах соціалізації агресивність може виникати й випадково, але при успішному досягненні мети агресивним способом може з'явитися прагнення знов використовувати агресію для виходу з різних важких ситуацій. Агресія – як спосіб досягнення, агресія – як самоціль, вона стає самостійним мотивом поведінки, зумовлюючи ворожість стосовно інших на нижчому рівні самоконтролю. Крім того, конфлікти підлітка в стосунках з однокласниками обумовлені особливістю віку – формуванням морально-етичних критеріїв оцінки однолітка і пов'язаних з цим вимог до його поведінки.

12-річна дівчинка, переселенка із Донецької області, звернулася на Національну дитячу «гарячу лінію» через конфлікт у класі. Навчається в одній із київських шкіл. Дівчинка ніколи не відрізнялася лідерськими якостями, тиха. У новому класі їй було складно адаптуватись. Коли діти дізналися, що вона збирається відвідати бабусю в Росії, стали знущатися з неї, обзивати «москалькою». Дівчинка не хотіла розповідати батькам, аби їх не засмучувати, проте не могла вже справитися із ситуацією самотужки.

Із дзвінків дітей на Національну дитячу «гарячу лінію»

У педагогічній конфліктології фахівцями виявлені основні чинники, що визначають особливості конфліктів між учнями:

По-перше, специфіка конфліктів між школярами визначається віковою психологією. Вік учня робить значний вплив як на причини ви-

никнення конфліктів, так і на особливості їх розвитку та способи завершення. Ми знаємо, що на час навчання в школі припадає етап найбільш інтенсивного розвитку людини. Школа охоплює значну частину дитинства. І тут основним чинником, що визначає особливості конфліктів між учнями, є процес соціалізації учнів. Соціалізація є процесом і результатом засвоєння активного відтворення індивідом соціального досвіду, що проявляється в спілкуванні та діяльності. Соціалізація школярів відбувається природним чином у звичайному житті й діяльності, а також цілеспрямовано – у результаті педагогічної дії на учнів у школі. Одним із способів і проявів соціалізації в школярів виступає міжособистісний конфлікт. У ході конфліктів з тими, хто оточують дитину, вона усвідомлює, як можна і як не можна чинити стосовно однолітків, учителів, батьків.

По-друге, особливості конфліктів між школярами визначаються характером їх діяльності в школі, основним вмістом якої є навчання.

По-третє, специфіка конфліктів між учнями в сучасних умовах визначається нинішнім устроєм життя, змінами в соціально-економічній обстановці нерівністю в матеріальному забезпеченні сім'ї. Полярність політичних поглядів, військовий конфлікт, напруженість в українському суспільстві, які спостерігаються зараз, безумовно впливають на специфіку конфліктів у школах. В одній школі можуть навчатися діти-переселенці і діти, чії родичі або близькі є учасниками АТО або ж постраждали чи загинули в зоні військового конфлікту. Різниця поглядів, досвіду тощо призводить до конфліктів між учнями, впливає на становище підлітків у класах. Для підлітків важливо не лише спілкуватися з однолітками в школі, а зайняти становище серед однокласників, що задовольняє їх. Це становище, здатне задовольнити прагнення підлітка до самоповаги, є різним для кожного школяра. Одні прагнуть зайняти в групі положення лідера, інші – отримати визнання й пошану від товаришів, треті – стати незаперечним авторитетом у якій-небудь справі тощо. У будь-якому разі, потреба в певному положенні серед однолітків стає домінуючим мотивом у поведінці й навчанні, який позначається на результативності та ефективності процесу навчання. Зайняти лідерське положення в класі підліткові допомагають його психологічні особливості: висока потреба в освоєнні довколишньої дійсності, прагнення до розумової напруги та фізичної праці, усіляких форм діяльності. Лідери оцінюють себе як активніших, товариських, сміливих і рішучих, вище відзиваються про свої організаторські здібності й уміння ладнати з людьми, вважають себе впливовими, з високим рівнем розвитку сили волі та відчуттям гумору. Самооцінка підлітків-нелідерів не настільки висока. Вони не так упевнені в своїх силах і практично не мотивовані на суперництво. Проте відсутність напористості й активності у взаєминах з однокласниками абсолютно не означає, що хтось з підлітків-нелідерів не хоче зайняти вище положення в класі. Невміння або неможливість підлітка добитися через

певні обставини, положення приводить до різних порушень у навчальній діяльності, зниження успішності, прояву недисциплінованості, аж до здійснення правопорушень. Такий вплив соціометричного статусу підлітка в класі на його шкільне життя визначається, перш за все, особливостями особистого розвитку в цей віковий період, який супроводиться підвищеною конформністю дитини стосовно однолітків. Дослідження основних труднощів спілкування в школярів середніх класів виявляють, що найчастіше порушення в міжособистісних стосунках серед однокласників викликані відсутністю в них комунікативних умінь. Підлітки використовують неадекватні способи переконання (тиск, протест, зіставлення і тому подібне), прагнуть до безпосереднього «натурального» спілкування, недооцінюючи його технічний аспект, пов'язаний з умінням слухати, орієнтуватися в ситуаціях, використовувати різні вербальні й невербальні способи спілкування.

Конфлікти між учнями в школі виникають й через провини, порушення загальноприйнятих норм у поведінці школярів. Норми поведінки, що вчать в школі, вироблені на користь усіх школярів і вчителів. При їх дотриманні відбувається зниження до мінімуму протиріч у шкільних колективах. Порушення цих норм, як правило, призводить до утиску чийхось інтересів. Зіткнення ж інтересів є основою для конфлікту. Школярі, на їх власну думку, найчастіше допускають такі порушення норм поведінки в школі: куріння – 50%; уживання спиртних напоїв – 44%; грубість, хамство в спілкуванні – 31%; уживання в мові нецензурних виразів – 26,5%; брехня – 15%; неповага учнів один до одного – 13%; розбещеність у статевому житті – 10%; дрібні крадіжки – 10%; бійки – 10%; хуліганство – 10%; наркоманія – 6%; знущання з молодших, слабших – 6%; азартні ігри (на гроші) – 3%.

Таким чином, особливості конфліктів між учнями школи визначаються, перш за все, специфікою вікової психології дітей, підлітків. На виникнення, розвиток і завершення конфліктів помітно впливає надає характер навчально-виховного процесу, його організація в конкретній загальноосвітній установі. Крім того, що впливає на конфлікти у взаєминах учнів, є життєвий устрій та існуюча соціально-економічна ситуація.

Профілактика конфліктів – це їх запобігання. Мета профілактики конфліктів – створення таких умов діяльності та взаємодії, які не приводять до деструктивного розвитку виникаючих протиріч. Попередити конфлікт набагато легше, ніж конструктивно вирішити його. Профілактика конфліктів, поза сумнівом, важлива, вона вимагає менших витрат сил, засобів і часу та попереджає навіть ті мінімальні деструктивні наслідки, які має будь-який конструктивно дозволений конфлікт.

Діяльність з попередження конфліктів можуть здійснювати самі учні й учителі, керівники шкіл та органи управління ними, шкільні психологи. Робота може проводитися за чотирма основними напрямками:

- створення об'єктивних умов, що перешкоджають виникненню і деструктивному розвитку передконфліктних ситуацій (доброзичливе, тепле, дбайливе, уважне ставлення до своїх підопічних з боку вчителів, шефська підтримка старшокласників, особистий приклад педагогів і батьків). Дана модель працюватиме, якщо робота буде проводитись як з педагогами, так і з батьками, наприклад – тренінг «Толерантності» – його можна проводити і з вчителями, і з батьками, і з учнями;
- оптимізація організаційно-управлінських умов роботи школи. Справедливий і прозорий розподіл матеріальних і духовних благ серед учителів і учнів. Не скупитися на похвалу, схвалення, винагороду, заохочення у вигляді грамот і премій. Створення «ситуації успіху»;
- усунення соціально-психологічних причин виникнення конфліктів. На даному етапі можна розробити правила, процедури вирішення яких-небудь спірних питань, створити орган, що діє при школі, куди за підтримкою та порадою можуть звертатися діти, їх батьки і вчителі;
- блокування особових причин виникнення конфліктів. Зразкова тематика тренінгів, циклів класних годин, методичних об'єднань учителів: «Тренінг спілкування», «Усі кольори, окрім чорного», «Я очима інших», «Я і ми», «Чужий серед своїх» та інше.

Профілактика більшості видів конфліктів у загальноосвітній школі повинна вестися одночасно в усіх напрямках.

Декілька правил, які можна використовувати в роботі як з дітьми, так і з дорослими:

- Приділяйте увагу немовним свідомствам того, що слова часто розходяться з думками і відчуттями. Виносьте це протиріччя на відкрите обговорення.
- Стежте за тим, аби у вас або у іншої людини не було прихованих помилкових припущень або установок. Обговорюйте їх відкрито, так, щоб помилки можна було виправити.
- Прагніть робити спілкування відкритим. Дипломатично говоріть про те, що думаєте або відчуваєте.
- Запитайте самого себе, відповідає сказане вашим дійсним бажанням, потребам або відчуттям? Якщо не відповідає, то ваші інтереси можуть залишитися незадоволеними.
- Не залишайте неясностей. Витлумачуйте те, що ви маєте на увазі. Якщо ви не впевнені, що ваше повідомлення зрозуміле, попросіть конфлікуючу сторону повторити те, що ви сказали, аби переконатися в точності сприйняття. Якщо ж ви не можете щось зрозуміти з першого разу, не заперечуйте цього. Визнаючи, що ви чогось не зрозуміли, ви зберігаєте гідність і доводите самому

собі свою чесність та бажання все робити правильно із самого початку.

- Навчіться слухати іншого. Для цього дотримуйтеся наступного: слухати із співчуттям; зосередитися на предметі розмови; ставитися до того, хто говорить, шанобливо; слухати уважно, не роблячи оцінок; висловлювати думку про почуте, аби показати людині, що її дійсно слухають, відзначте те, що ви не зрозуміли або в чому не впевнені; використовуйте для підтримки розмови немовні засоби (посміхайтесь, кивайте головою, дивіться в очі).

Таким чином, попередження конфліктів є одним з найважливіших завдань педагогічного колективу школи, попередити конфлікт набагато легше, ніж конструктивно вирішити його.

Підбиваючи підсумки, можна зробити наступні висновки:

- Специфіка конфліктів між школярами визначається віковою психологією, тому необхідно проводити діагностичні обстеження підлітків для виявлення тих або інших особових особливостей і будувати психопрофілактичну роботу, спираючись на результати діагностики.
- Міжособистісні та міжгрупові конфлікти негативно позначаються на всіх процесах життєдіяльності школи – труднощі в навчанні, замкнутість, втрата мотивації, фрустрація тощо.
- Профілактика більшості видів конфліктів у загальноосвітній школі повинна вестися одночасно в всіх напрямках.
- Створення таких умов діяльності і взаємодії, які не приводять до деструктивного розвитку протиріч.

Для того щоб допомогти здолати труднощі у взаєминах, робота повинна бути спрямована на:

- розширення уявлення підлітків про власне «Я»;
- формування адекватної позитивної самооцінки й самоповаги;
- розвиток гнучкості в міжособистісних стосунках;
- формування адекватних поведінкових стратегій.

Можуть використовуватися наступні методи: рольові ігри, психогімнастичні вправи, міні-лекції, групові дискусії, арт-терапевтичні вправи (груповий малюнок, малюнок відчуттів), ігри-випробування, релаксаційні вправи, прийоми казкотерапії.

Існують п'ять основних стилів поведінки при конфлікті, розроблені К. Томасом і Р. Кілменом: пристосування, компроміс, співробітництво, ігнорування, суперництво чи конкуренція. Стиль поведінки в конкретному конфлікті визначається потребою людини задовольнити власні інтереси, діючи при цьому пасивно чи активно, й інтереси іншої сторони, діючи спільно чи індивідуально.

**Рекомендації педагогам щодо вибору стратегії розв'язання конфліктів
у дитячому колективі:**

Стиль конкуренції, суперництва може використовувати педагог, який має сильну волю, достатній авторитет, владу, не дуже зацікавлений у співробітництві з учнем і прагне в першу чергу задовольнити власні інтереси. Його можна використовувати, якщо: результат конфлікту дуже важливий для вас, і ви впевнені в тому, що знаєте найкраще рішення проблеми; користуетесь достатнім авторитетом; відчуваєте, що у вас не існує іншого вибору; мусите прийняти непопулярне рішення й у вас достатньо повноважень для здійснення цього кроку.

Стиль співробітництва можна використовувати, якщо, відстоюючи власні інтереси, одна сторона змушена брати до уваги потреби та бажання іншої сторони. Цей стиль найбільш важкий, тому що він вимагає більш тривалої роботи. Мета його застосування – пошук довгострокового взаємовигідного рішення. Цей стиль можна використовувати в таких ситуаціях: необхідно знайти спільне рішення, якщо кожний із підходів до проблеми важливий і не допускає компромісних рішень; у вас тривалі, міцні та взаємозалежні відносини з іншою стороною; основною метою є набуття спільного досвіду роботи; сторони здатні вислухати один одного та викласти сутність своїх інтересів.

Стиль компромісу. Сутність його полягає в тому, що сторони прагнуть урегулювати розбіжності при взаємних поступках. У цьому плані він трохи нагадує стиль співробітництва, однак здійснюється на більш поверховому рівні, тому що сторони в чомусь поступаються один одному. Цей стиль найбільш ефективний, якщо обидві сторони хочуть того самого, але знають, що одночасно це не можна здійснити. При використанні цього стилю акцент робиться не на рішення, що задовольняє інтереси обох сторін, а на варіанті, з яким обидві сторони могли б погодитися. Такий підхід до розв'язання конфлікту можна використовувати в таких ситуаціях: обидві сторони мають однаково переконливі аргументи; задоволення вашого бажання має для вас не занадто велике значення; вас може влаштувати тимчасове рішення, тому що немає часу для вироблення іншого або ж інші підходи до рішення проблеми виявились неефективними.

Стиль відхилення реалізується зазвичай, коли проблема не настільки важлива і не вимагає відстоювання своїх прав. Стиль відхилення можна рекомендувати до застосування в таких ситуаціях: джерело розбіжностей несуттєве для вас у порівнянні з іншими, більш важливими завданнями, а тому ви вважаєте, що не варто витрачати на нього сили; знаєте, що не можете або навіть не хочете вирішити питання на свою користь; у вас мало влади для рішення проблеми в бажаний для вас спосіб; хочете виграти час, щоб вивчити ситуацію й одержати додаткову інформацію, перш ніж прийняти яке-небудь рішення; намагатися вирішити проблему негайно небезпечно, тому що розкриття та відкрите обговорення конфлікту можуть тільки погіршити ситуацію.

Такий підхід може бути цілком виправданою реакцією на конфліктну ситуацію, тому що за цей час вона може розв'язатися сама собою або ви зможете зайнятися нею пізніше, коли будете мати достатню інформацію та бажання розв'язати її.

Стиль пристосування означає, що одна сторона діє разом з іншою стороною, але при цьому не намагається відстоювати власні інтереси з метою згладжування ситуації та відновлення нормальної робочої атмосфери. Цей стиль найбільш ефективний, коли результат справи надзвичайно важливий для іншої сторони та не дуже істотний для вас або коли ви жертвуєте власними інтересами на користь іншої сторони. Стиль пристосування може бути застосований у таких найбільш характерних ситуаціях: найважливіше завдання — відновлення спокою та стабільності, а не розв'язання конфлікту; предмет розбіжності не важливий для вас або вас не особливо хвилює те, що сталося; уважаєте, що краще зберегти добрі стосунки з іншими людьми, ніж відстоювати власну точку зору; усвідомлюєте, що правда на вашому боці; відчуваєте, що у вас недостатньо влади чи шансів перемогти.

Треба пам'ятати, що жоден із розглянутих стилів розв'язання конфлікту не може бути найкращим. Важливо навчитись ефективно використовувати кожний із них і свідомо робити той чи інший вибір з огляду на конкретні обставини.

4.6. Шкільна медіація як технологія розв'язання та попередження конфліктів

Через сто років для мене не матиме жодного значення те, в якому автомобілі я їздив, в якому будинку я жив, скільки грошей було у мене на рахунку в банку чи як виглядав мій одяг. Але, можливо, світ стане хоч трішечки кращим, тому що я був важливим у житті однієї дитини.

Невідомий автор

У зв'язку з проведенням військових дій на сході нашої країни перед українським суспільством постали нові виклики. Ці виклики пронизують наскрізно всі сфери життєдіяльності людей і пов'язані з проблемою внутрішньо переміщених людей, дітей, спілкуючись з якими розумієш, наскільки викривленим є бачення більшістю населення основних потреб людей, що були вимушені переїхати з Донецької, Луганської областей до інших регіонів України. Звичайно, задоволення потреб у житлі, одязі,

харчах – це першочергові завдання, але поряд з тим постають проблеми й потреби виключно соціально-психологічного характеру, наприклад адаптація дітей і дорослих до нових умов проживання, навчання, інтеграція в нові виробничі, учнівські, студентські колективи, налагодження нових дружніх відносин. Під час консультаційних зустрічей переміщені люди вказують на відчуття ізольованості, відірваності, а нерідко й ворожості зі сторони інших жителів міста, села, членів колективу. Вони говорять про певну стигматизацію за територіальною приналежністю або статусом, а саме: «переселенці», «донецькі», «луганські», «біженці», «сепаратисти» тощо. Діти більш лабільні до зміни зовнішньої ситуації, тому швидше адаптуються до нових умов. Разом з тим навіть в елітних навчальних закладах під час виникнення суперечок підозри падають перш за все на переміщених зі сходу учнів, студентів. Крім того, політичні вподобання дорослих так чи інакше відкладаються у свідомості й пам'яті дитини, тому не дивно, що в місцях компактного проживання внутрішньо переміщених осіб під час занять у школі можна почути фрази, які відображають іншу сторону протистояння (наприклад, «Скоро мій тато повбиває всіх бандерівців і ми повернемося додому»). Такі явища не поодинокі, а тому викликають тривогу щодо виникнення конфліктних ситуацій між дітьми, а інколи між дітьми й педагогами. У свою чергу це призводить до зростання кількості правопорушень, злочинів, які скоєні на підґрунті ненависті, ксенофобії. Профілактика конфліктів, правопорушень, злочинів є пріоритетними для діяльності всього педагогічного колективу, оскільки це основа розбудови безпечного і комфортного освітнього середовища.

У вітчизняній педагогіці розроблено низку моделей профілактики, однак найбільш вдалою на наш погляд, є трирівнева модель, яка була описана в рамках виконання проекту: «Стратегії міліції щодо профілактики підліткової злочинності в Україні», що виконувався консорціумом організацій: БО «Український Центр Порозуміння», ГО «Інститут проблем наркоманії та наркозлочинності» та Київським національним університетом внутрішніх справ.

Указана трирівнева модель профілактики підліткової злочинності забезпечує зниження рівня злочинності серед неповнолітніх і захист інтересів громади в такий спосіб:

- запобігає правопорушенням, усуваючи причини та обставини, що можуть спонукати підлітків чинити протиправні дії (проактивний підхід);
- передбачає активну участь громади в процесі реабілітації дітей та молоді, що перебувають у конфлікті із законом або виявляють девіантну поведінку, зокрема надання підтримки та допомоги в її ресоціалізації та реінтеграції (включення в громаду);
- створює умови для того, щоб правопорушники взяли на себе належну відповідальність за свої вчинки: усвідомили наслідки

скоєного й спрямували свої дії на їх виправлення та відновлення стосунків і миру в громаді (відновний підхід) [1; 6–12].

Запропоновані три рівні профілактики відповідають рівням щодо суспільної небезпеки скоєного правопорушення: 1) правопорушення в навчальному закладі чи громаді без правових наслідків; 2) адміністративне правопорушення (з фіксуванням у кримінальній міліції у справах дітей); 3) правопорушення або злочин, який має юридичні наслідки й відповідне покарання.

У розрізі вказаної проблематики у фокусі діяльності спеціалістів психологічної служби конкретного навчального закладу перебувають діти, які систематично порушують правила кодексу поведінки (шкільні правила) чи створюють проблеми в сім'ї. Первинна профілактика полягає переважно в тому, щоб сприяти налагодженню конструктивної соціальної взаємодії підлітків (соціально-прийнятної, законослужняної поведінки). Основними суб'єктами профілактичної діяльності на цьому рівні є система освіти та шкільна служба розв'язання конфліктів. Остання створюється під керівництвом психолога, соціального педагога чи класного керівника, які пройшли відповідне навчання і мають повноваження щодо навчання дітей відновним практикам. На базі такої служби впроваджуються програми примирення: медіація серед однолітків і кола (цінностей/примирення). Результати досліджень указують на те, що чим більше проводилося навчань, медіацій у межах навчального закладу, тим менше виникало конфліктів, правопорушень. Яскравим прикладом є навчальні заклади міст Жмеринка Вінницької області, Пирятин Полтавської області, на базі яких діють шкільні служби (центри) порозуміння. Системне навчання медіаторів з числа учнів 7–9 класів призвело до різкого зниження кількості конфліктів, оскільки діти можуть розпізнати ознаки конфліктів, співставити позиції й інтереси сторін, примирити їх і відновити справедливість. Керівники навчальних закладів, розуміючи високу ефективність вказаної роботи, усіляко сприяють системному впровадженню програм примирення – медіації серед однолітків. Для цього щорічно організуються навчання з підготовки медіаторів, навчання керівників Шкільних служб (центрів) порозуміння, проводяться міські, обласні конкурси, фестивалі, зльоти медіаторів. Звичайно така робота потребує матеріальних ресурсів, тому важливим аспектом є виділення приміщення під центр примирення. Один з директорів школи сказав: «Краще я буду сидіти в коридорі, але в моїй школі буде діяти служба порозуміння» – позиція, яка вказує на далекоглядність керівника в плані профілактики негативних явищ у дитячому колективі. Однак непоодинокі випадки, коли психолог, соціальний педагог чи класний керівник, які пройшли навчання з упровадження програм примирення і не знайшли підтримки зі сторони керівництва навчального закладу, відкладають такий ефективний інструмент в шафу. Саме в цьому ми вбачаємо головну

проблему того, що впровадження програм примирення не набуло системного характеру в закладах освіти і застосовується мозаїчно.

До ефективних технологій профілактики правопорушень відносять так звані «кола» для розв'язання певної проблеми, ухвалення рішення, підтримання одного з учасників тощо, **програми розвитку життєвих навичок**, які сприяють соціальній реабілітації девіантних підлітків, **сімейні групові наради** для розв'язання певних проблем чи усунення кризи в родині [2,3].

Практичний психолог, соціальний педагог чи класний керівник отримують унікальну технологію ефективної профілактичної роботи – медіацію серед ровесників [3]. Медіація відноситься до програм примирення і являє собою структуровану зустріч між сторонами конфлікту, яку проводить спеціально навчена людина – медіатор (посередник). Медіація відрізняється від звичайної зустрічі сторін тим, що акцент робиться не на тому, що сталося, а на тому, як це вплинуло на життя сторін конфлікту і як можна виправити нанесену шкоду. Зустрічі сторін конфлікту передують зустрічі, під час яких медіатор проговорює правила, можливі запитання, пояснює мету зустрічі. У разі успішної медіації сторони підписують угоду про примирення, у якій вказується предмет конфлікту, домовленості щодо вирішення, компенсації нанесеної шкоди і терміни виконання домовленостей. Головною перевагою медіації є те, що в ході зустрічі «жертва» і «правопорушник» озвучують свої мотиви, почуття і переживання, оскільки в традиційному підході позиція «жертви» ніколи не враховується. За даними досліджень, правопорушники також мають специфічні потреби, пов'язані переважно з відновленням позитивної самооцінки та зруйнованих стосунків. Так, багато з них висловлюють потребу в тому, щоб запевнити жертву, що лише вона несе відповідальність за те, що трапилось: «Не потрібно залишати телефон без нагляду!». Більшість правопорушників відчують гостру потребу бути прощеними, вони прагнуть, щоб потерпілі та оточення сприймали їх «як людей».

Конфлікти в учнівських колективах – проблема не нова, але в умовах збройного конфлікту набула нових барв, ознак, особливостей. Ставлення дітей одне до одного – складний, запутаний, закритий для дорослих світ, куди дозволяють увійти найбільш чуйним і добрим дорослим, які не лише знають психологію підлітка, а і вміють перетворити руйнівний конфлікт на конструктивний. Недарма поведінку дитини порівнюють з вершиною айсберга, яка лише на 9–11% видніється над поверхнею води. Помилка дорослих у тому, що вони своїми специфічними методами намагаються вплинути на поведінку з метою її виправлення. Насправді необхідно дивитися набагато глибше, «під воду»: що є цінним для цієї дитини, які в неї погляди і переконання, урешті – світогляд. І якщо ми хочемо відкорегувати поведінку дитини, ми повинні змінити (сформувавши) в неї систему цінностей. Варто зауважити, що більшість конфліктів

у школах, де є шкільна служба порозуміння, розв'язують без втручання дорослих або застосування дисциплінарних заходів реагування. Але найбільша перевага цього способу реагування полягає в тому, що завдяки участі в процедурах розв'язання конфліктів учні приймають для себе інший спосіб побудови стосунків з однолітками. Звичайно ефективність у такій роботі підвищується, тому що процес взаємодії і спілкуванні відбувається за принципом «рівний рівному». Тому ми рекомендуємо впроваджувати саме медіацію серед ровесників, а не медіацію, яку проводять дорослі в умовах навчального закладу. Звичайно є певні вимоги до людини, яка організовує зустріч сторін. Діяльність посередника в конфліктній ситуації полягає в тому, щоб зблизити учасників, розвинути та зміцнити конструктивні елементи в їхньому спілкуванні та взаємодії, полегшити залагодження конфлікту. Дотримуючись позиції посередництва, медіатор залишається нейтральним щодо об'єкта конфлікту. Це ні в якому разі не означає байдужість до сторін і до даної ситуації, а перш за все – однакове бажання допомогти кожній стороні. Необхідним є усвідомлення того, що конфлікт – це зіткнення протилежних, але рівних за своєю значимістю потреб, інтересів, цінностей, життєвих планів людей, яке, як правило, супроводжується негативними емоційними реакціями. Завдання медіатора в тому, щоб допомогти обом сторонам у кращому розумінні та прийнятті окремих інтересів і потреб один одного. Величезна цінність процедури медіації в тому, що учасники конфліктної ситуації мають можливість самостійно розібратися в ситуації, знайти в собі сили обговорити ті противіччя, що виникли, і якщо не розв'язати ситуацію, то хоча б визначити наступні кроки.

Вивчивши досвід діяльності Шкільних служб/центрів порозуміння (Шкільних служб примирення/Шкільних служб розв'язання конфліктів), Міністерство освіти і науки України ініціює і активно підтримує впровадження медіації серед однолітків у межах конкретного навчального закладу, вважає дану програму ефективним інструментом для зниження ризиків учинення правопорушень, насильства, агресивних дій, конфліктів. З метою належного рівня організації профілактичної роботи в навчальних закладах відповідними наказами: від 03.08.2012 № 888 «Про затвердження Плану заходів МОН Молодьспорту щодо профілактики правопорушень серед дітей та молоді на період до 2015 року» та від 30.12.2010 № 1312 «Про затвердження плану заходів щодо реалізації Національної кампанії “Стоп насильству!” на період до 2015 року» рекомендовано створення і підтримка діяльності Шкільних служб порозуміння на базі навчальних закладів. Обговорюючи подальші кроки розбудови мережі шкільних служб порозуміння і навчання дітей медіації серед однолітків, працівниками МОН указано на необхідність розробки Типового положення про діяльність Шкільної служби/центру порозуміння, «дорожньої карти» діяльності такої служби в умовах навчального закладу.

Класні керівники можуть використати кращий досвід щодо організації навчання медіаторів з числа учнів школи під час літніх/зимових канікул. Так у Вінницькій, Сумській, Київській областях на базі пришкільних таборів було зорганізовано навчання учнів, які виявили бажання стати медіатором (посередником) у своєму навчальному закладі. Таким чином було вдало поєднано літній відпочинок і навчання, за результатами якого у Білій Церкві (Київська область) понад 150 дітей отримали сертифікат медіатора і забезпечили проведення медіацій у кожній школі міста. Однак, як показує практика, існує великий ризик перерви в організації навчання – діти виростають і полишають навчальний заклад, тому таке навчання повинно стати системним.

Психологічні потреби і проблеми дітей з внутрішньо переміщених сімей вимагають підвищеної уваги практичного психолога, соціального педагога, класного керівника. Програми примирення, а саме медіація, кола є ефективним інструментом їх інтеграції в учнівські колективи, попередження конфліктів, правопорушень у навчальному закладі. Це не тільки надійний, ефективний спосіб організації освітнього простору, а й захоплююча, цікава, інноваційна практика як для учнів, так і для дітей. Більш детально про відновні практики та програми примирення можна дізнатися за посиланням: http://www.commonground.org.ua/lib_print.shtml. Алгоритм створення шкільної служби/центру порозуміння/примирення детально відпрацьовано на базі пілотних навчальних закладів і описано в літературних джерелах [3,4].

Література до розділу

1. Агеев В.С. Междугрупповое взаимодействие. Социально-психологические проблемы / В.С. Агеев. – М. :Наука, 1990. – 236 с.
2. Андреева Г.Н. Социальная психология / Г.Н.Андреева. – М. : Просвещение, 1999. – 325 с.
3. Анцупов А.Я. Профилактика конфликтов в школьном коллективе / А.Я.Анцупов. – М. : МГУ, 2003. – 214 с.
4. Байард Д. Ваш беспокойный подросток / Д. Байард, Р. Байард. – М. :Мир, 1991. – 428 с.
5. Беженар Г. Булінг: підліткове насильство в школі/ Г. Беженар // Школа. – 2012. – № 2.
6. Божович Л.И. Личность и её формирование в детском возрасте / Л.И. Божович. – М., 1968.
7. Гришина Н.В. Психология социального конфликта / Н.В.Гришина. – СПб. : СПбГУ, 2000. – 286 с.
8. Дольто Ф. На стороне подростка / Ф. Дольто ; пер. с фр. А.К.Борисовой. – Екатеринбург : У-Фактория. – 2006. – 368 с.
9. Донцов А.И. Психология коллектива / А.И. Донцов. – М. : Изд-во Моск. Ун-та, 1984.

10. Збірник нормативно-правових документів психологічної служби та ПМПК системи освіти України / [Упоряд. В.Г.Панок, І.І.Цушко, А.Г.Обухівська] – К.: Ніка-Центр, 2005. – 436 с.
11. Збірник нормативно-правових документів психологічної служби та ПМПК системи освіти України / [Упоряд. В.Г.Панок, І.І.Цушко, А.Г.Обухівська] – К.: Шк. світ, 2008. – 256 с.
12. Зберегти сім'ю. Соціальна робота із сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах [із досвіду роботи ПБО «Надія і житло» в Україні]. / Мороз О.М., Постолюк Г.І., Семигіна Т.В., Шипиленко О.С.]. – К.: ЕКМО, 2008. – 160 с.
13. Зверева І.Д. Соціальна робота в Україні: [навч. посібник] / Зверева І.Д., Безпалько О.В., Марченко С.Я. – К.: Наук. світ, 2003. – 233 с.
14. Зміна об'єктиву: новий погляд на злочин та правосуддя / Пер. з англ. М.Яковлева. – К.: Унів.вид-во "Пульсари", 2004. – 224 с.
15. Інтегровані соціальні служби: теорія, практика, інновації: навчально-методичний комплекс [авт.-упоряд. О. В. Безпалько [та ін.]; ред. І. Д. Зверева, Ж. В. Петрочко]; Програма Європейського Союзу для України, Представництво благодійної організації «Кожній дитині» в Україні. – К.: Фенікс, 2007. – 528 с.
16. Кон И. С. Что такое буллинг и как с ним бороться? / И.С. Кон // Семья и школа. – 2006. – № 11.
17. Кравцова М.М. Дети-изгои / М. М. Кравцова. – М. : Генезис, 2005. – 111 с.
18. Ольшанська Н., "Техника педагогического общения" / Освіта. ua. – Режим доступу: <http://ru.osvita.ua/school/method/psychology/675/>
19. Ольвеус Д. Буллинг в школе: что мы знаем и что мы можем сделать? / Д. Ольвеус, 1993.
20. Оцінка потреб дитини та її сім'ї: від теорії до практики : в 2 ч. Ч.2. [Практичні форми для реєстрації звернень клієнтів, документування процесу оцінки, форми індивідуального плану, додаткові інструменти для оцінки характеристик сім'ї] : навчальний посібник для вузів / І.Д. Зверева, З.П. Кияниця, В.О.Кузьмінський, Ж.В.Петрочко. – Київ: Задруга, 2011. – 223 с.
21. Оцінка ризиків потрапляння в ситуацію торгівлі людьми внутрішньо переміщених осіб в Україні. Режим доступу: http://la-strada.org.ua/ucsr_mod_library_view_307.html
22. Почепцов Г.Г. Інформаційна політика. Електронний режим доступу: http://pidruchniki.ws/18000102/politologiya/informatsiyni_viyuni
23. Правила безпеки та можливості отримання допомоги у період конфлікту в Україні: метод. рек. – К.: Агенство «Україна». – 2014. – 48 с.
24. Про стан та особливості діяльності працівників психологічної служби системи освіти у 2014–2015 навчальному році [інструктивно-методичний лист]: Стан та особливості діяльності психологічної служби системи освіти у 2014–2015 навчальному році від 25.07.2014 № 1/9-374: лист Міністерства освіти і науки України.

25. Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту від 08.07.2011 № 3671-VI: Закон України: редакція від 30.05.2014 // Відомості Верховної Ради України. – 2012. – № 16. – С.146.
26. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб від 22.11.2014 № 4490а-1 // Голос України. – 2014. – 21 листопада.
27. Протидія булінгу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bullying.org/>
28. Протидія булінгу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.stopbullying.gov/>
29. Реан А.А. Социально-педагогическая психология / А.А. Реан, Я.Л. Коломинский. – Серия «Мастера психологии». – СПб: Питер, 2000. – 212 с.
30. Регіональна модель профілактики підліткової злочинності: досвід упровадження – К: УЦП, 2008. – С. 6–12
31. Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми у конфліктний та постконфліктний період: метод. рек./ Н.П. Бочкор, Є.В. Дубровська, О.В. Залеська та ін. – К.: МЖПЦ «Ла Страда-Україна», 2014. – 84 с.
32. Третиннікова Л.А. «Організаційні засади побудови педагогічної діяльності з дітьми, сім'ї яких опинилися у складних життєвих обставинах» // Педагогічні обрії. – 2011. – №3. – С.48–51.
33. Трубавіна І. М. Соціально-педагогічна робота з сім'єю в Україні: теорія і методика : [монографія] / Ірина Миколаївна Трубавіна. – Х. : Нове слово, 2007. – 395 с.
34. Трубавіна І. М. Новий Сімейний кодекс України: соціальна робота з сім'єю / І. М. Трубавіна // Соціальна робота в Україні: теорія і практика. – 2003. – № 1. – С. 29–33.
35. Трубавіна І. М. Концепція допомоги для самопомоги в соціальній роботі в Україні / І. М. Трубавіна // Соціальна робота в Україні: теорія і практика. – 2003. – № 2. – С. 44–51.
36. Трубавіна І. М. Поняття кризового втручання в соціальній роботі / І. М. Трубавіна // Соціальна робота в Україні: теорія і практика. – 2003. – № 4. – С.76–87.
37. Шкільна служба розв'язання конфліктів: досвід впровадження – К., 2007 – 88 с.
38. Шкільна служба розв'язання конфліктів: досвід впровадження – Жмеринка, 2008 – 95 с.
39. Щодо взаємодії педагогічних працівників у навчальних закладах та взаємодії з іншими органами і службами щодо захисту прав дітей від 28.10.14 № 1/9-557 [методичні рекомендації]: лист Міністерства освіти і науки України.

РОЗДІЛ 5

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ НА ДОПОМОГУ ПЕДАГОГІЧНИМ ПРАЦІВНИКАМ

5.1. Особливості організації психологічного супроводу внутрішньо переміщених осіб²⁴

Для практичних психологів України останній рік став роком викликів. Нові категорії клієнтів: воїни, які беруть участь в АТО, члени їх сімей, сім'ї, де є загиблі, внутрішньо переміщені люди вимагають застосування специфічних форм і методів роботи в організації психологічної роботи з указаними категоріями. Страх, депресія, замкнутість, зневіра у власні сили і добро, відсутність перспектив для розвитку та життя, конфлікти – ось лише деякі проблеми, з якими приходять на консультацію люди, що були вимушені переїхати з місць постійного проживання в інші регіони України. Значна їх кількість були безпосередньо в місцях воєнних зіткнень, а тому за всіма ознаками є людьми, які переживають травму. Крім того, у 20% постраждалих протягом певного часу спостерігаються ознаки посттравматичного стресового розладу: флешбеки (повторне переживання думок, подій або окремих елементів травмуючої події), уникання (громадських місць, окремих людей, звичних речей), підвищена збудливість/тривожність, інвазивні думки (світ небезпечний, я в небезпеці).

Під час першої зустрічі важливо дізнатися, який саме час людина перебуває в даному місті (селі), чи створені умови для нормальної життєдіяльності, чи вистачає їжі, одягу, предметів гігієни тощо, як відбувається адаптація до нових умов проживання, чи є нові знайомі (волонтери, сусіди, колеги), чи працевлаштована людина та ін. Лише після задоволення базових потреб людини можемо говорити про доцільність психологічної інтервенції з метою стабілізації і покращення психологічного стану, пропрацювання травми і покращення психологічного здоров'я. Період стабілізації може тривати від кількох тижнів до півроку, його тривалість залежить від ступеню психологічного ураження людини, глибини травми.

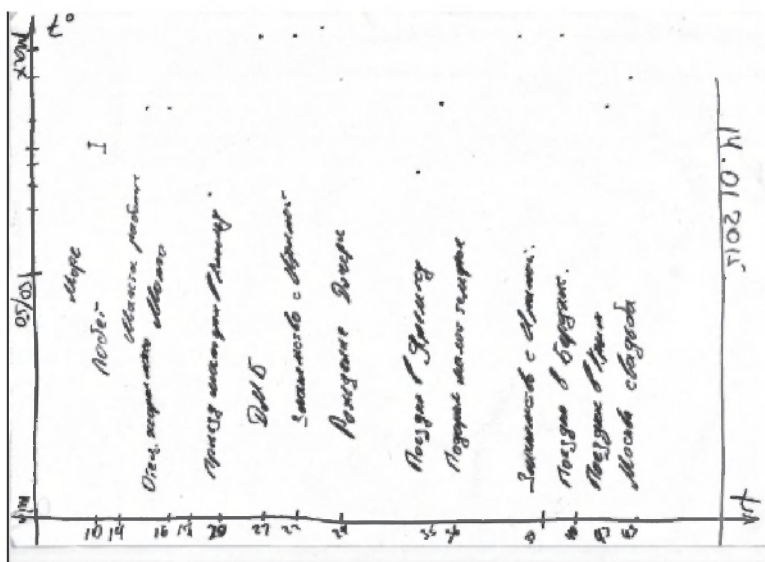
У ході роботи з внутрішньо переміщеними особами (ВПО) я зіткнувся з цікавою проблемою: запит, з яким приходять люди, найчастіше пов'язаний саме із соціальними питаннями, питаннями працевлашту-

²⁴ При підготовці статті використані матеріали навчального Українсько-Ізраїльського проекту з підготовки травма терапевтів (жовтень-листопад 2014 року)

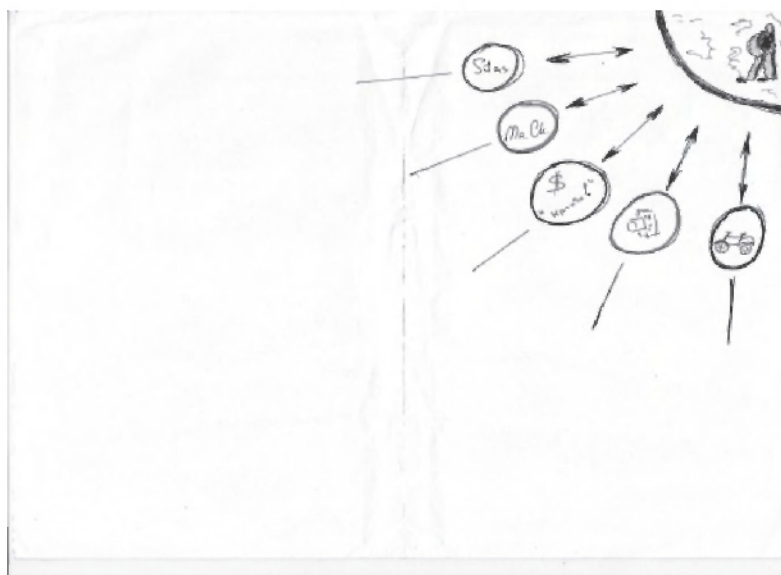
вання і нормальної комунікації. Зокрема, Ю. (46 років) та І. (51 рік) звернулися з приводу вакууму, у якому вони опинилися після переселення. У таких випадках вони сприйняли психолога не як фахівця, а як мешканця міста, який був готовий і відкритий для комунікації та взаємодії. Люди, які відчувають себе «чужими» серед «чужих», болісно переживають зміну місця постійного проживання і через обмеження соціальної активності потрапляють у замкнене коло – з нами ніхто не спілкується, тому ми сидимо вдома – ми сидимо вдома, бо з нами ніхто не спілкується. Таким чином, робота психолога спрямована на відновлення тих соціальних ресурсів, які були в людини до переїзду. У ході консультативної бесіди було встановлено, що бажаним є знайомство з іншими переміщеними людьми, які проживають в місті, відвідування басейну, поїздки до Києва, участь у різних акціях. При цьому активність щодо створення такої групи з ВПО через інтернет-ресурс проявити ніхто не хотів. Тобто, мова йде ще про перекладання відповідальності на інших, формування пасивної, споживацької позиції: ми постраждали – ви нам повинні. Актуалізація та легітимізація наявних ресурсів – ось перше завдання психолога в такому випадку. Гарний ефект мало застосування вправи «Життєвий шлях» у модифікації. Під час консультації клієнту було запропоновано відобразити на умовних вісях (час і рівень емоційного прояву) ключові події в житті, які мали «позитивний заряд» (викликали радість, здивування, щастя, задоволення). Під час нанесення певної позначки на графік ми уточнюємо, що це за подія, коли вона сталася, як позначилася на житті, які наслідки має на цей час. У ході роботи важливо звертати увагу на фізичні прояви в тілі, міміці (вирівнюється спина, з'являється посмішка на обличчі, розширюються очі тощо). Важливо не тільки помітити такі факти і прояви, а й обов'язково озвучити їх, щоб клієнт привласнив собі позитивні емоції та зміни, перевів їх з рівня неусвідомленого у свідомість.

Другим етапом роботи в рамках виконання такої вправи є емоційний аналіз кожного випадку. Для цього слід використати набір асоціативних карт «Креатив 2». Події, які були відображені на аркуші, можна перенести на більшу площу (наприклад, стіл), позначивши конкретну подію кольоровими камінцями, паперовими геометричними фігурами (бажано різної форми і кольору). Потім клієнта просять роздивитися картки з даного набору і розкласти біля кожної події у картку, що найбільш відповідає емоціям, які дана подія викликала (викликає). Ідентифікація і легітимізація емоцій, станів, почуттів дозволяє перевести їх з неусвідомлюваного рівня на рівень свідомості, тим самим привласнити їх. Важливо не тільки назвати емоції, а й запитати, яке місце вони займають у житті, яке значення відіграють (Що для Вас радість? Які ще випадки Ви можете пригадати, коли відчували радість? Що спільного в обох випадках? тощо). Проживання емоції означає не стільки її визнання, скільки дозвіл на її «присутність», наявність і пояснення, чому саме цю емоцію я зараз переживаю.

Приклад 1



Приклад 2



Третім етапом може стати актуалізація ресурсів, які несе в собі кожна позначена ситуація. Запитань може бути кілька, наприклад: «Що допомогло Вам добитися успіху в даній ситуації?», «Хто з оточення був поруч і допоміг Вам?», «Які внутрішні і зовнішні чинники вплинули в тій ситуації і сприяли щодо її найкращого вирішення» тощо. Необхідним компонентом такої вправи є «ревізія» ресурсів на предмет їх застосування в нових умовах. Найчастіше людина буде чинити психологічний опір і говорити про неможливість їх застосування. Психологу-консультанту важливо підвести до висновку про те, що дійсно окремі ресурси не можуть бути використані, але значна кількість придатна до застосування.

У роботі з травмою ізраїльські спеціалісти використовують цікаву метафору «з'єднання» або «поновлення». У перекладі «травма» означає як «розлом», тому психологу важливо показати, що між минулим життям, теперішнім і майбутнім є продовження, зв'язок, що це окремі події на життєвому шляху людини. Для такого завдання рекомендовано застосування лікувальних карт «СОРЕ» і асоціативних карт «Креатив 3: Життєві ситуації та кризи». Клієнту пропонують обрати 3 карти за завданням «Розгляньте картки і оберіть три з них, які асоціюються у вас (відгукуються, відповідають вашому світосприйняттю) з подією, яка з вами сталася — сьогодні і — у майбутньому. Важливо акцентувати увагу людини на тому, що всі прояви психіки і поведінки на вказаних етапах є нормальними і мають право на існування. Дана вправа виконує найбільше терапевтичне завдання — поєднує життя людини до травми і сьогодні, а також визначає майбутнє. Можна поставити клієнту запитання: «Що допомогло тобі справитися/пережити ситуацію? Що з цих ресурсів є сьогодні». У випадку заперечення наявності ресурсів терапевт може запропонувати пофантазувати, наприклад: «Дійсно, визначити ресурси в такій ситуації буває вкрай важко, але ми можемо попрацювати у фантастичному просторі. Давайте пофантазуємо разом, які ресурси взагалі може використати людина в такій ситуації. Це всього лише політ нашої фантазії». Виконуючи такі і подібні завдання, людина озвучує ті ресурси, якими насправді користується в житті.

Психологам і терапевтам, які здійснюють психологічний супровід ВПО, слід пам'ятати, що на різних етапах переживання горя або травми ми здійснюємо різні типи інтервенцій. Так, на етапі гострої реакції на стрес головним завданням є стабілізація людини, повернення її до звичного способу життя і діяльності, виконання нею необхідних функцій: самообслуговування, догляд за дітьми, робота, соціальні завдання тощо. За таких умов психолог діє в межах стратегії «racing and leading» — «приєднання і супровід», яка фактично зводиться до відновлення повноцінного функціонування. При цьому клієнт знає, що у випадку загострення симптомів у нього є можливість отримати психологічну допомогу. Забезпечення функції психоедукації (психологічної просвіти, навчання) є та-

кож важливим компонентом на даному етапі: клієнт повинен знати, що з ним відбувається, які саме реакції і прояви можуть бути за таких умов, як справлятися з ними і куди звернутися за допомогою. Найчастіше такий період триває до 4 тижнів, після чого симптоми, які розвинулися внаслідок переживання травматичної події, зникають.

Приклад 3



У випадку загострення симптомів та прояву окреслених вище ознак можемо говорити про прояв посттравматичного стресового розладу. У 80% людей, що пережили травму, ознаки ПТСР зникають через півроку, однак 20% потребує тривалої психологічної терапії. Робота з ПТСР тривала, складається з кількох компонентів: робота з емоціями, з думками, поведінкою, станами, тілом тощо. Після застосування батареї опитувальників на визначення актуального стану людини терапевт обирає найбільш вдалу модель опрацювання травматичного досвіду. Для переходу до роботи власне з травмою необхідно створити певний ресурс. За для цього застосовують вправу «Безпечне місце». Хід її виконання може бути різним: 1) клієнту пропонують з наявних у кабінеті ресурсів створити модель безпечного місця (у мініатюрі (на аркуші А4) або в інший спосіб). Терапевт просить детально розповісти про це місце, його деталі, розмір та інші елементи; 2) клієнта просять обрати одну з лікувальних карт, яка б асоціювалася з безпечним місцем подією; 3) клієнта просять походити по кабінету і вибрати те місце, яке для нього є безпечним і комфортним. В останньому випадку терапевт повідомляє про право клієнта на будь-якому етапі роботи перерватися і за необхідності побути якийсь час у безпечному місці. Під час виконання вправи важливо звертати увагу на поведінку, тілесні прояви, зміну міміки обличчя людини і акцентувати на цьому увагу з метою привласнення клієнтом позитивних змін. Наприклад: «Ви посміхнулися, указавши на... Чому це викликало у вас посмішку?» або «Ви вирівняли плечі і стали говорити голосніше! Що відбулося?».

Кризові психологи (терапевти) відмічають звуження світосприйняття людини, яка пережила травматичну подію. Метафорично це звучить так: «Є Я і травма», більше нічого не сприймається, не відбувається або знецінюється. Для подолання такого симптому застосовують вправу «Розширення безпечного місця». Після того як клієнт обрав карту, яка асоціюється в нього з безпечним, комфортним місцем, терапевт просить розмістити її певним чином на аркуші А4. Формат розміщення може мати також певний діагностичний компонент. Далі клієнта просять, використовуючи олівці, фарби, кольорову крейду, домалювати те, що на його думку знаходиться за межами обраної картки. Дана вправа має надзвичайно потужний терапевтичний компонент, оскільки виводить людину за рамки встановлених травмою кордонів (див. приклад). У подальшому застосовують різні способи десенситизації (десенсибілізації) травматичного впливу, тобто зниження його інтенсивності, рівня прояву і впливу на людину.

Приклад 4.



Більшість людей, які були вимушені переїхати із зони АТО, скаржаться на відчуття ізоляції, упередженості зі сторони інших мешканців. Тому надзвичайно важливо вжити практичних заходів щодо їх інтеграції до громади, у якій вони проживають. Однак велике значення набувають і групи підтримки, що можуть створюватися виключно з ВПО. Спеціалісти з Ізраїлю радили українським колегам під час формування таких груп дотримуватися принципу гомогенності – однорідності групи. У групу не можуть входити, наприклад, ті хто втратив рідних і близьких під час воєнних подій, і ті, хто просто був вимушений переїхати із зони АТО. У такому випадку потреби людей-учасників групи будуть різними щодо фокусування терапевтичного впливу. У кількох терапевтичних школах використовують шерінг (від share – ділитися) для висловлення думок, почуттів, прояву емоцій учасників групи щодо ситуації клієнта. Інколи шерінг має більше терапевтичне значення для клієнта, ніж власне робота психолога. Під час проведення шерінгу терапевт озвучує певні правила: говорити від

свого імені, говорити, як ситуація, що обговорюється, пов'язана з власним життям, ділитися почуттями, які виникли внаслідок обговорення ситуації, не критикувати, не висловлювати ставлення до ситуації, не інтерпретувати її. Терапевтичний ефект зумовлений тим, що клієнт розвіює міф про «унікальність» або «одиночність» ситуації. Метафорично це звучить так: «Тільки мені так погано», «Тільки зі мною таке могло статися». Коли клієнт чує, що в подібних ситуаціях були й інші учасники, що вони переживали подібні емоції, почуття, виникає потужний терапевтичний ефект.

Організація психологічного супроводу людей, які були вимушені переселитися з місць постійного проживання до інших областей України, – складний процес. Успіхи та досягнення терапевтичної роботи часто будуть знецінюватися самим клієнтом, етапи стабільності чергуватимуться з «провалами», розчаруванням, апатією, депресивними станами. І тут психолог, психотерапевт повинен чітко усвідомлювати, що це етапи, складові і показники нормального процесу видужування після перенесеної травми. «Покращення вимірюються міліметрами» – ось девіз спеціаліста при роботі з людьми, які пережили травматичні події. І на останок порада від Метрів кризової терапії з Ізраїлю: «не будьте цікавими – будьте такими, що цікавляться», і тоді робота щодо припрацювання травми буде точно ефективною і кваліфікованою. Успіхів всім у практичній роботі.

5.2. Психологічні рекомендації сім'ям, які опинилися в ситуації вимушеного переселення

Сім'ї переселенців – це люди, які втратили свій дім, а значить, втратили стабільність, безпеку і попереднє життя. Це дуже сильна травматична подія, яку ніхто не планував, не очікував, вона надійшла, як стихійне лихо. У психології такі обставини називаються «Травмою вторгнення».

Травма вторгнення – це травма, яка порушує основні потреби людини: потребу в приналежності, у безпеці і блокує здатність піклуватися про інших і здатність любити. Люди, що потрапили в травматичну ситуацію, можуть переживати сильні почуття, такі як безпорадність, беззахисність, відчувати певну розгубленість у житті. Одним у цій ситуації потрібно виступити, і вони приймають допомогу, а інші закриваються від соціальної підтримки.

Найбільш незахищеними виявляються діти. Їх психіка в силу свого віку ще не зріла, ще не сформовані механізми психологічної стабілізації внутрішнього життя. Вони втратили те, що становило їх буденний світ: свій будинок, свій двір, своє дитяче ліжко, своїх друзів. Але найголовніше і позитивне – це те, що вони залишилися поруч зі своїми батьками. Батьки – це емоційний будинок для дитини, і вони його не втратили.

Але батьки, самі переживаючи найважчу травматичну ситуацію, часто відчують велику розгубленість і втрачають ті навички та компетенції, якими володіли до цієї кризової ситуації. Дорослому важливо згадати, хто він і що вміє робити. Будь-яка діяльність, на яку здатна людина, може бути опорою для неї. Якщо соціальну активність привнести в зовнішнє життя, то це може допомогти людині впоратися зі стресом.

Для сім'ї з дітьми, вимушеної покинути звичне місце проживання, стрес обтяжується тим, що батьки відповідальні не тільки за себе, ще й за своїх дітей. В обставинах, коли здається земля тікає з-під ніг, дуже важливо батькам не втратити і свідомо підтримувати **емоційний, душевний зв'язок з дитиною**.

Спираючись на досвід роботи з сім'ями переселенців, спробуємо сформулювати основні базові **рекомендації для батьків щодо адаптації дітей до вимушеного переселення**.

Розглянемо шість пунктів, на які варто звертати увагу:

1. Місце або кордони.

- Батькам важливо позначити нове місце і його межі. Потрапивши в нове місце зі своїми дітьми, необхідно, щоб батьки розповіли дитині, де вони знаходяться, позначили межі: «Ми зараз не вдома, ми живемо у родичів (або в поселенні). Тут є свої правила проживання, свої ритуали, своє внутрішнє життя. Нам потрібен час, щоб багато до чого звикнути».
- Обговорити з дитиною, чим вона буде займатися, де гратиме, де може усамітнюватися. Батьки повинні розповісти дитині, як буде проходити їх день, куди дитина може виходити, а куди — ні. Розповісти їй про правила дотримання безпеки. Якщо це поселення, то необхідно позначити пункти, де вона може отримувати їжу, де знаходиться туалет.
- Важливо сказати дитині, що вона може чогось не знати і запитувати про нове. Потрібно розповісти дитині, де вона може отримувати необхідну інформацію.

2. Альтернативний дорослий або турботливий дорослий.

- Розповісти, до кого дитина може звернутися з різними питаннями. На батьків упала величезна кількість турбот, які займають багато часу і сил. Вони можуть іноді просто не мати фізичних можливостей відповісти на якісь питання дитини, обійняти дитину, посміхнутися їй, поговорити про її справи. Тому треба розповісти, до яких інших дорослих вона може звернутися. Якщо сім'я живе в поселенні, то такими альтернативними дорослими можуть бути сусіди, координатор, ресепшен. А якщо в сім'ї в родичів, то це можуть бути самі родичі, а також сусіди.
- Сказати дитині, що нормально задавати питання дорослому, який може відповісти. Можна сказати дитині: «Якщо у тебе є питання, якщо ти чогось потребуєш або про щось переживаєш, то

ти можеш поговорити про це зі мною, а якщо мене немає поруч, то завжди є дорослі, які також можуть тобі допомогти». Дитина повинна отримати доступ до різних стабільних об'єктів, якими є інші дорослі люди. Часто це можуть бути фахівці, наприклад психологи, арт-терапевти, соціальні працівники, волонтери.

3. Ритуали.

- Домашня рутинна – це кращий антистрес. Дуже важливо зберегти в новому місці ті повсякденні ритуали, які були в минулому житті. Потрібно максимально прагнути того, щоб створити звичайну домашню рутину, бо вона – найбільший антистрес.
- Знайомі домашні ритуали створюють безпеку. Коли в житті є знайомі стабільні речі – це для дитини створює відчуття безпеки. Якщо в сім'ї було прийнято щось робити кожен день, то необхідно продовжувати це робити.
- Добре робити те, що любили робити завжди. Якщо читали книгу на ніч, то обов'язково читати й зараз, якщо дивилися вранці якусь передачу або мультик, то продовжувати дивитися, якщо нагадували, що потрібно чистити зуби або робити уроки, то також нагадувати. Знайома діяльність поверне почуття компетентності і батькам, і дитині.

4. Перехідний об'єкт.

- Дитині складно пережити розставання з батьками. Батьки, наприклад, мама, не завжди може бути поруч з дитиною. А для дитини дуже складно в цей період пережити розставання. Вона не хоче відпускати маму, вередує, плаче. Це нормальна регресивна поведінка. В кризовій ситуації діти стають більш прилипливі (реакція чіпляння за стабільний об'єкт). Не треба дратуватися на часті питання і на капризи дитини. Так дитина намагається впоратися зі стресом і пережити важкі емоції.
- Можна дати дитині речі, які вона любить і які нагадують про батьків. Необхідно, щоб у дитини були її улюблені іграшки, книги, гаджети, ігри, її улюблені речі саме з попереднього життя, з її будинку, а не нові. Залишаючись із цими предметами, дитині легше зберігати емоційний зв'язок з батьками. Можна також залишати якісь особисті речі дитині, якщо вона просить. Це особливо важливо для дітей дошкільного віку.
- Пояснити дитині, як вона може зв'язатися з мамою: це може бути дзвінок по телефону або смс. Дитині важливо зберігати зв'язок, коли мами немає поруч.

5. Тілесний і візуальний контакт.

Батьки, обтяжені несподіваними турботами, часто не дивляться на своїх дітей, вони дивляться крізь них або мимо. Такий погляд не підтримує емоційний зв'язок з дитиною.

- Погляд батьків повинен бути зацікавленим. Дитині важливий прямий зацікавлений погляд. Необхідно знаходити час і сили, щоб дивитися в очі дитині, ніби заглядаючи в її душу, і отримувати відповідь на свій погляд. Такий контакт через погляд ніби каже: «Як ти? Як твої справи? Я поруч, я тебе розумію, тобі зараз важко і я готовий тобі допомогти».
- Готовність до тілесного контакту. Важливо також підтримувати тілесний контакт з дитиною: потримати її за плечі, погладити по голові, посадити на коліна.
- Відкритість і доступність. Батьківські обійми завжди повинні бути відкритими, щоб у будь-який момент дитина могла прийти, притулитися, обійняти.
- Близькість. Потрібно сказати дитині, що нормально хотіти бути ближчими один одному.

6. Турбота про фізичні потреби.

Дуже важливо, щоб дитина могла вільно задовольнити свої перші фізичні потреби: щоб вона завжди могла попити води, поїсти, коли захоче, при цьому отримати продукти, які легко засвоюються. Не треба боятися балувати дитину, навіть потурати якимось її слабкостям. Якщо вона любить млинці, то нехай їсть млинці, які можуть її порадувати.

Отже, і батьки, і діти, і всі люди, що оточують вимушених переселенців, повинні завжди пам'ятати, що біженці виявилися в ненормальній ситуації. У цей період життя вони проживають сильні руйнівні емоції: злість, страх, відчай. І тому їх реакція може виглядати як ненормальна. Батьки можуть зриватися, кричати, замикатися в собі або дратуватися на дитину. Крик і переживання – це нормальна реакція на ненормальну ситуацію. Щоб дитина не лякалася цього, треба, щоб мама говорила дитині, що вона переживає. Якщо мама буде говорити про свої складні почуття, то й у дитини буде можливість висловлювати свої різні емоційні стани: сльози, крик, сильний страх. У період життєвих потрясінь не потрібно боятися розмовляти з дитиною про різне, разом переживати різні почуття.

Той складний час, який випав на долю сімей-переселенців, можна використати для того, щоб стати ближче своїй дитині, допомогти їй пережити важкі обставини і мінімізувати травмуючі чинники.

ПСИХОЛОГІЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДІТЯМ ТА СІМ'ЯМ, ЯКІ ОПИНИЛИСЯ В СИТУАЦІЇ ВИМУШЕНОГО ПЕРЕСЕЛЕННЯ

Місце і кордони.

1. Батькам важливо позначити нове місце і його межі.
«Ми зараз не вдома, ми живемо в родичів (або в поселенні). Тут є свої правила проживання, свої ритуали, своє внутрішнє життя. Нам потрібен час, щоб багато до чого звикнути».
2. Обговорити з дитиною, чим вона буде займатися, де гратиме, де може усамітнюватися.
3. Важливо сказати дитині, що вона може чогось не знати і питати про нове.

Альтернативний дорослий або турботливий дорослий.

1. Розповісти, до кого дитина може звернутися з різними питаннями.
2. Хто може відповісти: «Де ви? Що робите? Коли повернетесь?»
3. Альтернативні дорослі: сусіди, родичі, психологи, соціальні працівники, вчителі.
4. «Нормально задавати питання дорослому, який може відповісти»

Ритуали

1. Домашня рутинна – це кращий антистрес.
2. Знайомі домашні ритуали створюють безпеку.
3. Продовжуйте улюблені справи: читайте казки на ніч, влаштовуйте чаювання і т.д.
4. «Добре пам'ятати і робити те, що ми любили завжди»

Перехідний об'єкт.

1. Дитині складно переживати розставання з батьками.
2. Улюблена іграшка, книга, гаджет можуть заспокоїти і відволікти дитину.
3. Пояснити, як дитина може з Вами зв'язатися: подзвонити, написати смс.
4. «Дитині важливо зберігати емоційний зв'язок, коли вас немає поруч».

Тілесний і візуальний контакт.

1. Зустрічайтеся очима з дитиною. Зацікавлений погляд батьків: «Ти як? Як твої справи?»
2. Більше обіймайте, беріть за руку, за плече, гладьте по голові.
3. Дайте зрозуміти дитині, що ви відкриті і доступні для неї.
4. «Нормально хотіти бути ближче один до одного. Дивитися в очі і обіймати».

Останнє:

«Говоріть про різне з дитиною, не бійтеся разом переживати різні почуття в період змін у вашому житті».²⁵

²⁵ Повний варіант відео-рекомендацій можна знайти на сайті: www.padar.info

5.3. Як зберегти емоційний зв'язок з дитиною: рекомендації для батьків

Зараз суспільство пильно дивиться на проблеми дітей, на сирітство, на емоційні стани дитини, комунікативний простір, здоров'я дітей. Ці питання дійсно займають центральне місце.

Діти зараз розвиваються дуже бурхливо, використовуючи сучасну техніку та засоби зв'язку. У розумінні і знайомстві із сучасними технічними засобами дитина на багато кроків попереду своїх батьків. Тому батькам важко зрозуміти і проконтролювати, чим живе їхня дитина. І тому такий сильний напад з боку батьків на будь-які комп'ютерні системи. Якщо раніше виховання будувалося на підтримці зв'язків з корінням і традиціями, установками, пов'язаними більше з минулим, то зараз фокус змінюється. Зараз дитина пов'язана з тенденцією майбутнього. І цей баланс минулого і майбутнього дуже складно утримувати. Діти намагаються встановити зв'язок не з маленькою сімейною системою, а зі світовою, і вони знаходяться в такому доступі. Вони отримують більше інформації і зіштовхуються з великими небезпеками. У сім'ї дитина в більш захищеній ситуації, а у світі завжди передбачаються різні зіткнення, і дитяча психіка може бути до цього не готова. І тоді батьки намагаються захистити дитину від впливу світової мережі.

Це часто пов'язано із почуттям самотності батьків. Їм здається, що вони ніби починають втрачати дитину, її увагу, її залежність від своїх рад, від тих знань, якими володіють батьки. Дитина може багато отримувати в іншій системі. Тривога і самотність, які накопичуються в батьків, призводять до страху втратити зв'язок з дитиною, утратити інтерес дитини до себе. Це породжує в сім'ях дуже багато напруги і проблем. Передпідлітковий і підлітковий вік проявляє ці складнощі, коли батьки намагаються заборонаю утримати дитину біля себе, бо їм страшно її втратити, і батьки не відчують, що можуть зберегти емоційний зв'язок.

Емоційний зв'язок закладається в перші 3 роки життя, особливо в перший рік життя. Не тоді, коли батьки діляться інформацією, а тоді, коли батьки здатні переживати з дитиною разом щось нове, що з'явилося в її житті, разом переживати розчарування, сприймати її страхи і розділяти їх з дитиною.

Діти дуже чутливі і вони дуже дбайливо ставляться до батьків. Від якоїсь сильної інформації вони інтуїтивно захищають батьків. Маленькі діти про свої складнощі з друзями в садку не завжди розповідають батькам. Вони можуть розповісти про це в грі або в якійсь безпечній атмосфері, і не для того, щоб про це спеціально повідомити, а просто, граючи, вони можуть відкритися, створюється така терапевтична атмосфера, у якій можуть проявитися різні емоції, як позитивні, так і негативні. Діти як «рятувальники», емоційно вони приєднуються до тих, хто чимось обмежений.

Якщо в сім'ї є такі зони напруги, про які батьки не можуть поговорити, дитина бере на себе цю ношу і стає носієм сімейних складнощів. У таких випадках дитина проживає не своє життя, йому складно слідувати своїм внутрішнім виборам, внутрішнім бажанням і потенціалам.

У наш час можна спостерігати дві тенденції – батьки ніби багато приділяють уваги індивідуальному розвитку дитини, створюють умови для розкриття потенціалу: гуртки, спорт, захоплення, різні форми навчання. Батьки намагаються дати багато вражень дитині. Усі ці можливості стосуються зони соціальної та інтелектуальної взаємодії. Батьки створюють для дитини світ можливостей. Але є зворотний бік такої активності – діти відрізняються від емоційних складнощів, конфліктів, які природним чином виникають у дитячих колективах. Їх день розписаний і завантажений, діти не мають вільного неструктурованого часу, і їх вибір обмежений. Ця зона для дитинства дуже важлива – зона самотності, зона «безділля», часу, коли дитина ніби нічого не робить, наприклад, сидить у куцах і спостерігає за комашками або бігає в парку і дивиться, як кружляють листочки. Таке проведення часу ніби нічого корисного не приносить – це можливість для дозрівання душі, тобто час для внутрішнього життя з питаннями: «Що я хочу? Який я?». Дитина набуває інтуїтивне знання про себе. Дитину ніколи не лякає, що вона в якийсь момент не налаштована спілкуватися з дітьми або що вона не лідер у компанії, а їй просто цікаво бути «разом». Дітям легко приймати себе такими, якими вони є, свою «інакшість», і інші діти всередині з цим погоджуються. Надбудови «не товариський», «сором'язливий», «невпевнений» з'являються більше з оцінок дорослих. Діти завжди можуть по-справжньому цінувати моменти тиші, спокою, самотності. Тому для сучасних батьків це корисне знання про істинне життя душі дитини, де дуже важливо часом не структурувати, не організувати, а просто грати з дитиною. Таким чином дитина сама вибудовує власну структуру.

Є дуже турботливі батьки. Іноді турбота батьків буває задушлива. Діти в майбутньому стикаються з наслідками такої «турботи», їм дуже складно потрапляти в хаосний стан, де вони зустрічаються з безліччю бажань чи виявляють, що своїх бажань немає. Часто виникає складність доводити почате до кінця, прикладати зусилля, чимось бути захопленим по-справжньому або ні від чого не отримувати задоволення. Іноді їх влаштовує тільки висока результативність, бажання бути першими завжди. Дуже важливо в дитинстві пережити досвід невдачі, досвід відкидання або неухвалення, досвід, що я не перший, і знаходити свій спосіб справлятися з цими фрустраціями.

У цьому зв'язку можна згадати Е. Берна і його концепцію «Життєвий сценарій». Він каже, що в дитинстві формується три життєвих сценарії: переможець, переможений і буденний сценарій.

Відмінність сценарію «Переможець» від «Переможеного» полягає в

тому, що Переможець завжди знає, що робити з невдачею, переможений ніколи не знає, що з нею робити. Він орієнтований тільки на перемогу, ніколи не знає, що робити з поразкою і навіть на вершині він відчуває розчарування, незадоволеність або поразку. У дитинстві дитина намагається визначити цей баланс і сенс, у чому перемога чи невдача, і як до цього ставитися. Пошук свого шляху частково пов'язаний з почуттями обмеження, розгубленості, безвиході, як і з придбанням впевненості, самопідтримкою, стійкістю.

Уже з семирічного віку (з 7 до 11 років) діти думають як про світоустрій своєї душі, так і про устрій всесвіту. Ці питання дуже важливі, можна спостерігати, як вони виникають з нізвідки, і дитина про це мислить. Діти часто готові питати і замислюватися над складними речами, перипетіями відносин, емоційними переживаннями, до чого не завжди готові дорослі. Здатність дорослого бути поруч у цих знаннях набагато більше збагачує дитину, ніж організовані для неї зовнішні заходи. Ось це і є емоційний зв'язок, коли дитина може довірити свої почуття, таємниці, потаємні думки.

Зараз основне питання батьків: як утримувати рівновагу між тривогою за дитину, бажанням уберегти, дати їй усе найкраще і можливість йти своїм шляхом, отримувати свій досвід. Коли порушений цей баланс, діти і батьки потребують психологічної допомоги.

У середині кабінету дитячого психолога створюється неструктурована захищена і вільна атмосфера, яка дає можливість дитині відчутти і відновити здатність до розвитку. В аналітичній ситуації дитина може переживати почуття «я є», «я можу мислити», може приміряти різні почуття до світу, до батьків, до мами, «я можу бути різним». Системна сімейна психологія визначає сім'ю як систему. Якщо якась її частина починає свої зміни з потенціалом росту й розвитку, то вся сімейна система починає підпорядковуватися трансформації. Цим і корисна психологічна підтримка.

Дуже важливо не втрачати зв'язок зі своїми істинними бажаннями, задаватися питанням, чого я хочу для себе, а не тільки для своєї дитини. Невтілені надії і мрії — це власний шлях уперед, а не ноша наших дітей. Якщо у внутрішньому житті батька є місце своєму розвитку, своєму потенціалу, це дасть досвід дбайливого ставлення та поваги до внутрішнього життя Дитини».

5.4. Методичні рекомендації з надання психологічної допомоги дітям, які постраждали внаслідок військового конфлікту, у загальноосвітніх школах

Робота психологів з дітьми-вимушеними переселенцями полягає в наданні допомоги учням в адаптації до нових умов і повинна бути побудована з урахуванням складності ситуації, у якій опинилися сім'ї переселенців.

Можливі психолого-педагогічні проблеми, характерні для дітей переселенців віком від 7 до 12 років: труднощі в навчанні, засвоєнні окремих предметів; невротичні реакції, фобії, порушення сну і апетиту, як наслідок перенесеного травматичного шоку; порушення поведінки; низький рівень загальної соціальної та психологічної адаптації,

У дітей віком від 13 до 16 років можливі низька соціальна активність, недостатня соціально-психологічна адаптація, складності в міжособистісних контактах, невротичні та неврозоподібні реакції.

Психологічне обстеження дітей – вимушених переселенців є важливим етапом надання психологічної допомоги дітям.

Психологічне обстеження дітей усіх вікових груп повинно включати визначення характеристик емоційної сфери, особливості якої є одним з основних показників психологічного стану дитини. За проявами емоцій можна судити про глибину, інтенсивність переживань. Найчастіше в дітей виникають емоції страху, гніву та образи. З даними емоціями самостійно впоратися досить складно, особливо дитині, оскільки вона не здатна до глибокої рефлексії свого актуального стану. Це ускладнює можливість внутрішнього опрацювання емоційних станів. Однак ці емоції за своїм характером є руйнівними для дитини, тому, залишити вільними їх прояви небезпечно для її здоров'я.

При роботі з указаними емоціями слід мати на увазі ряд особливостей їх прояву. З одного боку, постраждалі діти дуже сильно замикаються на своїх переживаннях і суб'єктивно не бажають ні з ким спілкуватися. Але з іншого боку, є катастрофічна об'єктивна необхідність у спілкуванні з іншими, із значущими людьми, а також з такими ж, як і вони. У випадку, якщо емоції лишаються не відпрацьованими, вони закріплюються як єдино вірні для контактування з іншими. Тому саме ці емоції можуть стати провідними в спілкуванні дітей переселенців з іншими.

У роботі з дітьми-переселенцями необхідно проводити роботу, спрямовану на подолання травматичного досвіду, наслідків травматичної події, комунікативних бар'єрів, ізоляції, яка виникла в ході "капсулювання" травматичного досвіду, формування навичок толерантного спілкування, адекватного психологічного контакту, безконфліктної поведінки, навичок саморегуляції.

Вимушені переселенці, які пережили психічну травму, знаходяться в постійному напруженні, у них можуть виникати проблеми з розслабленням.

У зв'язку з цим найважливіше місце в наданні їм допомоги займають методи релаксації (від лат. *Relaxatio* – зменшення напруги). Вони спрямовані на створення умов для вироблення навичок довільної саморегуляції фізіологічних і психічних функцій. Найбільш відомі способи релаксації – це метод нервово-м'язового розслаблення (прогресивна м'язова релаксація) і аутогенне тренування.

Нервово-м'язова релаксація складається із серії простих вправ, кожна з яких полягає в чергуванні сильної напруги і наступного швидкого ослаблення відповідної групи м'язів. У результаті цих вправ виникає ефект зняття напруги в кожній задіяній групі м'язів, що супроводжується виникненням тепла та важкості і сприяє усуненню негативних емоцій.

Оволодіння розслабленням за допомогою методу нервово-м'язової релаксації підвищує можливість дитини до саморегуляції психічних станів, сприяє формуванню внутрішніх засобів контролю та управління протіканням психічних функцій, а також створює передумови для освоєння інших, більш складних прийомів психічної регуляції.

Методика аутогенного тренування заснована на використанні прийомів самонавіювання. Вона спрямована на відновлення гомеостазу, порушеного в результаті стресового впливу. Виділяються нижчий і вищий шаблі аутогенного тренування. На нижчому відбувається навчання релаксації за допомогою вправ, спрямованих на виклик тепла, важкості, управління серцевим і дихальним ритмом. Вища шабель орієнтована на створення трансових станів різного рівня. Принциповий механізм ауто-тренінгу – формування стійких зв'язків між «самонаказами» і виникненням певних станів у різних психофізіологічних системах.

АРТ-ТЕРАПІЯ. Арт-терапія – метод, заснований на використанні художньої творчості в цілях психокорекції та особистісного розвитку. Арт-терапія використовує рух, танці, малювання, музику. У ній органічно поєднуються вербальні та невербальні способи спілкування. Мета арт-терапії – посилення внутрішнього усвідомлення, здатності до самовираження, креативності, а також збільшення життєвої енергії всього організму. Цей цілісний підхід включає невербальні форми вираження як істотну частину спілкування, що дуже важливо для тих, хто пережив психічну травму. Потаємні почуття і сумніви, страхи і надії, конфлікти і очікування знаходять своє вираження в художніх образах. У ситуації, коли дитині важко описати свій стан словами, арт-терапія допомагає їй розкритися, заявити про себе, що дуже ефективно при терапії травми. Крім того, художня творчість дозволяє отримати прямий вихід на несвідомі процеси і допомагає проводити глибинну діагностику стану психіки.

Самовираження через мистецтво часто дає простір для нової рефлексії та асоціацій, що розвиває здатність до подолання травми. Паралельно з роботою над матеріалом свідомості, в арт-терапії йде робота з первинними неусвідомлюваними процесами.

Переваги арт-терапії роблять її одним з найбільш успішних методів у психологічній роботі з дітьми, які пережили травмуючі події.

Психологічний стрес, викликаний вимушеним переселенням, часто пригнічує творчі здібності дітей. Арт-терапія дозволяє знову надихнути дитину на створення художніх творів, стимулює і розвиває її творчу активність, допомагає зняти стрес, визначитися з минулим і сьогоденням, підвищити самооцінку.

Для безпосередньої участі в творчому процесі дитині не потрібні спеціальні навички або здібності, кожна може виразити себе, свої переживання і свій стан в малюнку, русі, звуці. Арт-терапія не має обмежень та протипоказів.

Довела ефективність групова робота, оскільки спілкування в середовищі однолітків стимулює більшу творчу активність, створює атмосферу психологічної безпеки, полегшує контакт з психологом. Відмінності групової арт-терапевтичної роботи від індивідуальної, полягають в тому, що вона передбачає особливу демократичну атмосферу, пов'язану з рівністю прав і відповідальності учасників групи, менший ступінь їхньої залежності від арт-терапевта; у багатьох випадках вимагає певних комунікативних навичок і здатності адаптуватися до групових норм.

Однією із важливих переваг групової арт-терапії є можливість невербального спілкування, що полегшує налагодження міжособистісних контактів. При адекватній організації групи індивідуальний малюнок утрачає егоцентричну спрямованість і стає формою комунікації, стимулюючої процесу адаптації.

Арт-терапія сприяє процесу відреагування. У процесі роботи можна помітити, як емоція, пов'язана, наприклад, із страхом, через створення низки «страшних» малюнків слабшає і емоційний стан дитини змінює свою спрямованість. Однак відреагування досягає своєї мети тільки за адекватної роботи процесу уяви. Іноді замість катартичного ефекту в дитини виникає аутоstimуляція, і процес малювання «проблемної області» не тільки не знижує напруги, а, навпаки, веде до виникнення нових негативних переживань. Дитина «заціклюється» на певних сюжетах, формах, поєднанні фарб. Завдання психолога в цьому випадку – допомогти дитині подолати рамки аутоstimуляції, спонукати дитину до творчої зміни малюнка.

У роботі з дітьми-переселенцями використовуються також методи біхевіоріальної та когнітивної терапії. Після встановлення контакту та збору інформації дитину навчають технікам опанування, використовують релаксацію, задіють уяву, ігри з ляльками, малювання тощо. Можна

використовувати метод систематичної десенсибілізації, окорухової десенсибілізації для пропрацювання травматичної події.

Варіантом систематичної десенсибілізації при роботі з дітьми є метод емотивної уяви. Задіюється уява дитини, що дозволяє їй легко отожднювати себе з улюбленими героями та програвати ситуації, у яких вони беруть участь. При цьому психолог спрямовує гру таким чином, що дитина в ролі героя поступово опиняється в ситуаціях, які викликають тривогу та страх.

Методика емотивного уявлення включає чотири стадії: 1) складання ієрархії об'єктів та ситуацій, які викликають тривогу та страх, 2) пошук та виявлення улюбленого героя (героїв), з якими дитина легко себе ідентифікує, прояснення фабули ігрової дії, 3) початок рольової гри, коли дитину просять із зачиненими очима уявити ситуацію, яка є наближеною до повсякденного життя, та поступового введення в неї улюбленого героя, 4) власне десенсибілізація, коли після залучення дитини в гру в дію вводиться перша ситуація з ієрархії; якщо в дитини не виникає страху, переходять до наступних ситуацій.

Застосовується також метод окорухової десенсибілізації і опрацювання травматичної події. Спочатку дитина називає емоції, пов'язані з подією, потім – фізичні симптоми та відчуття в тілі, що виникають при спогаді про подію, описує, що вона думає про себе у зв'язку з подією. У процесі роботи дитина стежить очима за рухом пальця терапевта, одночасно проводить візуалізацію події.

У результаті застосування техніки окорухової десенсибілізації при роботі з дітьми, які пережили психічну травму, спостерігається поліпшення пам'яті, зміна ставлення до події, переформування спогадів про неї, зміна поведінки.

Часто застосовуються методи групової терапії, у якій є ефективними техніки завершення речення, придумування розповіді, рольові ігри, «гра в почуття», гра в рішення проблем.

У роботі з дітьми-вимушеними переселенцями використовуються також тренінги толерантності, індивідуальна та групова робота з подолання страхів; психологічне консультування та сімейна терапія.

Важливим терапевтичним фактором для дітей-вимушених переселенців, які пережили відрив від коренів, втрату звичного світу і знаходяться в ситуації невизначеного сьогодення і ще більш невизначеного майбутнього, є створення стабільних міжособистісних взаємин, тому найбільш ефективною виявляється саме тривала і регулярна робота психолога.

5.5. Стратегія адаптації і реабілітації дітей вимушених переселенців через формування шкільного фасилітуючого середовища методом психологічної просвіти

Очікувані результати: підвищення здатності всіх учасників навчально-виховного процесу справлятися з фрустраціями сьогодення, розвиток розуміння психологічних станів і потреб дітей і батьків — вимушених переселенців, розвиток здатності надавати психологічну підтримку тим, хто її найбільш потребує.

Теоретичне підґрунтя. Одним з основних впливів перенесеної (і тієї, що переноситься зараз) фрустрації на психіку людини є руйнування процесів менталізації, тобто здатності розуміти свої почуття, переживання, а також почуття і переживання іншої людини. У результаті випробувань, які випали на долю сімей вимушених переселенців, як з дорослими, так і, у більшій мірі, з дітьми можуть відбуватися абсолютно неочікувані і незвичні речі: зниження ефективності когнітивних процесів, комунікативних навичок, особистісний регрес на більш інфантильний рівень функціонування, зниження здатності розуміти те, що відбувається з собою та іншими, тощо. Крім того, можливими є наступні варіанти реакцій: рівняння внутрішнього і зовнішнього (наприклад, коли спогади можуть переживатися як реальність), відокремлення від реальності (заглиблення в себе, відгородження від зовнішнього світу), довіра тільки до того, що бачить (слів недостатньо, безпеку відчуває тільки при фізичній упевненості), надзвичайна прив'язаність (прилипання) до дорослого, виснаженість (виснажливість), повернення до інфантильних довербальних засобів спілкування (проекція в інших самовідчуття, наприклад, жертви або низької самооцінки, або ідентифікація з агресором), екстерналізація почуттів у вигляді агресивних проявів, розщеплення, нездатність приймати допомогу від оточуючих тощо. Ситуація, у яку потрапило багато дітей вимушених переселенців, ускладнюється ще й тим, що багато хто з них не може змиритися зі змінами, що з ними відбуваються, є розгубленими, втратили розуміння зони свого подальшого розвитку та життя в цілому, усіма силами намагаються поводитися, як і раніше. Той факт, що використовуючи старі, перевірені паттерни поведінки, вони не досягають того, що їм удавалося раніше, завдає повторної фрустрації. З іншого боку, батьки, стикаючись із зниженням продуктивності дітей, також відчувають пригнічення та розгубленість, через що не тільки не підтримують дітей, але фруструють їх ще більше.

Відновлення в дитини здатності до менталізації відбувається декількома шляхами:

1. Наявність близької людини (об'єкта прив'язаності), яка є емоційно стабільною, доступною і здатною забезпечити дитині відчуття безпеки й допомогти їй відновити (розвинути) здатність менталізувати.

2. Наявність стабільного, емоційно підтримуючого середовища, яке також забезпечує дитині відчуття безпеки й допомагає відновити (розвинути) здатність менталізувати.

Актуальна ситуація в країні зачепила і продовжує впливати на всіх наших співгромадян. Адже все оточення дитини знаходиться у більш-менш фрустрованому стані і має знижені можливості надавати їй відповідну підтримку. Кількість фахівців, які зараз працюють з дітьми вимушених переселенців, також не є достатньою для надання допомоги всім, хто її потребує. До того ж вони, на жаль, так само підпадають під фруструючу дію процесів, що відбуваються в країні. Крім того, не всі діти вимушених переселенців потребують нагального глибокого психологічного втручання, але прагнуть отримати допомогу в тому, щоб справитися з життєвою ситуацією, що склалася. Тому пропонується досить простий, екологічний метод психологічної просвіти, який на сьогодні добре себе зарекомендував в роботі з родинами вимушених переселенців і шкільного середовища, яке має їх інтегрувати, адаптувати і реабілітувати.

Метод психологічної просвіти широко застосовується з метою зниження посттравматичного стресового розладу, викликаного насиллям депресії, при проживанні інтенсивної фрустрації тощо.

В основу методу покладено наступний підхід: забезпечення інформацією людини разом із допомогою зрозуміти, що з нею відбувається, дозволяє знизити тривогу, диференціювати та назвати переживання в душі у неї та інших (тобто менталізувати) й перейти від звичної ролі пасивного сприйняття того, що відбувається, до активної позиції.

Суб'єктами психологічної просвітницької діяльності є всі учасники навчально-виховного процесу: самі діти, їх батьки, учителі, класні керівники (куратори, тьютори), соціальні педагоги, члени адміністрації. Такий вибір суб'єктів психологічної роботи дозволяє активізувати найбільш «менталізуючих» членів шкільного середовища, які, у свою чергу, допомагають створити підтримуюче середовище для тих, хто знаходиться в більш ураженому стані.

Процес психологічної просвіти полягає не тільки і не стільки в наданні теоретичних відомостей, скільки в навчанні навичкам менталізувати, як явно (вербально), так і неявно (інтуїтивно). Цей процес базується на:

- інформації про актуальний психоемоційний стан дітей, що прибули до школи із зони АТО, отриманої шляхом психодіагностики;
- інформації про можливі реакції дитячої психіки на фруструючу ситуацію, яку вони пережили;
- результатах спостереження за поведінкою дітей, їх навчанням, комунікацією з однолітками і дорослими (учителями, кураторами, адміністрацією та інш.);
- результатах спостереження за поведінкою дітей їх батьків;

- результатах оцінки психологічного стану батьків (за спостереженнями психолога, зроблених під час консультацій, та педагогів і членів адміністрації при вирішенні певних, пов'язаних з навчально-виховним процесом питань) відносно їх здатності надавати дитині адекватну психологічну підтримку тощо.

Ця інформація використовується при проведенні консультацій з батьками, самими дітьми, учителями, кураторами, адміністрацією. Також вона слугує базою при проведенні просвітницько-роз'яснювальних семінарів з учителями, батьківськими колективами. Звичайно, при цьому зберігається конфіденційність відомостей стосовно конкретних дітей.

Ефективною формою роботи є психолого-педагогічні консиліуми, де розглядаються особливості кожної дитини індивідуально. При цьому важливо знаходити компроміс, уникаючи ситуацій оприлюднення конфіденційної інформації про кожного з учнів. Увага, швидше, зосереджується на наданні рекомендацій педагогічному колективу щодо вироблення коригуючої та розвивальної стратегії роботи з дитиною.

Проте інформування хоч і допомагає зрозуміти, що відбувається з дитиною як їй самій, так і оточуючим, є тільки однією складовою розвитку процесу менталізації. Звичайно, коли вчитель або класний керівник ураховують емоційний стан дитини, є обізнаними, які захисні або компенсаторні механізми вона використовує, їм легше її підтримати або хоча б уникати зайвого додаткового фрустрування. Але значно більш важливим є розвиток інтуїтивних механізмів реагування. Це відбувається і в ході консультацій з психологом, а також для цього можуть бути використані такі форми, як семінари-практикуми, спрямовані більше на розвиток окремих навичок. Потім такі форми роботи можуть, у свою чергу, проводитися педагогами в класах.

Для розвитку навичок менталізації можуть застосовуватись такі вправи:

«Розповідання історій»

Дітям або дорослим пропонується, наприклад, якесь зображення, яке можна тлумачити неоднозначно. Їх просять описати те, що зображено, використовуючи, у першу чергу, опис можливих думок, емоцій і переживань персонажів. Потім їм пропонують поділитися своїм баченням ситуації. Аналіз акцентується на тому, що різні люди бачать ситуацію по-різному. Після цього відбувається обговорення, метою якого є визначення багаторівневості нашого ментального функціонування і того, щоб зрозуміти іншого, варто більше задавати питання, слухати та спостерігати, ніж формувати свої власні чіткі визначення або припущення.

«Знаходження метафори»

Ця вправа проводиться у два етапи. На першому членам групи (або класу) пропонується придумати метафору для певних емоційних станів (кожний обирає такий стан самостійно або завдання дається психологом чи педагогом). На другому етапі кожний з учасників представляє свою метафору, яка може мати самий різний вигляд (малюнок, висловлювання тощо). Решта членів групи намагаються зрозуміти, який стан, почуття або емоцію передає ця метафора. Після цього відбувається обговорення того, наскільки вдало були обрані метафори з точки зору передачі за їх допомогою емоційного стану. Важливо під час обговорення продемонструвати, як різні люди вкладають в один і той же образ різний смисл, роблячи на нього проєкції власних переживань.

«Завітай до мості душі»

Ця вправа проводиться у два етапи. На першому учасникам пропонується написати про себе, використовуючи тільки формальні речі (коли народився, стать, освіта, чи одружений, наявність домашніх тварин тощо). Потім їм пропонується ще раз написати про себе, не використовуючи жодної формальної речі, яка була використана на першому етапі. При обговоренні акцент робиться на тому, наскільки легко або важко було виконати першу або другу частину завдання. Група обговорює, який з описів більше дає розуміння іншого. Важливо також обговорити всі відкриття, що були зроблені під час виконання вправи.

«Тільки факти»

Учасників просять згадати невеличку, але емоційно значущу для них пригоду і описати її, дотримуючись тільки фактів, уникаючи прояснення своїх емоційних реакцій, роздумів або переживань. Після цього кожен з учасників читає вголос, що в нього вийшло. Інші намагаються визначити, що відчували всі учасники події, якими були їх цілі, чому вони вели себе тим чи іншим чином. Та людина, яка представляє розповідь, погоджується або ні з припущеннями інших. При обговоренні також робиться акцент на тому, як по-різному ми сприймаємо одну й ту ж саму подію.

«Подивись у майбутнє»

Ця вправа є варіантом та продовженням попередньої. Учасників просять написати тільки факти щодо взаємодії з кимось, яка відбудеться найближчим часом. Інші намагаються визначити, які емоційні стани будуть у всіх учасників взаємодії, якими можуть бути наслідки комунікації для всіх її учасників, як будуть далі розвиватися події.

«Програвання ролей»

Після опису якоїсь ситуації, наприклад взаємодії між учнем і вчителем, або вчителем і батьками учня, людині пропонують помінятися ролями з іншим учасником описаної взаємодії і визначити ситуації з її боку.

Підводячи підсумки, слід зазначити, що ситуація сьогодення вимагає від освітянського простору переосмислення та переналаштування. Інтегруючи дітей вимушених переселенців, школа має набути ознак фасілітуючого (підтримуючого) простору для їхньої подальшої адаптації та реабілітації. Крім того, особливої уваги потребують дитячі та шкільні колективи, які мають сприяти адаптації дітей, що прибувають.

Література до розділу

1. Діагностика, терапія та профілактика медико-психологічних наслідків бойових дій в сучасних умовах: методичні рекомендації / уклад.: Волошин П.В., Марута Н.О., Шестопалова Л.Ф. та ін. — Харків, 2014. — 80 с.
2. Никольская И.М. Психологическая защита у детей / И.М. Никольская, Р.М. Грановская. — СПб.: Речь, — 2000. — 507 с.
3. Посттравматичні стресові розлади: діагностика, лікування, реабілітація: методичні рекомендації / уклад.: Волошин П.В., Шестопалова Л.Ф., Підкоритов В.С. та ін. — Харків, 2002. — 47 с.
4. Психосоциальная помощь жертвам войны: беженкам и членам их семей / Либби Тата Арсел, Вера Фолнегович-Шмалц, Драгица Козарич-Ковачич, Анна Марушич. — К.: Изд-во «Сфера», 1998. — 163 с.
5. Психологическая помощь мигрантам: травма, смена культуры, кризис идентичности / Под ред. Г.У. Солдатовой. — М.: Смысл, 2002. 479 с.
6. Розлади адаптації: діагностика, лікування, реабілітація: методичні рекомендації / уклад.: Волошин П.В., Марута Н.О., Шестопалова Л.Ф. та ін. — Харків, 2009. — 32 с.
7. Тарабрина Н.В. Практикум по психологи посттравматического стресса / Н.В. Тарабрина. — СПб: Питер, 2001. — 272 с.
8. Шестопалова Л.Ф. Посттравматичні стресові розлади у осіб, що пережили екстремальні події: соціально-психологічні фактори формування та профілактика / Л.Ф. Шестопалова // Постчорнобильський соціум: 20 років по аварії. Чорнобиль і соціум. —

ДОДАТКИ

Додаток 1

Довідка про Український науково-методичний центр практичної психології і соціальної роботи НАПН України

Центр було створено в липні 1998 року Міністерством освіти України спільно з Академією педагогічних наук України (спільний наказ від 07.07.1998 р. № 254/24) як наукову установу Академії педагогічних наук України і як головну організацію психологічної служби системи освіти України.

Зі створенням Центру діяльність з розвитку мережі і науково-методичного забезпечення психологічної служби стала більш системною та динамічною. Почали створюватись обласні, районні (міські) центри практичної психології і соціальної роботи, більш інтенсивно вводилися посади практичних психологів і соціальних педагогів у закладах освіти різних типів.

На сьогодні вся без винятку робота Центру фінансується з бюджету Національної академії педагогічних наук України. Фінансування здійснюється за виконання двох НДР: «Наукові та організаційно-методичні засади вдосконалення діяльності психологічної служби і психолого-медико-педагогічних консультацій системи освіти» (№ держреєстрації 0114U0004-14) та «Науково-методичні засади збереження здоров'я учнів в діяльності психологічної служби і психолого-медико-педагогічних консультацій системи освіти» (№ держреєстрації 0114U000413) Термін виконання тем – 2014–2016 рр.

Науково-методичне керівництво діяльністю психологічної служби системи освіти та системою психолого-медико-педагогічних консультацій здійснюється на основі **спільного наказу МОН і НАПН від 20.03.2012 р. № 316/33** «Про приведення діяльності Українського НМЦ практичної психології і соціальної роботи у відповідність до діючих нормативно-правових документів» і **де-юре Міністерством не фінансується.**

Центр бере активну участь у виконанні ряду державних, національних і міжнародних програм. Найбільші масштаби реалізації в навчальних закладах освіти мають: Загальнонаціональна програма «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2016 року; Державна соціальна програма «Молодь України» на 2009–2015 роки; Державна цільова соціальна програма протидії торгівлі людьми на період до 2015 року; Державна програма невідкладних заходів з протидії злочинності на 2014–2016 роки; Програма МОН України/ПРООН/

ЮНЕЙДС «Сприяння просвітницькій роботі «рівний-рівному» серед молоді України щодо здорового способу життя» та ін. Питання формування здорового способу життя, відповідального ставлення за власний вибір, профілактики негативних явищ в учнівському середовищі залишаються пріоритетними в діяльності спеціалістів психологічної служби.

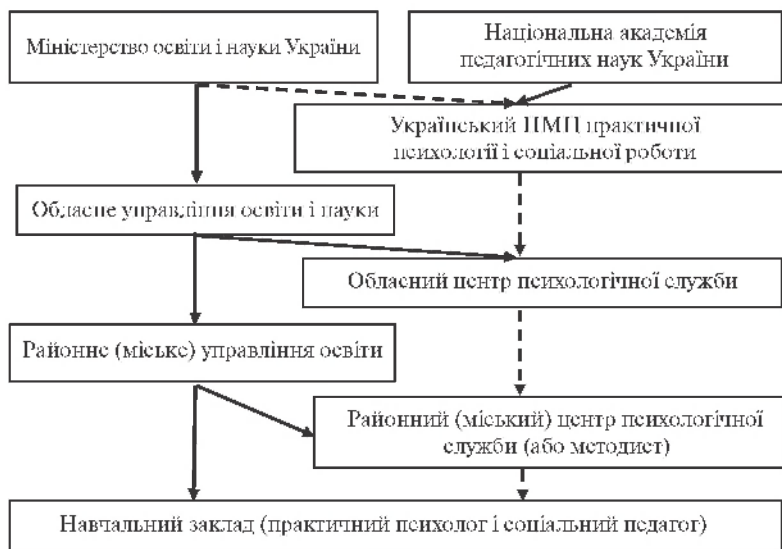
З 2010 року на базі навчальних закладів системи освіти України впроваджується інформаційно-освітня протиалкогольна програма для дітей та їхніх батьків «Сімейна розмова». У реалізації програми в цьому навчальному році брали участь близько 2000 педагогічних працівників та 35 000 учнів 7–8 класів з 10 областей та м. Києва.

Довідка

Психологічна служба системи освіти України

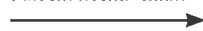
Діяльність психологічної служби системи освіти здійснюється відповідно до статей 21 і 22 Закону України «Про освіту» та Положення про психологічну службу системи освіти України, яке затверджене наказом Міністерства освіти і науки України від 02.07.2009 № 616, зареєстрованим в Міністерстві юстиції України 23.07.2009 за № 687/16703.

Загальну структуру управління психологічною службою системи освіти відображено на малюнку 1.



Мал. 1. Загальна структура управління психологічною службою системи освіти України

Умовні позначення:



адміністративне підпорядкування;



методичне підпорядкування.

Головною науково-методичною організацією психологічної служби є Український науково-методичний центр практичної психології і соціальної роботи НАПН України, який діє на підставі спільного наказу МОН і НАПН від 20.03.2012 р. № 316/33 «Про приведення діяльності Українського НМЦ практичної психології і соціальної роботи у відповідність до діючих нормативно-правових документів».

На кінець 2014–2015 навчального року кількість спеціалістів психологічної служби становила **22 705 працівників**, що становить 54,48% від їх нормативної потреби. Із загальної кількості фахівців – **14 832 практичні психологи** (57,89%) та **7047 соціальні педагоги** – 46,19%.

У порівнянні з минулим періодом кількість фахівців скоротилась на 1606 працівників. Найбільше скорочення спостерігається в Донецькій (на 1077 фахівців) та Луганській (на 742 фахівця) областях. Значне скорочення відбулось і у Харківській (59), Одеській (21) та в Тернопільській (4) областях.

Водночас кількість фахівців психологічної служби в регіонах (без урахування АР Крим, м. Севастополь, Донецької та Луганської областей) збільшилась на 206 осіб. Зокрема, на Львівщини та Івано-Франківщині – зростання на 45 фахівців у кожній області, Закарпатті – на 33 фахівця, а також в Житомирській та Чернівецькій областях на 30 фахівців відповідно.

Найкраща ситуація щодо забезпечення в цілому фахівцями (практичні психологи та соціальні педагоги) у м. Києві (81,02%), Івано-Франківській (73,69%), Київській (66,79%), Сумській (66,3%) та Чернівецькій (65,92%) областях.

Найнижчі показники у Тернопільській (36,56%), Житомирській (42,47%), Миколаївській (43,68%) і Вінницькій (45,31%) областях.

Серед навчальних закладів найкраще забезпечені практичними психологами спеціальні школи-інтернати – 97,88%, загальноосвітні навчальні заклади нового типу – 92,32%, та загальноосвітні навчальні заклади – 77,97%.

Дошкільні навчальні заклади загального типу, які розташовані в містах, забезпечені психологами на 68,95%, а загального типу, які знаходяться в сільській місцевості на 12,12%.

ВНЗ I–II рівнів акредитації забезпечені на 39,65% практичними психологами.

Лише на 19,21% забезпечені психологами позашкільні навчальні заклади. Із них на 20,45% міські і на 13,75%, які знаходяться в сільській місцевості.

Середній відсоток забезпеченості навчальних закладів соціальними педагогами по Україні становить 46,19%.

Серед типів навчальних закладів найкращий показник мають спеціальні школи-інтернати – 68,34. Загальноосвітні навчальні заклади, які

знаходяться в місті забезпечені на 65,55%, а сільські – на 36,99%, ПТНЗ – на 54,35% міські та на 35,00% сільські.

Найгірший стан справ із забезпечення соціальними педагогами в вищих навчальних закладах I–II рівнів акредитації: міські забезпечені на 9,92%, а ті що знаходяться в сільській місцевості на 5,00%.

Керуючись запитом Міністерства освіти і науки України та Поданням Генеральної прокуратури України від 19.05 2014 № 08/2/1-92 «Про усунення порушень прав дітей на освіту» Українським НМЦ практичної психології і соціальної роботи було зібрано інформацію з регіонів України про відсутність фахівців психологічної служби в закладах освіти тривалий час (понад 10 років). Відповідно до проведеного аналізу поданих матеріалів **основними причинами відсутності у навчальних закладах фахівців психологічної служби**, на які вказують керівники психологічної служби, є: обмеженість місцевого бюджету, недостатність фінансування, недостатність кошторисних призначень, та мають місце випадки, коли кількість дітей у навчальних закладах не відповідає нормативам чисельності практичних психологів та соціальних педагогів, затверджених відповідними нормативно-правовими документами Міністерства освіти і науки України.

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ

Анексія – (лат *Annexio* – приєднання) – це насильницьке приєднання державою всієї або частини території іншої держави в односторонньому порядку. За міжнародним правом анексія – один з видів агресії і спричиняє міжнародно-правову відповідальність.

Антитерористична операція (АТО) – комплекс скоординованих спеціальних заходів, спрямованих на попередження, запобігання та припинення терористичної діяльності, звільнення заручників, забезпечення безпеки населення, знешкодження терористів, мінімізацію наслідків терористичної діяльності (Закон України про боротьбу з тероризмом).

Біженець – особа, яка не є громадянином України і внаслідок обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за ознаками раси, віросповідання, національності, громадянства (підданства), належності до певної соціальної групи або політичних переконань перебуває за межами країни своєї громадянської належності та не може користуватися захистом цієї країни або не бажає користуватися цим захистом внаслідок таких побоювань, або, не маючи громадянства (підданства) і перебуваючи за межами країни свого попереднього постійного проживання, не може чи не бажає повернутися до неї внаслідок зазначених побоювань» (Закон України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту»).

Бойові дії – дії військ, авіації, флоту з метою знищення живої сили, бойової техніки і військових споруд противника, оволодіння територією, яку він займав, надання протидії наступу противника, відбиття його ударів й утримання займаної своїми військами території.

Війна – це збройна боротьба двох і більше держав, це характеризується формальним актом її оголошення.

Військовий конфлікт – украй гостра форма вирішення протиріч між державами, що характеризується двостороннім застосуванням воєнної сили.

Військова агресія – поняття міжнародного права, яке означає неправне, пряме чи опосередковане, застосування збройної сили однією державою проти суверенітету, територіальної цілісності чи політичної незалежності іншої держави.

Внутрішньо переміщені особи (ВПО) – 1. особи або групи осіб, які були змушені покинути або залишити свої будинки чи місця звичайного проживання, зокрема, в результаті або задля уникнення наслідків збройного конфлікту, повсюдних проявів насильства, порушень прав людини, стихійних або викликаних діяльністю людини лих, і які не перетинали визнаних міжнародною спільнотою державних кордонів (Керівних принципів ООН з питання про переміщення осіб всередині країни); 2. громадяни України, які постійно проживають на території України, яких

змусили або які самостійно покинули своє місце проживання, у результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, масових порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру (Закон України від 22.11.2014 № 4490а-1 «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб»).

Збройний конфлікт – це збройна боротьба між державами (міжнародний), або між державою та антиурядовими військовими формуваннями (неміжнародний).

Перша психологічна допомога (далі – ППД) – це сукупність заходів загальнолюдської підтримки та практичної допомоги ближнім, які відчують страждання і потребу.

Окупація (від лат. *occupatio* – захоплення) – зайняття збройними силами однієї держави частини або всієї території іншої держави без отримання суверенних прав на неї.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРІВ

Андреєнкова В.Л.	директор департаменту профілактики, освіти і медіації Центру «Ла Страда-Україна»
Бандурка І.О.	кандидат юридичних наук, доцент, Харківський національний університет внутрішніх справ України
Бочкор Н.П.	психолог, консультант Національної дитячої «гарячої лінії»
Виходцева О.А.	кандидат психологічних наук, доцент кафедри педагогіки та психології Інституту природничо-географічної освіти та екології НПУ ім. М.П.Драгоманова
Войцях Т.В.	завідувач обласного центру практичної психології та соціальної роботи Черкаського обласного інституту післядипломної освіти педагогічних кадрів
Волошин П.В.	доктор медичних наук, професор, НАМН України
Гніда Т.Б.	кандидат психологічних наук, методист Центру практичної психології і соціальної роботи, старший викладач секції спеціальної та інклюзивної освіти КВНЗ «Харківська академія неперервної освіти»
Журомська Л.М.	методист психологічної служби відділу освіти Северодонецької міської ради, КУ «Северодонецький методичний центр»
Зеленько О.А.	кандидат медичних наук, старший науковий співробітник Українського науково-методичного центру практичної психології і соціальної роботи НАПН України
Калашник О.А.	психолог, віце-президент Центру «Ла Страда-Україна»
Кирилюк І.М.	кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології НПУ ім. Драгоманова, юнгіанський аналітик, дитячий аналітичний психолог, член Міжнародної асоціації аналітичної психології (МААП), президент Професійної асоціації дитячих аналітичних психологів (ПАДАП), м. Київ, психолог-волонтер
Кліменко О. Д.	практичний психолог Харківської ЗОШ № 160
Ковальчук Л.Г.	кандидат педагогічних наук, віце-президент Центру «Ла Страда-Україна»
Кукуруза Г.В.	доктор психологічних наук, НАМН України
Ларіна Ю.А.	практичний психолог вищої категорії, Кловський ліцей № 77 м. Києва
Левченко К.Б.	доктор юридичних наук, професор, кандидат філософських наук, президент Центру «Ла Страда-Україна»

Лунченко Н.В.	науковий співробітник Українського науково-методичного центру практичної психології і соціальної роботи НАПН України
Луценко Ю.А.	науковий співробітник Українського науково-методичного центру практичної психології і соціальної роботи НАПН України
Марута Н.О.	доктор медичних наук, професор, НАМН України
Никонова І.Ю.	практичний психолог вищої категорії, Гімназія №178 м. Києва
Панок В.Г.	доктор психологічних наук, професор, директор Українського науково-методичного центру практичної психології і соціальної роботи НАПН України
Проскуріна Т.Ю.	доктор медичних наук, професор, НАМН України
Разводова Т.О.	методист Центру практичної психології і соціальної роботи КВНЗ «Харківська академія неперервної освіти»
Руденко І.М.	доцент кафедри психології ЧОПОПП, кандидат психологічних наук
Сосновенко Н.В.	науковий співробітник Українського науково-методичного центру практичної психології та соціальної роботи НАПН України
Тінякова А.І.	кандидат психологічних наук, завідувача лабораторією прикладної психології освіти Українського науково-методичного центру практичної психології та соціальної роботи НАПН України
Третиннікова Л.А.	методист Чернігівського обласного центру практичної психології і соціальної роботи
Трубавіна І.М.	доктор педагогічних наук, професор, Харківський національний педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди
Швед О.В.	кандидат соціологічних наук, координатор проєктів Центру «Ла Страда-Україна»
Шевченко Л.О.	кандидат психологічних наук, доцент, Харківський національний університет внутрішніх справ України
Шестопалова Л.Ф.	доктор психологічних наук, професор, НАМН України

НАЦІОНАЛЬНА ДИТЯЧА «ГАРЯЧА ЛІНІЯ»
(безкоштовно) **0 800 500 225** або
772 з мобільного Київстар та Білайн
Інформаційні, психологічні та юридичні консультації. Анонімно і
конфіденційно.

НАЦІОНАЛЬНА «ГАРЯЧА ЛІНІЯ»
З ПРОТИДІЇ ДОМАШНЬОМУ НАСИЛЬСТВУ,
ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ ТА ГЕНДЕРНІЙ ДИСКРИМІНАЦІЇ
(безкоштовно) **0 800 500 335**
386 з мобільного
Інформаційні, психологічні та юридичні консультації.
Анонімно і конфіденційно.

**СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА
ТА ПСИХОЛОГІЧНА ДОПОМОГА СІМ'ЯМ
З ДІТЬМИ В ПЕРІОД
ВІЙСЬКОВОГО КОНФЛІКТУ**

навчально-методичний посібник

Верстка та дизайн обкладинки:

Н.В. Тілікіна

Літературний редактор:

Легенька Г.С.

Комп'ютерна корекція:

Андреєнкова А.С., Татуревич Т.В.

Формат 60x84/16

Ум. друк. арк. 4,9.

Тираж 3 000 прим. Замовл. 2/11

Надруковано у друкарні ТОВ «Агентство «Україна»
01054, м. Київ, вул. Гончара, 55
(Свідоцтво про реєстрацію серії ДК № 265 від 30.11.2000 р.)



МІЖНАРОДНИЙ ЖІНОЧИЙ ПРАВОЗАХИСНИЙ ЦЕНТР «ЛА СТРАДА-УКРАЇНА»

Вплив насильства на дітей



Індикатори виявлення насильства в сім'ї
та особливості ідентифікації жертв

ОЗНАКИ, ЩО ПРИТАМАННІ ДІТЯМ, ЯКІ ПОТЕРПАЮТЬ ВІД НАСИЛЬСТВА В СІМ'Ї І НА ЯКІ НЕОБХІДНО ЗВЕРТАТИ УВАГУ (Табл.)

Завдання

- 1 група. Прописати ознаки , що притаманні дітям, які потерпають від фізичного насильства
- 2 група. Прописати ознаки , що притаманні дітям, які потерпають від психічного насильства
- 3 група. Прописати ознаки , що притаманні дітям, які потерпають від сексуального насильства
- 4 група. Прописати ознаки , що притаманні дітям, які потерпають від економічного насильства



Проблеми дітей –жертв

- **Травматичні стресові реакції** (безсоння, страх, поганий апетит, хвилювання, нервовий тік , розлад шлунку, поява енурезу/енкопрезу, нічні жахи)
- **Нервово-психічні** (депресія, суїцидальна поведінка, порушення статевої ідентифікації, гіперсексуальність)
- **Психосоматичні хвороби** (хронічні болі внизу живота, дерматити, головні болі та інше)
- **Психологічні порушення** (страх, низька самооцінка, агресія, імпульсивність та порушення поведінки, безнадія, жорстокість, крадіжки, схованки)
- **Туберкульоз, запалення легенів, проблеми органів дихання**



Проблеми дітей –жертв

- Вагітність, аборт
- Ушкодження генітальної/анальної областей, ВІЛ/СНІД, гепатит С, та інші хвороби, що передаються статевим шляхом
- Вживання наркотиків, алкоголю, клею
- Навчання (втрата цікавості до навчання, секцій, гуртків, погана концентрація уваги, погіршення пам'яті, недисциплінованість)
- Підозра та недовіра до дорослих
- Флірт, що провокує секс



При сексуальному насильстві можуть проявитись такі **довгострокові наслідки** :

- Порушення фізичних та емоційних кордонів протягом життя
- Порушення відносин із своїм тілом, тілесної експресії, стиля рухів
- Сексуалізація поведінки
- Поведінкові розлади: мастурбація, цікавість до питань сексу, показ геніталій, агресивна сексуальна поведінка, мазохізм, інші:
- Ненависть, страх, залежність, депресія

Методи ідентифікації дітей – жертв при підозрі насильства

- Проективне малювання «Ріка життя», «Хто мене оточує і де», «Твоя сім'я, де всі зайняті звичайною справою», «Погана людина», «Я боюсь»
- Проективні ігри з ляльками
- Гра на воді, на піску
- Психодрама («Вечір вдома»)
- Написання творів «Я боюсь», «Найгірший день мого життя», «Сон, який мене налякав»
- Метод незакінчених речень
- Гра «День народження», «Кого і що візьму, а кого не візьму на острів»



Зелені кімнати

- Психолог, вчитель або батьки можуть бути присутніми при інтерв'юванні дитини-жертви, дитини-свідка, або дитини-підозрюваного
- Спеціально обладнанні кімнати із венеційським склом. Дитина не бачить, хто сидить по інший бік дзеркала (слідчий, адвокат, вчитель, психолог, прокурор)
- Центр “Ла Страда-Україна” обладнав такі кімнати





Національна
«гаряча лінія» з попередження
домашнього насильства, торгівлі
людьми та ґендерної дискримінації

0 800 500 335

безкоштовно
зі стаціонарних телефонів



386

безкоштовно
з мобільних телефонів





Національна дитяча
«гаряча лінія»
Для дітей і про дітей

0 800 500 225



безкоштовно
зі стаціонарних та мобільних телефонів у
межах України



ДЯКУЮ ЗА УВАГУ!

З УСІХ ПИТАНЬ, ЩО ВАС ЦІКАВЛЯТЬ, ЗВЕРТАЙТЕСЯ:

Україна,

03113, Київ - 113, а/с 26

Тел./факс: +380 44 205 36 95

E-mail: info@la-strada.org.ua.

facebook.com/lastradaukraine

facebook.com/childhotline.ukraine





МІЖНАРОДНИЙ ЖІНОЧИЙ ПРАВОЗАХИСНИЙ ЦЕНТР «ЛА СТРАДА-УКРАЇНА»

Навчально-методичний тренінг
«Запобігання ґендерного насильства та жорстокого поводження з дітьми»





МІЖНАРОДНИЙ ЖІНОЧИЙ ПРАВОЗАХИСНИЙ ЦЕНТР «ЛА СТРАДА-УКРАЇНА»

Гендерне насильство. Актуальні проблеми





«Гендер», поняття ввійшло із соціології і означає соціально-рольовий статус людини (соціальні можливості кожної статі в освіті, професійній діяльності, доступу до влади, сімейн ролі та інше)



Стать та ґендер

- Біологічна стать (не змінюється)
- Соціокультурна стать (ґендер): ґендер є набором психосоціальних, соціокультурних ролей і стосунків між чоловіками та жінками



Ґендерне насильство

- – це насильство, яке чиниться над особою тому, що вона належить до тієї чи іншої статі. Переважна частина ґендерного насильства чиниться чоловіками над жінками



Ґендерне насильство

- Домашнє насильство;
- Зґвалтування та сексуальне насильство;
- Сексуальні домагання;
- Насильство в інституційному середовищі (інтернати, навчальні заклади);
- Каліцтво статевих органів;
- Насильство в військових конфліктних та пост-конфліктних ситуаціях;
- Вбивство в ім'я честі;
- Примушене одруження;
- Примусовий аборт та примусова стерилізація



АКТУАЛЬНІ ҐЕНДЕРНІ ПРОБЛЕМИ В УКРАЇНІ

- ЧОЛОВІЧИ
- ЖІНОЧИ
- СІМЕЙНІ

Міжнародні зобов'язання України щодо реалізації гендерної політики

- Загальна декларація прав людини (1948 р.),
- Європейська декларація про захист прав і основних свобод людини (1950 р.)
- Декларація ООН щодо подолання насильства над жінками (1993 р.)
- Конвенція «Про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок» (1979)
- Європейська «декларація про рівність чоловіків та жінок» (1988 р.)
- Пекінська Платформа Дій (1995 р.)
- Декларація Тисячоліття ООН, затверджена резолюцією Генеральної асамблеї ООН у вересні 2000 р. (забезпечити гендерне співвідношення не менше 30% жінок – на вищих щаблях виконавчої влади і ВР)
- Конвенція ООН про права дитини (1989) і 3 факультативних протоколи до неї
- Конвенція Ради Європи про попередження насильства щодо жінок та домашнього насильства та боротьбу із цими явищами (2011)



Згідно Конвенції Ради Європи

«наси́льство стосовно жінок» розуміється як порушення прав людини й форма дискримінації стосовно жінок та означає всі акти насильства стосовно жінок за гендерною ознакою, результатом яких є або може бути фізична, сексуальна, психологічна або економічна шкода чи страждання стосовно жінок, у тому числі погрози таких дій, примус або свавільне позбавлення волі, незалежно від того, чи відбувається це в публічному або приватному житті;

Гендерне законодавство в Україні

- Конституція України
- Сімейний Кодекс України
- Закон «Про попередження насильства в сім'ї» 2001 р. з подальшими змінами
- Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» 2005р.
- "Національний план дій щодо реалізації рівних прав та можливостей жінок і чоловіків (утвердження ґендерної рівності) на період до 2016 року



Національна
«гаряча лінія» з попередження
домашнього насильства, торгівлі
людьми та ґендерної дискримінації

0 800 500 335

безкоштовно
зі стаціонарних телефонів



386

безкоштовно
з мобільних телефонів





Національна дитяча
«гаряча лінія»
Для дітей і про дітей

0 800 500 225



безкоштовно
зі стаціонарних та мобільних телефонів у
межах України



ДЯКУЮ ЗА УВАГУ!

З УСІХ ПИТАНЬ, ЩО ВАС ЦІКАВЛЯТЬ, ЗВЕРТАЙТЕСЯ:

Україна,

03113, Київ - 113, а/с 26

Тел./факс: +380 44 205 36 95

E-mail: info@la-strada.org.ua.

facebook.com/lastradaukraine

facebook.com/childhotline.ukraine



**Навчально-методичний тренінг
«Запобігання гендерному насильству та жорсткому поводженню з дітьми»**

Структура тренінгу¹

№ з/п	ЗМІСТ	ФОРМА	ЧАС
1	Мета та завдання тренінгу	Вступне слово тренера	15 хв.
2	Знайомство	Вправа «Незакінчене речення»	20 хв.
3	Очікування	Вправа «Дерево очікувань»	20 хв.
МОДУЛЬ 1. <u>Запобігання гендерному насильству</u>			
4	Поняття гендерного насильства. Міжнародне та українське законодавство. Гендерні проблеми	Презентація «Гендерне насильство», обговорення, роздатковий матеріал №1	30 хв.
5	Наслідки гендерного насильства	Презентація РР «Наслідки гендерного насильства», обговорення	20 хв.
МОДУЛЬ 2 Запобігання насильства в сім'ї			
6	Визначення поняття «насильство в сім'ї». Види насильства. Міжнародне та українське законодавство. Визначення «жорстоке поводження з дитиною». Відповідальність за скоєння насильства в сім'ї	Презентація РР «Насильство в сім'ї» (слайди 1-10), обговорення	30 хв.
7	Групи ризику	Презентація РР «Насильство в сім'ї» (слайд 11), обговорення	10 хв.
8	Причини насильства	Презентація РР «Насильство в сім'ї» (слайд 12), робота в 3-х групах (роздатковий матеріал № 2)	30 хв.
9	Масштаби проблеми	Презентація РР «Насильство в сім'ї» (слайд 13) робота в групах / в парах (роздатковий матеріал № 3)	10 хв.
9.1	Стереотипи та міфи щодо насильства в сім'ї	Презентація РР «Насильство в сім'ї» (слайд 14), обговорення / гра «Займи позицію» (згодні/незгодні)	20 хв.

¹ Структура тренінгу включає чотири тематичні модулі які можуть проводитися і як окремі тренінгові заняття

№ з/п	ЗМІСТ	ФОРМА	ЧАС
10	Соціально-психологічний портрет особи, яка чинить насильство	Презентація РР «Як розпізнати майбутнього насильника», обговорення	10 хв.
МОДУЛЬ 3. Запобігання жорсткому поведженню з дітьми			
11	Виявлення та ідентифікація дітей, постраждалих від насильства	Робота в 4-х групах, Презентація РР «Вплив насильства на дітей»(слайд 1), Презентація, роботи з роздатковим матеріалом №4	40 хв.
12	Проблеми та потреби постраждалих дітей	Презентація РР «Вплив насильства на дітей» (слайди 3-7)	20 хв.
13	Практичні завдання. Опрацювання видів насильства	Робота в групах, роздатковий матеріал №5 (кейси), презентація роботи	30 хв.
МОДУЛЬ 4. Взаємодія суб'єктів щодо попередження насильства в сім'ї			
14	Взаємодія суб'єктів щодо попередження насильства в сім'ї	Робота в групах із ст. 3,5-9 Закону України «Про попередження насильства в сім'ї», вправа «Збери статтю», обговорення, (роздатковий матеріал №6)	30 хв.
15	Механізм взаємодії суб'єктів згідно наказу МСП, МВС, МОН, МОЗ від 19.08.2014 № 564/836/945/577 «Про затвердження Порядку розгляду звернень та повідомлень з приводу жорсткого поведження з дітьми або загрози його вчинення»	Робота в групах із ст.4 Закону України «Про попередження насильства в сім'ї», Наказом МСП, МВС, МОН, МОЗ від 19.08.2014 № 564/836/945/577 Обговорення, робота з роздатковим матеріалом № 7	40 хв.
16	Підведення підсумків		

1. Мета та завдання тренінгу. Організаційні питання

Час – 15 хвилин.

Завдання тренінгу: ознайомити з теоретичними засадами визначення сутності проблеми гендерного насильства, насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми; виявлення та ідентифікація дітей, постраждалих від насильства.

2. Знайомство

Час – 20 хвилин

Вправа «Незакінчене речення»

Інструкція. Учасникам пропонується представитися та завершити висловлювання, які прийняті в суспільстві «Ти же дівчинка, ти повинна...», «Ти же хлопець, ти повинен...», «Ти же жінка, ти повинна...», «Ти же чоловік, ти повинен...»

Тренер пропонує продовжувати нове висловлювання після представлення кожних 4-5 учасників.

Інформація тренера. Тренер робить висновок. Людина не обирає, ким народитися: чоловіком чи жінкою, але саме починає визначати все її або його подальше життя. З дитинства до дітей по різному ставляться залежно від того, хлопчик це чи дівчинка. «Дай здачі, ти ж хлопчик» - виховуємо агресію та черствість. «Будь охайною, ти ж дівчинка» - дорікаємо дочці, в той час як не звертаємо увагу на плями на одязі її брата. А що, хлопчикам не потрібно бути чистими? «Веде себе тихо, будь скромною, не сперечайся і не доказуй – ти ж дівчинка» - повчаємо сміливу та ініціативну дівчинку. Саме в такий спосіб сім'я, вихователі, вчителі й інше оточення закладають дітям різні стандарти поведінки, а дитина з моменту народження стає об'єктом впливу гендерної системи.

3. Очікування

Час – 15 хвилин.

Вправа «Дерево очікувань»

Інструкція. Учасникам пропонується на стікерах записати свої очікування від тренінгу.

Матеріали: фліп-чарт, маркери, стікери, ручки для кожного учасника.

МОДУЛЬ 1 Запобігання гендерному насильству

4. Поняття гендерного насильства. Гендерні проблеми. Міжнародне та українське законодавство.

Час – 30 хвилин

Форма роботи: мультимедійна презентація «Гендерне насильство. Актуальні проблеми», обговорення, робота в парах при обговоренні теми «Актуальні гендерні проблеми» (роздатковий матеріал №1)

Матеріали: мультимедійний проектор, роздатковий матеріал №1

Інформація тренера.

4.1. Поняття гендерного насильства.

В Україні довгий час не вживали слово «гендер», поняття, яке ввійшло із соціології і означає соціально-рольовий статус людини (соціальні можливості кожної статі в освіті, професійній діяльності, доступу до влади, сімейн ролі та інше).

Гендерні відмінності формуються у процесі соціалізації — навчання ролі чоловіків і жінок, який відбувається від перших днів народження до статевозрілого віку, і меншою мірою — пізніше. На це впливають сімейне виховання, школа, взаємодія з іншими дітьми та ігрова активність.

Необхідно розрізняти поняття «біологічна стать» та «соціокультурна стать».

Біологічна стать (не змінюється): тільки жінки народжують; тільки чоловіки продукують сперму; жінка не може підняти ту ж вагу, що й чоловік, бо має іншу будову м'язів.

Соціокультурна стать (гендер): гендер є набором психосоціальних, соціокультурних ролей і стосунків між чоловіками та жінками. Жінки можуть виконувати чоловічу роботу, але отримують 77% від заробітної платні чоловіків ; чоловіки можуть так само добре

виховувати дітей, як і жінки; з 236 вулиць, площ та провулків Києва, які носять імена людей, 220 мають чоловічі імена, 16 – жінок – і така ситуація у кожному місті .

Однією з характерних ознак сучасного світу є насильство. Гендерне насильство – це насильство, яке чиниться над особою тому, що вона належить до тієї чи іншої статі. Переважна частина гендерного насильства здійснюють чоловіки над жінками.

Вирізняють такі форми гендерного насильства стосовно жінок та дівчат :

- Домашнє насильство;
- Зґвалтування та сексуальне насильство;
- Сексуальні домагання;
- Насильство в інституційному середовищі (інтернати, навчальні заклади);
- Пошкодження статевих органів;
- Насильство в військових конфліктних та пост-конфліктних ситуаціях;
- Вбивство в ім'я честі;
- Примусене одруження;
- Примусовий аборт та примусова стерилізація

4.2. Питання «Актуальні гендерні проблеми в Україні» обговорюється в парах (роздатковий матеріал №1)

4.3. Міжнародне та українське законодавство.

Міжнародні зобов'язання України щодо реалізації гендерної політики

Державна політика України стосовно гендерної рівності базується на таких міжнародних документах та договорах, як:

- Загальна декларація прав людини (1948 р.),
- Європейська декларація про захист прав і основних свобод людини (1950 р.)
- Декларація ООН щодо подолання насильства над жінками (1993 р.)
- Конвенція «Про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок» (1979)
- Європейська «декларація про рівність чоловіків та жінок» (1988 р.)
- Пекінська Платформа Дій (1995 р.)
- Декларація Тисячоліття ООН, затверджена резолюцією Генеральної асамблеї ООН у вересні 2000 р. (забезпечити гендерне співвідношення не менше 30% жінок – на вищих щаблях виконавчої влади і ВР)
- Конвенція ООН про права дитини (1979) і 3 факультативних протоколи до неї
- Конвенція Ради Європи про попередження насильства щодо жінок та домашнього насильства та боротьбу із цими явищами (2011)

Гендерне законодавство в Україні

На національному рівні в Україні прийнято ряд законодавчих та нормативно-правових актів, які захищають права людини від насильства в сім'ї, а також регламентують діяльність щодо попередження та припинення насильства в сім'ї.

- Конституція України
- Кодекс про шлюб і сім'ю України (Сімейний Кодекс)
- Закон «Про попередження насильства в сім'ї» 2001 р. з подальшими змінами
- "Національний план дій щодо реалізації рівних прав та можливостей жінок і чоловіків (утвердження гендерної рівності) на період до 2016 року

Україна 15 листопада 2001 р. ухвалила одна з перших серед Європейських країн Закон «Про попередження насильства в сім'ї»², чим визнала як існування явища насильства в суспільстві, так і готовність протистояти йому. Але і у теперішній час ведеться робота у напрямку вдосконалення національного законодавства в цій сфері. У 2008 році було запроваджено корекційні програми для осіб, які вчиняють насильство в сім'ї, виключено

² <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2789-14>

поняття «віктимної поведінки», уточнено перелік суб'єктів державної політики у сфері попередження насильства в сім'ї. В 2015 році Верховна Рада прийняла закон про внесення змін у Кодекс про адміністративні правопорушення, яким виключила штрафи з переліку покарань за насильство в сім'ї.

5. Наслідки гендерного насильства

Час – 20 хвилин

Форма роботи: мультимедійна презентація «Наслідки гендерного насильства», обговорення

Матеріали: мультимедійний проєктор

Інформація тренера.

Розглянемо наслідки насильства стосовно жінок та дівчат у випадках:

- Насильства партнера
- Насильства стосовно дитини

Фатальні	Не фатальні
Домашнє вбивство	Фізичне здоров'я
Суїцид	Хронічні хвороби
Материнська смертність	Психічні розлади
ВІЛ/СНІД, гепатит С	Репродуктивне здоров'я
	Негативна безпечна поведінка

Розглянемо окремо всі нефатальні **наслідки:**

ФІЗИЧНЕ ЗДОРОВ'Я

- Тілесні травми та синці
- Функціональні порушення (зламана рука)
- Фізичні болі
- Погане самопочуття
- Загальна недієздатність
- Сильне ожиріння або схуднення

ХРОНІЧНІ ХВОРОБИ

- Хронічні болі
- Синдром роздратованої кишки
- Шлунково - кишкові розлади
- Соматичні скарги
- Фібромиалгія - група захворювань м'язів, сухожилля, з'єднувально - тканинних перегородок у м'язах

ПСИХІЧНІ РОЗЛАДИ

- Пост-травматичний стрес (70% of емоційних стресів пов'язано з домашнім насильством)
- Депресія
- Стан тривоги
- Фобії, панічні розлади
- Труднощі в досягненні оргазму, відмова від статевих стосунків
- Порушення травлення

- Низька самооцінка
- Поява залежності (наркоманія, алкоголізм, ігрова, комп'ютерна)

РЕПРОДУКТИВНЕ ЗДОРОВ'Я

- Небажана вагітність
- ВІЛ/СНІД, ЗПСШ, гепатит С
- Запалення, хронічні болі, кровотечі, сильні болі при місячних
- Небезпечний або примусовий аборт
- Ускладнення під час вагітності
- Викидень, народження дитини з малою вагою
- Стериалізація

НЕГАТИВНА ПОВЕДІНКА

- Паління
- Вживання алкоголю та наркотиків
- Небезпечна сексуальна поведінка
- Ранні статеві контакти
- Фізична бездіяльність
- Переїдання, ожиріння
- Анорексія
- Низьке вживання контрацептивів
- Самокаліцтво

МОДУЛЬ 2 Запобігання насильства в сім'ї

6. Визначення поняття «насильство в сім'ї». Види насильства. Міжнародне та українське законодавство. Визначення «жорстоке поводження з дитиною». Відповідальність за вчинення насильства в сім'ї.

Час – 30 хвилин

Формароботи: мультимедійна презентація «Насильство в сім'ї» (слайди 1-10), обговорення

Матеріали: мультимедійний проєктор

Інформація тренера.

Україна ратифікувала багато міжнародних договорів про права людини, зокрема Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, Конвенцію ООН проти тортур, Конвенцію ООН з ліквідації всіх форм дискримінації стосовно жінок (CEDAW), Конвенцію ООН про права дитини, Конвенцію Ради Європи про захист прав людини і основоположних свобод. Хоча всі ці договори захищають права чоловіків та жінок, *лише в Конвенції ООН з ліквідації всіх форм дискримінації стосовно жінок є конкретні положення, що зобов'язують держави-учасниці ООН вживати заходів для захисту прав жінок.* Цей договір є спеціалізованим і спрямованим на приділення додаткової уваги до проблем, які постають лише перед жінками або від яких страждають переважно жінки, зокрема домашнє насильство.

Конвенція Ради Європи про попередження насильства щодо жінок та домашнього насильства та боротьбу із цими явищами³

Стаття 3. Визначення (витяг)

Для цілей цієї Конвенції:

³ <http://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/convention-violence/convention/Convention%202010%20Ukrainian.pdf>

а) «наси́льство стосовно жінок» розуміється як порушення прав людини й форма дискримінації стосовно жінок та означає всі акти насильства стосовно жінок за гендерною ознакою, результатом яких є або може бути фізична, сексуальна, психологічна або економічна шкода чи страждання стосовно жінок, у тому числі погрози таких дій, примус або свавільне позбавлення волі, незалежно від того, чи відбувається це в публічному або приватному житті;

б) «домашнє насильство» означає всі акти фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства, які відбуваються в лоні сім'ї чи в межах місця проживання або між колишніми чи теперішніми подружжями або партнерами, незалежно від того, чи проживає правопорушник у тому самому місці, що й жертва, чи ні або незалежно від того, чи проживав правопорушник у тому самому місці, що й жертва, чи ні.

15 листопада 2001 р. Верховна Рада України ухвалила перший на теренах СНД Закон «Про попередження насильства в сім'ї», чим визнала як існування цього явища в суспільстві, так і готовність протистояти йому. Але і до теперішнього часу ведеться робота у напрямку вдосконалення національного законодавства в цій сфері. У 2008 році було запроваджено корекційні програми для осіб, які вчиняють насильство в сім'ї, виключено поняття «віктимної поведінки», уточнено перелік суб'єктів державної політики у сфері попередження насильства в сім'ї. В 2015 році Верховна Рада прийняла закон про внесення змін у Кодекс про адміністративні правопорушення, яким виключила штрафи з переліку покарань за насильство в сім'ї.

Закон України «Про попередження насильства в сім'ї»⁴

Стаття 1. Визначення термінів (витяг)

Насильство в сім'ї – будь-які умисні дії фізичного, сексуального, психологічного чи економічного спрямування одного члена сім'ї по відношенню до іншого члена сім'ї, якщо ці дії порушують конституційні права і свободи члена сім'ї як людини та громадянина і наносять йому моральну шкоду, шкоду його фізичному чи психічному здоров'ю.

Жертва насильства в сім'ї – член сім'ї, який постраждав від фізичного, сексуального, психологічного чи економічного насильства з боку іншого члена сім'ї.

Члени сім'ї – особи, які перебувають у шлюбі; проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі між собою; їхні діти; особи, які перебувають під опікою чи піклуванням; є родичами прямої або непрямої лінії споріднення за умови спільного проживання.

Економічне насильство – умисне позбавлення одним членом сім'ї іншого члена сім'ї житла, їжі, одягу та іншого майна чи коштів, на які постраждалий має передбачене законом право, що може призвести до його смерті, викликати порушення фізичного чи психічного здоров'я.

Психологічне насильство – насильство, пов'язане з дією одного члена сім'ї на психіку іншого члена сім'ї шляхом словесних образ або погроз, переслідування, залякування, якими навмисно спричиняється емоційна невпевненість, нездатність захистити себе та може завдаватися або завдається шкода психічному здоров'ю.

Сексуальне насильство – протиправне посягання одного члена сім'ї на статеву недоторканість іншого члена сім'ї, а також дії сексуального характеру по відношенню до неповнолітнього члена сім'ї.

Фізичне насильство – умисне нанесення одним членом сім'ї іншому члену сім'ї побоїв, тілесних ушкоджень, що може призвести або призвело до смерті постраждалого, порушення фізичного чи психічного здоров'я, нанесення шкоди його честі і гідності.

⁴ <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2789-14>

Види насильства в сім'ї:

Фізичне насильство в сім'ї може мати форму, зокрема:

- побиття;
- штовхання;
- ляпаси;
- спроби придушення;
- смикання волосся;
- викручування рук;
- кусання;
- хапання;
- катування;
- мордування.

Фізичне насильство в сім'ї може призвести до таких наслідків:

- смерті постраждалого;
- порушення фізичного чи психічного здоров'я;
- нанесення шкоди честі та гідності постраждалого члена сім'ї.

Сексуальне насильство в сім'ї може мати форму, зокрема:

- зґвалтування, у тому числі «зґвалтування у шлюбі»;
- примус до небажаних сексуальних контактів;
- сексуальні домагання;
- дії сексуального характеру по відношенню до дитини: розбещення дітей, втягування дитини у заняття дитячою проституцією або дитячою порнографією тощо.

Психологічне насильство в сім'ї може мати форму, зокрема:

- словесних образ;
- погрози вбивством;
- погрози завдання каліцтва, травм, побиття;
- переслідування;
- залякування;
- приниження.

Психологічне насильство в сім'ї може спричинити:

- емоційну невпевненість;
- нездатність захистити себе;
- шкоду психічному здоров'ю.

Економічне насильство в сім'ї має місце, коли здійснюється:

- умисне позбавлення члена сім'ї житла, їжі, одягу, іншого майна або коштів, на які жертва має передбачене законом право;
- знищення власності;
- пошкодження власності;
- підпал;
- проникнення в житло;
- обмеження (позбавлення) доступу до сімейного бюджету;
- економічна експлуатація.

Економічне насильство в сім'ї може призвести до:

- смерті постраждалого члена сім'ї;
- порушення фізичного чи психічного здоров'я.

Наказ № 564/836/945/577 від 19.08.2014 «Про затвердження Порядку розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або загрози його вчинення»

Порядок розроблено з метою впровадження ефективного механізму взаємодії служб у справах дітей, закладів соціального захисту дітей, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, органів внутрішніх справ, закладів освіти, закладів охорони здоров'я.

Відповідно до цього Порядку:

- **жорстоке поводження з дитиною** - будь-які форми фізичного, психологічного, сексуального або економічного насильства над дитиною в сім'ї або поза нею, у тому числі:
 - ✓ втягнення дитини в заняття проституцією або примушування її до зайняття проституцією з використанням обману, шантажу чи уразливого стану дитини або із застосуванням чи погрозою застосування насильства;
 - ✓ примушування дітей до участі у створенні творів, зображень, кіно- та відеопродукції, комп'ютерних програм або інших предметів порнографічного характеру;
 - ✓ ситуації, за яких дитина стала свідком кримінального правопорушення, внаслідок чого існує загроза її життю або здоров'ю;
 - ✓ статеві зносини та розпусні дії з дитиною з використанням: примусу, сили, погрози, довіри, авторитету чи впливу на дитину, особливо вразливої для дитини ситуації, зокрема з причини розумової чи фізичної неспроможності або залежного середовища, у тому числі в сім'ї;
 - ✓ будь-які незаконні угоди щодо дитини, зокрема: вербування, переміщення, переховування, передача або одержання дитини, вчинені з метою експлуатації, з використанням обману, шантажу чи уразливого стану дитини;
- **забезпечення найкращих інтересів дитини** - комплекс заходів, спрямованих на захист прав та забезпечення повноцінного життя, виховання і розвитку дитини.

Відповідальність за вчинення насильства в сім'ї

Вчинення насильства в сім'ї або загроза його вчинення тягне за собою, за відсутності складу правопорушення, здійснення заходів тільки попередження насильства в сім'ї. У випадках, коли має місце склад правопорушення, одночасно із заходами попередження насильства в сім'ї застосовуються заходи юридичної відповідальності (адміністративної, цивільної, кримінальної) за вчинення насильства в сім'ї.

Згідно зі статтею 15 Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» члени сім'ї, які вчинили насильство в сім'ї, несуть кримінальну, адміністративну чи цивільно-правову відповідальність відповідно до закону.

Кримінальним кодексом України передбачено відповідальність за злочини, що часто вчинені стосовно членів сім'ї та виступають проявом різних видів сімейного насильства.

Фізичне насильство в сім'ї, за яке передбачено кримінальну відповідальність, може бути вчинене у вигляді злочинів проти життя, здоров'я, злочинів, які ставлять у небезпеку життя чи здоров'я члена сім'ї, та злочинів проти особистої волі, зокрема:

- Ст. 115 Умисне вбивство
- Ст. 116 Умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання
- Ст. 117 Умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини
- Ст. 118 Умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця
- Ст. 119 Вбивство через необережність
- Ст. 120 Доведення до самогубства
- Ст. 121 Умисне тяжке тілесне ушкодження
- Ст. 122 Умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження
- Ст. 123 Умисне тяжке тілесне ушкодження, заподіяне у стані сильного душевного хвилювання
- Ст. 124 Умисне заподіяння тяжких тілесних ушкоджень у разі перевищення меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця
- Ст. 125 Умисне легке тілесне ушкодження
- Ст. 126 Побої і мордування
- Ст. 127 Каткування
- Ст. 130 Зараження вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби

Ст. 133 Зараження венеричною хворобою

Ст. 135 Залишення в небезпеці

Ст. 166 Злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування

Ст. 314 Незаконне введення в організм наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів

Ст. 315 Схиляння до вживання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів

Ст. 136 Ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані

Ст. 146 Незаконне позбавлення волі або викрадення людини

Ст. 149 Торгівля людьми або інша незаконна угода щодо людини

Сексуальне насильство в сім'ї може виявлятися в учиненні злочинів проти статевої недоторканості особи, а також злочинів проти громадської моральності, зокрема:

Ст. 152 Згвалтування

Ст. 153 Насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом

Ст. 154 Примушування до вступу в статевий зв'язок

Ст. 155 Статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості

Ст. 156 Розбещення неповнолітніх

Ст. 301 Ввезення, виготовлення, збут і розповсюдження порнографічних предметів

Ст. 303 Сутенерство або втягнення особи в заняття проституцією

Економічне насильство в сім'ї, як злочин, може мати такі форми:

- ухилення від сплати платежів, які один член сім'ї зобов'язаний сплачувати на користь іншого;
- протидія законній господарській діяльності одного члена сім'ї з боку іншого або, навпаки, примушування члена сім'ї займатися певними видами діяльності;
- злочинні діяння одного члена сім'ї проти власності іншого члена сім'ї;
- злочинні діяння одного члена сім'ї стосовно майна, що належить йому та іншому члену сім'ї на праві сумісної (спільної) власності;
- порушення недоторканості житла;
- зловживанні опікунськими правами.

Ст. 150 Експлуатація дітей

Ст. 150-1 Використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом

Ст. 162 Порушення недоторканності житла

Ст. 164 Ухилення від сплати аліментів на утримання дітей

Ст. 165 Ухилення від сплати коштів на утримання непрацездатних батьків

Ст. 167 Зловживання опікунськими правами

Ст. 185 Крадіжка

Ст. 186 Грабіж

Ст. 187 Розбій

Ст. 189 Вимагання

Ст. 190 Шахрайство

Ст. 194 Умисне знищення або пошкодження майна

Ст. 206 Протидія законній господарській діяльності

Ст. 289 Незаконне заволодіння транспортним засобом

Ст. 303 Сутенерство або втягнення особи в заняття проституцією

Ст. 304 Втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність

Ст. 356 Самоправство

Психологічне насильство, на відміну від інших видів насильства в сім'ї, тягне за собою відповідальність лише в досить рідкісних випадках, зокрема:

Ст. 129 Погроза вбивством

Ст. 168 Розголошення таємниці усиновлення (удочеріння)

Ст. 150-1 Використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом

Ст. 195 Погроза знищення майна

Ст. 299 Жорстоке поводження з тваринами

Ст. 304 Втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність

У випадках, коли насильство в сім'ї пов'язано з порушенням громадського порядку з мотивів явної неповаги до суспільства, супроводжується особливою зухвалістю чи винятковим цинізмом, такі дії розглядаються як хуліганство й тягнуть за собою відповідальність за статтею 296 КК. Під час вчинення так званого побутового хуліганства може застосовуватися фізичне насильство щодо інших членів сім'ї (нанесення побоїв, тілесних ушкоджень), сексуальне насильство (наприклад, груба непристойність, публічне оголення), економічне насильство (знищення або пошкодження майна, виселення із житла) або психологічне насильство (погрози застосувати насильство, стрілянина в повітря тощо).

Важливим кроком у боротьбі із насильством в сім'ї стало закріплення адміністративної відповідальності за вчинення насильства в сім'ї, невиконання захисного припису або непроходження корекційної програми.

Ст. 173-2 Кодексу про адміністративні правопорушення

Вчинення насильства в сім'ї, невиконання захисного припису або непроходження корекційної програми

Вчинення насильства в сім'ї, тобто умисне вчинення будь-яких дій фізичного, психологічного чи економічного характеру (застосування фізичного насильства, що не завдало фізичного болю і не спричинило тілесних ушкоджень, погрози, образи чи переслідування, позбавлення житла, їжі, одягу, іншого майна або коштів, на які потерпілий має передбачене законом право, тощо), внаслідок чого могла бути чи була завдана шкода фізичному або психічному здоров'ю потерпілого, а так само невиконання захисного припису особою, стосовно якої він винесений, непроходження корекційної програми особою, яка вчинила насильство в сім'ї,

- тягнуть за собою громадські роботи на строк від тридцяти до сорока годин або адміністративний арешт на строк до семи діб.

Ті самі дії, вчинені особою, яку протягом року було піддано адміністративному стягненню за одне з порушень, передбачених частиною першою цієї статті,

- тягнуть за собою громадські роботи на строк від сорока до шістдесяти годин або адміністративний арешт на строк до п'ятнадцяти діб.

До появи в Кодексі України про адміністративні правопорушення статті про відповідальність за вчинення насильства в сім'ї воно кваліфікувалося як дрібне хуліганство. Водночас дрібним хуліганством є нецензурна лайка в громадських місцях, образливе чіпляння до громадян та інші подібні дії, що порушують громадський порядок і спокій громадян та тягнуть за собою адміністративну відповідальність.

Якщо під час насильства в сім'ї було допущено порушення тиші на площах, у парках, гуртожитках, жилих будинках та інших громадських місцях у заборонений рішенням сільських, селищних, міських рад час, то таке діяння тягне за собою відповідальність за статтею 182 КУпАП.

Доведення неповнолітнього до стану сп'яніння батьками неповнолітнього, або особами, які їх замінюють, або іншими особами охоплюється статтею 180 КУпАП, а ухилення батьків або осіб, які їх замінюють, від виконання передбачених законодавством обов'язків щодо забезпечення необхідних умов життя, навчання та виховання неповнолітніх дітей – статтею 184 КУпАП.

7. Групи ризику з акцентом на внутрішньо переміщених осіб

Час – 10 хвилин

Форма роботи: мультимедійна презентація «Насильство в сім'ї» (слайди 11), обговорення

Матеріали: мультимедійний проектор

Інформація тренера

Насильство в сім'ї може відбуватись як у бідних та асоціальних сім'ях, так і в забезпечених і заможних. Як правило, суб'єктами та жертвами насильства в сім'ї є :

- Дружина чи чоловік;
- Неповнолітні діти;
- Батьки чи родичі похилого віку;
- Інваліди (незалежно від віку);
- Старші діти до молодших;

В основному виділяють насильство на гендерній основі - насильство однієї по відношенню до другої на основі статевої ознаки. В 95% випадків постраждалими були жінки, понад 91% осіб, які вчиняють насильство в сім'ї в Україні – чоловіки. Варто зауважити, що у 75% випадків домашнього насильства страждають діти.

Серед сімей групи ризику необхідно виділити кілька груп, на які необхідно звертати увагу:

- Сім'ї, де обидва або один із подружжя є алкоголіком, наркоманом або токсикоманом;
- Сім'ї, де хтось із подружжя має психічні захворювання;
- Сім'ї, де порушено емоційно-психологічний клімат (сюди відносяться сім'ї, яких торкнулася війна, в тому числі внутрішньо переміщені сім'ї);
- Сім'ї, які знаходяться у стані стресу у зв'язку зі смертю близьких, їх важкою хворобою;
- Сім'ї, в яких один або двоє із подружжя є безробітними або знаходяться в важких соціальних умовах проживання.

8. Причини насильства

Час – 30 хвилин

Форма роботи: мультимедійна презентація «Насильство в сім'ї» (слайди 13), робота в 3-х групах (роздатковий матеріал № 2), обговорення

Матеріали: мультимедійний проектор, роздатковий матеріал № 2

Інформація тренера

Виділяють такі причини, що призводять до насильства в сім'ї:

- соціальні (напруження, конфлікти, насильство в суспільстві, пропагування в засобах масової інформації насильства як моделі поведінки);
- економічні (матеріальні нестатки, відсутність гідних умов життя поряд із відсутністю умов для працевлаштування, заробляння грошей, економічна залежність, безробіття);
- психологічні (стереотипи поведінки);
- педагогічні (відсутність культури поведінки – правової, моральної, громадянської, естетичної, економічної, трудової);
- соціально-педагогічні (відсутність усвідомленого батьківства, сімейних цінностей у суспільстві, позитивної моделі сімейного життя на засадах гендерної рівності, сімейного виховання на основі прав дитини);
- правові (ставлення до насильства як до внутрішньої сімейної проблеми, а не як до негативного суспільного явища, до членів сім'ї як до власності через відсутність правової свідомості);
- політичні (прихильність до гендерних стереотипів, недостатній пріоритет проблем сім'ї та гендерної рівності, увага до материнства і дитинства, а не сім'ї в цілому, брак уваги до батьківства, чоловіків);
- соціально-медичні (відсутність репродуктивної культури у населення, відповідального батьківства, системи сімейних лікарів, алкоголізм, наркоманія, агресія тощо);
- фізіологічні та медичні (порушення гормонального фону, обміну речовин, швидкості реакцій, прийом збуджувальних ліків, хвороби нервової системи тощо).

9. Масштаби проблеми та стереотипи.

Масштаби проблеми

Час – 10 хвилин

Форма роботи: мультимедійна презентація «Насильство в сім'ї» (слайди 13), робота в групах / в парах (роздатковий матеріал № 3), обговорення.

Матеріали: мультимедійний проектор, роздатковий матеріал № 3

Інформація тренера. Дивись роздатковий матеріал № 3

Стереотипи та міфи щодо насильства в сім'ї

Час – 20 хвилин

Форма роботи: мультимедійна презентація «Насильство в сім'ї» (слайди 14), вправа «Займи позицію»

Матеріали: мультимедійний проектор, скотч, листи «Згодні/Незгодні»

Вправа «Займи позицію». На стінах розміщуються листи «Згодні» та «Незгодні». Тренер оголошує поширені міфи щодо насильства в сім'ї. Учасникам необхідно зайняти позицію «Згодні/Незгодні» та прокоментувати свій вибір.

Інформація тренера.

Також варто зауважити, що статистика не відображає всіх масштабів цього явища, яке й досі залишається здебільшого латентним феноменом. Цьому також сприяють стереотипи та міфи, які негативно впливають на ефективне подолання та профілактику насильства в сім'ї. Серед поширених міфів можна перелічити такі:

1. Жінки провокують насильство і заслуговують його.

Це дуже поширене переконання свідчить про те, що проблема насильства щодо жінок – соціальна. Вона закорінена в гендерних стереотипах, що з дитинства прищеплюються людям. Жодна людина не заслуговує на побиття, але насправді кривдник завжди знайде виправдання своїм діям, незалежно від того, як поведилася жертва.

2. Жінки, які піддаються насильству, завжди можуть піти від кривдника.

У суспільстві, де жінкам запропоновано з культурної точки зору вірити в те, що любов і шлюб є для них самореалізацією, часто вважається, що вони мають право і волю піти з дому, коли насильство стає дуже серйозним. У справжньому житті існує дуже багато перешкод для жінок на цьому шляху.

3. Жінки, що піддаються насильству в родині, – мазохістки. Їм приємно, коли їх б'ють.

Зазвичай вважається, що б'ють тих жінок, які «хочуть і заслуговують бути побитими», тому вони не кидають кривдників і терплять таке ставлення. Цей міф стверджує, що жінка отримує сексуальне задоволення від того, що її б'є чоловік, якого вона любить.

4. Чоловіки-кривдники поводяться агресивно і грубо у стосунках з усіма.

Більшість із них здатні контролювати свою поведінку і розуміти, де і стосовно кого можна виявляти агресивні емоції.

5. Кривдники, які застосовують насильство, психічно нездорові.

Ці чоловіки часто ведуть нормальний спосіб життя, за винятком тих моментів, коли дозволяють собі спалахи агресивної поведінки. Соціальний статус таких чоловіків може бути досить високим, вони можуть обіймати керівні посади, вести активне соціальне життя, бути успішними в бізнесі.

6. Чоловіки, які вдаються до насильства, с невдахами і не можуть подолати проблеми в житті.

Стан стресу рано чи пізно переживають усі люди, але не всі піддаються насильству інших людей.

7. Чоловіки, які б'ють друзин, б'ють також і дітей.

Це трапляється приблизно в третині родин.

8. Чоловік припинить насильство, «коли ми одружимося».

Жінки думають, що чоловіки припинять контролювати їх, якщо вони одружаться. Передбачається, що, отримавши своє, він повинен заспокоїтися і повірити, що вона його любить, бо шлюб є найвищим доказом любові. Але проблема в тому, що влади не буває багато, і цикл насильства продовжується.

9. Дітям потрібен їхній батько, навіть якщо він агресивний - «залишаюся тільки через дітей».

Без сумніву, в ідеалі діти мають потребу в матері та батькові. Проте діти, які живуть в умовах насильства в родині, самі можуть просити матір утекти від батька, аби рятуватися від насильства.

10. Домашні сварки, рукоприкладства і бійки характерні для неосвічених і бідних людей. У родинях із вищим рівнем достатку такі події трапляються рідше.

Насильство в родині не обмежується визначеними групами населення. Це відбувається в усіх соціальних групах, незалежно від рівня доходів.

11. Причиною насильства є алкоголь.

Уживання алкоголю знижує здатність контролювати поведінку, але серед кривдників багато чоловіків, які не вживають тютюну чи алкоголь. Деякі, пройшовши лікування від алкоголізму, продовжували бути агресивними і жорстокими щодо близької людини. Алкоголізм чи вживання алкогольних напоїв не може виправдати насильство.

12. Насильство в родині – нове явище, породжене сучасними економічними і суспільними змінами, темпом життя та стресами.

Звичай бити дружину так само старий, як і сам шлюб. У найдавніші часи, за свідченнями, які дійшли до нас, існував закон, який відкрито заохочував і санкціонував звичай бити дружину. Існування цих та інших міфів про проблему насильства в родині є додатковим тягарем для жінок, що зазнають насильства. Усе це – бар'єри на шляху до нормального життя.

10. Соціально-психологічний портрет особи, яка чинить насильство.

Час – 10 хвилин

Форма роботи: мультимедійна презентація «Як розпізнати майбутнього насильника», обговорення

Матеріали: мультимедійний проектор

Інформація тренера. Дивись презентацію

МОДУЛЬ 3. Запобігання жорсткому поводженню з дітьми

11. Виявлення та ідентифікація дітей, постраждалих від насильства.

Час – 40 хвилин

Форма роботи: мультимедійна презентація «Вплив насильства на дітей», робота в 4-х групах, презентація роботи, обговорення

Матеріали: мультимедійний проектор, роздатковий матеріал № 4, листи фліпчарту, маркери.

Інформація тренера.

Тренер об'єднує учасників у 4 групи (за видами насильства) та пропонує завдання групам.

Завдання 1

- 1 група. Прописати ознаки, що притаманні дітям, які потерпають від фізичного насильства
- 2 група. Прописати ознаки, що притаманні дітям, які потерпають від психічного насильства
- 3 група. Прописати ознаки, що притаманні дітям, які потерпають від сексуального насильства
- 4 група. Прописати ознаки, що притаманні дітям, які потерпають від економічного насильства

Презентація роботи груп.

Завдання 2

Обговорення в тих самих групах ознак, що притаманні дітям, які потерпають від насильства (роздатковий матеріал № 4)

12. Проблеми та потреби постраждалих дітей

Час – 20 хвилин

Форма роботи: мультимедійна презентація «Вплив насильства на дітей», обговорення

Матеріали: мультимедійний проектор, презентація «Вплив насильства на дітей» (слайди 3-7)

Інформація тренера.

Проблеми дітей –жертв:

- Травматичні стресові реакції (безсоння, страх, поганий апетит, хвилювання, нервовий тік, розлад шлунку, поява енурезу/енкопрезу, нічні жахи)
- Нервово-психічні (депресія, суїцидальна поведінка, порушення статевої ідентифікації, гіперсексуальність)
- Психосоматичні хвороби (хронічні болі внизу живота, дерматити, головні болі та інше)
- Психологічні порушення (страх, низька самооцінка, агресія, імпульсивність та порушення поведінки, безнадія, жорстокість, крадіжки, схованки)
- Туберкульоз, запалення легенів, проблеми органів дихання
- Вагітність, аборт
- Ушкодження генітальної/анальної областей, ВІЛ/СНІД, гепатит С, та інші хвороби, що передаються статевим шляхом
- Вживання наркотиків, алкоголю, клею
- Навчання (втрата цікавості до навчання, секцій, гуртків, погана концентрація уваги, погіршення пам'яті, недисциплінованість)
- Підозра та недовіра до дорослих
- Флірт, що провокує секс

Наслідки гендерного та домашнього насильства стосовно дітей, включаючи сексуальне

Внаслідок **гендерного та домашнього насильства стосовно дітей, включаючи сексуальне** відбуваються не лише серйозні викривлення психосексуального розвитку дитини, а й порушується розвиток базового почуття самостійної та здорової ідентичності, адекватного оцінювання реальності. В результаті насильства дитині завдаються тяжкі травми, які мають згубні наслідки для її подальшого фізичного та психічного здоров'я, при чому хлопці страждають не менше за дівчат.

Для суспільства це небезпечно тим, що діти, які були жертвами або свідками насильства в сім'ї, переносять цей негативний досвід у власне життя. У суспільстві росте потенційний агресор або жертва – людина, яка вважає за норму, що інших можна принижувати, а «за необхідності» й бити. При сексуальному насильстві можуть проявитись такі довгострокові наслідки:

- Порушення фізичних та емоційних кордонів протягом життя
- Порушення відносин із своїм тілом, тілесної експресії, стиля рухів
- Сексуалізація поведінки
- Поведінкові розлади: мастурбація, цікавість до питань сексу, показ геніталій, агресивна сексуальна поведінка, мазохізм «любов - біль», інші:
- Ненависть, страх, залежність, депресія

13. Практичні завдання. Опрацювання видів насильства.

Час – 30 хвилин

Форма роботи: робота в 4-х групах, презентація роботи, обговорення

Матеріали: роздатковий матеріал №5 (кейси)

Інформація тренера.

Тренер об'єднує учасників у 4 групи та пропонує опрацювати кейси та вирішити завдання.

МОДУЛЬ 4. Взаємодія суб'єктів щодо попередження насильства в сім'ї

14. Взаємодія суб'єктів щодо попередження насильства в сім'ї

Час – 30 хвилин

Форма роботи: робота в 4-х групах ,вправа «Збери статтю», презентація роботи, обговорення

Матеріали: роздатковий матеріал №6, Листи А3, клей

Інформація тренера.

Робота в групах із ст.3,5-9 ЗУ «Про попередження насильства в сім'ї». Тренер об'єднує учасників у 4 групи та пропонує виконати вправу «Збери статтю».

Обговорення

15. Механізм взаємодії суб'єктів згідно наказу МСП, МВС, МОН, МОЗ від 19.08.2014 № 564/836/945/577 «Про затвердження Порядку розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або загрози його вчинення»

Час – 40 хвилин

Форма роботи: робота в 4-х групах ,вправа «Намалюй статтю», презентація роботи, обговорення

Матеріали: роздатковий матеріал №7, листи фліпчарту, маркери

Інформація тренера.

Вправа «Намалюй статтю»

Робота в групах із ст.4 ЗУ «Про попередження насильства в сім'ї», Наказом МСП, МВС, МОН, МОЗ від 19.08.2014 № 564/836/945/577

Завдання:

1 група. Опрацювати ст.4 ЗУ «Про попередження насильства в сім'ї» та Розділ I Наказу, скласти структурну схему

2 група. Опрацювати Розділ II Наказу та Додаток 1, скласти структурну схему

3 група. Опрацювати п.1-3 Розділу III Наказу, скласти структурну схему

4 група. Опрацювати п.4-6 Розділу III Наказу, скласти структурну схему

Обговорення.

16. Підведення підсумків тренінгу.

АКТУАЛЬНІ ГЕНДЕРНІ ПРОБЛЕМИ В УКРАЇНІ

Чоловічі проблеми

- чоловіки живуть в середньому в 63 роки, що на 11 років менше тривалості життя жінок (74), але чоловіки йдуть на пенсію як і жінки (за новим законом – у 60 років);
- мають найвищі в світі темпи зростання захворювання на ВІЛ/СНІД та туберкульоз;
- приблизно третина неспроможні залишити після себе нащадків;
- майже кожен п'ятий хворів на недугу, що передається статевим шляхом;
- становлять 80% самогубців та тих, хто переніс інфаркт чи інсульт;
- щороку 80 тисяч чоловіків відходять з життя у працездатному та репродуктивному віці (у ситуації конфлікту на Сході ця цифра значно виросла);
- 90% ув'язнених у тюрмах – чоловіки;
- примусовий призов до армії, участь у військових конфліктах;
- при розлученні суд зазвичай присуджує дитину матері;
- страждають від відсутності розвиненої андрологічної медичної служби (жінки мають мережу гінекологічних клінік).

Жіночі проблеми

- кількість жінок перевищує кількість чоловіків – 54 % проти 46%;
- за наявності однакової кваліфікації з чоловіком саме жінку не наймуть на роботу;
- 75% в Україні державних службовців жінки, але на вищих шаблях керівних посад вони майже відсутні;
- Заробітна плата жінок (середня на 2010) складала 1917 грн, що становить 77,7% від заробітної плати чоловіків;
- Витрата великої кількості часу на домашнє домогосподарство:
 1. у середньому 15 місяців життя витрачається на миття посуду;
 2. 5 років – на приготування їжі.
 3. жінка фактично працює на 4-6 годин більше чоловіка, але праця в домашньому господарстві не враховується як продуктивна.

Сімейні проблеми, що пов'язані з гендерними проблемами

- в Україні вдвічі більший показник розлучень, ніж у країнах-членах Євросоюзу;
- безвідповідальне батьківство: середньостатистична сім'я все більше виглядає як мама і дитина, 57% чоловіків після розлучення перестають піклуватись про своїх дітей, лише 10% хочуть доглянути хвору дитину, 32% допомагають готувати уроки);
- домашнє насильство (економічне, психологічне, фізичне, сексуальне);
- фінансове становище: лише 4% сімей визнають себе матеріально забезпеченими, українська сім'я витрачає на харчування 52% заробленого (2009 р.), американська - 13%; лише кожна друга сім'я має мінімальний майновий набір: холодильник (3,4% не мають), кольоровий телевізор (6,1% не мають), пральну машину (17% не мають), пилосос (25 % не мають), музичний центр (83% не мають), комп'ютер (79 % не мають), на родину припадає 0,2 автомобіля (кожна 5-ма сім'я);
- брак дитячих садочків (середній показник був у 2009 р. – 125 дітей на одне місце в садочку).

Причина насильства. Фактори, що впливають та формують насильство

1. Зниження життєвого рівня в умовах сучасної економічної кризи
2. Високий рівень психологічного напруження у зв'язку з військовим станом
3. Наркоманія, алкоголізм, пияцтво члена сім'ї
4. Загальний низький рівень духовності, інтелігентності, виховання в сім'ї
5. Пропаганда насильства по ТБ, в кіно, в Інтернеті
6. Виховання в сім'ї, де скоювалось насильство
7. Характер ролей в сім'ї – утриманка та власник
8. Безробіття, острах втратити роботу
9. Суспільство визнає насильство відносно жінки, як нормальне явище
10. Мовчання про проблеми в сім'ї, табу
11. Зниження життєвого рівня в умовах військового стану, бідність, нестача грошей
12. Низька поінфоомованість, куда можна звертатись
13. Низька самооцінка жінок, віктимність
14. Бажання чоловіка мати владу та контролювати все, і життя дружини також
15. Бажання бути «Мачо», де чоловік асоціюється з насильством, агресією, владою
16. Економічне нерівність між жінками та чоловіками, матеріальна залежність жінок
17. Невпевненість жінки в майбутньому, острах залишитись самій
18. Традиційний тип моделі сім'ї, культурні або релігійні традиції
19. Важкі умови проживання та побуту
20. Підвищення самооцінки чоловіка за рахунок насильства над дружиною
21. Незнання законодавства про можливе покарання кривдниками
22. Незнання жінками та дітьми, що таке насильство та які його види
23. Виховання без батька, або відштовхування батьком
24. Психічні розлади у насильника
25. Нерозуміння сучасних прав людини, і особливо жінки
26. Підтримка обвинувачення жертви (сама винна, бо погана)
27. Відсутність у суспільстві культури гендерної рівності
28. Низька соціальна та юридична захищеність жертв домашнього насильства
29. Відсутність навичок безконфліктної комунікації та вирішення конфліктів
30. Слабке законодавство, яке не захищає жінок та дітей від насильства

Завдання для робочих груп: розбити надані вище причини в три колонки:

Мікрорівень (фактори які формуються в сім'ї та на особистісному рівні)	Мезорівень (фактори які формуються в суспільстві)	Макрорівень (на рівні держави)

Масштаби проблеми

За даними ООН, кожна 3-я жінка у світі стикається із домашнім насильством, як правило фізичним чи сексуальним. 70% загиблих насильницькою смертю жінок були вбиті колишніми або нинішніми партнерами. ВООЗ констатує, що від 29% до 62% жінок, що страждають від насильства в сім'ї, не заявляють в поліцію. Рада Європи вважає, що 15-20% жінок в країнах колишнього СРСР страждають від насильства в сім'ї.

Міністерство соціальної політики:

До центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді в 2013 р. надійшло 93 000 звернень від постраждалих від насильства в сім'ї. **9 місяців 2014 р.** – 93 780 звернень до ЦСССДМ.

Міністерство внутрішніх справ України

У 2007 році правоохоронцями було прийнято 109 749 заяв про факти вчинення насильства в сім'ї, на облік за вчинення цього правопорушення поставлено 65 042 особи,

у 2008 році - 132 370 заяв та 66 119 осіб поставлено на облік;

у 2009 році – 143 430 заяв та 72 945 осіб поставлено на облік;

у 2010 році – 157 167 заяв та 81 135 осіб поставлено на облік;

у 2011 році – 162 766 заяв та 87 540 осіб поставлено на облік;

у 2012 році – 137 782 заяви та 82 962 особи поставлено на облік,

у 2013 році – 174 229 заяв та 95 466 осіб поставлено на облік.

Протягом 2014 р. – прийнято 117 941 заяв

На облік поставлено – 77 709; з них жінки – 6 541, чоловіки – 70 977, діти – 191.

Захисних приписів – 6 411

Проходження корекційних програм – 5 274.

За даними дослідження «Ціна домашнього насильства»⁵ (2007- 2008 рр.), середня вартість одного випадку насильства в сім'ї на той час для потерпілих становила приблизно **7 306,38 грн.**, а для платників податків **1 730 гривень** — це кошти, що йдуть на оплату роботи міліції, соціальних служб й інших суспільних інститутів, які працюють із жертвами насильства. За даними МВС України, в рік проведення дослідження (2007) за фактами насильства в сім'ї було складено 91 598 протоколів, а, враховуючи сказане вище, це означає, що українському бюджету реагування тільки на зареєстровані випадки насильства обійшлося приблизно в **158 464 540 грн.** З кожним роком ця цифра дедалі зростає як у зв'язку з ростом цін, так і зі збільшенням кількості звернень постраждалих до правоохоронних органів та соціальних інституцій.

Загальна ж вартість зареєстрованих випадків насильства в сім'ї в 2007 році становила **669 249 795,24 грн.**, причому більша частина цих витрат лягала на плечі самих постраждалих. У структурі цих витрат переважають ті, що пов'язані із втратою майна (42,2 %) і зі здоров'ям (19,3%).

Варто зауважити, що статистика не відображає всіх масштабів цього явища, яке й досі залишається здебільшого латентним феноменом.

⁵ Дослідження було проведено Міжнародним центром «Ла Страда-Україна» та Харківським інститутом соціальних досліджень у співпраці з МВС України в 2007-2008 роках. Методологія дослідження ґрунтувалася на показниках оцінки вартості сімейного насильства, запропонованих професором Сільвією Уолб (Університет Лідса, Велика Британія) і Леслі Лейн (Університет Нового Південного Уельсу, Австралія). Підрахунок вартості одного випадку сімейного насильства включав низку показників: власне майнові втрати; витрати, пов'язані зі здоров'ям; економічні втрати, викликані зниженою працездатністю або невиходом на роботу; витрати, пов'язані з правоохоронними органами; витрати, пов'язані із судами; витрати соціальних служб; витрати, пов'язані з перебуванням у притулках і кризових центрах; витрати, пов'язані з дітьми жертви.

**ОЗНАКИ, ЩО ПРИТАМАННІ ДІТЯМ, ЯКІ ПОТЕРПАЮТЬ ВІД
НАСИЛЬСТВА В СІМ'І І НА ЯКІ НЕОБХІДНО ЗВЕРТАТИ УВАГУ**

Тип насильства	Прояви
Фізичне	<ul style="list-style-type: none"> • самокаліцтво (заподіяння дитиною травм самій собі); • крововиливи сітківки ока; • зсув суглобів, переломи кісток, гематоми; • забиті місця на тілі, сідницях або голові; рани і синці, різні за часом виникнення та/або у різних частинах тіла; • сліди укусів людиною; • незвичні опіки (наприклад, цигаркою або розжареним посудом)
Сексуальне	<ul style="list-style-type: none"> • знання термінології та жаргону, не властивого дітям; • висипи в паху, захворювання, що передаються статевим шляхом • ознаки вагінального або анального проникнення; • засоси (гематоми від поцілунків); • підліткова проституція; • вагітність (для підлітків); • сексуальні злочини серед неповнолітніх; • ініціювання сексуальних ігор з іншими, • невідповідні віку сексуальні ігри, • сексуальні домагання до дітей, підлітків, дорослих; • нерозбірлива та/або зухвала сексуальна поведінка; • уникнення контактів з однолітками, відсутність догляду за собою
Психологічне	<ul style="list-style-type: none"> • замкненість, зануреність у себе, інтровертність, неухважність • демонстрація повної відсутності страху; • неврівноважена поведінка; • агресивність, схильність до нищення і насильства; • уповільнене мовлення, нездатність вчитися, відсутність загальновідомих знань, невміння читати, писати та рахувати; • надто висока зрілість та відповідальність у порівнянні зі звичайними для цього віку; • уникання однолітків, бажання гратися лише з маленькими дітьми; • занадто низька самооцінка; • тривожність; • намагання справити враження людини, що живе в злиднях; • демонстрація страху перед появою батьків та/або необхідністю йти додому; • страх фізичного контакту; • депресія, спроби самогубства; • вживання алкоголю або наркотиків; • психосоматичні хвороби; • насильство щодо свійських тварин та до слабших істот загалом; • почуття провини за отримання фізичних ушкоджень; • різке погіршення навчання; • втечі з дому та бродяжництво.
Економічне	<ul style="list-style-type: none"> • одяг не по сезону; • одяг брудний та неохайний; • виснаження через недостатнє або неправильне харчування; • крадіжка чужої їжі, речей; • вдома нема іграшок, книжок, розваг; • вдома безлад, холод, антисанітарія.

Група 1

Жінка 65 років скаржиться на те, що її донька (40 років) погано ставиться до своєї дитини: принижує дівчинку, часто піднімає на неї руку. Інколи були такі випадки, що мама виганяла дівчинку з дому вночі, і дитина приходила ночувати до бабусі. Мати забороняє дівчині дружити з тими дівчатами, з ким вона хоче. Також принципово не купує того одягу, що просить дівчинка. Мама вважає, що не можна балувати дітей і вона краще знає і розуміє, що має одягати її дитина. Бабуся намагалася поговорити з мамою дівчинки, проте це було безрезультатно – дочка веде себе агресивно, ображає і принижує матір.

Завдання.

Чи можна кваліфікувати цю ситуацію як насильство в сім'ї? Чому?

Хто є жертвою насильства? Яким чином це можна встановити? Які види насильства вчиняються по відношенню до жертви?

Група 2

Жінка розповіла, що вже 5 років поспіль страждає від побиттів та знущання зі сторони свого чоловіка, образ та принижень. Дуже часто все це відбувається на очах їхнього 8-річного сина. Чоловік систематично знаходиться у стані алкогольного сп'яніння і у такому стані його знущання ще страшніші. Раніше жінка намагалася втекти від чоловіка до своїх батьків. Але чоловік, знаючи де вона перебуває, приходив до батьків жінки, розбивав їм вікна у будинку, виламував двері, бив батьків і забирав жінку назад додому. Після кількох таких випадків батьки жінки відмовилися їй допомагати, мовляв «раз вийшла за нього заміж, то й терпи або вирішуй свої проблеми сама».

Завдання.

Чи можна кваліфікувати цю ситуацію як насильство в сім'ї? Чому?

Хто є жертвою насильства? Яким чином це можна встановити? Які види насильства вчиняються по відношенню до жертви?

Група 3

Ганна – заміжня жінка. Чоловік – директор фірми, власник свого бізнесу. В них є троє спільних дітей. Мають велику квартиру, будинок, 2 автомобілі. Є няня, яка супроводжує дітей до різноманітних гуртків. Грошей вдосталь. Після того, як діти підросли Ганна вирішила вийти на роботу, щоб займатися улюбленою професією. Але чоловік категорично заборонив виходити на роботу. Сказав, що його жінка повинна займатися хатньою роботою та дітьми, а якщо вона дуже хоче самостійності, то може йти куди захоче, але діти залишаться з ним. Після того, як Ганна заявила про своє бажання йти працювати, чоловік постійно знущається з неї, ображає її при дітях, контролює всі її витрати, перевіряє чеки на покупки та не дозволяє купувати нічого для себе, тільки для дітей.

Завдання.

Чи можна кваліфікувати цю ситуацію як насильство в сім'ї? Чому?

Хто є жертвою насильства? Яким чином це можна встановити? Які види насильства вчиняються по відношенню до жертви?

Група 4

Дівчинці Віці 14 років. Її мама вийшла заміж вдруге, після певного часу поведінка дівчинки змінилась і вона розповіла подружці, що новий чоловік мами до неї проявляє зацікавлення і це її турбує. Вона розповіла мамі, після чого мама дала їй ляпаса, вважаючи, що дочка заздрить їй щастю та ревнує. Вітчин телефонує, розповідає, яка вона сексуальна, що її груди його приваблюють і він мріє про секс з нею, за який він готовий купити їй найдорожчий мобільний або те, що вона забажає.

Завдання.

Чи можна кваліфікувати цю ситуацію як насильство в сім'ї? Чому?

Хто є жертвою насильства? Яким чином це можна встановити? Які види насильства вчиняються по відношенню до жертви?

ЗАКОН УКРАЇНИ
Про попередження насильства в сім'ї
Розділ I
ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Стаття 3. Органи та установи, на які покладається здійснення заходів з попередження насильства в сім'ї.

1. Здійснення заходів з попередження насильства в сім'ї в межах наданих їм повноважень покладається на:

- 1) центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики з питань попередження насильства в сім'ї;
 - 1-1) центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику з питань попередження насильства в сім'ї;
 - 2) відповідні підрозділи органів внутрішніх справ;
 - 3) органи опіки і піклування;
 - 4) спеціалізовані установи для осіб, які вчинили насильство в сім'ї, та жертв такого насильства: кризові центри для членів сімей, в яких вчинено насильство в сім'ї або існує реальна загроза його вчинення (далі - кризові центри); центри медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім'ї.

2. Органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи і організації незалежно від форми власності, об'єднання громадян, а також окремі громадяни можуть сприяти у здійсненні заходів з попередження насильства в сім'ї.

Розділ II

ОРГАНИ ТА УСТАНОВИ, НА ЯКІ ПОКЛАДАЄТЬСЯ ЗДІЙСНЕННЯ
ЗАХОДІВ З ПОПЕРЕДЖЕННЯ НАСИЛЬСТВА В СІМ'І

Стаття 5. Повноваження центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики з питань попередження насильства в сім'ї, та центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику з питань попередження насильства в сім'ї.

Центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики з питань попередження насильства в сім'ї:

розробляє і затверджує методичні рекомендації щодо проходження корекційної програми та організовує забезпечення кризових центрів такими методичними рекомендаціями;

надає органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування, підприємствам, установам і організаціям незалежно від форми власності, об'єднанням громадян, окремим громадянам методичну і практичну допомогу, консультації з питань попередження насильства в сім'ї;

організовує і проводить просвітницьку та роз'яснювальну роботу серед членів сім'ї, де виникає реальна загроза вчинення насильства в сім'ї або де було вчинено насильство в сім'ї, про права, заходи і послуги, якими вони можуть скористатися;

організовує і проводить просвітницьку та роз'яснювальну роботу серед громадськості про проблему насильства в сім'ї та заходи, які існують з попередження насильства в сім'ї.

Центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику з питань попередження насильства в сім'ї:

бере участь в розробленні та реалізує державну політику щодо попередження насильства в сім'ї;

координує діяльність уповноважених підрозділів органів внутрішніх справ, органів опіки і піклування у питаннях попередження насильства в сім'ї;

визначає потребу регіонів у створенні спеціалізованих установ для жертв насильства в сім'ї та організовує роботу з їх створення;

здійснює контроль за організацією і діяльністю спеціалізованих установ для жертв насильства в сім'ї;

здійснює збір та узагальнення даних про насильство в сім'ї відповідно до законодавства;

організовує і проводить соціологічні, психолого-педагогічні та кримінологічні дослідження насильства в сім'ї;

організовує проходження корекційної програми особами, які вчинили насильство в сім'ї;

звертається до центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування за наданням відповідної допомоги жертвам насильства в сім'ї;

приймає і розглядає заяви та повідомлення про вчинення насильства в сім'ї і реальну загрозу його вчинення;

направляє жертв насильства в сім'ї та членів сім'ї, стосовно яких існує реальна загроза його вчинення, до спеціалізованих установ для жертв насильства в сім'ї.

Стаття 6. Повноваження уповноважених підрозділів органів внутрішніх справ щодо попередження насильства в сім'ї.

1. В органах внутрішніх справ заходи щодо попередження насильства в сім'ї здійснюють уповноважені підрозділи органів внутрішніх справ, які:

виявляють причини і умови, що сприяють проявам насильства в сім'ї, вживають у межах своїх повноважень заходів щодо їх усунення;

беруть на профілактичний облік осіб, схильних до вчинення насильства в сім'ї, та проводять виховно-попереджувальну роботу з ними;

відвідують сім'ї, члени яких перебувають на профілактичному обліку, за місцем їх проживання і проводять з ними профілактичну роботу;

виносять офіційні попередження членам сім'ї про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї;

приймають та розглядають у межах своїх повноважень, визначених законом, заяви і повідомлення про насильство в сім'ї або про реальну загрозу його вчинення;

вживають відповідних заходів щодо припинення насильства в сім'ї, а також дій членів сім'ї, що направлені на виконання реальної загрози вчинення насильства в сім'ї;

повідомляють членів сім'ї, де виникає реальна загроза вчинення насильства в сім'ї або де було вчинено насильство в сім'ї, про права, заходи і послуги, якими вони можуть

скористатися;

направляють жертв насильства в сім'ї до спеціалізованих установ для осіб, які вчинили насильство в сім'ї, та жертв такого насильства;

вносять захисні приписи у випадках, передбачених цим Законом;

контролюють виконання вимог захисних приписів;

направляють осіб, які вчинили насильство в сім'ї, до кризових центрів для проходження корекційної програми;

взаємодіють із центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику з питань попередження насильства в сім'ї, з органами опіки і піклування та спеціалізованими установами для осіб, які вчинили насильство в сім'ї, та жертв такого насильства у питаннях попередження насильства в сім'ї; { Абзац тринадцятий частини першої статті 6 із змінами, внесеними згідно із Законом N 5462-VI ([5462-17](#)) від 16.10.2012 }

надають інформацію з питань попередження насильства в сім'ї на запит уповноважених органів;

здійснюють інші повноваження щодо попередження насильства в сім'ї, передбачені законом.

2. Повноваження уповноважених підрозділів органів внутрішніх справ поширюються на випадки, коли жертва насильства в сім'ї або особа, стосовно якої існує реальна загроза вчинення насильства в сім'ї, а також особа, що вчинила насильство в сім'ї, не досягли 18-річного віку.

Стаття 7. Повноваження органів опіки і піклування щодо попередження насильства в сім'ї.

Органи опіки і піклування:

надають допомогу у відновленні порушених прав та захисті законних інтересів неповнолітнім, які мають батьків і проживають у сім'ях, дітям-сиротам, які залишилися без піклування батьків і виховуються в сім'ях опікунів (піклувальників), прийомних сім'ях, дитячих будинках сімейного типу, а також членам сім'ї, визнаним в судовому порядку недієздатними, у випадках, коли стосовно них вчинено або існує реальна загроза вчинення насильства в сім'ї;

представляють у суді інтереси дітей та недієздатних членів сім'ї, які вчинили насильство в сім'ї або стали жертвами насильства в сім'ї;

здійснюють інші повноваження щодо попередження насильства в сім'ї, передбачені законом.

Стаття 8. Кризові центри

1. Кризові центри створюються місцевими державними адміністраціями за поданням центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики з питань попередження насильства в сім'ї, відповідно до соціальних потреб регіону.

2. Кризові центри можуть також створюватися органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами, організаціями, благодійними фондами, об'єднаннями громадян і окремими громадянами за погодженням із центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики з питань попередження насильства в сім'ї, і реєструються в порядку, визначеному законом.

3. Працівники кризових центрів:

здійснюють прийом членів сім'ї, які можуть стати або стали жертвами насильства в сім'ї;

здійснюють прийом осіб, які вчинили насильство в сім'ї, для проходження корекційної програми;

організують надання необхідної психологічної, педагогічної, медичної, юридичної допомоги членам сім'ї, які можуть стати або стали жертвами насильства в сім'ї;

розробляють корекційні програми та організують їх проходження особами, які вчинили насильство в сім'ї;

відповідно до можливостей надають притулок для тимчасового перебування членам сім'ї, які можуть стати або стали жертвами насильства в сім'ї;

повідомляють членів сім'ї, де виникає реальна загроза вчинення насильства в сім'ї або де було вчинено насильство в сім'ї, про права, заходи і послуги, якими вони можуть скористатися;

повідомляють уповноважені підрозділи органів внутрішніх справ про виявлені факти реальної загрози застосування насильства в сім'ї або про факти вчинення такого насильства;

вивчають і узагальнюють причини та умови конкретних проявів насильства в сім'ї;

надають інформацію з питань попередження насильства в сім'ї на запит уповноважених органів;

забезпечують збереження конфіденційної інформації щодо осіб, які звернулися до кризового центру про допомогу;

взаємодіють із засобами масової інформації, громадськими організаціями у проведенні просвітницької та виховної роботи з питань попередження насильства в сім'ї;

у випадках, установлених законом, вживають вичерпних заходів щодо забезпечення доступу до безоплатної правової допомоги.

4. Кризові центри є неприбутковими організаціями, користуються правами юридичної особи, мають власні бланки, печатку з зображенням Державного Герба України і своїм найменуванням.

Стаття 9. Центри медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім'ї

1. Центри медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім'ї створюються відповідно до законодавства, що регламентує створення закладів охорони здоров'я (v0038282-04). Центри медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім'ї можуть створюватися в системі діючих закладів охорони здоров'я.

2. В центри медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім'ї поміщаються жертви насильства в сім'ї (з їхньої згоди або на їхнє прохання) на підставі рішення медичної комісії центру. Щодо дитини необхідна згода одного з батьків, усиновителів, опікуна чи піклувальника, у разі, якщо вони не зазнали насильства від одного з них, або органу опіки і піклування.

3. Жертви насильства в сім'ї перебувають у центрах медико-соціальної реабілітації протягом терміну, необхідного для їхнього лікування та психо-соціальної реабілітації. За їхнім бажанням вони можуть пройти курс лікування та психо-соціальної реабілітації амбулаторно.

4. Працівники центрів медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім'ї:

надають жертвам насильства в сім'ї первинну медико-санітарну і психологічну допомогу, окремі види психіатричної допомоги на підставах та в порядку, передбачених Законом України "Про психіатричну допомогу" ([1489-14](#)), іншими законами;

за необхідності направляють жертв насильства в сім'ї для відповідного подальшого лікування;

організують надання юридичних консультацій жертвам насильства в сім'ї та у випадках, установлених законом, вживають вичерпних заходів щодо забезпечення доступу до безоплатної правової допомоги;

повідомляють про вчинене насильство в сім'ї уповноважені підрозділи органів внутрішніх справ;

надають інформацію з питань попередження насильства в сім'ї на запит уповноважених органів.

ЗАКОН УКРАЇНИ

Про попередження насильства в сім'ї

Стаття 3. Органи та установи, на які покладається здійснення

заходів з попередження насильства в сім'ї

1. Здійснення заходів з попередження насильства в сім'ї в межах наданих їм повноважень покладається на:

1) центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики з питань попередження насильства в сім'ї;

{ Підпункт 1 частини першої статті 4 із змінами, внесеними згідно із Законом N 5462-VI ([5462-17](#)) від 16.10.2012 }

1-1) центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику з питань попередження насильства в сім'ї;

{ Частину першу статті 3 доповнено підпунктом 1-1 згідно із Законом N 5462-VI ([5462-17](#)) від 16.10.2012 }

2) відповідні підрозділи органів внутрішніх справ; { Пункт 2 частини першої статті 3 в редакції Закону N 599-VI ([599-17](#)) від 25.09.2008 }

3) органи опіки і піклування;

4) спеціалізовані установи для осіб, які вчинили насильство в сім'ї, та жертв такого насильства:

кризові центри для членів сімей, в яких вчинено насильство в сім'ї або існує реальна загроза його вчинення (далі - кризові центри);

центри медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім'ї.

{ Пункт 4 частини першої статті 3 в редакції Закону N 599-VI ([599-17](#)) від 25.09.2008 }

2. Органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи і організації незалежно від форми власності, об'єднання громадян, а також окремі громадяни можуть сприяти у здійсненні заходів з попередження насильства в сім'ї.

ПОРЯДОК

розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або загрози його вчинення

I. Загальні положення

1. Кожній дитині гарантується право на свободу, особисту недоторканність, захист гідності та найкраще забезпечення її інтересів.

Держава здійснює захист дитини від усіх форм фізичного, сексуального, економічного та психологічного насильства, образ, недбалого й жорстокого поводження з нею, залучення до найгірших форм дитячої праці, у тому числі з боку батьків або осіб, які їх замінюють, а також вживає необхідних заходів для забезпечення прав дітей, які стали свідками у кримінальному провадженні.

2. Цей Порядок розроблено з метою впровадження ефективного механізму взаємодії служб у справах дітей, закладів соціального захисту дітей, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, органів внутрішніх справ, закладів освіти, закладів охорони здоров'я (далі - суб'єкти).

3. Цей Порядок розроблено відповідно до Конвенції про права дитини, Конвенції Міжнародної організації праці „Про заборону та негайні дії щодо ліквідації найгірших форм дитячої праці”, Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства, Сімейного, Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України, Кодексу України про адміністративні правопорушення, Законів України „Про Загальнодержавну програму „Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини” на період до 2016 року”, „Про охорону дитинства”, „Про попередження насильства в сім'ї”, „Про міліцію”, „Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей”, „Про захист суспільної моралі” та інших нормативно-правових актів з питань захисту прав дітей.

4. У цьому Порядку нижченаведені терміни вживаються у таких значеннях:

Жорстоке поводження з дитиною - будь-які форми фізичного, психологічного, сексуального або економічного насильства над дитиною в сім'ї або поза нею, у тому числі: втягнення дитини в заняття проституцією або примушування її до зайняття проституцією з використанням обману, шантажу чи уразливого стану дитини або із застосуванням чи погрозою застосування насильства; примушування дітей до участі у створенні творів, зображень, кіно- та відеопродукції, комп'ютерних програм або інших предметів порнографічного характеру; ситуації, за яких дитина стала свідком кримінального правопорушення, внаслідок чого існує загроза її життю або здоров'ю; статеві зносини та розпусні дії з дитиною з використанням: примусу, сили, погрози, довіри, авторитету чи впливу на дитину, особливо вразливої для дитини ситуації, зокрема з причини розумової чи фізичної неспроможності або залежного середовища, у тому числі в сім'ї; будь-які незаконні угоди щодо дитини, зокрема: вербування, переміщення, переховування, передача або одержання дитини, вчинені з метою експлуатації, з використанням обману, шантажу чи уразливого стану дитини;

забезпечення найкращих інтересів дитини - комплекс заходів, спрямованих на захист прав та забезпечення повноцінного життя, виховання і розвитку дитини.

II. Порядок подання та реєстрації звернень та повідомлень

1. Звернення про факти жорстокого поводження з дітьми або загрозу їх вчинення можуть подаватися до будь-якого суб'єкта, визначеного у пункті 2 розділу I цього Порядку, в усній

або письмовій формі за місцем проживання (перебування) дитини самою дитиною, батьками, одним із батьків дитини або особою/особами, які їх замінюють, будь-якими фізичними та юридичними особами.

Повідомлення про дитину, яка постраждала від жорстокого поводження або стосовно якої існує загроза його вчинення (додаток 1), оформлюється суб'єктами, яким стало відомо про зазначені факти при виконанні своїх функціональних обов'язків, письмово та надсилається до служби у справах дітей і органу внутрішніх справ за місцем проживання (перебування) дитини.

2. Усі звернення та повідомлення з приводу жорстокого поводження з дітьми або загрози щодо його вчинення реєструються суб'єктами, до яких надійшла інформація, у журналі обліку звернень та повідомлень про жорстоке поводження з дітьми або загрозу його вчинення (додаток 2) та протягом однієї доби направляються до служби у справах дітей і органу внутрішніх справ за місцем проживання (перебування) дитини.

III. Розгляд звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або загрози його вчинення

1. Координатором заходів щодо захисту дітей від жорстокого поводження з ними або загрози його вчинення є служба у справах дітей.

Якщо у зверненні (повідомленні) вбачається ознака кримінального правопорушення чи загроза щодо його вчинення, інформація терміново після її отримання передається органу внутрішніх справ для вжиття відповідних заходів.

У разі необхідності суб'єкти організують надання невідкладної медичної (викликають швидку допомогу), психологічної та інших видів допомоги дитині, яка постраждала від жорстокого поводження.

Усі суб'єкти в межах компетенції долучаються до вжиття невідкладних заходів з ліквідації наслідків жорстокого поводження з дитиною або загрози його вчинення.

У разі загрози вчинення жорстокого поводження з дитиною суб'єкти забезпечують ужиття необхідних заходів щодо її усунення.

2. Служби у справах дітей:

здійснюють приймання звернень та повідомлень про випадки жорстокого поводження щодо дитини;

ведуть облік дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах у зв'язку з жорстоким поводженням з ними або загрозою щодо його вчинення;

координують діяльність суб'єктів при вирішенні питань соціального захисту дітей, які постраждали від жорстокого поводження;

забезпечують надання необхідної допомоги дитині, яка постраждала від жорстокого поводження, у взаємодії з іншими суб'єктами та з урахуванням найкращих інтересів дитини;

направляють дитину до закладів охорони здоров'я для обстеження стану її здоров'я, надання дитині необхідної медичної допомоги, у тому числі лікування в стаціонарі, та документування фактів жорстокого поводження з нею;

у разі необхідності представляють (у тому числі в судах) інтереси дітей, які постраждали від жорстокого поводження або стосовно яких існує загроза його вчинення.

3. Органи внутрішніх справ:

здійснюють прийняття інформації про факти жорстокого поводження з дітьми або загрозу щодо їх вчинення цілодобово. Заяви та повідомлення зобов'язані приймати всі працівники органів внутрішніх справ;

у разі неможливості подання письмової заяви працівник органу внутрішніх справ повинен скласти протокол усної заяви або рапорт про факт жорстокого поводження з дитиною (загрозу його вчинення), у якому зазначаються: прізвище, ім'я, по батькові постраждалої дитини, інформація про

особу, яка жорстоко поводитися з дитиною чи реально мала такий намір, час і місце випадку, інші необхідні обставини;

при отриманні інформації про факт жорстокого поводження з дитиною (загрозу його вчинення) працівник органу внутрішніх справ уживає заходів щодо її внесення до журналу Єдиного обліку заяв і повідомлень про вчинені кримінальні правопорушення та інші події;

усі заяви, повідомлення, протоколи усної заяви, рапорти про факти жорстокого поводження з дітьми (загрозу його вчинення) розглядає керівництво органу внутрішніх справ та надає письмові резолюції працівникам уповноваженого підрозділу органу внутрішніх справ щодо необхідних заходів для подальшого прийняття рішення згідно із законодавством;

після отримання заяви, повідомлення, складання протоколу усної заяви або рапорту про факт жорстокого поводження з дитиною (загрозу його вчинення) працівник органу внутрішніх справ за наявності ознак кримінального правопорушення доповідає про це начальникові слідчого підрозділу для внесення слідчими відповідних відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань та інформує начальника органу внутрішніх справ;

за результатами розгляду звернення, повідомлення про факт жорстокого поводження з дитиною (загрозу щодо його вчинення) працівники уповноваженого підрозділу органу внутрішніх справ зобов'язані поінформувати батьків дитини або осіб, які їх замінюють (якщо не вони є винуватцями жорстокого поводження з дитиною або загрози його вчинення), службу у справах дітей та у разі потреби органи прокуратури та суд.

4. Заклади освіти:

здійснюють приймання звернень та повідомлень про випадки жорстокого поводження щодо дитини;

терміново (протягом однієї доби) передають повідомлення у письмовій формі до служби у справах дітей, органів внутрішніх справ про випадок жорстокого поводження з дитиною чи загрозу його вчинення;

у межах компетенції вживають заходів щодо виявлення і припинення фактів жорстокого поводження з дітьми або загрози його вчинення в закладах освіти;

організують роботу психологічної служби системи освіти з дітьми, які постраждали від жорстокого поводження;

проводять роз'яснювальну роботу з батьками та іншими учасниками навчально-виховного процесу із запобігання, протидії негативним наслідкам жорстокого поводження з дітьми.

5. Заклади охорони здоров'я:

здійснюють приймання звернень та повідомлень про випадки жорстокого поводження щодо дитини;

терміново (протягом однієї доби) передають повідомлення у письмовій формі до служби у справах дітей, органів внутрішніх справ за місцезнаходженням закладу охорони здоров'я про випадок жорстокого поводження з дитиною чи загрозу його вчинення;

цілодобово здійснюють прийняття дітей, які постраждали від жорстокого поводження, надають їм необхідну медичну, психологічну (за наявності в закладі охорони здоров'я психолога) допомогу та документують факти жорстокого поводження з дітьми;

при обстеженні дитини медичні працівники звертають увагу на ушкодження, що могли виникнути внаслідок жорстокого поводження з нею, повідомляють про це лікаря, який надає дитині первинну медичну допомогу, забезпечують подання інформації до служби у справах дітей та органу внутрішніх справ;

проводять лікування дітей, які постраждали від жорстокого поводження, та надають психологічну допомогу (за наявності в закладі охорони здоров'я психолога).

6. Центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді:

здійснюють приймання звернень та повідомлень про випадки жорстокого поводження щодо дитини;

терміново (протягом однієї доби) передають повідомлення у письмовій формі до служби у справах дітей, органів внутрішніх справ про випадок жорстокого поводження з дитиною чи реальну загрозу його вчинення;

здійснюють екстрене втручання, надають необхідні соціальні послуги дітям, які постраждали від жорстокого поводження або стосовно яких існує загроза його вчинення, та забезпечують соціальний супровід сімей, у яких проживають такі діти;

направляють у разі потреби сім'ї (або одного з членів сім'ї) з дитиною, яка постраждала від жорстокого поводження або стосовно якої існує загроза його вчинення, до центру соціально-психологічної допомоги.

Додаток 1
до Порядку розгляду
звернень та повідомлень
з приводу жорстокого
поводження з дітьми або
загрози його вчинення
(пункт 1 розділу II)

(найменування органу, установи, закладу, який(а) надсилає повідомлення)

ЗАРЕЄСТРОВАНО

від ____/____/20____ року

№ _____

ПОВІДОМЛЕННЯ

про дитину, яка постраждала від жорстокого поводження або стосовно якої існує загроза його вчинення

Інформацію отримано:

... від батьків дитини, осіб, які їх замінюють; ... від дитини; ... анонімно; ... від підприємств, установ, організацій, громадських і від інших фізичних осіб; об'єднань;
... від служби у ... центру соціальних служб для сім'ї, ... органу внутрішніх справ; ... справах дітей; ... закладу охорони здоров'я _____; ... закладу освіти; ... дітей та молоді;

(найменування органу, установи, закладу)

(прізвище, ім'я, по батькові та дата народження дитини, яка постраждала від жорстокого поводження або стосовно якої існує загроза його вчинення)

Проживає/перебуває за адресою: _____

Зміст повідомлення: _____

Вжиті заходи: _____

До повідомлення додано документи (за наявності) _____

(прізвище, ім'я, по батькові та посада особи, яка надсилає повідомлення)

Дата надсилання повідомлення _____ Телефон _____

(підпис)

ЖУРНАЛ
обліку звернень та повідомлень про жорстоке поводження з дітьми або загрозу його вчинення

№ з/п	Дата отримання заяви або повідомлення	Прізвище, ім'я, по батькові та місце проживання дитини, щодо якої надійшла заява чи повідомлення	Прізвище, ім'я, по батькові та місце проживання особи, яка вчинила жорстоке поводження з дитиною або від якої існує загроза його вчинення	Стислий зміст заяви або повідомлення	Вжиті заходи щодо захисту прав та інтересів дитини	Дата, час та суб'єкт, якому направлено повідомлення	Примітки
1	2	3	4	5	6	7	8



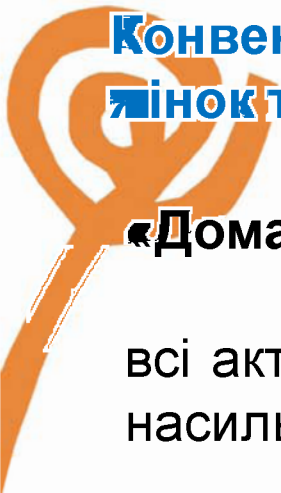
МІЖНАРОДНИЙ ЖІНОЧИЙ ПРАВОЗАХИСНИЙ ЦЕНТР «ЛА СТРАДА-УКРАЇНА»

Навчально-методичний тренінг
«Запобігання гендерному насильству та жорстокому поведженню з дітьми»





- **ПОНЯТТЯ НАСИЛЬСТВА В СІМ'І, ЙОГО ВИДИ, ПРИЧИНИ ТА ПРОЯВИ. НАЦІОНАЛЬНЕ ТА МІЖНАРОДНЕ ЗАКОНОДАВСТВО.**
- **МАСШТАБИ ПРОБЛЕМИ ТА СТЕРЕОТИПИ.**
- **ІНДИКАТОРИ ВІЯВЛЕННЯ НАСИЛЬСТВА В СІМ'І ТА ОСОБЛИВОСТІ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ЖЕРТВ.**
- **ДІТИ ЯК ГРУПА РИЗИКУ.**



Конвенція Ради Європи про попередження насильства щодо жінок та домашнього насильства та боротьбу із цими явищами

«Домашнє насильство» означає

всі акти фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства,

які відбуваються в лоні сім'ї

чи

в межах місця проживання

або

між колишніми чи теперішніми подружжями або партнерами,

незалежно від того, чи проживає правопорушник у тому самому місці, що й жертва, чи ні

або

незалежно від того, чи проживав правопорушник у тому самому місці, що й жертва, чи ні.



Закон України «Про попередження насильства в сім'ї»

Насильство в сім'ї –

будь-які умисні дії фізичного, сексуального, психологічного чи економічного спрямування

одного члена сім'ї по відношенню до іншого члена сім'ї,

якщо ці дії порушують конституційні права і свободи члена сім'ї як людини та громадянина

і

наносять йому моральну шкоду, шкоду його фізичному чи психічному здоров'ю.



Закон України «Про попередження насильства в сім'ї»

Економічне насильство –

умисне позбавлення одним членом сім'ї іншого члена сім'ї житла, їжі, одягу та іншого майна чи коштів, на які постраждалий має передбачене законом право, що може призвести до його смерті, викликати порушення фізичного чи психічного здоров'я.

Психологічне насильство –

насильство, пов'язане з дією одного члена сім'ї на психіку іншого члена сім'ї шляхом словесних образ або погроз, переслідування, залякування, якими навмисно спричиняється емоційна невпевненість, нездатність захистити себе та може завдатися або завдається шкода психічному здоров'ю.



Закон України «Про попередження насильства в сім'ї»

Економічне насильство –

умисне позбавлення одним членом сім'ї іншого члена сім'ї житла, їжі, одягу та іншого майна чи коштів, на які постраждалий має передбачене законом право, що може призвести до його смерті, викликати порушення фізичного чи психічного здоров'я.

Психологічне насильство –

насильство, пов'язане з дією одного члена сім'ї на психіку іншого члена сім'ї шляхом словесних образ або погроз, переслідування, залякування, якими навмисно спричиняється емоційна невпевненість, нездатність захистити себе та може завдатися або завдається шкода психічному здоров'ю.



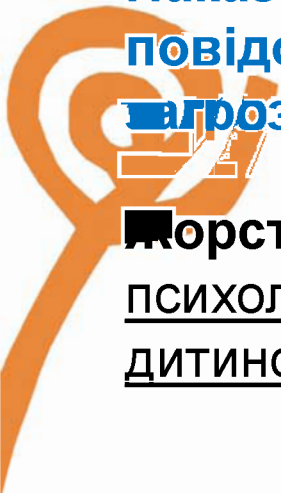
Закон України «Про попередження насильства в сім'ї»

Сексуальне насильство –

протиправне посягання одного члена сім'ї на статеву недоторканість іншого члена сім'ї, а також дії сексуального характеру по відношенню до неповнолітнього члена сім'ї.

Фізичне насильство –

умисне нанесення одним членом сім'ї іншому члену сім'ї побоїв, тілесних ушкоджень, що може призвести або призвело до смерті постраждалого, порушення фізичного чи психічного здоров'я, нанесення шкоди його честі і гідності.



Наказ «Про затвердження Порядку розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або загрози його вчинення»

Жорстоке поводження з дитиною - будь-які форми фізичного, психологічного, сексуального або економічного насильства над дитиною в сім'ї або поза нею, у тому числі:

- втягнення дитини в заняття проституцією;
- примушування дітей до участі у створенні предметів порнографічного характеру;
- ситуації, за яких дитина стала свідком кримінального правопорушення, внаслідок чого існує загроза її життю або здоров'ю;
- статеві зносини та розпусні дії з дитиною;
- будь-які незаконні угоди щодо дитини.



Відповідальність за вчинення насильства в сім'ї

Вчинення насильства в сім'ї або загроза його вчинення тягне за собою, за відсутності складу правопорушення, тільки здійснення заходів попередження насильства в сім'ї.

У випадках, коли має місце склад правопорушення, одночасно із заходами попередження насильства в сім'ї застосовуються заходи юридичної відповідальності за вчинення насильства в сім'ї*:

- адміністративної,
- цивільно-правової,
- кримінальної.

* *Стаття 15 Закону України «Про попередження насильства в сім'ї»*



Ст. 173-2 Кодексу про адміністративні правопорушення

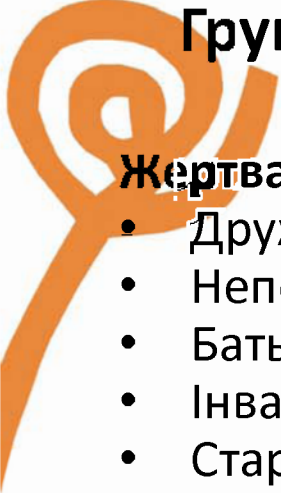
Вчинення насильства в сім'ї, невиконання захисного припису або непроходження корекційної програми

Вчинення насильства в сім'ї, тобто умисне вчинення будь-яких дій фізичного, психологічного чи економічного характеру (застосування фізичного насильства, що не завдало фізичного болю і не спричинило тілесних ушкоджень, погрози, образи чи переслідування, позбавлення житла, їжі, одягу, іншого майна або коштів, на які потерпілий має передбачене законом право, тощо), внаслідок чого могла бути чи була завдана шкода фізичному або психічному здоров'ю потерпілого, а так само невиконання захисного припису особою, стосовно якої він винесений, непроходження корекційної програми особою, яка вчинила насильство в сім'ї,

- тягнуть за собою громадські роботи на строк від тридцяти до сорока годин або адміністративний арешт на строк до семи діб.

Ті самі дії, вчинені особою, яку протягом року було піддано адміністративному стягненню за одне з порушень, передбачених частиною першою цієї статті,

- тягнуть за собою громадські роботи на строк від сорока до шістдесяти годин або адміністративний арешт на строк до п'ятнадцяти діб.



Групи ризику з акцентом на внутрішньо переміщених осіб

Жертвами насильства в сім'ї є :

- Дружина чи чоловік,
- Неповнолітні діти,
- Батьки чи родичі похилого віку,
- Інваліди (незалежно відвіку),
- Старші діти до молодших.

Серед сімей групи ризику необхідно виділити кілька груп, на які необхідно

звертати увагу:

- Сім'ї, де обидва або один із подружжя є алкоголіком, наркоманом або токсикоманом,
- Сім'ї, де хтось із подружжя має психічні захворювання,
- Сім'ї, де порушено емоційно-психологічний клімат (сюди відносяться сім'ї, яких торкнулася війна, в тому числі внутрішньо переміщені сім'ї),
- Сім'ї, які знаходяться у стані стресу у зв'язку зі смертю близьких, їх важкою хворобою
- Сім'ї, в яких один або двоє із подружжя є безробітними або знаходяться в важких соціальних умовах проживання.

Причини, що призводять до насильства в сім'ї

- соціальні
- економічні
- психологічні
- педагогічні
- соціально-педагогічні
- правові
- політичні
- соціально-медичні
- фізіологічні та медичні





Масштаби проблеми

ООН:

- кожна 3-я жінка у світі стикається із домашнім насильством
- 70% загиблих насильницькою смертю жінок - вбиті колишніми або нинішніми партнерами

Міністерство внутрішніх справ України (2014 р.):

- Прийнято 117 941 заяв
- Поставлено на облік 77 709 кривдників (з них 91% - чоловіки)

Ціна домашнього насильства





Стереотипи та міфи щодо насильства в сім'ї

1. Жінки провокують насильство і заслуговують його.
2. Жінки, які піддаються насильству, завжди можуть піти від кривдника.
3. Жінки, що піддаються насильству в родині, – мазохістки. Їм приємно, коли їх б'ють.
4. Чоловіки-кривдники поведуться агресивно і грубо у стосунках з усіма.
5. Кривдники, які застосовують насильство, психічно нездорові.
6. Чоловіки, які вдаються до насильства, є невдахами і не можуть подолати проблеми в житті.
7. Чоловіки, які б'ють дружин, б'ють також і дітей.
8. Чоловік припинить насильство, «коли ми одружимося».
9. Дітям потрібен їхній батько, навіть якщо він агресивний - «залишаюся тільки через дітей».
10. Домашні сварки, рукоприкладства і бійки характерні для неосвічених і бідних людей. У родинях із вищим рівнем достатку такі події трапляються рідше.
11. Причиною насильства є алкоголь.
12. Насильство в родині – нове явище, породжене сучасними економічними і суспільними змінами, темпом життя та стресами.



Національна
«гаряча лінія» з попередження
домашнього насильства, торгівлі
людьми та ґендерної дискримінації

0 800 500 335

**безкоштовно
зі стаціонарних телефонів**



386

**безкоштовно
з мобільних телефонів**





Національна дитяча
«гаряча лінія»
Для дітей і про дітей

0 800 500 225



безкоштовно

**зі стаціонарних та мобільних телефонів у
межах України**





ДЯКУЮ ЗА УВАГУ!

З УСІХ ПИТАНЬ, ЩО ВАС ЦІКАВЛЯТЬ, ЗВЕРТАЙТЕСЯ:

Україна,

03113, Київ - 113, а/с 26

Тел./факс: +380 44 205 36 95

E-mail: info@la-strada.org.ua.

facebook.com/lastradaukraine

facebook.com/childhotline.ukraine





МІЖНАРОДНИЙ ЖІНОЧИЙ ПРАВОЗАХИСНИЙ ЦЕНТР «ЛА СТРАДА-УКРАЇНА»

Наслідки ґендерного насильства





Наслідки насильства стосовно жінок та дівчат у випадках:

- Насильства партнера
- Насильства стосовно дитини

Фатальні

Домашнє вбивство

Суїцид

Материнська смертність

ВІЛ/СНІД, гепатит С

Не фатальні

Фізичне здоров'я

Хронічні хвороби

Психічні розлади

Репродуктивне здоров'я

Негативна безпечна поведінка



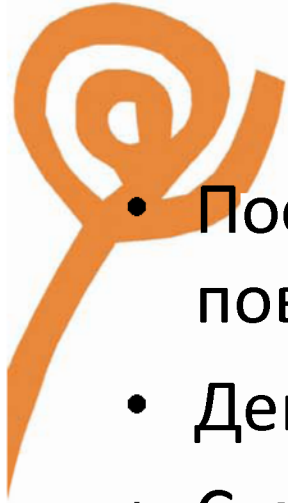
ФІЗИЧНЕ ЗДОРОВ'Я

- Тілесні травми та синці
- Функціональні порушення (зламана рука)
- Фізичні болі
- Погане самопочуття
- Загальна недієздатність
- Сильне ожиріння або схуднення



ХРОНІЧНІ ХВОРОБИ

- Хронічні болі
- Шлунково - кишкові розлади
- Соматичні скарги
- Фібромиалгія - група захворювань м'язів, сухожиль, з'єднувальних - тканинних перегородок у м'язах



ПСИХІЧНІ РОЗЛАДИ

- Пост-травматичний стрес (70% емоційних стресів пов'язано з домашнім насильством)
- Депресія
- Стан тривоги
- Фобії, панічні розлади
- відмова від статевих стосунків
- Порушення травлення
- Низька самооцінка
- Поява залежності (наркоманія, алкоголізм, ігрова, комп'ютерна)



РЕПРОДУКТИВНЕ ЗДОРОВ'Я

- Небажана вагітність
 - ВІЛ/СНІД, ЗПСШ, гепатит С
 - Запалення, хронічні болі, кровотечі
 - Небезпечний або примусовий аборт
 - Ускладнення під час вагітності
 - Викидень, народження дитини з малою вагою
- Стериалізація



НЕГАТИВНА ПОВЕДІНКА

- Паління
- Вживання алкоголю та наркотиків
- Небезпечна сексуальна поведінка
- Ранні статеві контакти
- Фізична бездіяльність
- Переїдання., ожиріння
- Анорексія
- Самокаліцтво



Національна
«гаряча лінія» з попередження
домашнього насильства, торгівлі
людьми та ґендерної дискримінації

0 800 500 335

безкоштовно
зі стаціонарних телефонів



386

безкоштовно
з мобільних телефонів





Національна дитяча
«гаряча лінія»
Для дітей і про дітей

0 800 500 225



безкоштовно

**зі стаціонарних та мобільних телефонів у
межах України**



ДЯКУЮ ЗА УВАГУ!

З УСІХ ПИТАНЬ, ЩО ВАС ЦІКАВЛЯТЬ, ЗВЕРТАЙТЕСЯ:

Україна,

03113, Київ - 113, а/с 26

Тел./факс: +380 44 205 36 95

E-mail: info@la-strada.org.ua.

facebook.com/lastradaukraine

facebook.com/childhotline.ukraine





МІЖНАРОДНИЙ ЖІНОЧИЙ ПРАВОЗАХИСНИЙ ЦЕНТР «ЛА СТРАДА-УКРАЇНА»

Навчально-методичний тренінг
«Запобігання гендерному насильству та жорстокому поведженню з дітьми»





Як розпізнати у коханому майбутнього сімейного насильника?

- 1. Чоловік схильний презирливо відгукуватися про жінок**
- 2. Із задоволенням розповідає непристойні анекдоти, вживає ненормативну лексику у вашій присутності**

Якщо ви вважаєте, що двозначні фрази, принизливі епітети, які він допускає на адресу інших жінок, не торкнуться вас – **то ви помиляєтеся.**

Бережіться: він ніколи не побачить в жінці "рівню",

буде принижувати свою "половинку".



3. Якщо ваш знайомий **прискіпливо ставиться до вашого одягу**, забороняє надягати відверте вбрання (на його думку). Якщо його дратує чоловіча увага до вас - **не радійте**. Це не турбота про вас, а психологічний комплекс, який згодом проявиться в повному обсязі: ревнощі, дратівливість, прагнення контролювати кожен ваш крок, нав'язуючи свої уявлення про те, як слід жити;

4. Намагається **ізолювати вас від зустрічей з друзями або родичами**. Намагається контролювати ваші контакти, стверджуючи, що вони є джерелом проблем у ваших відносинах, наприклад: “Мені не подобається твоя мама, вона погано на тебе впливає”, “Твоя сестра хоче зруйнувати наш союз, не спілкуйся з нею більше”;



5. Будьте **уважні**, якщо ваш потенційний чоловік зловживає **спиртними напоями, енергетиками чи наркотиками.**

За рідкісним винятком все це призведе до насильства над вами;

6. Зверніть увагу на його **взаємовідносини у власній родині** (ставлення до батьків, особливо до матері, стосунки між батьками, насильство над мамою або ним у дитинстві);

7. Його **ставлення до тварин** (задоволення при знущанні над ними, може вдарити ногою і т.д.);

8. Схильність до **депресивних станів, надмірна вразливість та образливість, ревнивість**, побажання зла оточуючим, негативні висловлювання, звинувачення оточуючих у своїх неприємностях.



9. **Нестриманість в емоціях**, запальний характер та його схильність до гніву під час суперечки або незгоди з ним:

- спалахи люті, стукання по столу кулаком, “рубання повітря”, ненормативна лексика, кидання речей, ламання предметів або нанесення матеріального збитку іншими способами;

10. Його мова: велика **кількість займенників “Я”** - знак його егоїзму, а велика кількість наказових висловлювань у спілкуванні з іншими людьми - нездорова владність;

11. Очікування або **примушення** слідувати його порадам та вказівкам;

12. **Звинувачення інших** та вас у своїх невдачах та проблемах (часті зміни роботи не з його вини, запізнення з чиєїсь вини, втрати, інше);

13. В присутності сторонніх **він поводить себе інакше**;



14. Робить **вам зауваження**, жартує на вашу адресу при інших, від чого ви ніяковієте чи вам соромно;

15. Намагається **контролювати** вас, знати, де буваєте, що робите, з ким зустрічаєтесь;

16. **Погано висловлюється** про своїх попередніх дівчат;

17. **Сконцентрував** всі свої почуття та надії на вас, говорить, що без вас не зможе жити, погрожує покінчити з собою, якщо ви його покинете;

18. Домагається того, щоб **ви постійно відчували себе винною**, за щось вибачались, вважали, що ви ніколи нічого не робите правильно;

19. Має **жорсткі погляди на розподіл обов'язків** між статями і має чіткі погляди, якими має бути жінка та чоловік;

20. **Застосовував силу**, щоб примусити вас зробити те, що він хоче.



**Тому, як би не було вам шкода відносин, не
обманюйте себе:**

Негативні риси з часом будуть тільки посилюватися. А найвищою цінністю у сімейних відносинах є не тільки любов та взаємне тяжіння - але і збереження вашої власної особистості та свободи, пригнічувати які не повинно бути дозволено нікому!!!



Національна
«гаряча лінія» з попередження
домашнього насильства, торгівлі
людьми та ґендерної дискримінації

0 800 500 335

**безкоштовно
зі стаціонарних телефонів**



386

**безкоштовно
з мобільних телефонів**





Національна дитяча
«гаряча лінія»
Для дітей і про дітей

0 800 500 225



безкоштовно

**зі стаціонарних та мобільних телефонів у
межах України**





ДЯКУЮ ЗА УВАГУ!

З УСІХ ПИТАНЬ, ЩО ВАС ЦІКАВЛЯТЬ, ЗВЕРТАЙТЕСЯ:

Україна,

03113, Київ - 113, а/с 26

Тел./факс: +380 44 205 36 95

E-mail: info@la-strada.org.ua.

facebook.com/lastradaukraine

facebook.com/childhotline.ukraine





МІЖНАРОДНИЙ ЖІНОЧИЙ ПРАВОЗАХИСНИЙ ЦЕНТР
“ЛА СТРАДА-УКРАЇНА”

ПРОТИДІЯ БУЛІНГУ.

Андреєнкова Вероніка,
менеджер освітніх програм
Центру “Ла Страда-Україна”



Шкільне насильство — вид насильства, при якому має місце застосування сили (примус) між дітьми



Насильством є будь яка поведінка , яка порушує права іншої людини



Що таке “булінг”?

- Булінг (від англ. bully— хуліган, залякувати) – форма насильства у вигляді травлі, бойкоту, насмішок, дезінформації, псування особистих речей, фізичній розправі, тощо

Форми булінгу

- **Фізичний булінг** – штовхання, підніжки, зачіпання, бійки, стусани, ляпаси, «сканування» тіла, нанесення тілесних ушкоджень тощо.
- **Економічний булінг** – крадіжки, пошкодження чи знищення одягу та інших особистих речей жертви, вимагання грошей тощо.
- **Психологічний булінг** – принизливі погляди, жести, образливі рухи тіла, міміки обличчя, поширення образливих чуток, ізоляція, ігнорування, погрози, жарти, маніпуляції, шантаж тощо.

Форми булінгу

- **Сексуальний булінг** – принизливі погляди, жести, образливі рухи тіла, прізвиська та образи сексуального характеру, зйомки у переодягальнях, поширення образливих чуток, сексуальні погрози, жарти тощо.
- **Кібербулінг** – приниження за допомогою мобільних телефонів, інтернету, інших електронних пристроїв (пересилка неоднозначних фото, обзивання по телефону, знімання на відео бійок чи інших принижень і викладання відео в мережу інтернет, цькування через соціальні мережі).

ЦИТАТИ

відомих людей

- Якщо ти байдужий до страждань інших, ти не заслуговуєш називатися людиною. (Сааді)
- Байдужість - це найвища жорстокість. (М. Уїлсон)
- Жорсткість і боязкість - одного поля ягоди. (І. Шевелєв)
- Віддай людині крихітку себе. За це душа поповнюється світлом. (Л. Костенко)
- Немає величі там, де нема простоти, добра і правди. (Л. Толстой)
- Кожного разу, коли тобі чого-небудь дуже хочеться, спинись і поміркуй: чи добре те, чого тобі так хочеться. (Л. Толстой)

Завдання

Написати

«Правила дитячого колективу для уникнення булінгу»

- 1 група. Правила уникнення фізичного булінгу
- 2 група. Правила уникнення психологічного булінгу
- 3 група. Правила уникнення економічного булінгу
- 4 група. Правила уникнення кібербулінгу

Поради

“Як справитися з булінгом»

- Зберігай спокій і обійди ситуацію
- Розкажи дорослому, якому ти довіряєш про те, що трапилось, або повідом про це анонімно
- Поговори про це із своїми братами чи сестрами, або з друзями, щоб тобі не здавалося, що ти самотній
- Зателефонуй на «гарячу лінію»



Національна дитяча
«гаряча лінія»
Для дітей і про дітей

0 800 500 225

772

безкоштовно

**зі стаціонарних та мобільних телефонів у
межах України**



Поради, як уникнути булінгу:

1. Упевнійся, що ти не є кривдником/кривдицею по відношенню до інших.
2. Заступайся за тих, кого ображають.
3. Якщо ти став/стала жертвою булінгу - розкажи про це дорослим (батькам або вчителю).
4. Якщо ти побачив/побачила, що над кимось знущаються, - клич на допомогу, привертай увагу дорослих.
5. Стався до інших так, як хочеш, щоб ставилися до тебе.
6. Є питання - телефонуй на Національну дитячу «гарячу» лінію: 0 800 500 225 або 772.

Не знаєш, до кого звернутися?

**Національна дитяча «гаряча»
лінія - твій друг і порадник**

Дзвони: **0 800 500 225**
або з мобільного: **772**

(дзвінки у межах України безкоштовні)

Приєднуйся у мережах:
vk.com/childhotline
facebook.com/childhotline.ukraine
та додавайся у Skype користувача



Чули про булінг?

Це тривалий процес свідомого жорстокого ставлення з боку однієї дитини або групи дітей до іншої дитини або групи дітей.

Таке жорстоке ставлення може проявлятися як:

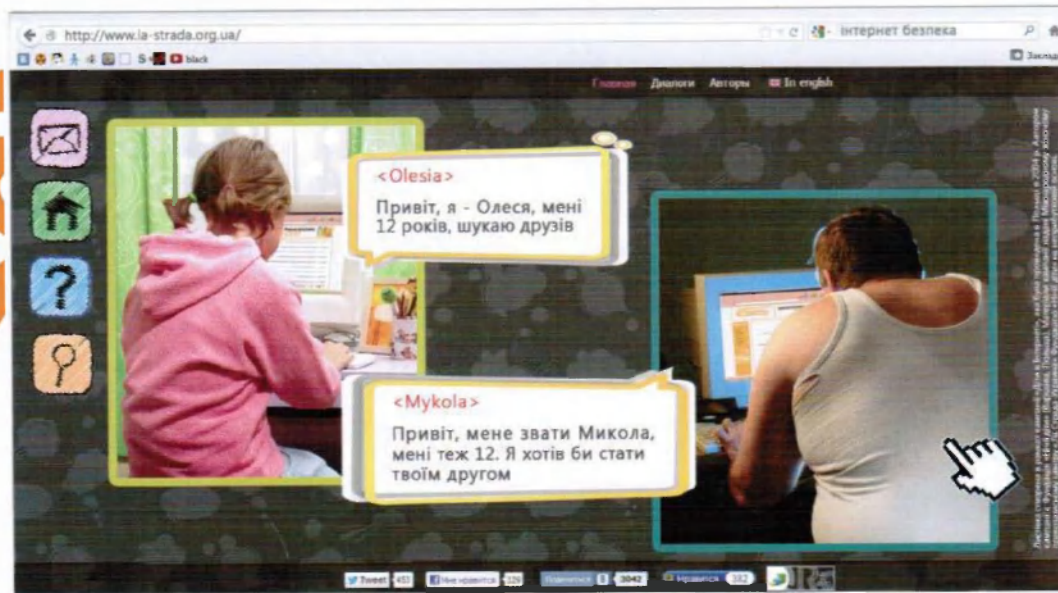
Фізичний булінг - штовхання, підніжки, зачіпання, бійки, стусани, ляпаси, мацання або примушування до торкання інтимних частин тіла інших, побиття або нанесення тілесних ушкоджень тощо.

Економічний булінг - крадіжки, пошкодження, ховання чи знищення одягу та інших особистих речей, вимагання грошей.

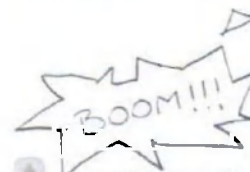
Кібербулінг - пересилка небажаних фото, обзивання по телефону, знімання на відео бійок чи інших принижень, знімання в переодягальнях і викладання відео в мережу Інтернет, поширення серед дітей, цькування чи переслідування через соціальні мережі тощо.

Психологічний булінг - погляди, прізвиська, жарти, жести, що принижують, образливі рухи тіла, міміки, поширення образливих чуток, бойкотування, ізоляція, ігнорування, погрози, підглядкування, переслідування, залякування, плювання на інших, шантаж тощо.





А чи завжди ти знаєш, хто знаходиться по той бік екрану?



Мої правила безпеки в Інтернеті

1. Я не розголошую свої адреси, номеру телефону, школи, місце роботи батьків без їх згоди.
2. В Інтернеті я намагаюсь спілкуватись лише з тими, кого знаю в реальному житті.
3. Я знаю, що віртуальні знайомі не завжди говорять про себе правду. Якщо я вирішу зустрітись з моїм Інтернет-знайомим, я попереджу про це батьків чи близьких. Для зустрічі оберу людне місце і не піду один.
4. Я не розміщую свої відверті фото в Інтернеті, до знаю, що їх можуть побачити всі та використати без моєї згоди.
5. Я не відповідаю на листи чи прохання, які викликають почуття дискомфорту або сорому.

В Інтернеті з тобою трапилась неприємна ситуація? Тобі страшно, соромно і ти не знаєш, як вчинити?

Дзвінок – крок до вирішення проблеми!

Телефонуй
0 800 505 225

Національна дитяча «гаряча лінія»
Безкоштовно! Анонімно!



ДЯКУЮ ЗА УВАГУ!

З УСІХ ПИТАНЬ, ЩО ВАС ЦІКАВЛЯТЬ, ЗВЕРТАЙТЕСЯ:

Україна,

03113, Київ - 113, а/с 26

Тел./факс: +380 44 205 36 95

E-mail: info@la-strada.org.ua.

facebook.com/lastradaukraine

facebook.com/childhotline.ukraine



**Заняття з елементами тренінгу
«ПРОТИДІЯ БУЛІНГУ. ПРАВИЛА БЕЗПЕЧНОЇ РОБОТИ В МЕРЕЖІ ІНТЕРНЕТ»
для учнів 5-7(8) класів**

Розробила Андрєєнкова Вероніка,
менеджер Центру «Ла Страда-Україна»

Завдання: ознайомити з поняттям булінгу, його видами та проявами, розвивати навички конструктивного вирішення конфліктних ситуацій, толерантного спілкування; сформувані знання з правил безпечної поведінки в мережі Інтернет.

Структура заняття

№	Тема	Форма роботи	Обладнання	Час
1	Привітання. Мета та завдання тренінгу Оголошення правил тренінгу	Інформація тренера		10 хв.
2	Поняття насильства	Вправа «скріпка» (додаток 1), обговорення, Презентація РР (слайд 2)	Мультимедійний проектор, скріпки	10 хв.
3	Введення в тему булінгу	Перегляд відео Обговорення	Мультимедійний проектор, колонки	5 хв.
4	Поняття булінгу. Форми булінгу	Інформація тренера Презентація РР (Слайд 3-5) Обговорення	Мультимедійний проектор	5 хв.
5	Цитати відомих людей	- робота в групах/ колективне обговорення - « Як ви розумієте ці висловлювання» - обговорення	Слайд 6 Цитати	15 хв.
6	Правила дитячого колективу для уникнення булінгу. (вироблення правил поведінки та створення пам'ятки)	Робота в групах Презентація груп	Слайд 7, 10,11 листи фліпчарта, Маркери	25 хв.
7	Поради як справитися з булінгом	Інформація тренера Презентація РР (Слайд 8-9) Обговорення	Слайд 8-9	10 хв.
8	Підведення підсумків			

1. Привітання. Мета та завдання тренінгу. Оголошення правил тренінгу

Час – 10 хвилин

2. Поняття насильства

Час – 10 хвилин

Форма роботи: вправа «Казка про Скріпку», перегляд презентації РР (слайд 2)

Матеріали: мультимедійний проектор, коробка скріпок

Вправа «Казка про Скріпку» (додаток 1)

Тренер розповідає учасникам казку про Скріпку. Наприкінці казки тренер проводить асоціацію стану Скріпки з впливом проявів насильства до дитини.

Обговорення: Можемо ми повернути Скріпку в попередній стан? Чому ні? Як вплинули прояви насильства на стан Скріпки?

Опрацювання поняття «насильство». Перегляд презентації РР (слайд 2), обговорення.

3. Введення в тему булінгу

Час – 5 хв.

Форма роботи: перегляд відео «Соціальна реклама. Протидія булінгу», обговорення, перегляд презентації РР (слайд 3)

Матеріали: мультимедійний проектор

Інформація тренера.

Перегляд відео «Соціальна реклама. Протидія булінгу». Режим доступу

<https://www.youtube.com/watch?v=E3-G3Tns6qo>

Обговорення питання : Які відчуття у вас викликає переглянута ситуація? Чи порушує вона права дитини? Які? Чи стикалися ви з такими проявами в своєму житті?

4. Поняття булінгу. Форми булінгу

Час – 5 хв.

Форма роботи: перегляд презентації РР (слайд 3-5) обговорення,

Матеріали: мультимедійний проектор

Інформація тренера.

Така ситуація отримала назву «Булінг». Опрацювання поняття «булінг» та видів булінгу (перегляд презентації РР (слайд 3-5)).

5. Цитати відомих людей

Час – 15 хв.

Форма роботи: робота в групах, обговорення, перегляд презентації РР (слайд 6)

Матеріали: мультимедійний проектор, додаток 2

Інформація тренера. Тренер об'єднує учасників в групи та пропонує опрацювати цитати відомих людей та відповісти на запитання «Як ви розумієте ці висловлювання» (додаток 2).

6. Правила дитячого колективу для уникнення булінгу (вироблення правил поведінки та створення пам'ятки)

Час – 25 хв.

Форма роботи: робота в групах, презентація роботи, обговорення, перегляд презентації РР (слайд 7, 10, 11)

Матеріали: мультимедійний проектор, листи фліпчарту, маркери, роздатковий матеріал (слайд 10,11)

Інформація тренера.

Тренер об'єднує учасників в 4 групи та пропонує виробити правила уникнення булінгу.

Завдання написати «Правила дитячого колективу для уникнення булінгу»

1 група. Правила уникнення фізичного боулінгу

2 група. Правила уникнення психологічного боулінгу

3 група. Правила уникнення економічного боулінгу

4 група. Правила уникнення кібербулінгу

7. Поради як справитися з булінгом

Час – 10 хв.

Форма роботи: перегляд презентації РР (слайд 8-9), обговорення

Матеріали: мультимедійний проектор

Інформація тренера. Презентації РР (слайд 8-9)

8. Підведення підсумків заняття

Казка про Скріпку

Інструкція: під час розповіді, з канцелярської скріпки роблять певні фігурки

1. Жила-була дівчинка-скріпочка. Вона була дуже життєрадісна, весела, товариська дівчинка. (Просто скріпка)
2. Одного разу однокласники дали їй образливе прізвисько. І у неї виникло запитання «Чому?». (Знак питання)
3. Іншого разу вона знайшла свій портфель в шкільному туалеті і дуже засмутилася. (нижня посмішка)
4. Після закінчення уроків скріпочка вийшла погуляти на подвір'я, де інші дівчата почали чіплятися до неї, ображати та дали їй стусана (Знак оклику). І скріпочка подумала, що їй робити? Хто її захистить? (Знак питання)
5. Але, все рівно, вона часто згадує той момент, коли її ніхто не ображав і хоче, щоб все було як раніше (зробити смайлік)

Спробуйте зробити скріпочку такою, як вона була раніше.

ЦИТАТИ відомих людей

Якщо ти байдужий до страждань інших, ти не заслуговуєш називатися людиною. (Сааді (роки життя 1181-1291) - персидський поет)

Байдужість - це найвища жорстокість. (М. Уїлсон – американський письменник)

Жорсткість і боязкість - одного поля ягоди. (І. Шевелєв – російський письменник)

Віддай людині крихітку себе. За це душа поповнюється світлом. (Л. Костенко)

Немає величі там, де нема простоти, добра і правди. (Л. Толстой)

Кожного разу, коли тобі чого-небудь дуже хочеться, спинись і поміркуй: чи добре те, чого тобі так хочеться. (Л. Толстой)

**Заняття з елементами тренінгу
«Запобігання насильства серед дітей. Правила безпечної поведінки»
для учнів 1-4 класів**

Розробила
Андреєнкова Вероніка,
менеджер Центру «Ла Страда-Україна»

Завдання: сформувати уявлення про право на рівність; формувати моделі ненасильницької поведінки; розвивати навички толерантного спілкування, безпечної поведінки, надати інформацію про те, куди можна звернутися в разі небезпеки.

№з/п	Зміст	форма	Обладнання	Час
1	Привітання. Мета та завдання заняття	Інформація тренера		5
2	Знайомство	Вправа «Назви сусіда ласкавим ім'ям»		10
3	Ми – різні, ми - рівні	Вправа «чоловічок» (з аркушу паперу обірвати фігурку чоловічка) Обговорення	Аркуші паперу А4	5
4	Прояви насильства	Вікторина «правила ненасильницької поведінки» Мультфільм Смішарики «Світ без насильства» (3 серії – «Новые горизонты», «Путаница», «Чего пожелаешь?») Обговорення	Проектор, додаток 1	15
5	Формування ненасильницької поведінки	Командна гра (рухлива) «Чарівна скринька» (ввічливі слова)	Аркуші паперу з ввічливими словами, скринька, набори по 10 ввічливих слів	10
6	Правила ненасильницької поведінки. Виставка малюнків «Ми – різні, ми – рівні, ми – друзі!»	Інформація тренера Індивідуальна робота. Малювання на тему «Дружба» Презентація роботи	Аркуші паперу А4, кольорові олівці	30
7	Інформація номерів «гарячої лінії»		Інформаційні матеріали	2
8	Підведення підсумків			5

1. Привітання. Мета та завдання заняття. Оголошення правил заняття

Час – 5 хвилин

2. Знайомство

Час – 10 хвилин

Форма роботи: Вправа «Назви сусіда ласкавим ім'ям»

Інформація тренера.

Учасники заняття формують коло та по черзі називають свого сусіда ласкавим ім'ям.

3. Ми – різні, ми - рівні

Час – 5 хвилин

Форма роботи: Вправа «чоловічок», обговорення

Матеріали: аркуші паперу А4

Інформація тренера

Учасники заняття залишаються в колі. Тренер пропонує кожному з аркушу паперу обірвати фігурку чоловічка. Обговорення: у кожного вийшли різні фігурки; ми всі різні, ми - рівні.

4. Прояви насильства

Час – 15 хвилин

Форма роботи: вікторина «Правила ненасильницької поведінки», перегляд мультфільмів

Смішарики «Світ без насильства» (3 серії – «Новые горизонты», «Путаница», «Чего пожелаешь?»), обговорення

Матеріали: проектор, додаток 1

Інформація тренера

Тренер проводить вікторину «Правила ненасильницької поведінки» (додаток 1)

Правила ненасильницької поведінки

Щоб зробити світ кращим, а людей добрішими, треба починати з себе. Запропоновані ситуації треба вирішити без вживання насильства.

Ситуації:

- 1) Вас штовхнули в коридорі на перерві. Ваші дії?
- 2) У вас забирають вашу особисту річ без вашого дозволу. Ваші дії?
- 3) Вас дражнять однокласники. Як це припинити?
- 4) Вас примушують старшокласники робити щось погане, протизаконне. Ваші дії?
- 5) Вам погрожують по телефону. Ваші дії?
- 6) Ви стали свідком ображення, приниження вашого однокласника або взагалі незнайомої дитини. Ваші дії?
- 7) При вас почалася сварка або бійка. Ваші дії?
- 8) До кого ви звернетесь за допомогою, якщо вас ображають, вам погрожують, вас б'ють?

Перегляд мультфільмів Смішарики «Світ без насильства» (3 серії – «Новые горизонты», «Путаница», «Чего пожелаешь?»), обговорення

5. Формування ненасильницької поведінки

Час – 10 хвилин

Форма роботи: командна гра (рухлива) «Чарівна скринька» (ввічливі слова)

Матеріали: Аркуші паперу з ввічливими словами, скринька, набори по 10 ввічливих слів

Інформація тренера

Тренер об'єднує учасників у дві команди.

Правила гри: визначається початкова точка естафети та кінцева точка. В кінцевій точці для кожної команди складаються аркуші паперу з ввічливими словами. Кожному учаснику команди необхідно принести ці аркуші та скласти їх у «Чарівну скриньку», яка розташована на початковій точці біля кожної команди.

Приклади ввічливих слів: Будь ласка, Будьте здорові! Будьте ласкаві. Гарних снів! Дозвольте. Дякую! Ласкаво просимо! Перепрошую. Пробачте. Щастя Вам!

6. Правила ненасильницької поведінки. Виставка малюнків «Ми – різні, ми – рівні, ми – друзі!»

Час – 25 хвилин

Форма роботи: індивідуальна робота, малювання на тему «Дружба», презентація роботи

Матеріали: аркуші паперу А4, олівці

Інформація тренера.

Тренер пропонує учасникам намалювати малюнок на тему «Дружба».

Оформлення виставки малюнків.

7. Інформація номерів «гарячої лінії»

Інформація тренера.

Тренер інформує учасників. Якщо ваші права порушуються, або ви опинилися у складній ситуації, вас ображають, вам потрібна допомога, звертайтеся на Національну дитячу гарячу лінію за телефонами 0-800-500-225 або 772 (Київстар, Лайф). Дзвонки безкоштовні. Години роботи: понеділок - п'ятниця з 10.00 до 20.00, субота – з 10.00 до 16.00

8. Підведення підсумків заняття

Тренінг для педагогічних працівників по роботі з дітьми з девіантною поведінкою «Ми хочемо щоб нас любили»

Третиннікова Людмила Андріївна,
методист Чернігівського обласного
центру практичної психології і
соціальної роботи

Організація роботи з дітьми схильними до девіантної поведінки та дітьми, сім'ї яких опинилися в складних життєвих обставинах залишаються провідними питаннями для системи освіти України.

Постійна актуальність психологічної просвіти та розвитку соціально-педагогічної компетентності педагогів обумовлюється: динамічністю системи освіти та педагогічної науки; необхідністю оволодінням педагогами знаннями з вікової психології та вікових соціальних компетенцій учнів, як запоруки успішної соціалізації та розвитку дитини, для підтримки у неї позитивних змін; необхідністю психологічної підтримки педагогів зокрема з метою попередження професійного деформування та емоційного вигорання. Подолання специфічних соціально-психологічних проблем у шкільному середовищі не можливе без участі компетентного педагога, здатного до ефективної взаємодії тому систематичне проведення просвітницьких заходів для вчителів і стає одним із першочергових завдань працівника психологічної служби.

На допомогу педагогічним працівникам у здійсненні профілактичної роботи прийшли працівники психологічної служби для яких здійснення профілактичної роботи, формування соціально-прийнятних форм поведінки молоді є прямими професійними обов'язками.

На сучасному етапі розвитку освіти в профілактичній діяльності широко застосовуються інноваційні методики в профілактичній роботі й одним із цих методів є тренінг та заняття з елементами тренінгу. Тренінг є одним із найефективнішим методом профілактичної роботи з молоддю, в ході його проведення учасники не лише отримують нову інформацію, а й формують нові

вміння та переконання. Оскільки тренінг є новою формою профілактичної роботи то підготовка до його проведення потребує від педагога нових вмінь.

Пропонуємо для просвітницької роботи соціального педагога з педагогічними працівниками тренінг щодо підвищення рівня обізнаності по роботі з дітьми з девіантною поведінкою *«Ми хочемо щоб нас любили»*.

Тривалість тренінгу: 3 годин 40 хвилин.

Мета тренінгового заняття підвищити рівень поінформованості вчителів про можливі причини виникнення девіантної поведінки в дитини, особливості профілактичної роботи з дітьми даної категорії.

Завдання:

1. Розкрити поняття «девіантна поведінка».
2. Проаналізувати можливі причини виникнення «девіантної поведінки».
3. Проаналізувати найпоширеніші помилки педагогів при роботі з дітьми з девіантною поведінкою.
4. Ознайомити з інтерактивними методами та прийомами профілактичної роботи.

Оптимальна кількість учасників: 10-15 осіб.

Тривалість тренінгу: 7 годин 10 хвилин.

Обладнання: стільці по кількості учасників тренінгу, фліп-чарт, ноутбук, проектор, аркуші паперу формату А 1 – 4 шт., папір формату А 4 – 1 пачка, кольорові олівці, кольоровий папір, ножиці.

Розміщення учасників: учасники тренінгу розміщуються по колу на стільцях в просторій кімнаті.

Тренінг для педагогічних працівників

«Ми хочемо щоб нас любили»

(особливості роботи з дітьми з девіантною поведінкою)

Хід тренінгу

Кожна особистість - геніальна. Проте, якщо оцінювати рибу за її вмінням лазити по деревам то вона так і проживе все своє життя впевненою, що вона незграба.

Альберт Ейнштейн

Слово тренера (3 хв.).

Тренер робить анонс заняття.

Вправа «Візитівка» (15 хв.).

Мета: познайомити учасників заняття між собою.

Варіант 1. Вправа проводиться з педагогами, які знайомі між собою. Учасникам тренінгу пропонується зробити ескіз своєї візитівки та написати на ній девіз, який допомагає їм працювати з дітьми або займатися педагогічною діяльністю. Головна умова – не показувати свої візитівки іншим людям

Тренер збирає всі візитівки і, показуючи їх одна за одною, зачитує девізи та пропонує відгадати хто автор.

Після того, як всі візитівки будуть ідентифіковані власники прикріплюють їх собі на одяг.

Варіант 2. Учасники тренінгу не знайомі між собою.

Учасникам тренінгу пропонується зробити ескіз своєї візитівки та написати на ній девіз, який допомагає їм працювати з дітьми або займатися педагогічною діяльністю.

Учасники по колу демонструють свої нароби та зачитують девіз.

Вправа очікування «Квітуче дерево» (10 хв.).

Мета: визначення очікувань від тренінгового заняття та активізація пізнавального інтересу.

Учасникам пропонується написати на стікерах у формі квітки свої очікування від сьогоднішнього заняття. Потім кожен учасник прикріплює стікер на схематичне зображення «дерева» на плакаті.

Учасники заняття озвучують свої очікування по колу: «Я очікую від заняття...».

Мозковий штурм (5 хв.).

Запитання для учасників групи «Що таке девіантна поведінка?».

Всі відповіді учасників групи тренер фіксує на ватмані.

Слово тренера. Тренер, враховуючи відповіді учасників, робить висновок, що «девіантна поведінка» – це поведінка, яка відхиляється від вікової норми людини та суперечить сформованим правилам конкретного суспільства.

Проте, відхилення від норми можуть вважатися, як позитивними, так і негативними.

До прикладів позитивних відхилень від прийнятої норми можна віднести творчу, обдаровану людину, яка зуміла успішно адаптуватися в суспільстві. Однак, на сьогоднішньому тренінгу увага буде приділятися негативним формам прояву девіантної поведінки. Мова буде йти про дітей з так званою «важкою поведінкою».

Мозковий штурм (10 хв.).

Запитання для учасників групи:

- *Яка поведінка дитини вважається «важкою» для вчителя? Чому?*
- *Хто в школі найчастіше навішує на дітей ярлики «важкий учень», «хороший учень»?*
- *Як може проявлятися девіантна поведінка?*

Всі відповіді учасників групи тренер фіксує на ватмані.

До уваги тренера. Тренер зазначає, що всі перераховані прояви «важкої» поведінки можна класифікувати за її спрямуванням.

Слово тренера. За основу візьмемо класифікацію С.О. Белічевої.

Класифікація соціальних відхилень:

– *Корисної орієнтації:* правопорушення, проступки, пов'язані з прагненням отримати матеріальну, грошову, майнову користь (крадіжки, спекуляція, протекція, обман).

– *Агресивної орієнтації:* дії, спрямовані проти особистості (образа, хуліганство, побої, вбивства, зґвалтування).

– *Соціально-пасивного типу:* прагнення відійти від активного способу життя, ухилитись від громадських обов'язків, небажання вирішувати особисті та соціальні проблеми (ухиляння від роботи, навчання, бродяжництво, алкоголізм, наркоманія, токсикоманія, суїцид). (Вольнова Л.М. Профілактика девіантної поведінки. – К. – 2009.

Всі педагоги стикаються в своїй діяльності з дітьми, які демонструють девіантну поведінку. І перед кожним вчителем настає момент коли від стоїть перед вибором: прикласти зусилля, щоб «достукатися» до дитини, налагодити з нею контакт або прикласти зусилля, щоб позбавитися від такої дитини. Останнє зовсім не складно. Довести адміністрації навчального закладу, що дитина не осилує навчальну програму, дуже просто. Далі – направлення на комісію. Перед іншими фахівцями діти ще частіше плутаються в матеріалі й відповідають ще гірше ніж у школі. Дитину направляють до спеціалізованого навчального закладу і в класі залишаються знову тільки «хороші» діти.

Інтереси самої дитини залишаються її власною проблемою. Тому, перед тим, як починати розмову про перехід дитини до іншого навчального закладу, дайте собі відповідь на питання: так буде краще для дитини чи для вчителів та особисто вас.

Проте, ризиковано вибудовувати свою роботу через демонстрацію жалості до дитини. Оскільки жалість не принесе сил ні вам ні дитині. Слід пам'ятати, що ви не можете відкрутити час назад та змінити її долю на іншу. Дана стратегія може призвести вас до нервового виснаження.

Краще віднести до ситуації по-діловому, як до нового життєвого виклику та і професійна деградація у такому випадку вам не загрожує. Головне, починаючи працювати з дітьми з девіантною поведінкою, – це правильне налаштування та мотивація. Для цього пропонуємо виконати наступну вправу.

Вправа «Барикади» (5 хв.).

Мета: показати інший погляд на роботу з дітьми з девіантною поведінкою.

Тренер пропонує учасникам уявити наступну картину. «Ви – втомлений, заклопотаний вчитель. Навпроти вас стоїть – ваша Проблема – «незручний», «важкий учень». Між вами – барикада. Вам потрібно розпочинати боротьбу, нерівну та заздалегідь програшну».

Питання для обговорення:

- Як ви себе зараз почуваете?
- Чи є у вас сили та бажання працювати з дитиною?
- Як ви сприймаєте цю «важку» дитину?

Тренер пропонує учасникам продовжити вправу та уявити ще одну картину. «Ви. Поряд з вами – дитина. Попереду вас – барикада, а за нею – Проблема (труднощі пов'язані з дитиною). І ми разом (не лише ви, а й колеги, батьки, спеціальні організації) розпочинаєте боротьбу не з дитиною, а з Проблемою».

Питання для обговорення:

- Як ви себе зараз почуваете?
- Чи є у вас сили та бажання працювати з дитиною?
- Як ви сприймаєте цю «важку» дитину?

Слово тренера. Можливо дитина і не зразу стане вашим союзником. Проте, одразу стоятиме на одному боці барикад з вами, а це вже не так і мало.

Працюючи з дитиною варто пам'ятати, **проти чого, а не кого** ви можете боротися.

Стикаючись з дитиною з девіантною поведінкою закономірно виникає питання: «Чому він такий?».

Вправа «Андрійко та Богданко» (20 хв.).

Мета: показати можливі причини ворожого ставлення дітей до світу та свого оточення.

Для виконання вправи учасників об'єднують у 2 групи. Одна група буде виконувати роль хлопчика Андрійки, інша – Богданка.

Слово тренера. «Одного сонячного дня в пологовому будинку народилися 2 малюки, 2 хлопчики Андрійко та Богданко. Діти зраділи від того, що вони з'явилися на цей світ.

Батьки Андрійка з нетерпінням чекали на його появу, оскільки вже давно мріяли про дитину. Мати відразу ж взяла хлопчика на руки та почала ласкаво до нього промовляти.

Батьки Богдана теж були раді народженню синочка, хоча і не планували вагітність. Мати теж почала проявляти до дитини увагу та ласку.

Питання для обговорення:

- Як себе почуває Андрійко та Богданко?
- Що Богдан та Андрій можуть вже зараз знати про світ та про дорослих?

Протягом часу коли мами дітей знаходилися в лікарні батько Андрійка постійно відвідував їх, приділяв увагу сину та дружині. Батько Богдана в лікарні не з'являвся, оскільки святкував народження сина в компанії своїх друзів. Мати Богдана дуже переймалася з цього приводу бо чоловік був схильний до зловживання алкоголем. На фоні переживань у неї пропало молоко та погіршилося здоров'я, тому вона не годувала дитину та не могла (хотіла) її бачити. Дитину на деякий час відлучили від матері і за нею доглядали медичні сестри.

Питання для обговорення:

- Як себе почуває Андрійко та Богданко?
- Що Богдан та Андрій зараз знають про світ та дорослих?

Йшов час і мам разом із дітьми виписали із лікарні додому. Андрійка та його маму вдома зустрічали всі рідні та друзі радіючи їх поверненню та дарували подарунки для хлопчика.

Богданка та його матір теж зустрічав вдома батько в компанії спільних друзів, що згодом переросло в компанію де вже зловживали спиртними напоями та ніхто не приділяв уваги дитині, яку потрібно було годувати та перепелінати. На деякий час про хлопчика забули і на його плач ніхто не реагував.

Питання для обговорення:

- Як себе почуває Андрійко та Богданко?
- Що Богдан та Андрій зараз знають про світ та дорослих?

Час спливав. Діти підросли і вже почали ходити. Гуляючи на дитячому майданчику поруч з Андрійком весь час знаходилась його мати: вона допомагала гратися в пісочниці, катала на гойдалці, допомагала знайомитися з іншими дітьми. Коли траплялася халепа, мати брала сина на руки, притискала до себе, обіймала та заспокоювала.

Богданко теж проводив час на вулиці але в пісочниці грався один, мати сиділа на лавці та була зайнята розмовами із своїми товаришками не приділяючи уваги сину, навіть коли він починав плакати.

Питання для обговорення:

- Як себе почуває Андрійко та Богданко?
- Що Богдан та Андрій зараз знають про світ та дорослих?

З часом діти подорослішали й пішли до дитячого садка. Андрійко постійно приходив до садочка з новими іграшками та яскравому одязі. Товаришував із дітьми та нетерпляче очікуючи того моменту коли по нього придуть батьки та заберуть додому.

Мати Богданка теж зранку приводила сина до садочка. Одяг хлопчика був хоч і не новим але чистим. Богданко ходив з однією своєю іграшкою – м'яким ведмедиком, проте намагався забирати яскраві іграшки в інших дітей, кусаючи їх та роздаючи стусанів. Мати Богдана змушена була піти на роботу з

ненормованим графіком, тому хлопчик постійно залишався у садочку довше чим інші діти, часто його забирали додому подружки матері де він міг і заночувати. Батько поїхав на заробіток і вже близько року від нього не було новин.

Питання для обговорення:

- Як себе почуває Андрійко та Богданко?
- Що Богдан та Андрій зараз знають про світ та дорослих?

Хлопці підростали. Настав час йти їм до школи. Батьки Андрійка разом із бабусями та дідусями накупували йому шкільного приладдя, вибрали найгарнішу шкільну форму, модний рюкзак та з нетерпінням чекали свято 1 вересня.

Богданка мати теж зібрала до школи купивши найнеобхідніше приладдя, шкільну форму «на виріст», за пенсію, яку отримувала дитина по втраті годувальника (батько дитини був признаний судом безвісті відсутнім). Однак жінка познайомилася з іншим чоловіком і вони почали проживати разом. Новий чоловік матері ніякого інтересу до дитини не проявляв і не піклувався про нього, поведився так нібито не помічає Богдана. Проте іноді в домі виникали сварки через дитину але мати майже завжди захишала Богдана.

Питання для обговорення:

- Як себе почуває Андрійко та Богданко?
- Що Богдан та Андрій зараз знають про світ та дорослих?

Ходячи до початкової школи Андрійка завжди завчасно приводили на уроки. Після школи батьки допомагали йому виконувати домашні завдання та відводили на гуртки за інтересами. Для того щоб дитина була під наглядом навіть під час уроків йому купили мобільний телефон.

Богданко в першому класі теж вчасно приводили до школи, однак після того як стосунки з новим чоловіком у матері погіршилися вона почала заглядати до чарки й зранку забувати вчасно приводити сина на навчання. Були випадки коли дитина декілька днів не відвідувала навчання перебуваючи вдома з матір'ю без поважних причин, у жінки нібито не було часу відвести дитину.

Почавши пропускати навчання дитина стала погано вчитися, дома уроки з нею ніхто не робив, а в школі за невиконане домашнє завдання сварили та ставили погані оцінки, за що вдома лаяли, ображали та били. Хлопець втратив інтерес до навчання, на уроках весь час крутився, заважаючи іншим дітям та вчителям, на перервах міг вчинити бійку через те, що інші діти його обзивали називаючи дурнем та роблячи зауваження до його зовнішнього вигляду. Крім того йому теж хотілося хоча б подивитися та потримати в руках мобільний телефон однокласника...

Питання для обговорення:

- Як себе почуває Андрійко та Богданко?
- Що Богдан та Андрій зараз знають про світ та дорослих?
- Чи буде у Богдана надалі бажання ходити до школи?
- Які емоції Богданко міг відчувати до Андрійка і чому?
- Які емоції відчувати ті учасники тренінгу, які були в ролі Богданка та Андрійка?
- В чому причина девіантної поведінки Богдана?

Дякую за участь у вправі, знімайте ролі. Ви тепер знову Ви, а не інші люди.

Руханка «Нестандартне привітання» (5 хв.).

Мета: зняття емоційної напруги, встановлення контакту між учасниками групи, формування позитивного настрою.

Учасники тренінгу об'єднуються в 4 підгрупи.

1 підгрупа закладає руки за голову, так щоб лікті були спрямовані в різні боки.

2 підгрупа кладе долоні на пояс, так щоб лікті були спрямовані в різні боки.

3 підгрупа кладе долоні на бедра, так щоб лікті були спрямовані в різні боки.

4 підгрупа схрещує руки перед собою, так щоб лікті були спрямовані в різні боки.

Учасникам потрібно протягом 3 хвилин привітатися з як можна більшою кількістю учасників інших підгруп, просто назвавши своє ім'я та доторкнувшись один до одного ліктями.

Через 3 хвилини учасники повинні привітати по команді тренера вже членів своєї підгрупи.

Вправа «Рідні та близькі» (2 хв.).

Мета: показати скриті резерви підтримки людини.

Тренер пропонує учасникам подумати до кого вони б могли звернутися в скрутну годину по допомогу.

До уваги тренера. Більшість учасників буде називати рідних людей або людей з найблищого свого оточення.

Завдання тренера показати, що в більшості людей є надійний «тил» - люди або кілька осіб на кого вони можуть покласти в складній ситуації. Найчастіше це рідні люди або люди з їх найблищого оточення.

Слово тренера. Крім того з названих вами людей у вас існує зв'язок поза часом і простором. Цей зв'язок непомітний, але дуже відчутний звідки ми й черпаємо сили на позитивне самосприйняття та довірливого ставлення до навколишнього світу.

Вірш В. Берестова:

Любили тебе без особых причин

За то, что ты дочь,

За то, что ты сын,

За то, что малыш,

За то, что растешь,

За то, что на маму и папу похож.

И эта любовь до конца твоих дней

Останется тайной опорой твоей.

А якщо у дитини не має «таємної опори»?

А якщо дитині не було звідки дізнатися, що вона – хороша, унікальна, любима? Зазвичай людина вважає себе хорошою. а свої вчинки правильними.

Лише зворотній зв'язок від оточення дає привід для сумніві та перегляду й корекції своєї поведінки, щоб знову стати - хорошим.

Дитину, яку з дитинства не хвалили за нові досягнення, успіхам якої не раділи, не пишалися не має сформованого позитивного «Я-образу». Тоді вона може вирости впевненою, що у неї все не так і для неї нормально поводитися не так як вимагає суспільство.

Інформаційне повідомлення «Зародження базової довіри до світу» (10 хв.).

Слово тренера. Довіра до інших людей та світу в людини формується від моменту її народження.

Якщо пригадати поведінку дитини з девіантною поведінкою то часто можна спостерігати вороже ставлення до людей, відсутність позитивного сприйняття світу та свого майбутнього. Чому вони так себе поведуть? Хто і коли їх навчив, що навколо самі вороги?

Довіра – це соціально-психологічний феномен. Тому що проявляється вона насамперед у стосунках між людьми.

Коли мова ведеться про формування довіри, то йдеться не тільки про формування здатності довіряти іншим людям, а ще й про здатність довіряти собі самому, тобто вірити у власні сили незалежно від зовнішніх ресурсів, підтримок, впливів тощо. Довіра також виступає каталізатором для розвитку близькості, інтимності. Якщо говорити про те, коли у нас закладається здатність до довіри, то, безумовно, йдеться про дуже раннє дитинство, зокрема про перший рік життя, під час якого за Еріком Еріксоном формується так звана базова довіра. Ступінь базової довіри/недовіри визначає те, як ми протягом нашого життя будемо сприймати людей та світ. Чи ми будемо його сприймати як дружній до нас, чи ворожий. Безумовно, базова довіра формується у взаємодії, насамперед у взаємодії дитини з мамою, або особою, яка маму заміняє. Мама для дитини виявляється втіленням безпеки, комфорту, спокою, захищеності, і, як наслідок, – ніжності, тепла і турботи. Залежно від того, чи дитина отримує це дитина в достатній кількості чи задовольняє це її потреби,

вона робить висновок, можливо, неусвідомлений на той момент, але дуже стійкий (його вона пронесе через все життя) про те, чи можна довіряти цьому світові. Якщо ж мама «зникає» й не повертається, не задовольняє потреби дитини, не стає втіленням безпеки, то відповідно, висновок буде негативний: світ ворожий, світові не можна довіряти. І ми в дорослому віці маємо людину, яка буде виглядати не просто нещасною, вона буде в деяких ситуаціях виглядати навіть смішно. Це як боксер, який стоїть у боксерській стійці, коли на нього ніхто не нападає і він взагалі не на рингу. Боксерська стійка доречна, коли ти на рингу, і коли в тебе є суперник, а коли ти на галявинці між квіточками стоїш у боксерській стійці, і ти нікому не потрібен, і ніхто не збирається на тебе нападати, то ти не просто нещасний, а виглядаєш смішно. Якщо ж навпаки мама задовольняє всі потреби дитини, зокрема і насамперед емоційні потреби, то на виході отримуємо висновок про те, що світ дружній, світ безпечний, йому можна довіряти. У дорослому віці така людина в будь-якому контакті, в будь-яких стосунках починає з довіри. Це не означає, що вона буде довіряти всім, про когось вона зробить висновок, керуючись досвідом, що довіряти не можна. Але стартова позиція – я цьому світові довіряю. Відповідно така людина матиме набагато менше проблем у соціальних контактах, у встановленні близьких, довірливих стосунків, а крім всього іншого вона буде вміти довіряти собі. Тобто буде знати, що вона може отримати необхідну їй підтримку, але вона буде знати і те, що вона сама спроможна дати собі раду. Можна заперечити, що якщо задовольняти усі потреби дитини на першу вимогу, то ми отримаємо такого собі домашнього тирана. Тоді дитині взагалі немає ніякої потреби повідомляти світові про свої бажання. Тут дуже важливо знайти золоту середину між двома крайностями.

До уваги тренера. Доречно звернутися до висновків, які були зроблені після виконання вправи «Андрійко та Богданко».

Мозковий штурм (10 хв.).

Запитання для учасників групи *«Які фактори впливають на формування девіантної поведінки?»*

Всі відповіді учасників групи тренер фіксує на ватмані та обговорюючи їх об'єднує в 4 групи відповідно до факторів формування девіантної поведінки:

1. Сімейне виховання.
2. Віковий розвиток дитини (фізіологічні та психологічні новоутворення).
3. Соціальне оточення (однолітки, неадекватність педагогічного впливу).
4. Вроджені або набуті психо-фізіологічні відхилення (гіпер-кінетичний синдром – дисбаланс системи збудження та гальмування).

Інформаційне повідомлення «Вплив сімейного виховання на розвиток дитини» (10 хв.).

Якщо в родині про дитину піклувалися фрагментарно, «час від часу», аби тільки не кричала, то дитина надалі буде ставитися до себе таким же чином (до здоров'я, розвитку, майбутнього). Дитина не буде вміти піклуватися про себе. Це може проявлятися по-різному, від нерозуміння потреби в дотриманні особистої гігієни, отримання освіти, до готовності підкорятися авторитетній особистості та приналежності до злочинного угруповання.

Часто девіантна поведінка проявляється в дітей, батьки яких самостійно не справляються з життєвими ситуаціями та починають зловживати алкоголем, наркотичними речовинами. Усі сили дитини йдуть на те, щоб вгадати вчинки батьків: чого можна очікувати наступної миті – стусана, ласки, сліз? Що мені робити: сховатися, допомогти? Дитині стає не до дитячих ігор, розвитку, відвідування навчального закладу. Тут вже хоча б вижити.

Відповідно в дітей виникають свої реакції та вміння справлятися з життям: хитрість, вміння маніпулювати, відстороненість від проблем – «ступор», гіпервідповідальність за батьків. Однак, якою б відповідальною не була б дитина перебираючи на себе функцію дорослих – піклування про батьків, братів, сестер, вона залишається дитиною. Шматок дитинства, якого їй було позбавлено вдома вона буде підсвідомо компенсувати в іншому місці – школі (хуліганство та баловство).

Як наслідок неповноцінного сімейного виховання в дитини виникає занижена самооцінка, рівень домагань від життя, низький рівень прив'язаності до людей. Це відображається на навчанні. Наприклад, щоб щось вивчити треба спочатку себе вмовити це зробити, а дитина не навчена самодисципліні та ще й не має мотивації до навчання. Тому така дитина не бачить перспектив у навчанні. Отже, розпочинати їх навчання варто спираючись на позитивні, сильні сторони дитини рухаючись у напрямку поступового розвитку інших необхідних їй якостей. А якщо і сварити дитину то показувати альтернативу: так робити – неправильно, а так – правильно. Варто надавати дитині шаблони, як доречно поводитись в різних життєвих ситуаціях.

Слово тренера. Дорослому треба знати можливі причини девіантної поведінки дитини навіть для того щоб не стати на позицію її обвинувача. Для того щоб зрозуміти вчинки дитини необхідно з'ясувати для чого дитина демонструє подібну модель поведінки. Для цього треба навчитися розуміти яке інформаційне повідомлення може нести дана поведінка дитини.

Мозковий штурм (10 хв.).

Запитання до учасників групи *«Які мотиви приховує дитина за своєю девіантною поведінкою».*

Відповіді учасників групи тренер фіксує на ватмані та об'єднує в 4 групи, відповідно до поглядів педагога Рудольфа Дрейкурса:

1. Привертання уваги до своєї особи.
2. Боротьба за владу, місце в соціумі.
3. Помста за минулі образи (дитина може переносити образу з одного дорослого-кривдника на інших дорослих людей).
4. Бажання уникнути невдачі або покарання.

Головне завдання педагога – це з'ясувати мотиви девіантної поведінки дитини та чого вона прагне досягти своєю поведінкою.

Інформаційне повідомлення *«Виявлення причин та мотивів девіантної поведінки» (5 хв.).*

Як частіше за все характеризують дитину з девіантною поведінкою? «Петро зовсім нестерпна дитина». Однак, така відповідь говорить про вас і ваш стан, а не про поведінку Петра. По-друге, відповідь не несе корисної інформації.

Працюючи з дітьми з девіантною поведінкою слід задавати собі питання «Що робить Петро? В яких ситуаціях він так себе поводить? Можливо, він себе погано поводить лише в певні моменти (на деяких уроках, в присутності певних дорослих або дітей)? Як він реагує на спроби вплинути на його поведінку?».

Для цього необхідно певний час спостерігати за дитиною під час уроків, на перерві, та по можливості, у вільний від занять час.

Також треба систематично аналізувати й особисті почуття. Відомо, що спілкуючись, люди відчують почуття один одного й навіть можуть переймати почуття співрозмовника або в них може виникнути схоже почуття. Наприклад, коли на вас хтось нападає то ви відчуваєте злість та страх, бажання протистояти та захиститися. Якщо при спілкуванні з дитиною у вас раптово виникає почуття образи, то дитина може підсвідомо прагнути помститися, і, скоріш за все, не вам, а іншій людині. Якщо основне почуття в спілкуванні з дитиною – безвихідь, відчай то можливо ви перейняли почуття дитини, яка переживає стрес. Якщо під час спілкування ви відчуваєте гнів, роздратування або виникає бажання самому вибігти з класу гучно хлопнути дверима, то скоріш за все мета дитини – кинути вам виклик, показати хто тут головний.

Часто працюючи з дітьми педагога одолевають сумніви «Чи все правильно я роблю, а якщо я помилюся в інтерпретації?». Проте нічого страшного не буде, оскільки ви відразу помітите помилку спостерігаючи за реакцією дитини. Є лише один шлях не досягти взаєморозуміння – нічого не робити, а звинувачувати дитину, навішуючи на неї ярлики.

Вправа «Чим ми схожі» (10 хв.).

Мета: допомогти всім присутнім виявити спільні риси, що поєднують їх з іншими людьми.

Учасники групи стають у коло. Тренер кидає м'яку кулю (м'яч) одному із присутніх, спираючись на щось спільне із собою. Наприклад: «Наталю, ми з тобою схожі тим, що обидві живемо в Україні (або однакового зросту, маємо веселу вдачу...)». Ця людина ловить м'яч та перекидає його іншому, називаючи чим вони схожі. Гра продовжується до тих пір, поки всі члени групи не отримають м'яч.

Питання для обговорення:

- Чи важко було знаходити спільне між собою та іншою людиною?
- На що спрямована ця вправа?
- Що нового ви дізналися виконуючи вправу?

Слово тренера. Між людьми більше спільного, ніж відмінного. Пам'ятаймо: ми всі люди, всі мріємо бути щасливими, всі вчимося (або вчилися) в школі, проживаємо в Україні, на планеті Земля, в цій частині Всесвіту... І всі ми певною мірою залежимо один від одного, взаємодіємо між собою.

Інформаційне повідомлення «Найпоширеніші помилки педагогічних працівників по роботі з дітьми з девіантною поведінкою» (10 хв.).



1. **Навішування ярликів.** Через те, що у дітей не повністю сформоване критичність та самостійність мислення вони буквально сприймають зауваження вчителя. Тому, якщо вчитель говорить, що дитина неуважна, лінива, не вміє себе чемно поводити й взагалі ні до чого не здатна, то дитина вірить. Дитина робить свої висновки, наприклад, якщо не вдається легко розв'язати задачу, вивчити вірш то можна і не прикладати більших зусиль, все одно нічого не вийде – «Я ж бездар». А для того щоб ніхто про це не дізнався краще я буду ледарем, забудькуватим, нахабою, все одно краще чим бути бездарам. Таким чином у дитини відбувається закріплення девіантної поведінки.

Коли вчитель у запалі говорить учню: «Ти взагалі не вмієш себе чемно поводити!», єдиний результат – вчитель «з кинув пар», отримав емоційну розрядку. У дитини ж це може викликає лише негативні емоції і як наслідок погіршення поведінки. Головний механізм – вороже ставлення і неприязнь дорослих підвищують рівень тривожності дитини і вона починає ще сильніше хапатися за захисну поведінку, в результаті вона частіше буде використовувати «негативні» технології.

Дитина ж навпаки потребує щоб дорослі не критикували її поведінку, а пояснювали, яка поведінка вважається сприйнятливою, а яка ні. Необхідно з дитиною говорити конкретно, що в її поведінці не подобається, і чому. Замість фрази «Дмитре, припини бешкетувати» доречніше сказати: «Дмитре, будь ласка припини шуршати зошитом, мене це відволікає від розповіді». Оскільки, ніяка дитини не погодиться, що вона бешкетує, а з тим, що він шурчить зошитом сперечатися важче, крім того, якщо про це ввічливо просять. Слід пам'ятати, що частіше коли пропонують варіант співробітництва то у відповідь й отримують співпрацю, а на конфронтацію отримують конфронтацію.

Важливо пам'ятати про ефект «Дзеркала». Тобто часто вчитель не свідомо транслює через міміку та жести зневажливе ставлення до учнів, які погано вчаться або поведуться й у відповідь отримують також ворожу. агресивну поведінку.

Вправа «Дзеркало» (5 хв.).

Мета: показати прийоми впевненої та невпевненої (пасивно-агресивної) поведінки при спілкуванні.

Тренер об'єднує учасників групи в пари та дає завдання: протягом 30 секунд парам необхідно спілкуватися, причому один співрозмовник буде демонструвати невпевнену (пасивно-агресивну) поведінку. За командою тренера партнери міняються ролями.

Питання для обговорення:

- Чи сподобалося вам спілкуватися з людиною яка демонструвала вам пасивно-агресивну поведінку?

- Які емоції у вас виникали?
- Що вам хотілось зробити у відповідь?
- Чи був можливий конструктивний діалог з таким співрозмовником?

Працюючи з учнями кожен вчитель сам для себе вирішує, який стиль спілкування йому вибрати.

2. Не допомагати «поганому», «слабкому учню».

Існує загальне уявлення, що діти діляться на «обдарованих», «нормальних», «з обмеженими можливостями». Однак природа здібностей така, що вони заміняють одна одну. Це проявляється в тому, що дитина обов'язково буде до чогось здібна або в чомусь талановита. Наприклад, одна дитина може миттєво розв'язувати геометричні завдання, а інша грамотно писати, відчувати музику. Трапляється так, що дитина грамотно пише але не може викладати думки на папері. Інша дитина не володіє каліграфією та пише з помилками, однак, гарно володіє комп'ютерними технологіями... Варіантів безліч. І завдання дорослих допомогти дитині знайти та розвивати свої вроджені здібності направляючи їх у позитивне русло.

Дитину необхідно навчити максимально використовувати ті якості які в них вже є, показати, як з ними жити щоб вони не заважали, а допомагали їй.

Слід пам'ятати, що важливий внесок у розвиток дитини вносять слова підтримки дорослих.

Притча «Скільки важать слова» (5 хв.).

Одного разу маленька синичка, сидячи на засніженій гілці дерева, запитала в дикого голуба:

— Скажи, скільки важить одна сніжинка?

— Не більше, ніж нічого, — відповів він їй.

— Тоді я хочу розповісти тобі дуже цікаву історію, — мовила далі синичка. — Одного разу я сиділа на ялиновій гілці, аж раптом почав падати густий сніг. Це ще не була снігова буря, і легкі сніжинки спокійно лягали на дерева. Я нарахувала 7435679 сніжинок, які опустилися на гілку. І коли остання

сніжинка, яка, як ти сказав, «важить не більше, ніж нічого», впала на неї — гілка зламалася.

У мене до вас запитання. То скільки важать ваші слова?

Слово тренера. Природа наділила людину здатністю фантазувати та мріяти. Дитячий вік це взагалі пора мрій та фантазій. Саме в цьому віці діти починають прагнути чогось досягти і підтримка дитини на даному етапі стає актуальною як ніколи. Тому сказана дорослими фраза може мати грандіозні для життя дитини наслідки.

3. Оцінка знань з предмету для вчителя на першому місці.

Тренер пропонує учасникам групи пригадати будь-кого із своїх учнів та відповісти на питання «Що ви можете про нього сказати?».

Більшість вчителів скаже як він вчиться та поводить в школі. Проте, у характеристиці не буде йти мова про його хобі та уподобання, його сильні та слабкі сторони характеру. Нажаль, у гонці за оцінкою, вчителі перестають помічати багатогранність дитини.

Тренер пропонує учасникам групи дати відповідь на запитання «Хто перший зголоситься допомогти прибрати клас або шкільну територію, організувати свято. Це буде відмінник чи дитина, яка не дуже встигає з навчальних предметів?».

Працюючи з дітьми важливо не забувати про систему людських цінностей: вміти дружити, поважати інших людей, бути відповідальним, надійним, мати цікавість до життя та радіти йому.

З точки зору стандартних показників успіху, ще не відомо, хто досягне успіху через роки – той, хто міг організувати свято або прибирання (талановитий менеджер) або той, хто заробив невроз, баючись отримати не найвищу оцінку в школі та так і не навчившись товаришувати.

Проте, у житті не все зводиться до гарних оцінок. Коли діти відчують, що їх цінують не за оцінки, а за власні якості то вони й прагнуть більшого, навіть якщо і здібності до навчання посередні.

Притча «Розв'яжіть вузлики» (10 хв.).

Одного разу Вчитель прийшов до своїх учнів з носовою хусткою. Якийсь цар подарував її йому. Зазвичай він не брав таких речей, і тепер всі учні дивилися й думали, чому це він несе хустку в руці, нібито промовляючи до кожного: «Дивись, уважно дивись!»

Всі дивилися на хустку, але ніхто нічого не бачив, окрім гарної шовкової носової хустки. Потім Вчитель почав зав'язувати на ній вузли. Зав'язавши п'ять вузлів, запитав:

- Це той же самий носовичок, який я приніс з собою, або інший?

Учень сказав:

- Той же самий.

- Подумай ще раз. У тієї хустки не було вузлів, а на цій аж п'ять. Як же вона може бути тією ж хустинкою?

Тут Учень зрозумів сенс і сказав:

- Я все зрозумів. Хоча це той же самий носовичок, але тепер він у вузлах, подібно страждає й людина.

- Цілком правильно! Я - носовичок без вузлів! Ти - носовичок з п'ятьма вузлами. Ці вузли - агресивність, жадібність, брехливість, неусвідомленість і егоїзм.

Потім Вчитель запитав:

- Я спробую розв'язати ці вузли. Подивіться, це допоможе мені розв'язати їх?

Він потягнув за обидва кінці носової хустки, і вузли зробилися ще меншими і тугішими.

Хтось вигукнув:

- Що ж ви робите? Так вузли ніколи не розв'яжуться. Адже шовк такий тонкий, а ви так сильно тягнете! Вузли стали маленькими, і тепер їх майже неможливо розв'язати!

- О, ви можете так ясно зрозуміти все відносно цієї носової хустки. Чому ж ви не можете зрозуміти самих себе? Хіба ви не в такій же ситуації? Ви

тягнете свої вузли, тому вони продовжують ставати все менше і менше, все тугіше і тугіше.

Потім Вчитель запитав:

- Хто скаже, як розв'язати вузли?

Один учень встав і запропонував:

- Спочатку потрібно підійти ближче і подивитися, як були зав'язані вузли.

Він глянув на носовичок, і промовив:

- Вузли були зроблені таким чином, що якщо ми послабимо їх і дозволимо їм стати більш вільними, вони розв'яжуться; це не важко. Це прості вузли.

Учень взяв хустку і обережно розв'язав вузли один за іншим.

Питання для обговорення:

— Чого вчить нас дана притча у роботі з учнями?

Слово тренера. Працюючи з дітьми вчителю необхідно розуміти, які вузлики є у нього самого. Треба пам'ятати, що кожна дитина особлива, зі своїм специфічним способом мислення і звичками. Частіше за все доросла людина терпляче і з розумінням ставиться до тих проблем або звичок, які притаманні їй. Ми ж живемо з ними, і нічого. А проблеми, які нам не притаманні дуже нас дратують: ну, як можна не розуміти елементарного або не вміти? Наприклад, людину зібрану, пунктуальну, акуратну буде зводити з розуму дитина, яка все губить, плутає і спізнюється. А те, що у дитини яскрава уява, самостійне, вільне мислення не виправдовує її. Людину творчу, навпаки, будуть дратувати діти, які працюють за шаблоном і при виконання творчих завдань не можуть підключити уяву та творче мислення. Ми всі лише люди – це нормально! Професіоналізм розпочинається з уміння стримувати свою нетерплячість і знайти підхід до кожної дитини.

Вправа «Дешифратор» (20 хв.).

Мета: проаналізувати почуття дитини, її поведінку та з'ясувати чого дитина хоче досягти демонструючи дану модель поведінки.

Тренер об'єднує учасників групи у підгрупи з 5-6 осіб. Кожна група отримує однакове завдання.

Завдання: проаналізувати почуття дитини, як вони можуть відобразитися на її поведінці та спрогнозувати чого дитина хоче досягти демонструючи дану модель поведінки.

Почуття дитини	Поведінка, яку може демонструвати дитина у відповідь на ті почуття яка переживає	Потреба, яку хоче задовольнити дитина демонструючи дану модель поведінки

Якщо в підгрупах виникають труднощі з описом почуттів то тренер може запропонувати їх перелік або пригадати випадок із педагогічної практики по роботі з дитиною з девіантною поведінкою.

Перелік почуттів: образа, страх, ненависть, провина, гнів, заздрість, кохання, бажання помститися, самотність, безвихідь...

Поведінка, яку може демонструвати дитина у відповідь на ті почуття які вона переживає: агресія (фізична, вербальна, аутоагресив), замкнутість, відсторонення, суїцид альні спроби, крадіжки, втечі, бійки, порушення з прийомом їжі, порушення сну, енурез, апатія, депресія...

Потреба, яку хоче задовольнити дитина демонструючи дану модель поведінки: базові потреби (увага, любов, підтримка, піклування, захист, безпека); стабільність, самореалізація, бути признаною, присутність постійної дорослої людини, роз'яснення ситуації...

Напрацювання підгруп демонструються в загальній групі де й відбувається обговорення, за потребою, вносяться корективи та доповнення.

Вправа «Рецепт» ефективної співпраці з дитиною» (20 хв.).

Мета: узагальнити отриману інформацію від тренінгу та виробити практичні поради по роботі з дітьми з девіантною поведінкою.

Крок 1. Тренер пропонує учасникам протягом 5 хвилин написати 5 своїх правил або рекомендацій по роботі з дітьми з девіантною поведінкою.

Крок 2. Тренер об'єднує учасників у 3 підгрупи по 7-8 осіб та пропонує спробувати написати узагальнені рекомендації по роботі з дітьми з девіантною поведінкою.

Результати напрацювань презентуються на загал групи.

Притча «Насіння» (5 хв.).

Одного разу жінці наснився сон, що вона потрапила до магазину, де продавалися чарівні товари.

-Добрий день. Який чудовий магазин! – вигукнула вона з радістю.

-І вам доброго дня. – відповів продавець.

-А що у вас можна купити? – запитала жінка.

-У мене можна купити все. – прозвучала відповідь.

-У такому випадку дайте мені, будь-ласка, здоров'я, щастя, любові, успіхів і багато грошей.

Чоловік доброзичливо посміхнувся і пішов у комірчину по товар. Через деякий час він повернувся з маленькою паперовою коробочкою.

- І це все?! – вигукнула здивована і розчарована жінка.

- Так, це все. – відповів продавець. І додав:

- Хіба ви не знали, що в моєму магазині продається тільки насіння?

Слово тренера. Готових «рецептів» по роботі з дитиною не існує, оскільки не існує як двох однакових дітей та життєвих ситуацій, так і однакових вчителів чи просто дорослих людей які працюють з дітьми. Кожен вчитель повинен виробити свій власний «рецепт» ефективної співпраці з дитиною керуючись певними правилами по роботі з ними.

Доволі часто дорослим з першої спроби не вдається встановити контакт з дитиною, налагодити ефективну співпрацю або ж досягти поставленої мети, позитивно вирішити конфліктну ситуацію.

Притча «Що робити, якщо впав?» (5 хв.).

Учень запитав свого наставника:

- Учителю, що ти скажеш мені, коли дізнаєшся, що я впав?

- Уставай!

- А якби я впав іще раз, то що б ти сказав мені тоді?

- Те ж саме!

- Цікаво, скільки ще ти говоритимеш мені: «Уставай»? Адже це може тривати дуже довго. Невже ти щоразу віритимеш у мене, прощатимеш й підбадьорюватимеш: «Піднімайся!»?

- Падай і піднімайся, допоки живий! Ти рухаєшся в тому режимі, який доступний тобі цієї миті твого життя. Учися бути витривалим. І запам'ятай, що ті, хто впав і не піднявся, уже мертві. А ти Живий! Уставай!

Слово тренера. Життя – це рух. Невдача – те ж результат. Свідчення того, що дана технологія не спрацювала й необхідно застосувати іншу. Це час для переосмислення отриманого досвіду та пошуку іншого підходу.

Вправа очікування «Квітуче дерево» (10 хв.).

Мета: визначити чи справдилися очікувань від тренінгового заняття.

Учасникам пропонується по колу проговорити чи виправдалися ті їх очікування від тренінгу, які вони написати на стікерах у формі квітки на початку заняття.

Література

Козлов Н.Н. Лучшие психологические игры и упражнения / Н.Н. Козлов. [Переиздание] — Екатеринбург: Издательство АРТ ЛТД, 1997 — 144 с.

Вольнова Л. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків : навч.-метод. посібник до спецкурсу соц.-пед. циклу «Профілактика девіантної поведінки підлітків» для студентів спеціальності «Соціальна педагогіка» / Л. М. Вольнова. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. – 224 с.

Літковська О.В. 100 притч для тих, хто вчить, і тих, хто вчиться / Олена Літковська. – К.: Шк. світ, 2012. – 224 с.

Петрановская Л. В класс пришел приемный ребенок / Л. Петрановская [2-е изд.]. – Москва: Студио-Диалог., 2009. – 172 с.

«Програма тренінгу організація профілактичної роботи соціального педагога з дітьми з девіантною поведінкою та дітьми, сім'ї яких опинилися в складних життєвих обставинах»

Третиннікова Людмила Андріївна,
методист Чернігівського обласного центру
практичної психології і соціальної роботи

Пояснювальна записка.

Організація роботи з дітьми схильними до девіантної поведінки та дітьми, сім'ї яких опинилися в складних життєвих обставинах залишаються провідними питаннями для системи освіти України. На сучасному етапі розвитку освіти в профілактичній діяльності широко застосовуються інноваційні методики в профілактичній роботі й одним із цих методів є тренінг та заняття з елементами тренінгу. Тренінг є одним із найефективнішим методом профілактичної роботи з молоддю, в ході його проведення учасники не лише отримують нову інформацію, а й формують нові вміння та переконання. Оскільки тренінг є новою формою профілактичної роботи то підготовка до його проведення потребує від педагога нових вмінь.

На допомогу педагогічним працівникам у здійсненні профілактичної роботи прийшли працівники психологічної служби для яких здійснення профілактичної роботи, формування соціально-прийнятних форм поведінки молоді є прямими професійними обов'язками.

З метою підвищення рівня поінформованості та ознайомлення з інноваційними методами щодо організації роботи (профілактичної, соціально-перетворювальної, корекційно-розвивальної) з дітьми з девіантною поведінкою та дітьми, сім'ї яких опинилися в складних життєвих обставинах для працівників психологічної служби необхідно систематично проводити навчальні тренінги, семінарські заняття.

Мета тренінгового заняття підвищити рівень поінформованості соціальних педагогів щодо особливостей профілактичної та соціально-перетворювальної роботи з дітьми з девіантною поведінкою.

Завдання:

1. Розкрити поняття «девіантна поведінка».
2. Проаналізувати можливі причини виникнення «девіантної поведінки».
3. Показати роль соціального педагога в здійсненні соціального супроводу дітей, сім'ї яких опинилися в складних життєвих обставинах.
4. Ознайомити з інтерактивними методами та прийомами профілактичної роботи.

Оптимальна кількість учасників: 10-15 осіб.

Тривалість тренінгу: 7 годин 10 хвилин.

Обладнання: стільці по кількості учасників тренінгу, фліп-чарт, ноутбук, проектор, аркуші паперу формату А 1 – 4 шт., папір формату А 4 – 1 пачка, кольорові олівці, кольоровий папір, ножиці.

Розміщення учасників: учасники тренінгу розміщуються по колу на стільцях в просторій кімнаті.

Хід тренінгу

Слово тренера (3 хв.).

Тренер повідомляє тему тренінгу та коротко розповідає про що буде йти мова під час його проведення.

Вправа на знайомство «Історія мого імені» (15 хв.).

Мета: познайомити учасників заняття один із одним.

Учасникам тренінгу роздаються схематично зображені обличчя на яких вони повинні зобразити емоційний стан в якому вони зараз перебувають. За бажанням вони можуть їх розмалювати. Під час презентації «своїх облич» та емоцій учасникам пропонується розповісти, що означає їх ім'я, хто з рідних його їм вибрав і чому.

Після презентації всіх учасників заняття з їх схематичних портретів створюється групове фото.

Вправа на прийняття правил роботи в групі (10 хв.).

Мета: створення і запис правил групи, які необхідні для ефективної роботи її учасників.

Хід вправи: для того, щоб нам було зручно працювати, необхідно домовитися: що треба робити і якими бути під час наших з вами занять. Для цього я пропоную створити правила нашої групи.

Всі пропозиції, які були прийняті учасниками тренінгу після їх обговорення в групі записуються на ватмані.

Орієнтовні правила роботи тренінгової групи:

Бути активним.

Бути толерантним.

Бути доброзичливим.

Бути позитивним.

Говорити по черзі.

Вправа очікування «Зернятко» (І частина 10 хв.).

Мета: визначення очікувань від тренінгового заняття та активізація пізнавального інтересу.

Учасникам пропонується написати на стікерах у формі зернятка свої очікування від сьогоднішнього заняття. Потім кожен учасник прикріплює його на схематичне зображення «ріллі» на плакаті, нібито «садить» своє «зернятко» в «землю».

Учасники заняття озвучують свої очікування по колу: «Я очікую від заняття...».

Наприкінці тренінгу кожному учаснику необхідно буде визначати чи справдилися його очікування від тренінгу, тобто, чи «проросло їх зернятко», чи ні.

Вправа «Камінь у чоботях» (I етап 5 хв. II – 10 хв.).

Мета: підвести до розуміння, що з проблемою потрібно боротися, а не терпіти чи не помічати її існування.

I етап вправи. Тренер пропонує учасникам зкомкати папір у вигляді «камінця» та покласти його у своє взуття та походити з ним по приміщенню близько 1 хвилини.

Питання для обговорення:

- Чи відчуваєте ви дискомфорт від того, що у вас в чобітках «камінець»?
- Хтось хоче його позбутися?

Тренер пропонує учасникам залишити «камінець» у взутті на час участі в тренінгу.

Мозковий штурм (20 хв.).

Запитання для учасників групи. *«З якими категоріями дітей у навчальному закладі працює соціальний педагог?», «Які проблеми доводиться йому вирішувати щоб допомогти цим дітям?».*

Всі відповіді учасників групи тренер фіксує на ватмані заповнюючи колонки *«Категорії дітей», «Види допомоги».*

7. Вправа «Мотузочки» (20 хв.).

Мета: показати напрямки діяльності соціального педагога по роботі з дітьми, сім'ї яких опинилися у складних життєвих обставинах.

(Учасники тренінгу сідають півколом. Тренер вибирає 7 осіб, які отримують картки зі словами. Обрані учасники стають до аудиторії спиною, а інший тренер прикріплює їм картки зі словами – **Дитина, сім'я, дім, освіта, любов, права, надія.** У центрі півкола стає учасник з написом **дитина**).

Текст тренера. Зараз я розповім вам реальну історію. Отже, жила собі **Дитина**, яка була найщасливішою в світі. У неї були мама й тато, дідусь, бабуся і навіть старший брат. У **Дитини** була **Сім'я** (тренер вводить учасника, в якого є картка з написом «сім'я», і з'єднує його ниткою з «дитиною» так необхідно з'єднати всіх

учасників, які отримали ролі в даній вправі). Усі члени сім'ї ставилися до дитини з повагою та розумінням. Дитина знала, що таке справжня **Любов** (виводить учасника з карткою «любов»). Сім'я дитини була доволі забезпеченою й жила в великому і світлому **Домі**. **Дитина** вчилася в школі - гімназії, одній з найкращих у місті, вона отримала якісну **освіту**. Так дотримувалися **Права дитини**. **Дитина** з **Надією** дивилась у майбутнє. Але сталося так, що майже в один рік батько і старший брат дитини загинули в автокатастрофі. Мама не впоравшись із нестерпним горем, почала дедалі частіше заглядати в чарку, шукаючи там порятунку, а бабуся й дідусь, не витримавши нещастя, померли одне за одним. Так у дитини не стало сім'ї (тренер входить у коло і перерізає ножицями ниточку «дитина - сім'я»), а разом з рідними поступово зникла любов (тренер розрізає нитку «дитина - любов»). Згодом не стало в дитини й **Дому**, оскільки мати змушена була його продати, щоб розрахуватися з боргами. **Дитина** разом з мамою опинилася на вулиці. Вона перестала ходити до школи (тренер перерізає ниточку «дитина - освіта»). **Права дитини** не дотримувалися, тому що дорослі перестали про неї піклуватися (перерізається нитка «дитина - право»). Лише світлий промінчик **Надії** давав дитині сили та сподівання. Та час минав, і одного разу дитину привели небайдужі люди до притулку. Фахівці притулку знайшли дитині прийомну сім'ю, де вже виховували двох хлопчиків і двох дівчаток. Поряд з дитиною з'явилися чоловік і жінка, яких дитина називає мамою і татом, у неї з'явилися брати і сестри (тренер зв'язує нитку «дитина - сім'я»). **Дитина** відчуває, що її люблять (тренер зв'язує нитку «дитина - любов»). У **Дитини** з'явився **дім**, в якому вона почувалася затишно і комфортно (зв'язується нитка). **Дитина** знову почала вчитися (зв'язується нитка «дитина - освіта»). Дитина знову могла сказати: «Я – людина, нехай маленька, але я маю права (пов'язується нитка «дитина - право»). Як чудово, коли на світі є добрі люди, і як важливо, щоб у серці залишалася «**Надія**»!

Питання для обговорення:

Запитання до виконавця ролі «Дитини»:

- Які емоції у вас були коли всі ваші права були повністю захищені?

- Які емоції ви переживали коли всі ниточки було розірвано та які – коли зв'язки почали поновлюватися?

- В якій ситуації вам було комфортніше?

Запитання до групи:

- Які почуття виникли у вас, коли дитина була повністю захищена?

- Які емоції у вас виникали під час подальшого виконання вправи та як вони змінювалися?

- Що ж необхідно дитині щоб вижити в сучасному світі?

Вправа «Портрет дитини» (20 хв.).

Мета: пригадати стандартні прояви девіантної поведінки та поведінки слухняної дитини.

Група учасників об'єднується у 2 підгрупи в яких і виконують завдання. Напрацювання підгруп презентується та обговорюється в загальній групі.

Завдання для 1 підгрупи. Намалюйте портрет дитини з «важкою поведінкою» та опишіть прояви даної поведінки.

Завдання для 2 підгрупи. Намалюйте портрет «гарного учня» дитини з «слухняною поведінкою» та опишіть прояви даної поведінки.

Питання для обговорення:

- Яка поведінка дитини вважається важкою для вчителя? Чому?
- Яка поведінка дитини дозволяє говорити, що це слухняна та гарно вихована дитина? Чому?
- Хто в школі найчастіше навіщує на дітей ярлики «важкий учень», «гарний учень».

Мозковий штурм (15 хв.).

Запитання до учасників групи: *«Які риси та якості характеру необхідні дитині щоб стати успішною людиною».*

Мета: актуалізувати знання про набір психологічних та соціальних якостей людини необхідних для досягнення нею успіху в житті.

Тренер пропонує порівняти набір якостей дитини з девіантною поведінкою, слухняною дитиною та успішною людиною. Необхідно підвести групу до висновку, що діти з проблемами у поведінці мають необхідні якості для досягнення ними висот у житті, але потребують корекції деяких з них, як і слухняні діти.

Інформаційне повідомлення «Природа девіантної поведінки» (15 хв.).

Девіантна поведінка в психології розглядається, як поведінка, що відхиляється від вікової норми людини та суперечить сформованим правилам конкретного суспільства.

Про те відхилення від норми можуть вважатися, як позитивними, так і негативними.

До прикладів позитивних відхилень від прийнятої норми можна віднести творчу, обдаровану людину, яка зуміла успішно адаптуватися в суспільстві.

У випадку, коли людина не може прийняти суспільні правила та моралі норми, хоча і добре з ними обізнана, не переймає позитивний соціальний досвід. Тоді можна говорити про порушення в неї процесу соціалізації і, як наслідок, - виникнення неприйнятних для даного суспільства форм поведінки.

В основі девіантної поведінки із негативним відхиленням від норми лежить незбалансованість психічних процесів, порушення процесу самоактуалізації, зниження рівня самоконтролю, що й зумовлює порушення соціалізації особистості.

Як наслідок девіантної поведінки у людини, яка її демонструє, формується неадекватна самооцінка, виникають додаткові бар'єри у спілкуванні з іншими людьми, що призводить до зростання рівня недовіри та агресії до суспільства або самого себе.

Девіантну поведінку за природою свого спрямування поділяється на екстравертивну та інтровертивну.

Девіантна поведінка, яка носить екстравертивний характер, спрямована на зовнішнє середовище і реалізується через заподіяння школи іншим людям, групі людей або вчинення корисливих злочинних дій (образи, насилля, агресивні дії, крадіжки).

Інтровертивна девіантна поведінка спрямована на заподіяння шкоди власному організму, що проявляється через зловживання алкоголем, наркотичними речовинами, вчиненням самогубства.

Головним завданням, що стоїть перед працівниками системи освіти, є попередження виникнення та корекція девіантної поведінки в учнівській молоді.

Тому, перш за все, слід розібратися, які фактори та причини зумовлюють виникнення девіантної поведінки в молоді.

Вправа «Чим ми схожі» (15 хв.).

Мета: допомогти всім присутнім виявити спільні риси, що єднають їх з іншими людьми.

Група стоїть у колі. Тренер кидає м'яку кулю / м'яч комусь із присутніх, базуючись на якійсь схожості з собою. Наприклад: «Наталю, ми з тобою схожі тим, що живемо обоє в Україні / однакового зросту / маємо веселу вдачу...». Ця особа ловить м'яч та перекидає його далі ще комусь, називаючи своє бачення схожості. Гра продовжується доти, поки всі члени групи не отримають м'яч.

Питання для обговорення:

- Чи важко було знаходити спільне з іншою людиною?
- Для чого ми виконували цю вправу?
- Що вона вам дала?

Слово тренера. У всіх нас більше схожого, ніж відмінного. Пам'ятаймо: ми всі люди, всі мріємо бути щасливими, всі вчимося в школі, проживаємо в Україні, на цій планеті, в цій частині Всесвіту... У нас більше спільного, ніж відмінного, і всі ми залежимо одне від одного.

Вправа «Сніжинка» (10 хв.).

Мета: показати можливі причини виникнення конфлікту.

Інструкція: «Візьміть аркуш паперу. Складіть його навпіл. Відріжте правий верхній кутик. Складіть ще раз навпіл. Ще раз відріжте правий верхній кутик. Тепер можна розгорнути сніжинку і показати одногрупникам».

Питання для обговорення:

– Чому, виконуючи одну і ту ж інструкцію, всі отримали різні сніжинки?

Тренер підводить учасників до думки, що одна і та ж інформація різними людьми сприймається по-різному, що може ставати причиною непорозумінь.

Вправа «Голосування ногами» (20 хв.).

Зараз спробуємо визначити чи розумієте ви дітей методом голосування, тільки голосувати ви будете ногами.

(Педагог тренер зачитує твердження, а учасники повинні вибрати для себе варіант: «ні», «так» або «не знаю» - і стати у відповідний куток з написом. Після кожного твердження відбувається обговорення, чому саме було обрано такий варіант відповіді).

Твердження:

- Сучасні діти всі зіпсовані. Раніше діти не мали такого гарного життя.

- Дорослі мають самі вирішувати за дітей, а не прислухатися до їх бажань.
Дорослі краще знають, що потрібно дитині.

- Хлопці повинні отримувати кращу освіту, ніж дівчата, оскільки вони довше працюватимуть та зароблятимуть кошти на утримання родини;

- Дітей слід виховувати під наглядом родини;

- Діти ніколи не брешуть щодо насильства яке над ними вчинили;

- Діти повинні завжди робити те, що їм скажуть дорослі;

- Батьки мають право покарати дітей на свій розсуд.

Вправа «Розірване серце» (15 хв.).

Мета: показати вплив слів та вчинків людей на емоційний та психологічний стан особистості дитини.

Питання для обговорення:

- Які емоції ви відчували під час проведення вправи?

- Яким чином дії та слова людей впливали на головного героя?

- Чи можливе повторення подібної ситуації в житті?

- Чи можна було щось зробити щоб змінити ситуацію та підтримати дитину?

Вправа «Відновлення серця» (15 хв.).

Мета: показати шляхи щоденної психологічної підтримки дитини.

Тренер пропонує учасникам подумати, яким чином можна підтримати дитину або дорослу людину в складній для неї ситуації (всі відповіді фіксуються на ватмані). Після того як учасники групи назвуть свої варіанти аналізується ситуація в яку потрапив хлопчик з попередньої вправи та поетапно проговорюються, як можна змінити дії людей, які його оточували, щоб полегшити його переживання. Всі рекомендації записуються на «клаптиках», які відривалися від його «серця» та збираються до купи ніби відновлюючи його.

Після того як «серце хлопчика» буде відновлено і вправа завершена, тренер пропонує поглянути чи виглядає воно так само, як на початку першої вправи?

Питання для обговорення:

- Які емоції ви відчували під час проведення вправи?
- Яким чином дії та слова людей впливали на головного героя?
- Чи можливе повторення подібної ситуації в житті?
- Яку вправу вам було виконувати легше і чому?

Вправа «Зім'ятий папірець» (20 хв.).

Мета: показати вплив негативних висловлювань на людину.

Учасникам групи пропонується зім'яти аркуш паперу. Після того, як всі учасники виконали інструкцію тренер пояснює їм, що даний аркуш паперу символізував душу дитини, а процедура скомкування – її травмування під впливом негативних висловів у її бік.

Тренер розповідає притчу.

Притча «Цвяхи» (15 хв.).

Мета: показати значення слів для кожної людини.

«Жив-був один дуже запальний і нестриманий молодий чоловік. І ось одного разу його батько дав йому мішечок з цвяхами і наказав кожен раз, коли він не стримає свого гніву, вбити один цвях в стовп огорожі. У перший день в стовпі було декілька десятків цвяхів. На другий тижня він навчився стримувати свій гнів, і з кожним днем число забитих в стовп цвяхів стало зменшуватися. Хлопець зрозумів, що легше контролювати свій темперамент, ніж забивати цвяхи.

Нарешті прийшов день, коли він ні разу не втратив самовладання. Він розповів про це своєму батьку і той сказав, що цього разу кожен день, коли синові вдасться стриматися, він може витягнути з стовпа по одному цвяху.

Йшов час, і прийшов день, коли він міг повідомити батька про те, що в стовпі не залишилося жодного цвяха. Тоді батько взяв сина за руку і підвів до огорожі:

- Ти непогано впорався, але ти бачиш, скільки в стовпі дірок? Він вже ніколи не буде таким як раніше. Коли говориш людині що-небудь зле, у неї залишається такий же шрам, як і ці дірки. І неважливо, скільки разів після цього ти вибачишся – шрам залишиться.

Після притчи тренер пропанує учасникам розглядити свій папірець, який вони зім'яли на початку вправи і поглянути чи змінився його вигляд.

Питання для обговорення:

- Що було легше зробити зкомкати чи розпрямити аркуш? На яку дію було затрачено більше сил?

- Чи вдалося комусь повернути аркуш до попереднього гладкого вигляду?

Тренер підводить учасників заняття до думки, що кожне сказане слово дитині має вплив на її душу, навіть якщо вона цього і не показує. Тому слід бути дуже тактовним у спілкуванні з учнями і не говорити з опалу ті слова про які потім пожалкуєте, але слід свій вони залишать.

Мозковий штурм (15 хв.).

Запитання до учасників групи: «Чому діти стають агресивними?».

Мета: визначити причини агресивної поведінки дітей.

Всі вислови групи на поставлене питання фіксуються тренером на ватмані.

Після того, як група вичерпає свої ресурси щодо причин агресивної поведінки дітей тренер пропонує систематизувати та конкретизувати їх:

Причини агресивної поведінки дитини.

1. «Родинні причини».
 - Неприйняття дитини.
 - Напружений емоційний клімат у родині.
 - Неповага до особистості дитини.
 - Копіювання поведінки батьків та рідних
 - Гіперопіка.
 - Брак уваги.
 - Обмеження фізичної активності. *Вправа дитина.*
2. Особистісні причини агресивності дитини.
 - Особливості темпераменту.
 - Вікові кризи.
 - Невпевненість у собі, почуття провини та сорому.
3. Ситуативні причини агресивності дитини.
 - Нова ситуація.
 - Постійне перебування в стресовій ситуації.
 - Перевтома.
 - Вплив навколишнього середовища.

Слово тренера. Для того, щоб допомогти дитині подолати свої труднощі, і таким чином змінити свою поведінку, необхідно зрозуміти чому дитина так себе поводить. Тобто, виявити причини її поведінки та чого саме дитина хоче досягти демонструючи таку модель поведінки.

Мозковий штурм (15 хв.).

Запитання до учасників групи: *«Які поради можна надати батькам щодо зняття агресивного стану їх дитини».*

Мета: виробити практичні поради щодо зняття агресивного стану дитини.

За допомогою мозкового штурму учасники групи розробляють поради батька щодо зняття агресивного стану дитини.

Варіант 2.

Вправа «Поради щодо зняття агресивного стану дитини» (20 хв.).

Мета: виробити практичні поради щодо зняття агресивного стану в дитини.

Робота в малих групах. Тренер об'єднує учасників заняття в малі групи та дає їм завдання «Розробити практичні поради щодо зняття агресивного стану людини». Кожна група презентує свої напрацювання.

По завершенню презентацій тренер систематизує названі прийоми зняття агресії та демонструє практичні вправи «Рубка дров», «Невеликий дзвоник», «Штовхалки».

До уваги тренера! З метою економії часу тренер може не проводити практичні вправи, а лише зазначити на що вони спрямовані та вказати літературу в якій вони прописані або роздати в вигляді роздаткового матеріалу. (Фопель К. Как научить детей сотрудничать? Психологические игры и упражнения: Практическое пособие / Пер. с нем.; В 4-х томах. – М.: Генезис, 2003.)

Інформаційне повідомлення «Організація профілактичної роботи працівниками психологічної служби щодо зменшення психологічної напруги серед учнівської молоді та зняття агресивних станів» (20 хв.).

Відповідно до визначення проблем у психологічному та соціальному розвитку дитини або класному колективі працівники психологічної служби розробляють тематику профілактичних заходів.

Профілактика девіантної поведінки проводиться відповідно до специфіки її проявів. Виокремлюють наступні види девіантної поведінки: антисоціальну (делінквентну і кримінальну) поведінку, асоціальну (аморальну) поведінку, аутодеструктивну поведінку тощо.

Для профілактики антисоціальної поведінки підбирається тематика занять, спрямованих на формування в учнів відповідальної поведінки, оволодіння

прийомами саморегуляції і самоконтролю, ознайомлення з адміністративною та кримінальною відповідальністю, яку несуть підлітки за вчинення правопорушень.

У силу вікових та психологічних особливостей підлітків у них найяскравіше простежуються моделі соціально-неприйнятливої поведінки. Через недостатній рівень власного життєвого досвіду вони можуть не аналізуючи переймати модель поведінки авторитетних або успішних на їх погляд людей. Тому з учнями, які демонструють аморальну форму поведінки, доречним буде проводити заняття, які сприятимуть засвоєнню ними етичних правил та норм, формування в них загальнолюдських цінностей та чеснот.

Аутодеструктивна поведінка – це поведінка, що відхиляється від психологічної, медичної норм, загрожуючи цілісності і розвитку особистості. Видами аутодеструктивної поведінки є суїцидальна, віктимна (поведінка жертви) та адиктивна поведінка.

З дітьми, в яких простежується схильність до віктимної поведінки та суїцидальні нахили практичний психолог розробляє індивідуальну програму роботи і спрямовує її на корекцію психічних станів та соціалізацію особистості.

У всіх учнів необхідно формувати відповідальне ставлення до власного здоров'я, надавати їм інформацію про організацію власного дозвілля за допомогою соціально-прийнятливих форм й залучати їх до позашкільної діяльності, виходячи з їх уподобань та інтересів. Це в свою чергу буде попереджувати виникнення делінквентної та кримінальної поведінки через оволодіння дітьми достовірною інформацією про вплив шкідливих звичок на їхній організм, знаннями про альтернативні форми проведення активного дозвілля та вироблення навичок ведення здорового способу життя.

Корекція - це сукупність заздалегідь спланованих дій спрямованих на виправлення або поліпшення чогось.

Психологічна корекція передбачає вплив на психічні процеси особистості з метою зменшення або нівелювання відхилень в її розвитку.

Соціальна корекція спрямовується на виправлення особистісних характеристик людини, які заважають її ефективній соціалізації.

Корекція здійснюється відповідно до мети впливу на людину.

Відновлення — заходи спрямовані на відтворення тих якостей соціального об'єкта, що переважали до появи відхилення.

Компенсування — посилення якостей діяльності соціального об'єкта, що можуть замінити втрачене в результаті певних порушень.

Стимулювання — активізація позитивних якостей, діяльності соціального об'єкта, формування визначених ціннісних орієнтацій, установок окремих клієнтів, створення позитивного емоційного фону і відносин у мікросоціумі.

Виправлення — заміна негативних властивостей, якостей соціального об'єкта на позитивні.

Корекційні заняття можуть проводитися в індивідуальній та груповій формі. Для проведення групових занять оптимальна кількість учасників від 4 до 15 осіб, заняття в міні-групах організуються при наявності від 2 до 4 учасників.

Для підліткового віку більш прийнятними є групові форми корекційної роботи із поєднанням індивідуальних консультацій психолога.

Корекційна робота може носити, як ситуативний (симптомаційний) так і систематичний (комплексний) характер.

Для корекції дезадаптованості дитини є характерним складання програм, спрямованих на вирішення її комунікативних проблем, проблем із самооцінкою, підвищенням рівнем тривожності, зниження рівня емоційного напруження, конформізму, психофізіологічні проблеми в особистісному розвитку.

Для підвищення корекційного впливу на поведінку дітей слід використовувати метод соціального наочіння. Сутність методу полягає в формуванні нової соціально прийнятливої моделі поведінки через спостереження та імітацію. Індивід шляхом поведінкової практики у змодельованих ситуаціях отримує ефективну модель поведінки та досвід її застосування. Задоволення від зміни власної поведінки впливає на підвищення рівня самооцінки та покращення процесу соціалізації особистості.

Корекційна робота здійснюється з урахуванням вікових норм дитини та її індивідуального розвитку.

При складанні корекційної програми необхідно враховувати індивідуальні психологічні прояви девіантної поведінки особистості:

- духовні проблеми, зокрема, відсутність або втрату сенсу життя, переживання внутрішньої порожнечі, блокування самореалізації духовного потенціалу тощо;

- деформацію ціннісно-мотиваційної сфери — несформовані або редуковані моральні цінності (совість, відповідальність, чесність), переважання девіантних цінностей, ситуативно-егоцентричну орієнтацію, фрустрованість вищих потреб, внутрішні конфлікти, малопродуктивні механізми психологічного захисту;

- емоційні проблеми — тривогу, депресію, переважання негативних емоцій, алекситимію (ускладнення в розумінні своїх переживань і невміння сформулювати їх у словах), емоційне огрубіння (втрата здатності визначати доцільність, доречність тих чи інших емоційних реакцій, дозувати їх), афективність тощо;

- проблеми саморегуляції — неадекватні самооцінку і рівень домагань, слабкий розвиток рефлексії, надмірний або недостатній самоконтроль, низький рівень адаптивних можливостей;

- викривлення в когнітивній сфері — стереотипність, ригідність мислення, неадекватні настановлення, обмеженість знань, наявність забобонів;

- негативний життєвий досвід — наявність шкідливих звичок, психічних травм, досвіду насильства, соціальну некомпетентність тощо.

Тому необхідно пам'ятати, що корекційна робота з дитиною не може проводитися за шаблоном, а потребує адресності в наданні соціально-педагогічної допомоги та індивідуального підходу в розробці корекційної програми.

Вправа «Камінець у чоботях», II частина (10 хв.).

II етап вправи. Тренер нагадує про вправу «Камінець» та звертається до учасників з запитаннями:

- Чи відчуваєте ви зараз дискомфорт від того, що у вас в чобітках «камінець»?
- Що ви хотіли б зробити з цим «камінцем»?

- Яку аналогію можна провести між «камінцем» у чобітках і реальним життям?

Слово тренера. Тренер підводить учасників групи до думки, що «камінець» - це перешкода або проблема, яка виникла в людини і лише сама людина може вирішити, що з нею робити, вирішити її чи змиритися з її існуванням і терпіти. Проте, слід звернути увагу на те, що «камінець» - проблема, сама нікуди не дінеться/не вирішиться, а буде й далі муляти/заважати вільно ходити/жити.

Інформаційне повідомлення «Напрямки роботи працівників психологічної служби з педагогічними працівниками та батьківською громадськістю по роботі з дітьми, сім'ї яких опинилися в складних життєвих обставинах» (5 хв.).

В рамках психологічної просвіти педагогічних працівників під час виступів практичним психологам, соціальним педагогам виступи на нарадах при директорові, педагогічних радах, методичних об'єднаннях, психолого-педагогічних семінарах, психологічних, соціально-педагогічних тренінгів, психолого-педагогічних практикумів, школі педагогічної майстерності, бажано надавати інформацію про особливості психологічного розвитку, соціальної адаптації та активності дітей, які виховуються в сім'ях, які опинилися в складних життєвих обставинах. Доречним буде, акцентувати увагу на вибудову цими дітьми соціальних зв'язків з однолітками, однокласниками, їхній рівень самооцінки, навички самовираження, самопрезентації своїх досягнень, усвідомлення цінності свого здоров'я, життя та відповідальності за власні вчинки. Поширювати серед педагогічних працівників та батьківської громадськості інформацію про наявність та спектр діяльності державних установ та громадських організацій де можна отримати допомогу.

Вправа «Переміщувач людей» (60 хв.).

Мета: продемонструвати вплив незапланованих змін на життя та самопочуття людини, надати можливість відчути себе на місці дитини, в житті якої відбуваються ці зміни. Дати можливість учасникам відчути важливість біологічної родини.

Продемонструвати, чим обумовлені труднощі розміщення дитини в сімейні форми виховання.

Текст тренера: Уявіть свій дім або свою квартиру. Згадайте, який він/вона має вигляд. Уявіть себе в якомусь конкретному місці дому або квартири. Скажіть, яке саме місце ви уявили? Тренер вислуховує відповіді окремих учасників (у когось це може бути дитяча кімната, диван, кухня тощо).

Тренер продовжує: Пригадайте тих, хто живе з вами, – це близькі вам люди, а також домашні тварини. Але оскільки ви живете в звичайній сім'ї, то в ній трапляються непорозуміння, конфлікти (малі та немалі) або навіть сварки. Чи не так? І час від часу кожен на це скаржиться.

За хвилину тренер продовжує: Я маю владу. Я – людина, в якій є велика влада. Я той, хто переміщує людей. Я можу перемістити їх у різні куточки світу. Я – ПЕРЕМІЩЮВАЧ. У нас є будинки, що потребують нових чоловіків, а також будинки, які потребують нових жінок. Я задовольняю ці потреби та створюю нові сім'ї. Я перенесу кожного з вас у новий будинок – туди, де живе інша сім'я, яка з нетерпінням чекає на нову маму або нового тата.

Після паузи тренер *запитус* учасників:

– Як ви себе почуваете? Чи маєте запитання до мене?

Тренер вислуховує відповіді на всі запитання, які можуть виникати в учасників, він відповідає: «Чудове запитання, але я не знаю відповіді».

Почувши всі коментарі та висловлювання, тренер продовжує: «Зараз я забираю кожного з вас у нову сім'ю. Кожен має лише 5 хв. щоб зібратися. Із собою дозволяється взяти лише одну коробку. Вам вирішувати, що ви в неї покладете. Які речі візьмете із собою? Але пам'ятайте, що у вас обмаль часу – тільки 5 хв. Ви не можете взяти із собою людину або тварину. Також забороняється брати мобільний телефон чи інші засоби зв'язку».

Тренер вислуховує відповіді учасників. Якщо хтось багатиме взяти родичів, тварин або мобільний телефон, тренер, котрий виступає в ролі Переміщувача, відповідає: «Ну от, коробка з речами спакована. Тепер ми виходимо разом на вулицю

та сідаємо в мій автомобіль. Озирніться! Бачите, ваші рідні стоять на балконі чи біля вікна, чи біля дверей. Ви можете їм помахати».

До уваги тренера! Тренер уважно спостерігає за учасниками. Якщо він помічає, що хтось відчуває дискомфорт, то пропонує цьому учасникові/учасниці, за бажанням, не брати подальшої участі у вправі.

Після паузи тренер *запитус* учасників:

– Як ви себе відчуваєте?

Він уважно вислуховує відповіді. На всі додаткові запитання, котрі виникають в учасників, тренер відповідає: «Цікаве запитання, але я не знаю відповіді».

Далі він *продовжує*: «Ми їдемо до нового міста, в новий район (елітний, дуже красивий район). У цьому районі розташовані парки, гарні великі будинки, магазини. Цей район кращий, заможніший за той, в якому ви жили».

Після паузи тренер *запитус* учасників:

– Як зараз ви себе відчуваєте?

Тренер вислуховує відповіді. На всі додаткові запитання учасників відповідає: «Чудове запитання, але я не знаю відповіді».

Тренер *продовжує*: «Ось ми зупиняємося перед красивим незнайомим будинком і стукаємо в двері. Висловіть тільки одним словом, що ви відчуваєте?».

Тренер вислуховує відповіді та *продовжує*: «Двері відчиняються, і ви бачите нового чоловіка (нову дружину), нових дітей. Вони всі такі щасливі, він (вона) дуже гарний(а). Вони надзвичайно схвилювані, оскільки довго чекали на вас. А що відчуваєте ви?».

Тренер вислуховує відповіді. На всі додаткові запитання учасників відповідає: «Цікаве запитання, але я не знаю відповіді».

Далі тренер *запитус*:

– Чи є хтось серед вас розлючений?

Якщо хтось із учасників скаже, що він відчуває розчарування, злість, ненависть до нової сім'ї, тренер має запитати: «Як, на вашу думку, як ці люди почуватимуться та реагуватимуть, якщо ви виявлятимете всі ці негативні почуття через власну поведінку?».

Після коментарів, тренер *запитує*:

– Хто бажає зараз повернутись?

Якщо серед учасників є такі, то тренер *запитує*:

– А чи не скаржилися ви на негаразди чи непорозуміння з чоловіком/жінкою декілька хвилин тому?

– Як, на ваш погляд, ваша нова сім'я відреагує на те, що ви хочете повернутися додому?

Тренер вислуховує відповіді та продовжує: «Ви – сильна людина, ви були їм потрібні. І здається, що вони про вас дбають... Спливає час... До речі, якщо ви хочете мати контакт зі своєю попередньою сім'єю, то можете робити це тільки через мене (на жаль, у вас немає доступу до будь-якого прямого контакту з нею)».

Після паузи тренер продовжує: «Три місяці минуло... Якимось чином усе помаленьку рухається вперед. Ви живете, поступово звикаєте».

Тренер *запитує*:

– Як ви думаєте, що вам допомогло вижити?

– Що ці люди зробили такого, щоб вам почувалося легше?

– Чи допомогло б вам, якщо б ви мали змогу говорити із сім'єю, з якої прийшли?

– Вам було б легше, якби ви могли написати листа?

За бажанням учасники відповідають на запропоновані запитання. Далі тренер продовжує: «Хтось стукає у двері вашого нового дому, здогадайтеся, хто прийшов? Це я, Переміщувач. Я прийшов забрати вас додому. Що ви відчуваєте зараз? Що значать для вас ці люди тепер?».

Тренер вислуховує відповіді й запитує:

– Чи бажаєте ви, щоб нова сім'я не віддала вас Переміщувачу?

– Чи хочете ви зібрати свої речі?

– Чи залишите ви щось тут на пам'ять про себе?

Учасники за бажанням висловлюються, і тренер продовжує: «Ви попрощалися, ми сідаємо в авто, що очікує на нас. Ви дивитеся на обличчя людей, які певний час були вашою сім'єю. Як ви думаєте, що вони відчувають зараз? Що б ви хотіли, аби вони відчували?».

Якщо хтось із учасників бажає висловитись, тренер вислуховує, а потім знову продовжує: «Ми ідемо в машині. Про що ви розмірковуєте? Чи рідна сім'я думає про вас? Чи діти за вами скучили? Чи ваш(а) чоловік (дружина) вірний(а) вам?».

Тренер вислуховує відповіді та продовжує: «Ну, от і добре – ви вже вдома. Хто думає, що стосунки у вашій рідній сім'ї залишилися такими ж, як і були? Чи є хтось, хто хотів би відвідати ту родину, яку залишив?».

Після того, як усі відповіді вислухані, тренер завершує: «Давайте закінчувати цю вправу. Ви всі повертаєтесь у цю кімнату... Насправді вас ніхто нікуди не переміщував, та й я ніякий не ПЕРЕМІЩЮВАЧ, а звичайна людина, яка зараз є вашим тренером. Ваше життя триває!».

Будь ласка, тепер спробуйте дібрати одне слово, яким можна було б описати найбільш сильне ваше почуття під час цієї вправи?».

Тренер фіксує відповіді учасників на папері й підсумовує: «Бачите, скільки сильних почуттів виникло у вас, дорослих людей, коли ви тільки уявили непередбачувані, незвичні зміни вашого життя? Як ви думаєте, чи будуть почуття дитини схожими на ці? Чи буде якимось відрізнитися її реакція?»

Якби у вас знову виникла певна проблема, чи звернулися б ви до моїх послуг, щоб забрати вас із сім'ї? Що, на вашу думку, може полегшити ситуацію дитини при зміні (з тих чи інших обставин) сімейного оточення?»

Тренер фіксує відповіді учасників на папері.

Запитання для зворотного зв'язку:

– Чого навчила нас ця вправа, над чим дала можливість замислитись?

– Чи є щось, чим би ви ще хотіли поділитися?»

Слово тренера. Тренер підводить учасників заняття до думки, що дана вправа може пояснити негативне та вороже ставлення дітей, сім'ї яких опинилися в складних життєвих обставинах на бажання вчителів, спеціалістів із соціальної роботи їм допомогти.

Тренер пропанує послухати притчу про метелика.

Притча «Урок метелика» (7 хв.).

Один раз у коконі з'явилася маленька щілина. Людина, яка випадково проходила повз кокону, досить довгий час стояла і спостерігала, як через цю маленьку щілину намагається вилізти метелик. Пройшло багато часу, метелик начебто покинув свої зусилля, а щілина залишалася все такою ж маленькою. Здавалося, метелик зробив усе що міг, і що сил у нього більше не залишилося.

Тоді людина вирішила допомогти метелику, і взявши ножа розрізала кокон. Метелик у той же час вийшов з нього, але його тільце було слабке та немічне, а крила були прозорими й ледь рухалися.

Людина продовжувала спостерігати, очікуючи, що ось-ось крила метелика розправляться й зміцніють, і він полетить. Але цього не сталося!

Решту життя метелик волочив по землі своє слабке тільце, свої не розправлені крила. Він так і не зміг літати.

А все через те, що людина, бажаючи йому допомогти, не розуміла того, що зусилля, які необхідно докласти, щоб вийти через вузьку щілину кокона, необхідні метеликові, щоб рідина з тіла перейшла в крила й щоб він зміг літати. Життя змушувало метелика із зусиллями залишати оболонку, щоб надалі він міг рости й розвиватися.

Питання для обговорення:

- Чому нас може навчити це оповідання?

Слово тренера. Іноді саме зусилля необхідне нам у житті. Якби нам дозволено було б жити, не зустрічаючись із труднощами, ми були б обділені. Ми не змогли б бути такими сильними, якими є зараз. Ми ніколи не змогли б літати. Тренер підводить учасників до думки, що людина (дитина) повинна навчитися допомагати собі сама, а педагогу необхідно скеровувати процес навчіння та підтримувати її.

Підведення підсумків заняття.

Вправа «Палітра настрою» (10 хв.).

Мета: з'ясувати емоційний фон групи, зосередити їх на своєму внутрішньому стані та сприяти згрутуванню учасників заняття.

Тренер пропанує учасникам тренінгу вирізати із кольорового паперу геометричну фігуру, яка б відображала його емоційний стан на даний момент. Усі учасники по колу презентують свою фігуру та розповідають про свій емоційний стан. Після презентації учасники прикріплюють свої геометричні фігури в центр квадрата намальованого на ватмані, утворюючи «Палітру настрою групи».

Вправа «Зернятко» (II частина 15 хв.).

Мета: з'ясувати чи справдилися очікування учасників групи від заняття.

Кожному учаснику необхідно визначати для себе, чи справдилися його очікування від тренінгу, тобто чи «проросло зернятко» чи ні. Усі учасники по колу розповідають, що нового вони дізналися в ході тренінгу та чи справдилися їх очікування.

Ті учасники у яких очікування від тренінгу справдилися можуть на загальному ватмані домалювати паросток своєму «зернятку».

Література:

1. Бондарчук О.І. Психологія девіантної поведінки: курс лекцій. – К.: МАУП, 2006. – 88 с.
2. Дука О.А., Замула С.Ю., Пахомов І.В., Перкова Н.А. Підготовка тренерів до проведення тренінгових занять з персоналом установ виконання покарань: тренінгова програма - «Біла Церква - центр компетентності» швейцарсько-український проект «Підтримка пенітенціарної реформи України», 2011.
3. Комплексна допомога бездоглядним та безпритульним дітям: метод. посіб. / Авт.: Безпалько О.В.; Гурковська Л.П.; Журавель Т.В. та інші / за ред. Зверевої І.Д., Петречко Ж.В. – К.: видавничий дім «КАЛИТА», 2010. – 376 с.
4. Лемак М.В, Петрище В.Ю. Психологу для роботи: діагностичні методики. – Ужгород, 2012. – 615 с.
5. Максимова Н.Ю. Виховна робота з соціально дезадаптованими школярами: методичні рекомендації. – К.: ІЗМН, 1997. – 136 с.

6. Омері І.Д. Девіантна поведінка як чинник порушення суспільного життя підлітків // Вісник психології і соціальної педагогіки [Електронний ресурс]: Збірник наук. праць / [Інститут психології і соціальної педагогіки Київського університету імені Бориса Грінченка](#); [Московський гуманітарний педагогічний інститут](#). – Випуск 2. – К., М., 2010. – Режим доступу до збірника: http://www.psyh.kiev.ua/Збірник_наук._праць._-_Випуск_2

7. Тюптя Л.Т., Іванова І.В. Соціальна робота: теорія і практика. Навч. посіб. / Тюптя Л.Т., Іванова І.В. - К.: ВМУРОЛ «Україна», 2004. - 408 с.

8. Фопель К. Как научить детей сотрудничать? Психологические игры и упражнения: Практическое пособие / Пер. с нем.; В 4-х томах. – М.: Генезис, 2003.

Психокорекційна програма надання психологічної допомоги молодшим школярам-переселенцям (групова форма роботи)

І.М.Руденко, доцент кафедри
психології ЧОШОПП, кандидат психол. наук

Мета психокорекційної програми: подолання відчуття самотності дитини-мігранта серед ровесників, емоційне відреагування деструктивних переживань, зниження тривожності та внутрішньої напруги, розвиток вміння мислити про себе позитивно та збільшення навичок впевненої поведінки, підвищенням доброзичливості, комунікативності, сміливості, рішучості, впевненості.

Групові заняття проводяться в приміщенні, в якій стільці розташовувалися по колу, що сприяє налагодженню зворотного зв'язку між учасниками. Принципи функціонування групи: щирість, відкритість, довіра, взаємоприйняття, увага, доброзичливе ставлення (атмосфера взаємин у групі будувалася на основі щирості, відкритості, довіри, взаємоприйняття, уваги до висловлювань іншого, відсутності критики); рівність (керівник, як рівноправний член групи, разом з усіма брав участь у вправах). Обов'язки психолога-керівника групи: постановка завдань у групі; заохочення до обговорення; коригування поведінки, висловлювань членів групи; створення атмосфери психологічної безпеки; прояв особистісних рис – турботливість, відвертість, увага до кожного учасника, прийняття кожного члена групи таким, яким він є, винахідливість, почуття гумору. Кількість учасників-ровесників у групі повинна складати від 4 до 6 осіб. Бажано, щоб група була гетерогенною.

1 заняття

Мета групового заняття: створення довірливої атмосфери; налагодження позитивного емоційного контакту в групі; подолання відчуття самотності у собі серед ровесників, розвиток вміння мислити про себе позитивно.

«Створюємо гарний настрій» [Г. Нижник].

Мета: створення довірливої атмосфери; налагодження позитивного емоційного контакту в групі; підняття емоційного тону, подолання відчуття самотності у собі серед ровесників.

Стимульний матеріал: не потрібний.

Процедура проведення: психолог вказує: «Добрий день починається з хорошого настрою, веселої усмішки. Потисніть один одному руки, передаючи через долоньки свою любов і гарний настрій іншому». Керівник промовляє: «Щоб настрої гарний мати – треба друзів привітати. Вправо-вліво повернись і до друга посміхнись».

«Сонечко і квіти» (І.Руденко).

Мета: створення атмосфери психологічного комфорту, підняття емоційного тону, подолання відчуття самотності у собі серед ровесників.

Стимульний матеріал: не потрібний.

Процедура проведення: молодшим школярам пропонується: «Зараз кожний уявить себе квіточкою. Говоріть, хто якою бажає бути квіточкою? Тепер квіточки закривають очки і сплять, а сонечко буде будити їх теплими промінчиками, воно буде дарувати їм своє тепло і любов». Психолог першим виконує роль сонечка, він підходить до кожної дитини, гладить її, промовляючи: «Прокидайся, моя квіточка, я дарую тобі своє тепло і любов». Потім кожна дитина по черзі виконує роль сонечка.

«Ім'я» (модифікована І.Руденко).

Мета: збільшення форм прояву любові до себе, розширення уявлення про себе, подолання відчуття самотності у собі серед ровесників, зниження тривожності.

Стимульний матеріал: папір, набір кольорових олівців, гумка.

Процедура проведення: керівник повідомляє: «Зараз ми будемо малювати власне ім'я, так як нам подобається, щоб нас називали. Нам потрібно кожну букву розфарбувати». Після малюнку молодші школярі дають відповідь на питання: «Чи хтось знає, що воно означає? Які

почуття виникають, коли вас ласкаво називають?». Потім усі учасники групи кожен дитину називають її ласкавим ім'ям.

«Я пишаюся тим, що...» [Л.В. Долинська, Г.Є. Улунова].

Мета: розвиток вміння мислити про себе позитивно, підвищення впевненості у собі.

Стимульний матеріал: м'яка іграшка.

Процедура проведення: керівник вказує: «Діти, ви вже прожили 7 (8, 9, 10) років, тому зараз кожний подумає, що він зробив у житті, чим може пишатися». Психолог першим продовжує фразу і передає м'яку іграшку іншому. Кожен учасник групи повинен спочатку переказати фразу того, хто передав йому іграшку, і лише потім сказати свій варіант продовження фрази. Діти продовжують фразу три рази.

Етюд на вираз радості [М.І. Чистякова].

Мета: емоційно-м'язове розслаблення, зняття внутрішньої напруги.

Стимульний матеріал: не потрібний.

Процедура проведення: керівник читає текст, діти відповідно до тексту здійснюють рухи. Текст: Теплий промінчик сонечка впав на землю і зігрів у землі насіннячко (діти сидять навприсідки, голова та руки опущені). Із насіннячка виглянув росточок (діти піднімають голову). Із росточка виросла найгарніша квіточка (діти вирівнюють тулуб). Гріється квіточка на сонечку, підставляє теплу і світлу кожен свою пелюсточку (діти руки піднімають у різні сторони), повертає свою голівоньку за сонечком (діти голову повертають у різні боки, очі напівзакриті, посмішка, м'язи обличчя розслаблені). Після вправи психолог додає: «Розцвів як квіточка – так говорять про щасливу людину. Я вважаю, що ви найщасливіші, бо теж розквітли як квіточка. Я бажаю вам ділитися своїм почуттям щастя з рідними, друзями і людьми навколо».

«Ритуал прощання».

Мета: посилення групової єдності, подолання відчуття самотності.

Стимульний матеріал: не потрібний.

Процедура проведення: усі стають у коло, обнімаючи один одного. Керівник вказує: «Я дуже вам дякую, за те, що сьогодні зі мною позаймалися. Я дуже рада, що в мене з'явилися нові друзі. Коли ми вийдемо з аудиторії також будемо дарувати один одному тепло, любов, підтримку, посмішки – все, що ми робили з вами тут».

2 заняття

Мета групового заняття: розвиток вміння мислити позитивно про себе, як про хорошого друга; підвищення впевненості у собі; подолання відчуття самотності у собі серед ровесників; зниження тривожності.

«Друзям посміхаємося»(модифікована І.Руденко).

Мета: створення атмосфери психологічного комфорту, підняття емоційного тону, подолання відчуття самотності.

Стимульний матеріал: не потрібний.

Процедура проведення: психолог вказує: «Дітки, щоб наша зустріч була широкою, доброю, подаруйте усмішки один одному. Адже відомо: коли людина посміхається, то стає веселіше, світліше, тепліше на світі, бо через усмішку вона дарує тепло своєї душі, доброту. Я буду читати віршик, а ви повторюйте за мною:

Ой, лади, лади, лади (діти хлопають у долоні),

Не боїмося ми води (розводять руки в різні сторони долонями вгору),

Часто вмиваємося – ось так (гладять по колу щічки)!

Друзям посміхаємося – ось так (посміхаються один до одного)!

«Який він справжній друг?» [Л. Лящук].

Мета: створення образу друга.

Стимульний матеріал: не потрібний.

Процедура проведення: керівник пропонує: «Давайте з вами складемо портрет справжнього друга. Як ви думаєте, що зробить справжній друг: образить, посварить, відбере, вдарить, допоможе, заспокоїть, поділиться, підтримає...».

«Я можу бути гарним другом, тому що я...» (модифікована І.Руденко).

Мета: розвиток вміння мислити позитивно про себе, як про хорошого друга; підвищення впевненості у собі.

Стимульний матеріал: м'яка іграшка.

Процедура проведення: керівник пропонує дітям по черзі продовжити фразу: «Я можу бути гарним другом, тому що я...». Психолог першим продовжує фразу і передає м'яку іграшку іншому. Кожен учасник групи повинен спочатку переказати фразу того, хто передав йому іграшку, і лише потім сказати свій варіант продовження фрази. Діти продовжують фразу три рази.

«Нетрадиційні привітання» [Т. Білоус].

Мета: подолання відчуття самотності у собі серед ровесників, зниження тривожності, емоційно-м'язове розслаблення.

Стимульний матеріал: не потрібний.

Процедура проведення: керівник пропонує: «Діти, давайте привітаємо один одного, як хорошого друга. Але будемо вітатися незвично: носиками, щічками, вішками, голівками, долонями, пальчиками, плечиком, ліктем, ніжкою». Діти ходять по кімнаті, а при зустрічі один з одним вітаються.

«Подарунки» [Ю. Таланова].

Мета: подолання відчуття самотності у собі серед ровесників, зниження тривожності.

Стимульний матеріал: не потрібний.

Процедура проведення: діти по черзі жестами показують подарунки, які б вони хотіли подарувати кожному, як своєму хорошому другу. Та дитина, якій дарується подарунок повинна відгадати, що це за предмет.

«Я хочу з тобою товаришувати, тому що...» (модифікована І.Руденко).

Мета: розвиток вміння мислити позитивно про себе, як про хорошого друга; підвищення впевненості у собі; подолання відчуття самотності у собі серед ровесників; зниження тривожності.

Стимульний матеріал: ключ.

Процедура проведення: керівник говорить: «У мене в руках ключик, але це не просто ключик – це ключик дружби. Зараз кожний подумає, за що він хотів товаришувати з присутніми дітьми. Треба починати словами: «Я хочу з тобою товаришувати, тому що...» і віддавати ключик дружби». Керівник першим продовжує фразу і передає ключ дружби. Кожна дитина повинна продовжити цю фразу щодо всіх присутніх. Для посилення ефекту підвищення самоцінності, впевненості в собі у соціумі наголошується: «Діти, уважно слухайте і запам'ятовуйте, що вам говорять. Оточуючі вам говорять те, за що вас цінують, за що поважають. Ці якості ви повинні розвивати у собі й надалі».

«Полум'я свічки» [Ю. Таланова].

Мета: подолання відчуття самотності у собі серед ровесників, зниження тривожності та емоційного напруження.

Стимульний матеріал: свічка.

Процедура проведення: запалюється свічка і всі уважно дивляться на полум'я свічі. Керівник передає свічку по колу і говорить: «Кожний візьміть собі тепла від свічки і передайте сусіду зі словами: «Я радий передати тобі разом зі свічкою тепло мого серця»».

«Ритуал прощання».

Мета: посилення групової єдності, подолання відчуття самотності.

Стимульний матеріал: не потрібний.

Процедура проведення: усі стають у коло, обнімаючи один одного.

3 заняття

Мета групового заняття: розвиток вміння мислити впевнено та збільшення навичок впевненої поведінки; формування позитивного мислення про себе; подолання почуття самотності у собі серед ровесників; зниження тривожності.

«Я – твій друг» [Г. Нижник].

Мета: підвищення відчуття групової єдності, забезпечення позитивного емоційного фону, подолання почуття самотності у собі серед ровесників, зниження тривожності.

Стимульний матеріал: не потрібний.

Процедура проведення: діти стають парами і промовляють: «У мене є ніс – і у тебе є ніс, у мене є щічки рожеві – і у тебе є щічки рожеві, у мене є губки солодкі і у тебе є губки солодкі. Обнімімося, подрузімося. Я тебе люблю і ти мене любиш. Я твій друг і ти мій друг». Промовляючи слова, діти обнімаються і посміхаються один одному.

«Впевнена і невпевнена поведінка» (модифікована І.Руденко).

Мета: розвиток вміння мислити впевнено, збільшення навичок впевненої поведінки, формування позитивного мислення про себе.

Стимульний матеріал: не потрібний.

Процедура проведення: керівник обговорює, що таке впевнена і невпевнена поведінка, як виникає невпевнена поведінка (передують негативні, невпевнені думки), як треба її побороти (дати собі впевнений наказ). Психолог просить дітей по черзі зобразити ситуації спочатку невпевнено, супроводжуючи дії невпевненими думками, а потім впевнено, супроводжуючи дії впевненими самонаказами. Ситуації: Я виходжу до дошки; Я сам йду в магазин; Я сам купляю мамі квіти; Я підхожу і знайомлюсь з новеньким учнем, який прийшов у клас; Я підхожу і заспокоюю дівчинку, яка плаче. Потім відбувається обговорення вправи: «Як більше сподобалося виконувати ситуації впевнено чи невпевнено?»

«Я досягну, я зможу» (модифікована І.Руденко).

Мета: підвищення впевненості у собі, розвиток вміння мислити впевнено, формування позитивного мислення про себе.

Стимульний матеріал: не потрібний.

Процедура проведення: керівник пропонує пригадати щось чого діти дуже хочуть досягти, але страх їм заважає («Наприклад, отримати хорошу оцінку за вірш, але боюся вийти до дошки, боюся, що забуду слова. А треба собі впевнено наказати: «Я вивчу вірш. Я впевнено вийду до дошки. Я буду пам'ятати слова, бо вдома буду вірш багато разів повторювати»). Потім кожний учасник по черзі говорить чого він хоче досягти і продовжує речення «Я досягну, я зможу...».

«Сон героя» (модифікована І.Руденко).

Мета: розвиток позитивних якостей характеру (розумний, впевнений, добрий, турботливий, люблячий), формування позитивного мислення про себе.

Стимульний матеріал: не потрібний.

Процедура проведення: психолог говорить: «Закрийте очки, глибоко вдихніть і видихніть. Уяви – ти спиш під великим деревом і тобі сниться сон про себе. Ти бачиш себе через 1 місяць. Ти розумний – вдома тобі подобається вчити уроки і допомагати однокласникам з уроками; ти впевнений - на уроках ти піднімаєш руку, впевнено вирішуєш задачу або відповідаєш на питання, і отримуєш хороші оцінки; ти добрий – ділишся цукерками з однокласниками; ти помічник – допомагаєш вдома мамі витерти пил, поскладати речі, помити посуд; ти любиш людей – твоє сердечко переповнено любов'ю до мами, друзів, вчительки. Зараз згадай, що ти в кімнаті, один-два-три відкрий очі і посміхнися». Потім керівник пропонує дітям намалювати себе такого, якого побачили уві сні.

«Я давно хотів тобі побажати» [Л.В.Долинська, Г.Є.Улунова].

Мета: розвиток позитивних якостей характеру, подолання почуття самотності у собі серед ровесників; зниження тривожності.

Стимульний матеріал: не потрібний.

Процедура проведення: керівник пропонує дітям по черзі висловити побажання щодо кожного учасника. При цьому психолог наголошує, що треба усім серцем відчувати людину, щоб їй побажати те, щоб допомогло їй бути кращою людиною, ніж вона є.

«Ритуал прощання».

Мета: посилення групової єдності, подолання відчуття самотності.

Стимульний матеріал: не потрібний.

Процедура проведення: усі стають у коло, обнімаючи один одного.

4 заняття

Мета групового заняття: корекція агресивності, емоційне відреагування злості, гніву, роздратування, зняття м'язового та емоційного напруження.

«Привітання».

Мета: створення атмосфери психологічного комфорту, підняття емоційного тону.

Стимульний матеріал: не потрібний.

Процедура проведення: керівник вказує: «Добридень, діти. Погляньте мені у вічі, подивіться один на одного й усміхніться. Із цих промінчиків добра і веселої посмішки, що з'явилися на ваших обличчях, ми і розпочинаємо заняття».

Бесіда «Агресія» (І.Руденко).

Мета: ознайомлення з агресією.

Стимульний матеріал: не потрібний.

Процедура проведення: психолог проводить бесіду з дітьми: «Кожній людині від природи дана енергія. Однак люди використовують її по-різному: одні – щоб творити, робити добро, інші – руйнувати, робити зло. Творча енергія – це наші добрі вчинки, прагнення до гарних оцінок, розвиток наших вмінь та здібностей (малювання, спів). Агресивна енергія – це жорстокість, злість, роздратування, гнів, ненависть. Коли ми відчуваємо злість, роздратування, то дуже важко керувати собою, чи не так? Щоб ви робили, якби зустріли злого, роздратованого хлопчика або дівчинку? Вам хотілося б з ними товаришувати? Чи буваєте ви злими, сердитими, роздратованими?».

«Способи звільнення від роздратування, злості, гніву».

Мета: корекція агресивності у собі, емоційне відреагування злості, гніву, роздратування.

Стимульний матеріал: папір, ручка.

Процедура проведення: керівник запитує: «Діти, які ви знаєте способи, щоб звільнитися від злості, гніву, роздратування? Що треба робити, коли хочеться когось вдарити або поламати іграшку?». Молодші школярі вказують способи, записуючи їх, психолог доповнює:

1. вмитися і випити холодної води;
2. порахувати від 1 до 10 і навпаки. Попросити дітей порахувати;
3. обхопити долонями лікті і сильно пригорнути руки до грудей – це поза витриманої, сильної духом людини, це спосіб довести собі свою силу. Попросити дітей стати у вказану позу;
4. глибоко дихати. Поки злість не пройде потрібно вдихнути і затримати дихання або дихати дуже повільно і глибоко, про себе рахуючи до 7, коли вдихаєте і видихаєте;
5. почати малювати, розфарбовувати. **Малюнок «Моя злість»** [Т.Білоус].

Стимульний матеріал: папір, кольорові олівці, гумка.

Процедура проведення: молодшим школярам вказується: «Намалюйте свою злість так, як ви її уявляєте. Можете допомагати собі вимальовувати злість різними звуками. Спробуйте залишити на малюночку усе зле в собі (кігті, жала, колючки, гострі зуби)». Після завершення малюнку психолог пропонує його знищити.

6. робити фізичні вправи:

«Гвинт» [Є. К. Лютова, Г. Б. Моніна].

Стимульний матеріал: не потрібний.

Процедура проведення: психолог наголошує: «Діти, давайте перетворимося на гвинт. Поставте ноги разом, будемо крутити тулуб вліво-вправо, руки будуть слідувати за тулубом».

«Штанга» [Є. К. Лютова, Г. Б. Моніна].

Стимульний матеріал: не потрібний.

Процедура проведення: керівник повідомляє: «Діти, ми спортсмени, зараз будемо піднімати важку штангу. Зробіть вдих, відірвіть штангу від підлоги. Дуже важко! Видихніть, киньте штангу на підлогу, відпочиньте. Спробуємо ще раз. Зробіть вдих, підніміть її над головою, зафіксуйте положення, щоб судді зарахували вам перемогу. Важко так стояти, киньте штангу, видихніть. Розслабтесь. Ви – чемпіони».

«Подарунок» [Є. К. Лютова, Г. Б. Моніна].

Стимульний матеріал: не потрібний.

Процедура проведення: керівник наголошує: «Уявіть, що у вас скоро День народження. Ви цілий рік мріяли про подарунок. Ось ви підходите до столу, міцно заплющуєте очі і робити

глибокий вдих, затримуєте дихання. Що лежить на столі? Тепер видихніть і відкрийте очі. Яка радість! Очікуваний подарунок перед вами. Посміхніться».

«Повітряна кулька» [С. К. Лютова, Г. Б. Моніна].

Процедура проведення: керівник вказує: «Зараз ми будемо надувати повітряну уявну кульку. Вдихніть повітря, піднесіть до ротика уявну кульку і повільно починайте надувати кульку. Слідкуйте очима, щоб ваша кулька ставала все більше і більше, роздивіться які візерунки на вашій кульці. Уявляєте? Я уявляю. Надувайте обережно, щоб кулька не лопнула».

«Ритуал прощання».

Мета: посилення групової єдності, подолання відчуття самотності.

Стимульний матеріал: не потрібний.

Процедура проведення: усі стають у коло, обнімаючи один одного.

5 заняття

Мета групового заняття: корекція агресивності у собі, зняття м'язового та емоційного напруження.

«Привітання» [Л. Ляшук].

Мета: створення атмосфери психологічного комфорту, підняття емоційного тону.

Стимульний матеріал: не потрібний.

Процедура проведення: психолог вказує: «Дітки, щоб наша зустріч була щирою, доброю, подаруйте усмішки один одному. Адже відомо: коли людина посміхається, то стає веселіше, світліше, тепліше на світі, бо через усмішку вона дарує тепло своєї душі, доброту. Я буду читати віршик, а ви повторюйте за мною:

Я всміхаюсь сонечку:

Здрастуй, золоте.

Я всміхаюсь квіточці:

Хай вона цвіте.

Я всміхаюсь дощику:

Лийся, мов з відра.

Людам навколо усміхаюся,

Зичу їм добра».

Бесіда «Агресія» (продовження попереднього заняття).

Мета: розвиток стимулу до роздумів про агресію, її причини, шляхи уникнення.

Стимульний матеріал: не потрібний.

Процедура проведення: психолог задає питання бесіди: «Коли люди сердяться? Чому зляться? Як можна подолати злу енергію (злість, гнів, роздратування) у собі (ви вже знаєте багато способів з попереднього заняття)? На що схожа злість? Яка злість на смак? Якого кольору може бути злість? Чи приємно злість відчувати у собі?».

«Способи звільнення від роздратування, злості, гніву».

Мета: корекція агресивності у собі, емоційне відреагування злості, гніву, роздратування.

Стимульний матеріал: папір, ручка.

Процедура проведення: керівник продовжує перераховувати способи звільнення від деструктивних почуттів:

7. уявити, що поруч з вами знаходиться мама (тато, вчителька, психолог) і вона вам дає пораду. Уявіть, щоб вона вам сказала у подібній ситуації, як себе треба поводити?
8. взяти торбинку і усю свою злість прокричати в неї. Торбинку потім викинути;
9. витоптати злість через ніжки. Ви зрозумієте, що злість вийшла із вас, коли відчуєте, що стопи стали теплі, гарячі. Попросити дітей потоптати ніжками;
10. взяти м'яч і побити ним об стіну;
11. порвати на дрібні частинки великий аркуш паперу. Попросити дітей порвати газетний папір, сконцентрувавши на ньому свою злість, гнів;
12. зайнятися творчістю: згадати улюблену пісню і проспівати її або почати роботу з пластиліном.

«Пластилінова казкотерапія» (І. Руденко).

Стимульний матеріал: пластилін.

Процедура проведення: психолог пропонує: «Треба виліпити злого казкового героя, який іноді буває кереує вашим сердечком і наказує робити злі вчинки, не слухатися батьків, ображати інших дітей, говорити погані слова. Виліпіть його і подивіться, чи хочете ви його впускати у своє серце? Якщо ні, то знищить його».

Притча-блюз [Л. Константінова].

Мета: корекція агресивності, стимул до роздумів про наслідки агресії.

Стимульний матеріал: не потрібний.

Процедура проведення: психолог зачитує текст: «Жив собі хлопець драчун і забіяка. Якось батько дав йому мішок із цвяхами і загадав забивати їх по одному в паркан щоразу, коли він втратить терпіння і з кимось посвариться. Першого дня хлопець забив 37 цвяхів. Скоро хлопець зрозумів, що легше стримувати себе, навчитися контролювати свою злість, ніж забивати цвяхи. Нарешті настав день, коли хлопець не забив жодного цвяха. Тоді батько наказав синові витягати з паркану по одному цвяху тоді, коли він жодного разу за день ні з ким не посвариться. Минали дні, і згодом хлопець витяг усі цвяхи, у паркані не залишилося жодного цвяха. Батько підвів сина і сказав: «Ти добре поводишся, синку, але подивися, скільки залишилося дірок...». Коли ви, з кимось сваритися і кажете комусь щось неприємне, б'єте когось, то залишаєте по собі рани на сердечку, які схожі на дірки». Психолог може навести наглядний приклад дірки, зробивши її ручкою у пластиліні.

«Ритуал прощання».

Мета: посилення групової єдності, подолання відчуття самотності.

Стимульний матеріал: не потрібний.

Процедура проведення: усі стають у коло, обнімаючи один одного.

6 заняття

Мета групового заняття: корекція агресивності у собі, зняття м'язового та емоційного напруження.

«Посмішка по колу» [Л. Лящук].

Мета: створення атмосфери психологічного комфорту, підняття емоційного тону.

Стимульний матеріал: папір, набір кольорових олівців, гумка.

Процедура проведення: психолог пропонує: «Що найперше мають робити люди, коли зустрічаються? Привітатися, побажати доброго дня». Діти беруться за руки і передають посмішку по колу. Кожен повертається до свого сусіда праворуч і бажає йому щось хороше та приємне, усміхається.

Бесіда «Як я борюся зі своєю злістю» (модифікована І.Руденко).

Мета: закріплення прийомів саморегуляції.

Стимульний матеріал: не потрібний.

Процедура проведення: психолог задає питання бесіди: «Діти, ви вже багато знаєте шляхів, як треба боротися зі злістю, гнівом, роздратуванням; пригадайте їх. Кожен з вас нехай скаже, як він бореться зі своєю злістю?».

«Злюка» [Н. Борисова].

Мета: корекція агресивності у собі, зняття м'язового та емоційного напруження.

Стимульний матеріал: стілець.

Процедура проведення: один із членів групи сідає на стілець і уявляє, що його дуже роздратовали, він робить зле обличчя. Інші учасники підходять до нього, гладять, говорять добрі слова. Якщо «злюка» посміхнеться, то сідає інша дитина. Коли кожен із учасників виконає роль «злюки», керівник наголошує: «Діти, коли ви будете відчувати себе роздратованими, знервованими, злими, то ви згадайте, якими словами ми вас заспокоювали, як ми вас втішали і злість пройде».

«Компліменти» [Л.В.Долинська, Г.Є.Улунова].

Мета: підняття емоційного тону, підвищення позитивного ставлення до себе, зниження тривожності.

Стимульний матеріал: не потрібний.

Процедура проведення: керівник говорить: «Діти, образити людину легко, а сказати добре слово не завжди легко. Зараз кожний подумає, що він хоче сказати приємного, який комплімент зможе зробити кожному учаснику. Компліменти треба говорити від усього

сердечка, щоб у іншої людини настрій покращав». Діти по черзі роблять один одному компліменти.

Рольова гра «Добрі вчинки» (модифікована І.Руденко).

Мета: навчання навичкам допомоги іншому.

Стимульний матеріал: не потрібний.

Процедура проведення: психолог разом із дітьми зачитує девіз людини з Великим, Добрим Серцем. Потім відбувається програвання ситуацій.

Девіз: «Не будь ненависним, не злись

І з ворогом ти помирись.

Чужому горю не радій,

Теплом ти ближнього зігрій».

Ситуації: 1. Зима. Маленька дівчинка гралася в снігу і загубила рукавичку. У неї замерзли пальчики. Це побачив хлопчик. Він підійшов до дівчинки і надів їй на руку свою рукавичку; 2. Вулицею йшла жінка з великими сумками. З її сумки випав згорток. Хлопчик побачивши це, підбіг, підняв згорток і подав жінці. Жінка подякувала хлопчику; 3. Пригадати власні добрі справи. Обговорити: Що відчувають люди, яким адресуються добрі вчинки, що відчувають ті, які творять добрі вчинки?

«Іскорка добра» [Г. Нижник].

Мета: емоційно-м'язове розслаблення, зняття внутрішньої напруги.

Стимульний матеріал: не потрібний.

Процедура проведення: психолог повільно читає текст, діти виконують рухи з тексту: «Уяви, що ти дмухнув на долоньки і від тепла твого подиху у твоїх долоньках з'явилася маленька, тепла, лагідна іскорка доброти. Ти ділишся нею з друзями. І ось чудо – чим більше ділишся з друзями, тим більшою вона стає. Ти ділишся іскоркою з мамою, татом, вчителькою, іншими людьми, з якими тобі хочеться нею поділитися. Іскорка доброти зігріває тебе, твоїх рідних, твоїх друзів, вчительку, інших людей. Іскорка доброти вже не вміщується у твоїх долоньках. Дмухни на неї - нехай іскорка доброти зігріває усіх людей у твоєму місті. Зараз згадай, що ти в кімнаті, один-два-три відкрий очі і посміхнися».

«Ритуал прощання».

Мета: посилення групової єдності, подолання відчуття самотності.

Стимульний матеріал: не потрібний.

Процедура проведення: усі стають у коло, обнімаючи один одного.

Використані та рекомендовані джерела:

1. Білоус Т. Запобігання та обмеження проявів агресивної поведінки молодших підлітків. Програма корекційних занять / Т. Білоус // Психолог. – 2008. – № 30-32. – С.30-43.
2. Борисова Н. Розвиток навичок емоційної саморегуляції / Наталія Борисова // Психолог. – 2008. - № 10. – С. 21 – 24.
3. Долинська Л. В. Ускладнене спілкування в учнів шкіл-інтернатів / Л.В.Долинська, Г.Є.Улунова. – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2005. – 119с.
4. Константінова Л. Пізнай себе і ти побачиш – світ прекрасний / Л.Константінова // Психолог. – 2008. - № 30-32. – С. 44 – 77.
5. Лютова Е. К. Шпаргалка для взрослых: психокоррекционная работа с гиперактивными, агрессивными, тревожными и аутичными детьми / Е.К.Лютова, Г. Б. Моница. – М.: Генезис, 2000. – 191 с.
6. Ляшук Л. Програма курсу корекційних занять зі зниження агресії у дітей / Л. Ляшук // Психолог. – 2008. – № 30-32. – С. 17 – 29.
7. Нижник Г. Профілактика психічного здоров'я та емоційних розладів у дітей старшого дошкільного віку / Г. Нижник // Психолог. – 2007. - № 31-32. – С. 5 - 30.
8. Таланова Ю. Психологічна абетка / Ю. Таланова // Психолог. – 2007.- № 21-22. – С. 4 – 14.
9. Чистякова М. И. Психогимнастика / Маргарита Ивановна Чистякова. – М.: Просвещение, 1990. – 128 с.

Засідання методичного об'єднання практичних психологів ЗНЗ. Семінар з елементами тренінгу «Особливості діяльності психологічної служби школи у постконфліктний період

Жуromська Л.М.

Мета: Сформувати в учасників чітке уявлення про особливості організації та здійснення роботи в закладах освіти в конфліктний та постконфліктний періоди.

Вступ. Біда, яка сьогодні прийшла в наш мирний дім, - результат жорстокого насилля, про яке так багато говорять, але мабуть мало що роблять для того, щоб його було менше. Всім відомо, що насилля породжує тільки насилля, агресію, що конфліктам легше запобігти аніж їх конструктивно вирішувати. І в цьому ми, на жаль, з вами впевнюємося на таких жорстоких прикладах: загибель десятків тисяч людей, зруйновані помешкання, сотні тисяч біженців, гуманітарні катастрофа, тисячі понівечених життів, зламані долі.

Складні соціально-політичні події, що відбуваються в Україні, позначилися на життєдіяльності всього населення країни. Але є так звані соціально вразливі категорії, які потребують особливої уваги з боку фахівців соціально-психологічної служби, підтримки держави, соціальних служб та установ.

До них належать:

- діти;
- родини, члени яких поранені чи пропали безвісті;
- жінки;
- внутрішньо переміщені особи;
- особи та члени їх сімей, що зазнають насильства за свої переконання;
- сім'ї, які перебували в зоні АТО;
- сім'ї військовослужбовців;
- сім'ї, в яких зруйновані родинні зв'язки;
- сім'ї, які знаходяться в зоні ризику проведення бойових дій.

Саме ці категорії населення потребують нашої уваги, допомоги. Це в першу чергу стосується інформації про можливості отримання різних видів допомоги як у державних структурах, так і в громадських та волонтерських організаціях. Нам необхідно пам'ятати, що ті ж переміщені особи мають свої специфічні потреби і виявляти їх, а виявивши, надати необхідну допомогу - наше першочергове завдання.

Особливої уваги потребують діти. Адже саме вони найбільш болюче переживають кризові ситуації.

Експрес-оцінка психологічного стану дітей у Донецькій області проведена ЮНІСЕФ, виявила підвищений рівень стресу приблизно у чверті дітей віком 3-6 років, у кожній шостій дитини віком 7-12 років та чверті дітей віком 13-18 років. Причиною такого стану, передусім є пережитий досвід дітей.

Як свідчать результати досліджень, майже 40% дітей віком 7-12 років та більше половини дітей віком 13-18 років стали безпосередніми свідками воєнних подій.

Діти пережили такі негативні емоції як страх, злість, сум, мали проблеми зі сном або увагою впродовж кількох днів або тижнів.

Ті з них, які пережили гострий стрес, були свідками негативних подій, потребують постійного психологічного супроводу, реабілітації.

У контексті нових викликів, що постали перед країною, педагогічним працівникам, фахівцям соціально-психологічних служб необхідно переглянути тактику виховної роботи та соціального захисту дітей у навчальному закладі.

Сьогодні виникла потреба пояснювати дітям, що відбувається, як на це реагувати.

У Міністерстві освіти зауважують, що педагоги і психологи можуть зробити багато для того, щоб заспокоїти учнів і допомогти їм адекватно ставитися до подій. Постійний контакт із учителями, друзями, батьками, психологом допоможе дітям відновити відчуття безпеки. Важливо надавати дітям чіткі пояснення зрозумілою їм мовою, не давати нездійснених обіцянок, але потрібно розповідати учням, що держава, суспільство роблять багато для

відновлення миру та порядку в країні, відбиття зовнішньої агресії проти України. Необхідно планувати виховну роботу так, щоб допомогти дитині усвідомити, чим саме є для неї її сім'я, школа, вулиця, місто, чому вони їй найдорожчі. Чому дорога нам наша країна. Необхідно давати дітям таку інформацію, яку діти здатні зрозуміти і обговорити її зі своїми друзями. Необхідно пам'ятати, що як би не оберігали дітей від інформації, вона доходить до них в садочку, школі, секції, гуртках, в спілкуванні з друзями.

Тому набагато краще, якщо вони почують її від педагога, психолога, котрі будуть розмовляти з дітьми компетентно, з урахування їх вікових особливостей. А звідси вимоги до інформації:

- вона повинна відповідати рівню сприйняття дітей;
- бути зрозумілою;
- необхідно здійснювати ретельний відбір фактів, раціональних аргументів.

Необхідно знати та використовувати у спілкуванні з дітьми правильні слова та вирази. До них відносяться ті, котрі не є оціночними, не несуть погроз, не навіюють страху, а просто констатують факти. Потрібно пам'ятати при цьому, що не всі діти сприйматимуть інформацію однаково. На їх світосприйняття впливає позиція членів родини. Це необхідно враховувати щоб не спровокувати конфлікти.

Протягом трьох місяців до шкіл міста прибували учні з родин внутрішніх переселенців. Більшість з них мають, на жаль, досвід переживання стресу. Дітям забезпечено матеріальну допомогу, психологічний супровід адаптаційного періоду до нових умов навчання.

«Мозковий штурм»

Які фактори впливають на поведінку дитини яка пережила стрес?

Які нові форми поведінки відстежувались? як діти реагують на події в країні?

Які форми роботи психолога позитивно зарекомендували себе?

Як проходить адаптація учнів?

З якими проблемами зіткнулись ви здійснюючи психологічний супровід адаптаційного періоду учнів до нових умов? (обмін думками, враженнями)

Робота в 4-х групах

Визначити основні соціальні, правові, психологічні, педагогічні проблеми, які можуть виникнути у внутрішньо переміщених осіб?

(Кожна група працює над однією проблемою).

Презентація роботи груп. Загальне обговорення.

Права, які порушуються в період конфлікту:

- право на життя;
- право на захист від фізичного насилля;
- право не розлучатися з батьками;
- право на освіту;
- право вільно пересуватися та обирати місце проживання;
- право на свободу переконань і на вільне їх виявлення;
- право на свободу мирних зібрань;
- право на захист від експлуатації.

Інформація для тренера

Досвід країн, які перебували в конфліктних ситуаціях, показує, що значний ріст насильства у суспільстві в протистояннях веде до зростання насильства в родині, насильства по відношенню до жінок та дітей. Складна економічна ситуація в Україні, наслідки конфліктного періоду можуть привести до пошуків працевлаштування за кордоном, в тому числі, і нелегально. А це підвищує ризик потрапляння в мережі торгівлі

людьми.

Особливо вразливою категорією є жінки та діти з соціально незахищених родин.

Фахівцям соціально-психологічних служб, педагогам потрібно знати такі родини, своєчасно надавати їм необхідну соціальну, психологічну, педагогічну підтримку.

Виходячи з аналізу соціальних, психологічних, правових, педагогічних проблем внутрішньо переміщених осіб, можна говорити про такі основні актуальні напрямки роботи соціально-психологічної служби:

- виявлення осіб «групи ризику», в тому числі з внутрішньо переміщених осіб;
- проведення аналізу їх потреб, які можуть бути досить специфічними;
- надання допомоги у рамках своїх можливостей, компетентності;
- перенаправлення в органи державної влади, волонтерські групи, громадські організації;
- формування знань про соціально-політичну ситуацію в Україні.

Обговорення діяльності психологічної служби в системі освіти:

1. Організаційно-методичні аспекти діяльності працівників психологічної служби в сучасній соціально-політичній ситуації. Детальніше про це описано у параграфах 1.1. та 1.3 1-го розділу.
2. Нормативно-правове поле організації роботи психологічної служби. Детальніше про це описано у параграфі 1.3 1-го розділу.
3. Психологічний супровід. Детальніше про це написано у параграфі 1.3 1-го розділу. Інформацію про психологічні наслідки, особливості посттравматичного стресового розладу та розлади адаптації у дітей, які пережили психотравмуючі події можна знайти у параграфах 3.1, 3.2, 3.3 3-го розділу. **Слід наголосити, що всі ці відчуття є нормальними реакціями на ненормальні події.**

Фахівцям психологічної служби необхідно особливу увагу звернути на:

- створення сприятливого соціально-психологічного клімату в навчально-виховному закладі та оптимізацію змісту психологічної просвіти педагогічних працівників та батьків;
- недопущення своїми діями або бездіяльністю повторної травматизації учасників навчально-виховного процесу;
- в разі необхідності перенаправляти дітей, батьків, педагогів до інших спеціалістів (психотерапевту, неврологу, психіатру та ін.);
- використання між секторальної взаємодії (при потребі звернення до закладів служби з надзвичайних ситуацій тощо) з пропозицією співпраці і координації зусиль в наданні допомоги тим, кому вона потрібна;
- залучення до надання психологічної допомоги висококваліфікованих психологів, соціальних педагогів, психотерапевтів, консультантів ПМПК.

Для тих, хто безпосередньо працює з постраждалими, необхідно організувати:

- проходження психологічної професійної супервізії;
- методичну підтримку у вигляді методичних розробок, буклетів, проведення навчальних семінарів і семінарів з обміну досвідом;
- внесення коректив до планів роботи всіх працівників психологічної служби, які задіяні у наданні допомоги постраждалим.

**Особливості переживання втрати
(здоров'я, близькі люди, гідність, самооцінка, матеріальні втрати)**

Тренер пропонує групі дати відповідь на такі запитання:

- Як довго може тривати кожен з етапів переживання стресу? Від чого це залежить?
- Які фактори можуть впливати на особливості переживання втрат тією чи іншою людиною (природа втрати, вік людини, її життєвий досвід, ступінь прив'язаності до особи чи до речей, кількість попередніх втрат, присутність тих, хто зможе допомогти)?
- Чи важливо будь-якому педагогу знати етапи, які проходить дитина у своєму переживанні втрат, та можливість моделі поведінки на цих етапах? Чому?

До уваги тренера! Важливо усвідомити, що небажана поведінка дитини є одним із засобів забезпечення його потреб. Способи поведінки, які мають конкретну ціль і отримують з боку дорослих постійну стабільну реакцію, поступово стають систематичним засобом захисту і алгоритмом досягнення бажаної мети. Тобто формуються у відповідний тип поведінки.

Етапи переживання втрати

- 1. Шок.**
- 2. Відмова повірити (заперечення).**
- 3. Гострі переживання.**

Це період найбільших страждань, гострої душевної болі, самий тяжкий період. Відчуття порожнечі, відчай, відчуття самотності, злості, вини, страху та тривоги, безсилля, роздратованості, бажання усамітнитись. Основним переживанням виступає відчуття провини. Сильні порушення пам'яті на події, що відбуваються. Людина в кожному момент готова заплакати.

- 4. Печаль – депресія.**

Пригніченість настрою, відбувається «емоційне прощання» зі втраченими, оплакування, горювання.

Патологічні симптоми: глибока депресія, яка може супроводжуватись безсонням.

- 5. Примирення.**

Відновлюються фізіологічні функції, професійна діяльність. Людина поступово змиряється з фактом втрати. Біль стає терпимішою, людина поступово вертається до минулого життя, починає планувати своє життя без втрати.

- 6. Адаптація.**

Життя входить в свою колію, відновлюється сон, апетит, повсякденна діяльність. Втрата поступово входить в життя. Людина переживає вже не горе, а печаль за втратою. Відбувається усвідомлення того, що немає необхідності наповнювати болем втрати все життя. З'являються нові сенси.

Надання першої психологічної допомоги

Детально про надання першої психологічної допомоги написано у параграфі 3.1 3-го розділу.

Принципи надання першої психологічної допомоги:

- захист безпеки, гідності, прав людини;
- адаптація дій відповідно до культурних традицій;
- знання засобів реагування на надзвичайну ситуацію.

Дорослим необхідно пам'ятати, що діти завжди наслідують їхню поведінку, реакції, переймають емоції. Тому, якби дорослим не було складно, вони повинні контролювати свої слова, дії, емоції щоб не посилювати страх та переживання дітей. Це повинно стати правилом поведінки дорослих у складних життєвих обставинах якщо поряд дитина.

Робота з дітьми з ознаками стресу, ПТСР. Інформація завідувача міської психолого-медико-педагогічної консультації «Психопатологічні розлади у дітей, що перебувають в умовах тривалого стресу»

У випадку появи ознак ПТСР, розладів адаптації (див. параграфи 3.1, 3.2, 3.3 3-го розділу) психологу потрібно починати реабілітаційну роботу.

Для нормалізації психічного стану дитини подій, що довелося пережити, велику роль відіграє психокорекційна робота з усією родиною. Адже внаслідок травми порушуються дитячо-батьківські зв'язки, виникають симбіотичні або примусово дистанційні відносини між батьками та дитиною. Рекомендації щодо такої роботи дивитися в розділах 3 і 5 цього посібника.

Підведення підсумків семінару

Основні напрямки та зміст соціально-психологічної роботи

1. Виявлення осіб «групи ризику».
2. Допомога вимушеним переселенцям, їх родинам у налагодженні зв'язків з місцевими органами охорони здоров'я, працевлаштування, з соціальними службами, закладами освіти.
3. Включення постраждалих дітей до участі в діяльності позашкільних закладів з метою створення умов для самореалізації.
4. Проведення діагностичної, корекційно-відновлювальної роботи з усіма учасниками навчально-виховного процесу.
5. Забезпечення індивідуального супроводу дітей з широким використанням арт-терапії, психологічних ігор, тренінгів.
6. Діагностика соціально-психологічного клімату в учнівських колективах з метою відстеження перебігу адаптаційного періоду до нових умов навчання та проживання.
7. Оптимізація змісту та форм психологічної просвіти педагогічних працівників, батьків, учнів.
8. Недопущення своєю діяльністю чи бездіяльністю вторинної травматизації учасників начально-виховного процесу. При необхідності перенаправляти до інших спеціалістів (психотерапевта, невролога, психіатра тощо).
9. Залучення до надання психологічної допомоги висококваліфікованих спеціалістів – практичних психологів, соціальних педагогів, консультантів ПМПК.
10. Налагодження роботи у класних колективах з протистояння боулінгу (тренінги з розвитку толерантності, емпатії, комунікативних умінь та навичок, згуртованості колективів тощо).
11. Забезпечення якісної консультативної роботи з учнями, батьками, педагогами.
12. Рекомендації батькам, учням звертатися на Національну дитячу «гарячу лінію» для одержання інформаційних, психологічних, правових консультацій (0800500225) – стаціонарний телефон та (772) – з мобільного Київстар, Лайф.

Робота в групах

Тренер пропонує першій групі розробити рекомендації педагогам по роботі з учнями у посттравматичний період, другій - рекомендації батькам (додаток 1, додаток 2), третій – розробити «Правила безпеки для учнів».

Доповнити можна тими, які надруковані у методичних рекомендаціях (І. Андрєєнкова В.Л., Войцях Т.В., Ковальчук Л.Г., кандидат педагогічних наук, Лунченко Н.В. Правила безпеки та можливості отримання допомоги в період конфлікту в Україні. С.11, С.40, Київ, - 2014р.)

(Обговорення результатів роботи, підведення підсумків семінару).

Рекомендації класним керівникам (загальні)

В бесідах з дітьми використовувати зважені емоційно нейтральні слова та вирази.

До таких слів належать ті, котрі не містять оцінок, не несуть загроз, страху, а тільки констатують факти:

- задля запобігання конфліктів необхідно враховувати, що діти в класі мають полярні погляди на те, що відбувається;
- необхідно зважувати, як саме ті чи інші ситуації, питання, завдання можуть вплинути на дітей, чиї батьки приймали участь або постраждали від воєнних дій;
- демонструвати дітям розуміння та повагу до почуттів інших людей;
- виявляти дітей, які потребують соціально-педагогічної або психологічної допомоги;
- активізувати роботу з формування безпечної поведінки учнів;
- проводити з учнями соціально-психологічні тренінги з метою зниження рівня агресивності, формування толерантності, запобігання випадків насильства;
- сприяти проведенню психологічної, соціально-педагогічної роботи з дітьми із сімей внутрішніх переселенців;
- створення умов для адаптації дітей – переселенців до нових умов навчання;
- рекомендувати звертатися на Національну «гарячу лінію» для отримання інформаційних, психологічних, правових консультацій (0800500225) – стаціонарний телефон на 772 (з мобільного Київстар, Лайф).

Рекомендації батькам:

- намагатись як можна менше змінювати звичайний режим, ритм життя дитини;
- більше сну, відпочинку, позитивних емоцій;
- заняття спортом, танцями, рухові ігри – для зняття напруги;
- харчування – 5-6 разів на день, маленькими порціями, без примусу (повинно бути легким, корисним – побільше овочів, фруктів, соків);
- не відмовляти дитині в солодкому (некріпкий чай з цукром, цукерки, какао визивають позитивні емоції, відчуття безпеки, стимулюють роботу мозку);
- не бійтесь зайвий раз обняти, погладити дитину, потримати її за руку, зробити масаж, покласти руку на плече (позитивні тілесні контакти дуже корисні для зняття напруги);
- теплий душ чи ванна допомагають зняти напругу.

Використані та рекомендовані джерела:

6. Андрєєнкова В.Л., Войцях Т.В., Ковальчук Л.Г., кандидат педагогічних наук Лунченко Н.В. Правила безпеки та можливості отримання допомоги в період конфлікту в Україні. Методичні рекомендації, Київ, 2014р.
7. Бочкор Н.П., Дубровська Є.В., Залеська О.В. та інші. Соціально-психологічна та психологічна робота з дітьми у конфліктний та постконфліктний період. Методичні рекомендації – К.МЖПЦ «Ла-Страда» - Україна, 2014р.

8. Залеская О.В., кандидат психологических наук и др. Сборник материалов по профилактике и психотерапии посттравматического расстройства у детей. Киев – 2014г.
9. Перепелица О.А. и др. Современные методы работы психолога с кризисными состояниями. Методический практикум. Луганск, - 2014.
10. Олексенко С. Психологічна допомога дітям у кризових ситуаціях. Ж.Практичний психолог: дитячий садок. №09/2014. С. 16-20.

В кризовій ситуації відбувається розрив цілісності людини на всіх чотирьох рівнях прояву нею себе:

✓ **Когнітивний** розрив виявляється в нерозумінні того, що відбулося.

✓ **Рольовий** розрив можна розглядати як нездатність потерпілого виконувати свої функції в родині і на роботі.

✓ **Соціальний** розрив — віддалення від родини і друзів.

✓ **На особистісному рівні** розрив характеризується як нездатність усвідомлювати те, що відбулося фізично або емоційно.

Як можна перебороти ці розриви?

✓ інформування, пояснення, структурування, осмислення (*подолання когнітивного розриву*);

✓ перебування і пропозиція будь-якої ролі з метою мобілізувати його активність (*ліквідація рольового розриву*);

✓ допомога в перебуванні контакту і підтримки (*усунення соціального розриву*);

✓ визначення того, що не змінилося (*подолання особистісного розриву*).

Виявлення групи ризику здійснюється у відповідності з такими ознаками:

- відсутність емоційної реакції в однокласника, що добре знав потерпілого або являвся свідком інциденту;
- нездатність дитини керувати емоціями;
- підвищене самозвинувачення, лють, злість;
- суїцидальні наміри;
- дивна поведінка;
- центрованість на особистих і сімейних проблемах.

Як допомагати пережити травму

1. Заохочуйте людину розповісти вам про його почуття.
2. Не чекайте, що чоловік буде справлятися з травмою краще, ніж жінка.
3. Говоріть потерпілому про свої почуття і ваш жаль про заподіяну йому біль.
4. Нагадуйте, що всі переживання людини нормальні.
5. Не намагайтеся запевняти, що усе буде добре, — це неможливо.
6. Не намагайтеся нав'язувати свої пояснення, чому все відбулося.
7. Не кажіть потерпілому, що ви знаєте, що він переживає. Ви не знаєте цього.
8. Будьте готові взагалі не говорити. Потерпілому може бути досить того, що ви поруч.
9. Говоріть друзям і родині про свої почуття. Пам'ятайте, що, хоча ви самі і не були жертвою травми, допомагаючи потерпілому, ви можете теж виявитися травмованим.
10. Говоріть вашим друзям і родині про ті незвичайні фізичні відчуття, що можуть бути пов'язані з вашою роботою.
11. Не бійтеся, якщо потерпілий просить про більш діючу допомогу — наприклад, звернення до професіонала. За необхідності звертайтеся до такої допомоги самі.
12. Намагайтеся не проєктувати ваші власні почуття на те, що відбувається навколо. Кожний переживає події по-своєму.
13. Не бійтеся запитувати, як людина справляється з травмою. Але не задавайте питань про деталі травми. Якщо людина говорить про це, слухайте її. Найкраще — це слідувати за потерпілим.
14. Не складайте ніяких планів відновлення для потерпілого і для себе.

ОЦППСР Черкаського ОІПОПП

м. Черкаси, вул. Бидгощська, 38/1, к. 315

e-mail: psycenter@ukr.net

web: <http://prava-cheloveka.at.ua/>; <http://psycenter.at.ua>

р.т. (0472)64-05-90

ДЕПАРТАМЕНТ ОСВІТИ І НАУКИ ЧЕРКАСЬКОЇ
ОБЛАСНОЇ ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ

ЧЕРКАСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ІНСТИТУТ
ПСЛЯДИПЛОМНОЇ ОСВІТИ
ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ
ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ

ОБЛАСНИЙ ЦЕНТР ПРАКТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ І
СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

**КРИЗОВА СИТУАЦІЯ В
ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ:
ЩО ВАЖЛИВО ЗНАТИ**

*Пам'ятка для спеціалістів психологічної
служби закладів та установ освіти*

*Упорядник: Т.В. Войцях,
завідувач ОЦППСР
Черкаського ОІПОПП*

Черкаси-2014

Психологічна наука розрізняє чотири ключових поняття, якими можна описати критичні ситуації.

Стрес (від англ. *stress* — *напруга*) — неспецифічна реакція організму на ситуацію, що вимагає більшої або меншої функціональної перебудови організму, що відповідає адаптації. Важливо мати на увазі, що будь-яка нова життєва ситуація викликає стрес, але далеко не кожна з них буває критичною. Критичні стани викликає дистрес, що переживається як горе, нещастя, виснаження сил і супроводжується порушенням адаптації, контролю, перешкоджає самоактуалізації особистості.

Фрустрація (від лат. *frustratio* — *обман, марне чекання, розлад*) визначається як стан, викликаний двома моментами. Наявністю сильної мотивації досягти мети (задовольнити потребу) і перешкоди, що заважає цьому досягненню. Перешкодами на шляху до досягнення мети можуть виявитися причини різного характеру: фізичного (позбавлення волі), біологічного (хвороба, старіння), психологічного (страх, інтелектуальна недостатність), соціально-культурного (норми, правила, заборони). З погляду порушень у сфері поведінки фрустрація може виявлятися на двох рівнях: як втрата вольового контролю (дезорганізація поведінки), або ж як зниження ступеня обумовленості свідомості адекватною мотивацією (утрата терпіння і надії).

Конфлікт (від лат. *conflictus* — *зіткнення*) як критична психологічна ситуація припускає наявність у людини досить складного внутрішнього світу й актуалізацію цієї складності вимогами життя. І якщо при фрустрації перешкодою є зовнішні причини або ж внутрішні, не підмети, то причини, що породжують конфлікт, не є самоочевидними, вони не представляють безумовного «табу» і завжди сплетені з умовами проблемної задачі. У випадку конфлікту саме свідомість повинна порівняти

цінність мотивів, зробити між ними вибір, знайти компромісне рішення.

Криза (від греч. *krisis* — *рішення, поворотний пункт*) характеризує стан, породжений проблемою, що встала перед індивідом, від якої він не може піти і яку не може вирішити в короткий час і звичним способом (смерть близької людини, важке захворювання, зміна зовнішності, різка зміна соціального статусу і т.п.).

Криза першого типу являє собою серйозне потрясіння, що зберігає визначений шанс виходу на колишній рівень життя. **Ситуація другого типу** — **власне криза** — безповоротно перекреслює наявні життєві задуми, залишаючи у вигляді єдиного виходу з положення модифікацію самої особистості і її сенсу життя.

Криза має **зовнішній і внутрішній компонент**, відповідно, і зовнішня ситуація, і внутрішні динамічні процеси вимагають свого розгляду.

Причини кожної кризи знаходяться у внутрішньому конфлікті, і про це треба пам'ятати. Таким чином, кризові ситуації вимагають від людини внутрішньої роботи.

Психологічна допомога, що надається в кризових або надзвичайних ситуаціях, має свої **особливості**, пов'язані з тим, що, по-перше, людина, що звертається в службу, знаходиться в стані емоційної напруги, порушення і, по-друге, контакт із клієнтом може виявитися єдиним. Ці особливості диктують методи і прийоми роботи:

- ✓ застосування психологічних метод, що спираються на принципи посилення уваги до почуттів, зосередженні на сьогоднішні, прийнятті відповідальності за власні цінності, сприяють активізації життєвої позиції;

- ✓ створення ситуації розвитку, актуалізація додаткових психологічних сил та здібностей, які, у свою чергу, можуть забезпечити знаходження нових можливостей виходу з важкої життєвої ситуації.

Ознаки, що визначають першочерговість у наданні допомоги

1. **Фізична близькість до місця події:** за межами зони нещастя, у межах зони чутності, поруч із зоною нещастя, у центрі зони нещастя..

2. **Психологічний зв'язок та родинні відносини:** допомоги потребують ті, хто ідентифікує себе з жертвою або уподібнюється жертвам, знайомі, далекі родичі або близькі друзі, безпосередньо родина.

3. **Необхідно працювати з населенням групи ризику,** до якої відносяться вкрай чутливі люди, люди, які переживають складну особистісну, або соціальну кризу, люди, що втратили близьких за останній рік або свіжу подібну травму.

Коло осіб, що насамперед потребують допомоги (по ступені травматизації):

- ✓ травмовані діти;
- ✓ родина;
- ✓ батьки;
- ✓ свідки події;
- ✓ друзі і однокласники потерпілих;
- ✓ педагоги, персонал, адміністрація освітньої установи;
- ✓ представники вищестоячих організацій.

Важливо пам'ятати!

Батьки часто потребують допомоги у розумінні реакцій дитини на насильство і травму.

Дитина може переживати необґрунтовані страхи відносно майбутнього, може виникнути розлад сну, вона може навіть занедужати.

Вчителі, персонал, адміністрація закладу чи установи освіти потребують допомоги по відновленню самоконтролю, можливості справитися зі своїми власними почуттями, тривогами, реакціями на кризу.

Для учнів у разі потреби повинна бути передбачена можливість як короткострокового, так і довгострокового консультування після кризової ситуації.

Особлива увага під час ліквідації наслідків кризових ситуацій повинна бути приділена взаємодії освітньої установи з представниками засобів масової інформації.

Представники ЗМІ добре розуміють, що наносять травму постраждалим своїм переслідуванням.

Плануючи взаємодію з представниками ЗМІ, треба призначити одну людину з числа фахівців, що пройшли підготовку по наданню допомоги в кризових ситуаціях, для такої взаємодії. Адміністрації освітньої установи необхідно як найшвидше після трагедії провести прес-конференцію для одержання контролю над ситуацією, запросивши ЗМІ.

При взаємодії зі ЗМІ дуже важливо розуміти, що ЗМІ необхідно отримати інформацію, а також про те, що часто інформація подається у викривленому або вигідному для преси світлі. Саме тому потрібно дати їм позитивну, фактичну інформацію. Чим більш конкретно буде ця інформація, тим більша імовірність того, що ЗМІ точно передадуть повідомлення про те, що відбулося.

Хоча неможливо цілком захистити від ЗМІ всіх потерпілих, існує безліч способів пом'якшити травму або повторну травматизацію засобами масової інформації. Це досягається за рахунок забезпечення анонімності потерпілих, створення «зони таємності» там, де це тільки можливо. Необхідно створити недоступні для представників ЗМІ зони очікування для родичів і близьких потерпілих, здійснити ряд кроків по запобіганню витoku інформації про проведеній психологічний супровід у кризовій ситуації.

Пам'ятайте!

ЗМІ— це засіб, іноді просто вражаючий своєю силою, широтою охоплення, масштабом впливу. І як із будь-якими засобами впливу, багато чого залежить від того, як його використовують.

Причому щось залежить від організації, стику, правил роботи самих ЗМІ, а щось і від нас — тих, хто опинився в кризовій ситуації. **І в цій сфері дотримання техніки безпеки і знання своїх прав настільки ж важливо, як і в інших сферах нашого життя.**

З метою пом'якшення травмування або запобігання повторній травматизації, нанесеній засобами масової інформації, у кожній кризовій ситуації задача фахівців – інформувати потерпілих про їхні особливі права відносно ЗМІ

1. Вони не зобов'язані розмовляти з журналістами, позувати для фотографій або надавати фотографії для ЗМІ.
2. Вони мають право вибирати час і місце проведення інтерв'ю.
3. Вони мають право відмовитися відповідати на питання, навіть, якщо вони вже погодилися обговорювати цю тему.
4. Вони мають право перечитати/переглянути матеріал перед тим, як він піде до друку або в ефір.
5. Вони мають право дати інформацію: «для друку» — коли усе, що вони говорять, вони дозволяють опублікувати; «не для друку» — коли усе, що вони говорять, не повинне стати предметом для публікації (однак, треба мати на увазі, що інтерв'ю може бути опубліковано несумлінним журналістом); або коли інформація може бути використана без посилання на джерело.
6. Підкресліть, що потерпілі повинні переконатися, за якими правилами проводиться інтерв'ю (до того, як відповісти на будь-яке запитання).
7. Треба пояснити потерпілим, що жоден репортер не є їхнім другом, коли робить репортаж.

ДЕПАРТАМЕНТ ОСВІТИ І НАУКИ ЧЕРКАСЬКОЇ
ОБЛАСНОЇ ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ

ЧЕРКАСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ІНСТИТУТ
ПСЛЯДІПЛОМНОЇ ОСВІТИ
ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ
ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ

ОБЛАСНИЙ ЦЕНТР ПРАКТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ І
СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

ПОДОЛАННЯ КРИЗОВИХ СИТУАЦІЙ ТА ЛІКВІДАЦІЯ ЇХ НАСЛІДКІВ В ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ

*Пам'ятка для керівників закладів та
установ освіти*

*Упорядник: Т.В. Войцях,
завідувач ОЦППСР
Черкаського ОІПОПІ*

На жаль, як би ми не готувалися до надзвичайних ситуацій, вони відбуваються, вони завжди несподівані і вимагають негайної дії.

Що може зробити освітня установа?

- Завірити учнів у тому, що про них подбають і що педагогічний колектив готовий до іспитів, які випали на його долю.
- Підтримувати стабільність у школі.
- Забезпечити батьків і вчителів необхідною інформацією.
- Шкільні психологи і консультанти повинні бути готові до надання підтримки і консультування в разі потреби.
- Виділити час для обговорення того, що сталося.
- Направити учнів з найбільшою тривожністю, страхом, з дезадаптивною поведінкою на додаткову консультацію до фахівця.
- Довести інформацію до відома батьків.
- Звернути увагу на дітей, які нещодавно пережили важку, травматичну подію.
- Не допускати навішування ярликів і обвинувачень.
- Пам'ятати, що реакція на травматичну подію залежить як від індивідуальних, так і від вікових характеристик дітей.

При організації заходів щодо ліквідації наслідків кризової ситуації, як і при будь-якій операції, що стосується великої кількості людей, необхідно пам'ятати про те, що *всі кроки повинні здійснюватися по добре обміркованому плану*.

У групу, що розробляє план дій по ліквідації наслідків, входять: керівник освітньої установи, головні адміністратори, представники шкільної служби безпеки, консультанти, вчителі й інші особи, що відповідають за проведення антикризових робіт. Планується проведення загальних зборів, групова й індивідуальна робота.

Визначаються час, місце і відповідальні за проведення заходів.

Загальні збори

Для проведення загальних зборів призначаються помічники ведучих (з розрахунку приблизно 1 асистент на 10–20 учнів), які необхідні для виявлення групи ризику. Директор описує ситуацію, інформуючи школу про те, що трапилося, тим самим припиняючи чутки, що швидко з'являються і поширюються при нестачі інформації. Директор повинен дати зрозуміти у своїй мові, що важкі почуття нормальні в цій ситуації, і проінформувати про ті можливості, що є в учнів, щоб поговорити про свої почуття (у групі або при індивідуальній консультації).

Проведення загальних зборів має кілька задач:

1. Описати і підтримати прояв нормальної реакції горя (бесіда про прояви горя, емоційні реакції, відчуття, пов'язані із втратою; пояснення, чому ці реакції можуть бути адаптивними; зачіпаються почуття смутку, страху, розгубленості).
2. Виявити учнів, що потребують додаткової уваги.
3. Підтримати «здорові» реакції і зменшити зворотні, запропонувати учням подумати про те, як можна справитися з трагедією.

Необхідно передбачити обговорення деструктивних способів виходу з кризових станів: ведучі зборів запитують в аудиторії, що учні думають про такі шляхи виходу зі стресу, як алкоголь, наркотики, агресія; принаймні, один-два чоловіки, звичайно, виражають неприйняття таких форм поведінки, що і підтримується.

Важливо пам'ятати!

Наслідки кризової ситуації можуть бути тривалими, у зв'язку з чим необхідно передбачити можливість психологічного супроводу учнів, що полягає у психологічній підтримці, а також проведення зборів через кілька тижнів після кризи – для відстеження динаміки змін.

При плануванні дій по наданню допомоги в кризових ситуаціях **важливо враховувати реальні потреби потерпілих**. Це і бажання вижити, врятуватися, і як можна опрагтивніше встановити контакт із близькими; одержати інформацію, що відбувається з метою осмислення ситуації й орієнтації в нових умовах; і прагнення встановити контроль за тим, що відбувається.

Основні питання, які необхідно розглянути на етапах підготовки і попередження кризових ситуацій в освітній установі:

1. Кого, імовірно, всього торкнеться нещастя (кризова ситуація)?

Адміністрація разом з антикризовою бригадою і представниками служби екстреної психологічної допомоги розглядає різні сценарії і визначає групи, що можуть бути залучені в кризову ситуацію.

2. Чи торкнеться ця подія антикризової команди? Яким чином?

3. Хто віддає розпорядження про початок дій щодо надання допомоги і ліквідації наслідків кризової ситуації?

4. Які цілі цієї допомоги? Що відбудеться, якщо взагалі не втручатися?

5. Яка тактика і стратегія втручання?

6. Які критерії успішного втручання і/або його результату?

7. Які ресурси є в розпорядженні (коло підтримки, фізичні ресурси, скільки це буде коштувати, які обмеження)?

8. Чи буде кооперація з представниками інших освітніх установ, відомств? З ким саме? Хто буде координувати, керувати? Яким чином?

9. Яким чином взаємодіяти зі ЗМІ?

Особливе місце займає *робота щодо запобігання самогубства* — вона є також важливою частиною групової роботи, тому що часто спостерігається збільшення ризику самогубства у випадку смерті товариша. Дуже важливо надати інформацію про можливості одержання допомоги, консультації.

Робота в малих групах (4–12 учнів).

Бажано, щоб таку роботу проводив фахівець, що пройшов навчання із надання допомоги в кризових ситуаціях і здатний визначити важкість стану дитини. Невелика кількість учнів у групі дає можливість для більш ретельної і глибинної психологічної роботи. Тривалість заняття мінімально 1 година (але не більше 2 годин).

Актуальним сьогодні є *використання розвивальних та просвітницько-профілактичних, зокрема настільних ігор* в соціально-педагогічній та психологічній професійній діяльності як інструменту попередження та профілактики деструктивних явищ в освітньому середовищі, інформування про наслідки небезпечної та ризикованої поведінки, а також формування моделей здорового способу життя і безпечної поведінки в ситуаціях ризику, підвищення рівня правової обізнаності і культури та відповідального ставлення як до власного життя і здоров'я, так і оточуючих.

Гра є одним з інструментів в арсеналі соціального педагога та практичного психолога у процесі розв'язання проблеми організації життя шкільного колективу ще й тому, що її можна застосовувати з метою діагностики міжособистісних стосунків.

Важливо також *оптимізувати зміст і форми соціально-педагогічної та правової просвіти* (в т.ч. щодо прав дітей) педагогічних працівників і батьків, соціального оточення, яке опікується дітьми, що, у свою чергу, сприятиме попередженню або мінімізації негативних

наслідків конфліктних подій, формуванню адекватних знань та уявлень про соціально-політичні події в країні, розвиток важливих життєвих компетенцій, критичного мислення у дітей та дорослих; умінь орієнтуватися в реаліях і перспективах соціокультурної динаміки; підготовки особистості до життя і праці у світі, що швидко змінюється.

Також ефективними у роботі як з дітьми, так і дорослими є: консультування, дебрифінг; групова дискусія, активні ігри, рольове моделювання, арт-терапія; тілесно орієнтована терапія, танцювальна терапія (або їх елементи), соціально-психологічний театр; поширення пам'яток; залучення дітей до різних форм активної діяльності в залежності від їх віку.

Робота з учнями припускає виконання таких кроків:

- письмовий виклад інформації про те що відбувається (надати цю інформацію і батькам);
- групування проблем за допомогою короткої і проблемно-орієнтованої діагностики; діти, що потребують екстреної психологічної допомоги, наприклад учні з ризиком самогубства, повинні бути направлені у відповідні служби; з іншими дітьми може проводитися коротка безпосередня робота (зазвичай у груповій формі).

Важливо пам'ятати!

Наслідки кризової ситуації можуть бути тривалими, у зв'язку з чим необхідно передбачити можливість психологічного та соціально-педагогічного супроводу учнів.

ОЦППСР Черкаського ОІПОПП
м. Черкаси, вул. Бидгощська, 38/1, к. 315
e-mail: psycenter@ukr.net
web: <http://prava-cheloveka.at.ua/>; <http://psycenter.at.ua>
р.т. (0472)64-05-90

ДЕПАРТАМЕНТ ОСВІТИ І НАУКИ ЧЕРКАСЬКОЇ
ОБЛАСНОЇ ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ

ЧЕРКАСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ІНСТИТУТ
ПСЛЯДИПЛОМНОЇ ОСВІТИ
ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ
ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ

ОБЛАСНИЙ ЦЕНТР ПРАКТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ
І СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

ПРОФІЛАКТИКА ТА ПОДОЛАННЯ ПОСТСТРЕСОВИХ РОЗЛАДІВ: ФОРМИ, МЕТОДИ, ТЕХНІКИ, ПРИЙОМИ

*Пам'ятка для спеціалістів
психологічної служби*

*Упорядник: Т.В. Войцях,
завідувач ОЦППСР
Черкаського ОІПОПП*

У конфліктний та постконфліктний період певна частина населення може стати більш вразливою до ситуацій порушення їхніх прав, потрапляння в складні життєві обставини, перенесення насильства тощо. Сьогодні особливої уваги та психолого-педагогічної підтримки потребують такі групи:

- діти;
- сім'ї, члени яких загинули;
- сім'ї, члени яких поранені;
- сім'ї, члени яких зникли безвісти;
- жінки;
- внутрішньо переміщені особи;
- сім'ї військовослужбовців;
- сім'ї, в яких зруйновані родинні зв'язки;
- безробітні;
- особи та члени їх сімей, що зазнають насильства з боку громади за свої переконання.

У соціально-педагогічній та психологічній роботі з цими категоріями громадян важливо пам'ятати, що вони можуть мати специфічні потреби.

Соціально-педагогічний аспект

В професійній діяльності соціального педагога провідними повинні стати діагностичний (виявлення цих потреб), захисний і посередницький напрями (подальше задоволення потреб клієнтів шляхом співпраці з різними суб'єктами соціальної, соціально-педагогічної та психологічної діяльності).

При здійсненні *захисної* діяльності, особливу увагу слід приділяти дітям з числа сімей переселенців, в яких думка і позиція батьків відрізняється від позиції громади, в якій вони тимчасово мешкають або у яку змушені інтегруватися. *Небезпека полягає у можливих випадках дискримінації, утисків, різних форм насильства* щодо цих людей, а також стосовно їхніх дітей у навчальних закладах чи місцевих громадах.

Одним із важливих завдань є соціально-педагогічна профілактика насильства та протидія булінгу (з англ. – цькування, утиск, дискримінація).

Для здійснення *превентивної* діяльності та вирішення ситуації насильства чи булінгу важливо застосовувати *командний підхід* (класний керівник, практичний психолог, соціальний педагог, інші спеціалісти за потребою), працювати не лише з дитиною, яка стала жертвою, чи з переслідувачем, але й з усім класом.

Важливо знайти нові підходи до взаємодії з учнями та їхніми батьками. У цьому можуть допомогти різні *профілактичні програми* навчання учнів та дорослих (в т.ч. і педагогічних працівників) новим формам поведінки, виховання стрессостійкості особистості, здатної самостійно, ефективно і відповідально будувати своє життя. Головна перевага таких програм – це формування відповідальності людини і громади за власну поведінку і поведінку інших, готовність прийти на допомогу, розв'язати конфлікт.

Важливо пам'ятати!

Кризова ситуація може протягом тривалого часу впливати як на учнів, так і на педагогічний колектив. Проблеми дисципліни часто мають корені в неопрацьованих переживаннях горя, втрати, тривоги. Потрібно провести, принаймні, одне групове заняття з усіма співробітниками, щоб відстежити динаміку переживань і дати можливість людям поділитися своїми почуттями. Також повинен бути проаналізований і переглянутий кризовий план.

Психологічний аспект

Існують різні підходи і методи психопрофілактики стрессогенних розладів. Їхня ефективність багато в чому визначається індивідуальними особливостями людей. За допомогою яких психологічних способів і прийомів людина може керувати своїм психологічним станом і знімати нервово-психічну

напругу, мінімізуючи вплив різних стрессогенних факторів?

Насамперед, необхідно освоїти **методи психологічної саморегуляції**. Під психологічною саморегуляцією розуміється вплив людини на саму себе за допомогою власної психічної активності. Основою психологічної саморегуляції є самонавіювання.

Методи і модифікації методик саморегуляції.

До них можна віднести як окремі прийоми, так і комплекси систематизованих вправ.

У *групу окремих прийомів саморегуляції* включають:

- ✓ ритуальні дії;
- ✓ самосповідь (ведення щоденника, складання автобіографії і т.п.);
- ✓ самопереконавання;
- ✓ самонаказ;
- ✓ самопідкріплення.

Серед *комплексів саморегуляції* рекомендують такі:

- ✓ техніки активної нервово-м'язової релаксації;
- ✓ метод аутогенного тренування;
- ✓ ідеомоторне тренування та ін.

Стан релаксації можна розглядати як початкову стадію аутогенного занурення.

Техніки нервово-м'язової релаксації доступні для використання в тих ситуаціях, коли людина відчуває надмірну емоційну або фізичну напругу, що заважає конструктивній діяльності. Цей метод містить у собі серію вправ зі зняття довільної напруги і розслаблення основних м'язових груп тіла. Характерною рисою кожної вправи є чергування сильної м'язової напруги і наступного за ним розслаблення. **Протипоказаннями** для виконання окремих вправ по розслабленню є патології відповідних органів, хвороби кістково-м'язової системи.

ЧЕРКАСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ІНСТИТУТ
ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ОСВІТИ ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ
ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ

*Інноваційні методики діагностичної
роботи з сім'єю*

Войцях Т.В.

*Зміст діяльності
спеціалістів психологічної
служби системи освіти*

*Спецкурс для підвищення кваліфікації соціальних
педагогів*

Черкаси
2012

Рекомендовано до впровадження Вченою радою Черкаського обласного інституту післядипломної освіти педагогічних працівників.

Протокол № 2 від 31 травня 2011 р.

В65 **Войцях Т.В.** *Інноваційні методики діагностичної роботи з сім'єю: [спецкурс].* – Черкаси: ОІПОПП, 2012. – 68 с. – *(Зміст діяльності спеціалістів психологічної служби системи освіти).*

Представлено основні дефініції поняття «сім'я» як соціального інституту, малої групи і системи взаємовідносин. Розглядаються особливості організації діагностичної роботи з сім'єю як складова соціально-педагогічної роботи в сучасному закладі освіти. Дається детальна інструкція щодо застосування в практичній роботі соціального педагога Генограми та Еко-карти як інноваційні методики дослідження внутрісімейних взаємостосунків, вивчення та аналізу життєвого простору дитини і соціального оточення сім'ї.

Рекомендовано соціальним педагогам закладів освіти для підвищення кваліфікації та розвитку професійної компетентності.

ПЕРЕДМОВА

Сімейна соціальна політика є складовою і невід'ємною частиною Державної соціальної політики. Але проблема зростання кількості функціонально неспроможних сімей та дітей-соціальних сиріт залишається актуальною.

Саме такі сім'ї є об'єктом первинної профілактики і повинні знаходитися під супроводом соціального педагога освітнього закладу, в якому навчаються діти з таких сімей. Тому соціальному педагогу необхідні знання про особливості кожного типу сімей, вміння вчасно розпізнати щонайменші ознаки відхилень в поведінці дитини, які можуть бути проявом неблагополуччя в сім'ї та її негативного впливу на дитину, що в свою чергу дасть змогу вчасно розпочати соціально-педагогічну та психолого-педагогічну роботу з сім'єю, надати їй своєчасну кваліфіковану допомогу у вирішенні сімейних проблем та активізації внутрішніх ресурсів сім'ї для подолання причин неблагополуччя, сприяти формуванню сімейного середовища, сприятливого для виховання дитини.

Діагностична робота є важливою складовою соціально-педагогічної роботи з сім'єю в сучасних закладах освіти.

Зміст спецкурсу висвітлює особливості інноваційних діагностичних методик, що спрямовані на дослідження внутрісімейних взаємостосунків, вивчення та аналіз життєвого простору дитини і соціального оточення сім'ї та є ефективними інструментами раннього виявлення факторів сімейного середовища, що мають негативний вплив або можуть спричинити відхилення в особистісному розвитку дитини, а також пошуку внутрішніх ресурсів сім'ї та її соціального оточення для попередження чи виходу з кризової ситуації.

Мета спецкурсу: опанування соціальними педагогами закладів освіти технікою застосування генорами та еко-карти як діагностичних методик, набуття вмінь та навичок використання цих методик в практичній роботі з сім'єю.

Запропонована **логіка** інформаційної структури спецкурсу забезпечує послідовне розуміння особливостей соціально-педагогічного супроводу сім'ї в межах компетенції закладів освіти та важливість діагностичної роботи як складової супроводу з метою раннього виявлення та попередження негативних явищ в сімейному середовищі.

Завдання спецкурсу: методичне забезпечення професійної діяльності соціальних педагогів, зокрема діагностичної роботи з

сім'єю, як спеціалістів психологічної служби системи освіти в межах компетенції навчальних закладів.

Кожна тема спецкурсу включає теоретичний блок, практичну частину у формах інтерактивного навчання або самостійної роботи слухачів, а також перелік рекомендованої літератури для самостійного опрацювання матеріалів курсу та виконання практичних завдань.

Контроль перевірки знань передбачає виконання самостійних робіт після вивчення модулів №№ 3-6.

Умовою отримання сертифікату є виконання контрольної роботи і проходження співбесіди за результатами вивчення спецкурсу та виконаних завдань.

Методичні рекомендації щодо написання та оформлення самостійної (контрольної) роботи додаються. Слухачі дистанційного спецкурсу матимуть змогу отримати консультації методиста електронною поштою.

Навчально-тематичний план дистанційного спецкурсу

№ модулю	Назва теми	Кількість годин
1.	Сім'я як соціальний інститут виховання дитини	2
2.	Вплив факторів сімейного середовища на формування особистості дитини: соціально-психологічні аспекти	2
3.	Суть, зміст, напрями та особливості організації соціально-педагогічної роботи з сім'єю в сучасному закладі освіти	2
4.	Генограма як інструмент розуміння сімейних стосунків	2
5-6.	Еко-карта як інноваційна діагностична методика вивчення та аналізу життєвого простору дитини і соціального оточення сім'ї	6
7.	Контрольна робота	4
	Всього:	18

ЗМІСТ ДИСТАНЦІЙНОГО КУРСУ

Назва і зміст теми	Рівень навчальних досягнень слухачів
<p>Тема 1. Сім'я як соціальний інститут виховання дитини</p> <p>Основні підсистеми сім'ї як виховного інституту.</p> <p>Основні функції сім'ї: господарсько-економічна, репродуктивна, комунікативна, виховна, рекреативна, психотерапевтична.</p> <p>Систематизована класифікація сімей, побудована на певних критеріях та ознаках</p> <p>Основні характеристики батьківства як процесу забезпечення батьками (рідними чи прийомними стосовно дитини) необхідних умов для повноцінного розвитку, виховання та навчання дітей.</p> <p>Особливості соціально-педагогічної роботи з сім'єю як провідного напрямку, що сприяє стабілізації сімейного способу життя.</p> <p>Питання і завдання для самостійної роботи:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Обґрунтуйте роль сім'ї у соціальному вихованні особистості. 2. На основі яких провідних ознак визначаються типи сімей? 3. Проаналізуйте зміст основних функцій сім'ї та особливості їх реалізації сучасними сім'ями. 4. Визначте сутність поняття «батьківство». Які його основні характеристики? 5. Охарактеризуйте особливості соціалізації дитини в різних типах сімей. 6. Визначте основні умови, необхідні для позитивної соціалізації дитини в сім'ї. 	<ul style="list-style-type: none"> • визначати роль сім'ї як інституту соціального виховання особистості; • характеризувати типи сімей за провідними класифікаційними ознаками; • аналізувати зміст основних функцій сім'ї та особливості їх реалізації сучасними сім'ями; • визначати сутність поняття «батьківство» та його основних характеристик; • обґрунтовувати власну позицію щодо основних умов, необхідних для позитивної соціалізації дитини в сім'ї.
<p>Тема 2. Вплив факторів сімейного середовища на формування особистості дитини: соціально-психологічні аспекти</p> <p>Групи факторів, які впливають на формування підростаючої особистості у</p>	<ul style="list-style-type: none"> • систематизувати науково-методичні підходи

<p>сім'ї; їх вплив на формування певних морально-психологічних, господарських та особистісних якостей дитини, необхідних їй в дорослому житті для створення нової сім'ї.</p> <p>Особливості виховання у сім'ї як соціальному інституті виховання.</p> <p>Питання і завдання для самостійної роботи</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Що розуміють під «специфікою сімейного виховання»? 2. Які найхарактерніші відмінності сімейного виховання від виховання, що здійснюється суспільними інститутами? 3. Які фактори емоційного впливу сім'ї на дитину ви знаєте? 4. Що становить виховний потенціал сім'ї? 5. Які фактори визначають особливості сучасного сімейного виховання? 6. Перерахуйте мотиви, які впливають на реалізацію виховної діяльності батьків? 7. Чому сім'я є фактором формування шлюбно-сімейних уявлень молоді? 8. Які сучасні тенденції впливають на формування готовності сім'ї до реалізації її виховного потенціалу? 	<p>до визначення особливостей факторів сімейного середовища, які впливають на формування підростаючої особистості;</p> <ul style="list-style-type: none"> • класифікувати фактори, які визначають особливості сучасного сімейного виховання; • розкривати особливості мотивів, які впливають на реалізацію виховної діяльності батьків; • обґрунтовувати важливість сім'ї як інституту батьківства та фактору формування шлюбно-сімейних уявлень молоді.
<p>Тема 3. Суть, зміст, напрями та особливості організації соціально-педагогічної роботи з сім'єю в сучасному закладі освіти</p> <p>Особливе призначення, зміст, головна мета і завдання роботи соціального педагога закладу освіти з сім'єю.</p> <p>Соціально-педагогічні принципи в роботі з сім'єю.</p> <p>Основні функціональні напрями роботи соціального педагога закладу освіти з сім'єю.</p> <p>Класифікація форм інформаційно-просвітницької та профілактичної роботи з дітьми та їх батьками, зокрема з метою профілактики та запобігання негативним явищам в сім'ї.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • визначати зміст, мету і завдання роботи соціального педагога закладу освіти з сім'єю; • знати основні соціально-педагогічні принципи в роботі з сім'єю; • характеризувати основні функціональні напрями роботи соціального педагога закладу освіти з сім'єю; • класифікувати форми

<p>Соціально-педагогічний супровід сім'ї як окремий вид роботи з сім'єю в межах компетенції закладу освіти.</p> <p>Питання і завдання для самостійної роботи</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. В чому відмінність професійної діяльності соціального педагога закладу освіти від професійної діяльності практичного психолога закладу освіти та соціального працівника ЦСССДМ? 2. Визначте зміст, мету та завдання роботи соціального педагога закладу освіти з сім'єю? 3. Охарактеризуйте основні соціально-педагогічні принципи роботи з сім'єю. 4. Визначте зміст функціональних напрямів роботи соціального педагога навчального закладу з сім'єю. 5. За якими критеріями класифікуються форми інформаційно-просвітницької та профілактичної роботи з дітьми та їх батьками? 6. Дайте визначення поняття соціально-педагогічного супроводу сім'ї як складової навчально-виховного процесу в закладі освіти. В чому полягає особливість його здійснення в межах компетентності закладу освіти? 7. Які умови є важливими для досягнення позитивних результатів в роботі соціального педагога з сім'єю? <p>Самостійна робота № 1</p> <p>Аналіз та систематизація власного професійного досвіду роботи з сім'єю з урахуванням специфіки та потреб навчального закладу.</p>	<p>інформаційно-просвітницької та профілактичної роботи з дітьми та їх батьками за певними критеріями;</p> <ul style="list-style-type: none"> • визначати сутність та особливості соціально-педагогічного супроводу сім'ї як складової навчально-виховного процесу в закладі освіти; • обґрунтовувати власну позицію, спираючись на професійний досвід, щодо умов, важливих для досягнення позитивних результатів в роботі соціального педагога з сім'єю; • аналізувати та систематизувати власний досвід застосування ефективних форм та методик роботи з членами сім'ї відповідно до функціональних напрямів роботи соціального педагога закладу освіти з урахуванням специфіки та потреб навчального закладу.
<p>Тема 4. Генограма як інструмент розуміння сімейних стосунків</p> <p>Науково-методологічні основи застосування генограми як методики дослідження внутрісімейних взаємостосунків.</p> <p>Техніка застосування генограми в</p>	<ul style="list-style-type: none"> • розуміти особливості генограми як інструменту дослідження внутрісімейних взаємостосунків;

<p>роботі з сім'єю в умовах закладу освіти; аналіз отриманої інформації; оформлення висновків та рекомендацій.</p> <p>Питання і завдання для самостійної роботи</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Визначте сутність, мету та завдання генограми як методики дослідження внутрісімейних взаємостосунків. 2. В чому полягає відмінність використання генограми у роботі з сім'єю та з окремою особою від традиційних діагностичних методик, спрямованих на дослідження внутрісімейних стосунків? 3. Яка кінцева мета аналізу інформації, отриманої в процесі складання генограми? <p>Самостійна робота № 2</p> <p>Практичне закріплення техніки застосування генограми в роботі з сім'єю в умовах закладу освіти; вмінь та навичок аналізувати отриману інформацію та оформлювати висновки і рекомендації за результатами дослідження.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • обґрунтовувати відмінність генограми від традиційних діагностичних методик, спрямованих на дослідження внутрісімейних стосунків; • володіти навичками складання генограми; • вміти аналізувати інформацію, отриману в процесі дослідження за допомогою генграми, та оформлювати висновки і рекомендації; • застосовувати генограму в практичній діяльності.
<p>Теми 5-6. Еко-карта як інноваційна діагностична методика вивчення та аналізу життєвого простору дитини і соціального оточення сім'ї</p> <p>Науково-методологічні основи застосування еко-карти як методики вивчення та аналізу життєвого простору дитини і соціального оточення сім'ї.</p> <p>Техніка застосування еко-карти в роботі з сім'єю та дітьми в умовах закладу освіти; аналіз отриманої інформації; оформлення висновків і рекомендацій; складання довготермінового плану роботи з дитиною чи сім'єю.</p> <p>Питання і завдання для самостійної роботи</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Визначте сутність, мету та завдання еко-карти як методики вивчення та аналізу соціального оточення сім'ї чи дитини. 	<ul style="list-style-type: none"> • аналізувати особливості еко-карти як методики вивчення та аналізу життєвого простору дитини і соціального оточення сім'ї; • розуміти відмінність техніки застосування еко-карти у роботі з сім'єю та дитиною; • володіти навичками складання еко-карти залежно від об'єкту дослідження (сім'я чи дитина); • вміти аналізувати

<p>2. В чому полягає відмінність використання методики у роботі з сім'єю та з окремою особою?</p> <p>3. Яка кінцева мета аналізу інформації, отриманої в процесі складання еко-карти?</p> <p>Самостійна робота № 3</p> <p>Практичне закріплення техніки застосування еко-карти в роботі з сім'єю в умовах закладу освіти; вмінь та навичок аналізувати отриману інформацію, оформлювати висновки і рекомендації, скласти довготерміновий план роботи з сім'єю за результатами дослідження.</p>	<p>інформацію, отриману в процесі дослідження за допомогою еко-карти та оформлювати висновки і рекомендації;</p> <ul style="list-style-type: none"> • вміти скласти довготерміновий план роботи з дитиною чи сім'єю; • застосовувати еко-карту в практичній діяльності.
<p style="text-align: center;">Контрольна робота</p> <p style="text-align: center;">«Дослідження життєвого простору учня, який перебуває під соціально-педагогічним супроводом, та складання довготермінового плану роботи з учнем»</p> <p>Перевірка вмінь та навичок:</p> <ul style="list-style-type: none"> • застосування еко-карти як діагностичної методики в роботі з учнями, які перебувають під соціально-педагогічним супроводом в закладі освіти; • аналізу отриманої інформації та оформлення висновків і рекомендації; • складання довготермінового плану роботи з учнем, що перебуває під соціально-педагогічним супроводом, за результатами дослідження. 	<ul style="list-style-type: none"> • володіти навичками дослідження життєвого простору учня, який перебуває під соціально-педагогічним супроводом в закладі освіти, за допомогою діагностичної методики «еко-карта»; • вміти аналізувати отриману інформацію та визначати пріоритетні потреби учня, важливі для подальших позитивних змін в його особистісному розвитку; • скласти довготерміновий план роботи з учнем за результатами дослідження.

Теоретичний блок

Модуль 1

Сім'я як соціальний інститут виховання дитини

Існує безліч дефініцій поняття «сім'я». Усі вони відбивають той стан у теорії соціальної та соціально-педагогічної роботи, коли предметом її вивчення стає сім'я як *соціальний інститут, мала група й система взаємовідносин*. Розглянемо деякі відомі визначення поняття «сім'я».

Сім'я – це «соціальний інститут, тобто стійка форма взаємовідносин між людьми, у межах якої здійснюється основна частина повсякденного життя людей: сексуальні стосунки, дітонародження й первинна соціалізація дітей, значна частина побутового догляду, освітнього й медичного обслуговування, особливо у ставленні до дітей та осіб похилого віку» [11, с. 67].

Сім'я – це соціальна група, яка складається з чоловіка та жінки, котрі перебувають у шлюбі, їх дітей (власних або прийомних), та інших осіб, поєднаних родинними зв'язками з подружжям, кровних родичів і здійснює свою життєдіяльність на основі спільного економічного, побутового, морально-психологічного укладу, взаємної відповідальності, виховання дітей [8].

Сім'я завжди виступає моделлю конкретного історичного періоду розвитку суспільства, відображає його економічні, моральні й духовні суперечності. Отже, сучасні економічні перетворення, демографічні проблеми, криза в політиці, культурі – все це відбивається на життєдіяльності сучасної сім'ї, при цьому поглиблюється її дезорганізація.

Як виховний інститут нуклеарна сім'я складається з трьох основних підсистем: *чоловік – жінка; батьки – діти; дитина – дитина*. Ці системи дещо автономні одна від одної, проте взаємозалежні у повсякденному житті.

Сім'я виступає насамперед провідним важливим чинником в соціалізації особистості на мікрорівні. Її основні *соціалізуючі функції* полягають у забезпеченні фізичного та емоційного розвитку індивіда, формуванні статевої ідентифікації дитини, її розумового розвитку, а також розвитку здібностей і потенційних можливостей, забезпеченні дитині почуття захищеності; формуванні ціннісних орієнтацій особистості; оволодінні дитиною основними соціальними нормами.

Деякі фахівці роблять спроби дати визначення сім'ї на основі системного підходу з урахуванням того, що вона несе в собі одночасно ознаки і соціального інституту, і малої групи, і системи

стосунків. До найбільш значущого для соціального педагога та соціального працівника можна віднести визначення сім'ї, подане І. Трубавіною: «Сім'я – це соціально-педагогічний інститут та особлива соціальна система, яка є підсистемою суспільства і включає в себе інші підсистеми (членів сім'ї); це мала соціальна група, первинний контактний колектив. Усе це дозволяє говорити про такі її ознаки, як шлюбні, міжпоколінні, кровні, встановленні зв'язки між членами сім'ї; родинні почуття, почуття безпеки, захищеності, любові, поваги; спільний побут і проживання членів сім'ї; наявність певних функцій у суспільстві (видів життєдіяльності сім'ї), прав сім'ї в суспільстві й прав членів сім'ї в родині, обов'язків членів сім'ї стосовно один одного та відповідальність перед суспільством за своїх членів [13, с. 4].

Розуміння сутності поняття «сім'я», знання її функцій дозволяє визначити основні особливості соціально-педагогічної роботи з сім'єю, яка є одним із двох провідних напрямів, що сприяють стабілізації сімейного способу життя.

Протягом усього життєвого шляху особистості сім'я є тим найближчим мікросоціальним оточенням, яке опосередковує і визначає своєрідність її життєдіяльності, тому сім'я виступає провідним мікрофактором соціалізації особистості. Сім'я є першоосновою духовного, економічного та соціального розвитку суспільства. В процесі свого розвитку сім'я набула функцій, які тільки в сукупності забезпечують повноцінність її існування, саморозвитку та широку життєдіяльність як соціального інституту, а саме: господарсько-економічну, репродуктивну, комунікативну, виховну, рекреативну, психотерапевтичну [7, с. 22].

Розглянемо кожну функцію сім'ї та визначимо, як сучасна сім'я справляється з її виконанням.

Матеріально-економічна функція. Сім'я повинна брати участь у суспільному виробництві, здобувати професію, заробляти собі на життя (формувати власний бюджет), на відновлення втрачених на виробництві сил. Чи може сучасна сім'я ефективно виконувати цю функцію? Як свідчать дані соціологічних досліджень, переважна більшість сімей має життєвий рівень нижче прожиткового мінімуму; більше 50% цих сімей перебувають за межею бідності, а прибуток молодій сім'ї у двічі нижчий за необхідні потреби. Крім того, чимало молодих людей не зайнято або не повністю зайнято у системі суспільного виробництва внаслідок його кризового стану, скорочень; мають нестабільний заробіток. Тому, щоб утримувати сім'ю, люди змушені займатися так званою комерційною діяльністю. Особливо важко сім'ям, які виховують малих дітей, неповним, багатодітним

сім'ям. Ці явища стають причиною зубожіння сімей, що позначається на здоров'ї членів сім'ї, їх інтелектуальному розвитку, а в майбутньому – на розвитку суспільства, генофонді країни.

Житлово-побутова функція – це забезпечення сім'ї житлом, ведення домашнього господарства, організація домашнього господарства, організація домашнього побуту. Ця функція тісно пов'язана з попередньою. За даними соціологічних досліджень лише 5-7% молодих сімей, що беруть шлюб, забезпеченні власним житлом. Через 5 років спільного проживання власне житло мають 23% молодих сімей, інші або проживають з батьками, або наймають (48,5%) окрему квартиру чи кімнату в гуртожитках (особливо це стосується студентської сім'ї). Молоді сім'ї навіть не мають чітких перспектив щодо одержання житла. Усі ці негаразди негативно позначаються на організації домашнього побуту і загалом – на мікрокліматі сім'ї.

Отже, в активний період життя, сприятливий для здобуття професії, вдосконалення професійних якостей, народження та виховання дітей, молода сім'я не має належних економічних та побутових умов для свого становлення, нормального розвитку та виховання здорового покоління.

Репродуктивна (демографічна) функція – полягає у відтворенні життя, продовженні людського роду, тобто в народженні дітей. Мається на увазі відтворення не тільки кількісне, а й якісне (народження фізично і психічно здорового покоління, без біологічних і психічних аномалій). Як відомо, для відтворення населення та його природного приросту кожна сім'я повинна мати двох або трьох дітей. Статистичні дані свідчать про те, що особливістю сучасної сім'ї є її малодітність (більшість сімей, десь біля 52%, має одну дитину), бездітність, відкладення народження дітей на невизначений період. Тобто, населення України має тенденцію до старіння та вимирання. Цей процес торкнувся й сільської місцевості, де раніше в сім'ях налічувалося двоє-троє, а то й більше дітей. Нині більшість сільських сімей також має лише одну дитину.

Комунікативна функція – передбачає створення сприятливого сімейного мікроклімату, необхідного для психічно-емоційного відтворення сил членів сім'ї, внутрісімейного спілкування подружжя, батьків і дітей, сім'ї та оточуючого мікро- і макросередовища, а також її спілкування з духовними та інтелектуальними надбаннями суспільства (засоби масової інформації, література, мистецтво тощо). Психологічний клімат сім'ї – це стійкий емоційний настрій, результат особливостей і якості взаємостосунків членів сім'ї. Психологічний клімат сім'ї може змінюватись і залежати від самих членів сім'ї. Він

може бути сприятливим, несприятливим (конфлікти, сварки, знервованість), суперечливим (чи то повна злагода, чи то сварки).

Характерні ознаки сприятливого сімейного мікроклімату: згуртованість членів сім'ї, доброзичливість почуття захищеності, терпимість, взаємна повага, взаємодопомога, чуйність, співчуття, прагнення допомагати один одному, співпереживання, відповідальність за сім'ю та кожного її члена. Велике значення для психологічного клімату сім'ї має внутрісімейне спілкування. Сімейний мікроклімат, на який впливають стійкий позитивний емоційний настрій, взаєморозуміння, доброзичливість, позначається на настрої членів сім'ї, загальному стилі їхнього життя. У такій сім'ї наявне бажання разом проводити вільний час, вихідні дні, відпустку. Вона відкрита як для внутрісімейного (між подружжям, подружжям і дітьми, подружжям і батьками), так і для позасімейного (з друзями, сусідами, знайомими) спілкування, створює душевний комфорт, рятує від нервових перевантажень.

Знервованість, відсутність побутових вигод, постійна роздратованість, грубість, сварки, чвари, піклування лише про власний комфорт, відсутність милосердя у членів сім'ї призводять до негативного емоційно-психологічного мікроклімату. Такі життєві умови подружжя, а також дітей зумовлюють депресивні стани, емоційне перенапруження, дефіцит позитивних емоцій, стресові ситуації. До останніх можуть призводити невміння раціонально вирішувати матеріально-економічні та житлово-побутові проблеми, сексуальна дисгармонія, конфліктність, що прогресує на основі алкоголізму, аморальної поведінки, наявності у членів сім'ї таких якостей особистості, як ревності, надмірна образливість, егоїзм, небажання поступатись власними інтересами, зручностями заради ближнього.

Останнім часом у сім'ях, особливо молодих, спостерігається багато розлучень. В умовах соціально-психологічного стресу молодь по суті не підготовлена ні морально, ні матеріально до створення сім'ї, не бажає мати дітей. За статистичними даними, 40% шлюбів, зареєстрованих на території України, розпадаються. Найчастіше причиною розлучень стає відсутність взаєморозуміння з партнером, а у кожному п'ятому випадку шлюб розпадається через проблеми із алкоголем у чоловіків [5].

Крім того, стали поширеними деформовані шлюбно-сімейні процеси: молодь не хоче офіційно реєструвати шлюб, народжувати дітей, відкладаючи це до кращих часів. Усі ці явища призводять до зростання кількості позашлюбних дітей серед дуже молодих матерів, в тому числі у неповнолітніх матерів.

Збільшується кількість неповних сімей, діти у таких сім'ях не мають належного матеріального забезпечення. Крім того, виховання дитини одним з батьків, переважно матір'ю, часто негативно відбивається на формуванні особистості як хлопчика, так і дівчинки.

У благополучній сім'ї всі проблеми, як правило, мають раціональні способи розв'язання, не зачіпаючи інтереси будь-кого з її членів: кожний має свої свободи, можливості задовольняти власні потреби. Дезорганізація шлюбно-сімейних відносин призводить до зниження соціальної активності людини, позначається на її працездатності, погіршує стан психічного та фізичного здоров'я, негативно впливає на процес сімейного виховання, збільшує кількість дитячих захворювань, сприяє появі важковиховуваності, формуванню ранньої девіантної поведінки, невротичних, психологічних розладів, збільшенню суїцидних вчинків.

Розпаданню шлюбів сприяють не тільки складні матеріально-економічні та житлово-побутові умови сім'ї, а медично-соціальна, соціально-психологічна і психолого-педагогічна непідготовленість молоді до сімейного життя, невміння раціонально розв'язати сімейні проблеми і запобігати конфліктним ситуаціям, відсутність правових, юридичних, медичних, економічних, сексологічних, наркологічних і психолого-педагогічних знань, необхідних для молодого подружжя.

Виховна функція – полягає у передачі дітям дорослими членами сім'ї соціального досвіду. Адекватне сімейне виховання розвиває здібності, здорові інтереси та потреби дитини, формує правильний світогляд, позитивне ставлення до праці, сприяє прищепленню гуманних моральних якостей, розумінню необхідності дотримуватися правових і моральних норм життя, поведінки, що сприяє розвитку фізичної досконалості дітей, зміцненню їхнього психічного здоров'я, виробленню навичок санітарно-гігієнічної культури. Ця функція – одна з найважливіших. Її мета – передача підростаючим поколінням у процесі входження в систему суспільних відносин соціального досвіду, знань, орієнтацій, норм і ролей, умінь і навичок, необхідних для моральної життєдіяльності. Успіх виховання залежить від виховного потенціалу сім'ї, який у свою чергу залежить від її матеріальних і побутових умов, чисельності та структури сім'ї, взаємостосунків, які складаються між всіма членами родини, особистого прикладу батьків, їх педагогічної культури, специфіки самого процесу сімейного виховання.

Соціальна ситуація, у якій перебуває сучасна сім'я, призводить до того, що, виховуючи дітей, батьки стикаються з цілим рядом проблем. Зважаючи на те, що суспільством ставиться завдання посилити сімейне виховання, заклади освіти та соціальні служби

мають допомагати сім'ї у створенні сприятливих психолого-педагогічних та емоційно-моральних умов для повноцінного виховання дітей, розвитку їхніх пізнавальних інтересів, фізичного удосконалення, нормального спілкування з батьками та іншими членами сім'ї; у набутті батьками умінь, необхідних для вирішення складних проблем сімейного виховання. Вимога сучасного суспільства поліпшити якість сімейного виховання та підвищити відповідальність батьків за виховання дітей часто стикається з проблемою матеріальної незабезпеченості сім'ї, зосередженості батьків на пошуках коштів для того, щоб, насамперед, забезпечити їх нормальним харчуванням, одягом, тобто задовольнити фізичні потреби дитини. Внаслідок цього духовний розвиток дитини залишається часто поза увагою батьків, на нього не вистачає вже ні сил, ні часу. Тому постає завдання про підготовку батьків до якісного виконання батьківських обов'язків.

Рекреативна функція – це організація вільного часу та відпочинку сім'ї. Рекреативна діяльність сім'ї здійснюється в будні й вихідні дні, а також під час відпустки. Вона виконує роль збереження сім'ї як цілісної одиниці, зміцнює сім'ю, закріплює кращі традиції, має велике значення у вихованні дітей, емоційному єднанні подружжя. Крім того, ця функція має значення для розвитку інтересів і потреб особистості, виконує культурну роль, формуючи, розвиваючи та виховуючи культурні, моральні і духовні цінності та норми. У стабільній сім'ї ця функція постійно трансформується й розвивається. У дезорганізованих сім'ях ця функція по суті руйнується або виконується частково. Це спостерігається і в повсякденному житті, коли члени сім'ї повертаються додому з роботи. У цей період вільний час сім'ї призначений для відновлення фізичних, моральних та емоційних сил, витрачених протягом трудового дня. Крім відновлення витрачених сил, людина мусить подбати про свій духовний та інтелектуальний розвиток. І дуже важливо, щоб це стосувалося кожного з членів подружжя і дітей. Під час відпустки майже весь час можна присвятити дозвіллю, що може найбільше сприяти розвитку особистості.

Проблема реалізації рекреативної функції сучасної сім'ї полягає в тому, що зараз обмежені умови для раціонального проведення вільного часу. Адже фінансові проблеми, про що ми вже згадували, не дають можливості відвідувати кіно, театри, концерти, виставки, музеї, кафе і ресторани, реалізовувати свої потреби у відпочинку, оздоровлювати сім'ю в санаторії, будинках відпочинку, на морі, відправляти дітей у літній табір, мандрувати. Найреальніший спосіб відпочинку – поїхати до батьків у село, родичів або знайомих. Отже,

сім'я має дуже обмежені можливості для духовного розвитку своїх членів. Незадовільні житлові умови більшості сучасних сімей і вимушеність проводити своє дозвілля здебільшого вдома можуть призводити до роздратованості, негативного стереотипу поведінки в сім'ї.

Отже, ми розглянули основні форми життєдіяльності сім'ї – її функції. Як бачимо, всі функції між собою тісно пов'язані. Неможливість виконання сім'єю однієї функції веде за собою прорахунки у виконанні іншої функції.

Кожна сім'я відрізняється одна від одної такими основними параметрами:

- **соціально-культурний** – освітній рівень подружжя, їх участь у житті суспільства;
- **соціально-економічний** – майнові характеристики сім'ї, зайнятість подружжя у сфері суспільного виробництва;
- **техніко-гігієнічний** – умови проживання, обладнання житла, особливості способу життя;
- **демографічний** – кількість членів сім'ї [8].

Дотепер у вітчизняній науці не існує усталеної класифікації сім'ї, побудованої на певних критеріях та ознаках. Розглянемо *систематизовану типологію сімей*.

Таблиця 1.1

Класифікація сімей

Класифікаційна ознака	Види сімей
За складом	<p>Нуклеарна сім'я (з двох поколінь – батьків та дітей)</p> <p>Складна сім'я (сім'я з кількох поколінь)</p> <p>Неповна сім'я (з одним з батьків та дітьми). Серед них вирізняють такі категорії сімей: сім'ї, де помер чи загинув один з батьків (діти-напівсироти); сім'ї, де батьки офіційно розлучені; сім'ї, де батьки офіційно не розлучені, але не проживають разом).</p> <p>Материнська сім'я (жінка, яка не була в шлюбі (одинока мати), та дитина або діти)</p> <p>Заміщена, або вторинношлюбна сім'я. Серед них також можна вирізнити такі категорії сімей: заміщена сім'я з появою тільки дорослого члена сім'ї; заміщена сім'я із появою дорослого разом із своїми дітьми – «зведені» брати і сестри; заміщена сім'я, в якій народилась спільна дитина і є діти від першого шлюбу.</p>

<p>За кількістю дітей</p>	<p><i>Бездітна сім'я</i> <i>Однодітна сім'я</i> <i>Малодітна сім'я</i> (з двома дітьми) <i>Багатодітна сім'я</i> – сім'я, в якій подружжя (чоловік та жінка) перебуває у зареєстрованому шлюбі, разом проживає та виховує трьох і більше дітей, у тому числі кожного з подружжя, або один батько (одна мати), який (яка) проживає разом з трьома і більше дітьми та самостійно їх виховує. До складу багатодітної сім'ї включаються також діти, які навчаються за денною формою навчання у загальноосвітніх, професійно-технічних та вищих навчальних закладах, - до закінчення навчальних закладів, але не довше ніж до досягнення ними 23 років (Абзац одинадцятий статті 1 Закону України «Про охорону дитинства» в редакції Закону № 3525-VI від 16.06.2011р. <i>Друге речення абзацу одинадцятого статті 1 набирає чинності з 1 січня 2012 р.</i>).</p>
<p>За наявністю нерідних дітей</p>	<p><i>Опікунська сім'я.</i> Серед них вирізняють:</p> <ul style="list-style-type: none"> - сім'ї з опікою/піклуванням над <i>дитиною-сиротою</i> – дитина, в якій померли чи загинули батьки; - сім'ї з опікою/піклуванням над <i>дітьми, позбавленими батьківського піклування</i> – діти, які залишилися без піклування батьків у зв'язку з позбавленням їх батьківських прав, відібранням у батьків без позбавлення батьківських прав, визнанням батьків безвісно відсутніми або недієздатними, оголошенням їх померлими, відбуванням покарання в місцях позбавлення волі та перебуванням їх під вартою на час слідства, розшуком їх органами внутрішніх справ, пов'язаним з ухиленням від сплати аліментів та відсутністю відомостей про їх місцезнаходження, тривалою хворобою батьків, яка перешкоджає їм виконувати свої батьківські обов'язки, а також підкинуті діти, діти, батьки яких невідомі, діти, від яких відмовились батьки, та безпритульні діти. <p><i>Прийомна сім'я</i> – сім'я, яка добровільно взяла із закладів для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, від 1 до 4 дітей на виховання і спільне проживання (ст. 1 Закону України «Про охорону дитинства»).</p>

	<i>Дитячий будинок сімейного типу</i> – окрема сім'я, яка створюється за бажанням подружжя або окремої особи, яка не перебуває у шлюбі, які беруть на виховання та спільне проживання не менш як 5 дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування (ст.1 Закону України «Про охорону дитинства»).
За сімейним стажем	<i>Молода сім'я</i> <i>Сім'я середнього шлюбного віку</i> <i>Зріла сім'я</i>
За типом главенства в сім'ї	<i>Демократична (партнерська) сім'я</i> <i>Авторитарна (домінаторна) сім'я</i>
За національним (етнічним) складом	<i>Однонаціональна сім'я</i> <i>Міжнаціональна сім'я</i> <i>Сім'я з громадян різних держав</i> <i>Сім'я з осіб різного віросповідання</i>
За місцем проживання	<i>Міська сім'я</i> <i>Сільська сім'я</i> <i>Віддалена сім'я</i>
За рівнем матеріального достатку	<i>Сім'я з середнім матеріальним достатком</i> <i>Малозабезпечена сім'я</i> <i>Сім'я, що перебуває за межею бідності</i> <i>Заможна сім'я</i> <i>Елітарна сім'я</i>
За професійною діяльністю подружжя	<i>Робітнича сім'я</i> <i>Фермерська сім'я</i>
За соціальним складом	<i>Соціально гомогенні (однорідні) сім'ї</i> <i>Соціально гетерогенні (неоднорідні) сім'ї</i>
За особливими умовами сімейного життя	<i>Студентська сім'я</i> <i>Сім'ї трудових мігрантів</i> (так звані дистанційні сім'ї) – сім'ї, де обоє батьків (у випадку неповної сім'ї – батько чи мати) виїхали за межі України для працевлаштування і відсутні більше 6-ти місяців. <i>Сім'я у громадянському шлюбі або позашлюбна сім'я</i> (батьки проживають разом, але офіційно їх шлюб не зареєстрований). <i>Сім'ї біженців</i> <i>Сім'ї, які опинилися у складних життєвих обставинах¹</i> . До них належать:

¹ Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів соціальної роботи із сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах. Наказ Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту, Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства освіти і науки України, Міністерства праці та соціальної політики України, Міністерства транспорту та зв'язку України, Міністерства внутрішніх справ України,

	<ul style="list-style-type: none"> - сім'ї з дітьми, які опинилися у складних життєвих обставинах і не в змозі подолати їх самотійно, у зв'язку з інвалідністю батьків або дітей (<i>дитина-інвалід</i> – дитина зі стійким розладом функцій організму, спричиненим захворюванням, травмою або вродженими вадами розумового чи фізичного розвитку, що зумовлюють обмеження її нормальної життєдіяльності та необхідність додаткової соціальної допомоги і захисту (ст. 1 Закону України «Про охорону дитинства»), вимушеною міграцією, наркотичною або алкогольною залежністю одного з членів сім'ї, його перебуванням у місцях позбавлення волі, ВІЛ-інфекцією, насильством у сім'ї, безпритульністю, сирітством, зневажливим ставленням і негативними стосунками в сім'ї, безробіттям одного з членів сім'ї, якщо він зареєстрований в державній службі зайнятості як такий, що потребує працевлаштування; - сім'ї, у яких існує ризик передачі дитини до закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; - неповнолітні одинокі матері (батьки), яким потрібна підтримка; - сім'ї, члени яких перебували чи перебувають на державному утриманні.
За віком батьків	<p><i>Батьки віком до 30 років</i></p> <p><i>Батьки середнього віку (від 30 до 50 років)</i></p> <p><i>Батьки похилого віку (після 50 років)</i></p>
За морально-культурним рівнем батьків	<p>Сім'ї, в яких батьки мають морально-культурний рівень:</p> <ul style="list-style-type: none"> - <i>високий</i> - <i>середній</i> - <i>низький</i>
За станом здоров'я батьків чи дітей	<p>Сім'ї, де члени сім'ї:</p> <ul style="list-style-type: none"> - <i>не мають проблем із здоров'ям;</i> - <i>частохворіючі;</i> - <i>мають хронічні захворювання різного характеру;</i> - <i>мають інвалідність;</i> - <i>мають статус постраждалих внаслідок аварії на ЧАЕС.</i>

<p>За якістю сімейних взаємин та особливостями впливу сімейного благополуччя на становлення дитини як особистості</p>	<p>Благополучні сім'ї Превентивні сім'ї (сім'ї, у яких проблеми мають незначний прояв і знаходяться на початковій стадії розвитку неблагополуччя) Сім'ї «групи ризику» (зовні благополучні; конфліктні; кризові) Неблагополучні сім'ї (сім'ї зі стійкими конфліктами у взаємостосунках між подружжям, батьками і дітьми; сім'ї з алко- чи наркозалежними членами; сім'ї з низьким морально-культурним рівнем батьків; сім'ї з насильством щодо членів родини; сім'ї, де є засуджені чи ув'язнені; сім'ї, де є серйозні помилки і прорахунки у вихованні дітей) (сім'ї, що втратили всяку життєву перспективу, інертні стосовно своєї долі і долі власних дітей).</p>
<p>За соціальною спрямованістю сім'ї</p>	<p>Суспільно-спрямована сім'я Асоціальна сім'я (безвідповідальне батьківство; насильство в сім'ї, алкоголізм, наркоманія тощо)</p>

Варто враховувати, що кожен з вищезазначених типів сімей може включати в себе ознаки й інших типів сімей (взаємопроникнення ознак).

Особливості соціалізації дитини в сім'ї обумовлені, передусім, особливостями батьківства. Це соціально-психологічний феномен, що є сукупністю знань, уявлень та переконань стосовно себе у батьківській ролі, які реалізуються у всіх проявах поведінкової складової батьківства [3].

Батьківство – процес забезпечення батьками (рідними чи прийомними стосовно дитини) необхідних умов для повноцінного розвитку, виховання та навчання дітей [14].

Основними характеристиками батьківства є:

1. **Ціннісні орієнтації подружжя.** **Ціннісні орієнтації** об'єднують людей в сім'ю й створюють перспективу для її розвитку. Батьки впливають на формування ієрархії цінностей у дітей не тільки як емоційно близькі люди, але й як представники світу дорослих, з якими діти ідентифікують себе. Дослідники, які вивчають сім'ю, виокремлюють поняття «схожість сімейних цінностей», під яким розуміють соціально-психологічну якість, що відображає єдність поглядів, ставлення членів родини до загальнолюдських норм, правил, принципів тощо. Цінності сім'ї є важливим фактором для сімейної системи – як на рівні взаємодії подружньої пари, так і на рівні взаємодії батьків з дітьми.
2. **Батьківські установки та сподівання.** **Батьківські установки** – погляд на свою роль батька або матері, який поєднує, в тому

числі, і репродуктивну установку, заснований на когнітивному та поведінковому компонентах. **Батьківські сподівання** передбачають право очікувати від інших визнання їхньої соціальної ролі батьків, відповідної поведінки оточуючих, узгодженої з роллю, а також поводитись відповідно до очікувань оточуючих.

3. **Батьківські почуття.** **Батьківські почуття** емоційно забарвлюють батьківське ставлення. Вони складаються з групи почуттів, яка відрізняється від інших емоційних зв'язків. Їхня специфіка полягає в тому, що турбота батьків про дітей необхідна для підтримання життя дитини. Любов кожного з батьків – джерело та гарантія емоційного благополуччя дитини, підтримки її психічного та фізичного здоров'я. Батьківська любов не є вродженим почуттям людини. Вона формується упродовж її життя. Щоб дитина могла нормально розвиватися, вона має відчувати безумовну любов батьків та інших членів родини.
4. **Батьківська позиція.** **Батьківська позиція** – психологічна і виховна спрямованість матері та батька, заснована на свідомій чи неусвідомлюваній оцінці дитини, що отримує своє вираження в певних способах і нормах взаємодії з нею. Батьківська позиція має такі ознаки: *адекватність* (найбільш близька до об'єктивної оцінки психологічних та характерологічних особливостей дитини, побудова виховного впливу на основі такої оцінки); *гнучкість* (здатність змінювати методи та форми спілкування і впливу на дитину відповідно її віковим особливостям, конкретним ситуаціям); *перспективність* (спрямованість виховних зусиль на майбутнє відповідно до вимог, які поставить перед дитиною подальше життя).
5. **Батьківська відповідальність.** Справжнє батьківство неможливе без такого компонента, як **відповідальність**. Вона має дуальну природу і поєднує як відповідальність перед соціумом, так і відповідальність перед собою за життя та виховання дітей.
6. **Стиль сімейного виховання.**

Досить поширеною є класифікація **стилів виховання Є.Г.Ейдемільера**, в якій виокремлені такі стилі:

- **гіпопротекція** (недостатній догляд за дитиною, контроль за її поведінкою, брак чи відсутність турботи про фізичний і духовний розвиток дитини, відсутність інтересу до справ дитини);

- **домінуюча гіперпротекція** (завищена увага і турбота про дитину, яка проявляється в надмірній опіці та постійному контролі, великій кількості заборон та обмежень);

- **потураюча гіперпротекція** (центрація батьків на дитині як «кумирі сім'ї», оберігання дитини від усіляких труднощів, надмірне обожнювання дитини, потурання всім її бажанням, захоплення мінімальними успіхами);

- **емоційне відчуження** (дитина є тягарем для батьків, вони часто виявляють незадоволення з приводу її існування, ігнорують потреби дитини. Причиною цього може бути те, що дитина була небажаною, або не справилися очікування батьків щодо народження дитини певної статі);

- **підвищена моральна відповідальність** (від дитини вимагають таких проявів почуття обов'язку, які не відповідають її віку, покладають на дитину відповідальність за життя і благополуччя близьких (здебільшого, молодших дітей чи старих людей), що не відповідає її реальним можливостям; очікують від дитини великих досягнень в житті і вона боїться не справити ці сподівання рідних) [15].

Не менш важким для дитини є **непослідовний, змішаний стиль виховання**, неузгодженість і суперечливість вимог батьків до дитини. Це позбавляє дитину відчуття стабільності оточуючого світу, породжує в неї підвищену тривожність.

Для позитивної соціалізації дитини в сім'ї необхідне дотримання таких основних умов:

- ставлення до дитини як до рівної;
- повага до дитини – визнання її особистості;
- згода з дитиною, а не примушення підкорятися волі батьків;
- оптимістична віра в можливості дитини, в її найкращі якості;
- справедливість та міра в заохоченнях і покараннях;
- створення відповідного поля можливостей для розвитку дитини;
- допомога дитині в задоволенні її потреб в пізнанні, самовираженні;
- визнання права дитини на власний вибір;
- створення доброзичливої атмосфери в сім'ї.

Отже, сім'я – головне середовище для фізичного, духовного, інтелектуального, культурного та соціального розвитку особистості. Найважливішими особливостями життєдіяльності сім'ї є добре

налагоджений побут, стійкі міжособистісні стосунки та сприятлива морально-психологічна атмосфера.

Питання і завдання для самостійної роботи

1. Обґрунтуйте роль сім'ї у соціальному вихованні особистості.
2. На основі яких провідних ознак визначаються типи сімей?
3. Проаналізуйте зміст основних функцій сім'ї та особливості їх реалізації сучасними сім'ями.
4. Визначте сутність поняття «батьківство». Які його основні характеристики?
5. Охарактеризуйте особливості соціалізації дитини в різних типах сімей.
6. Визначте основні умови, необхідні для позитивної соціалізації дитини в сім'ї.

Перелік рекомендованої літератури:

1. Алексеенко Т.Ф. Молода сім'я: умови виховання дитини: [науково-метод. посіб.] / Т.Ф.Алексеенко. – К.: Кондор, 2004. – 96 с.
2. Антонов В.В. Социология семи / В.В.Антонов, В. М.Медков. – М.: Академия, 1996. – 304 с.
3. Бондарчук О.І. Психологія сім'ї: [курс лекцій] / О.І.Бондарчук. – К.: Кондор, 2001. – 247 с.
4. Книга для батьків. Посібник до тренінгового курсу «Підготовка кандидатів у прийомні батьки та батьки вихователі» / за заг. ред. Т.Ф.Алексеенко. – К.: Основа-Принт, 2006. – 496 с.
5. Кожен п'ятий шлюб в Україні розпадається через пияцтво [Електронний ресурс] – Режим доступу до статті: <http://ukr.obozrevatel.com/news/kozhen-pyatij-shlyub-v-ukraini-rozpadaetsya-cherez-piyatstvo.htm> - Обозреватель. 7 жовтня 2011 р.
6. Кравець В.П. Психофізіологічні та психолого-педагогічні аспекти формування усвідомленого батьківства / В.П.Кравець. – К.: Либідь, 2001. – 244 с.
7. Мойсеюк Н.Є. Педагогіка: [навчальний посібник] / Н.Є.Мойсеюк. – К., 2001 р. – 608с.
8. Овчарова Р.В. Психологическое сопровождение родительства / Р.В.Овчарова. – М.: ТЦ «Сфера», 2003. – 319 с.
9. Основи батьківської компетентності: [навч. посіб.] / за ред. І.Д.Звереві. – К.: Науковий світ, 2006. – 156 с.
10. Соціальна педагогіка: [підручник] / за ред. проф. А.Й.Капської. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 488 с.
11. Справочное пособие по социальной работе / Алексеева Л.С., Бобкова П.В., Бурлака Г.Ю. и др.; под ред. А.М.Панова, Є.І.Холостовой. — М.: Юристъ, 1997. — 168 с.
12. Трубавіна І.М. Зміст та форми просвітницької роботи з батьками / І.М.Трубавіна. – К.: ЦССДМ, 2000. – 88 с.
13. Трубавіна І.М. Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю / І.М.Трубавіна. – К.: ЦССДМ, 2002. – 132 с.

14. Усвідомлене батьківство як умова повноцінного розвитку дитини та підвищення виховного потенціалу громади: [методичні матеріали до тренінгу]/ упоряд. І.В.Братусь та ін.; за заг. ред. Г.М.Лактіонової. – К.: Науковий світ, 2004. – 86 с.
15. Эйдемиллер Э.Г. Психология и психотерапия семьи/ Э.Эйдемиллер, В.Юстицкис. – С.-Пб.: Питер, 2001. – 651 с.

Модуль 2

Вплив факторів сімейного середовища на формування особистості дитини: соціально-психологічні аспекти

Сім'я як соціальний фундамент кожного суспільства, його первинний осередок забезпечує відтворення та продовження людського роду, вона є джерелом росту та матеріального добробуту людей, у ній закладаються основи виховання та формування майбутньої особистості, формування шлюбно-сімейних уявлень у молоді, через неї передаються нащадкам духовні цінності історичного і культурного спадку, зберігаються особливості виховання дитини в родині.

Як відомо, становище сім'ї як структурної соціальної одиниці значною мірою відображає загальний стан суспільства, всі суперечності й наслідки процесів, які відбуваються в ньому.

Успішна реалізація виховного потенціалу сім'ї, спрямованого на формування повноцінного громадянина суспільства, який у майбутньому зможе створити повноцінну сім'ю, значною мірою залежить від її типу та рівня матеріального забезпечення, культури сімейних стосунків, педагогічної культури батьків, характеру батьківського контролю та рівня поінформованості про життя дитини поза межами родини, особливостей взаємодії з освітньо-виховними закладами.

Суперечності перехідного періоду, який переживає українське суспільство, безперечно гальмують процес формування позитивного сімейного середовища для виховання дітей та підлітків. Неблагополучне сімейне оточення, прорахунки у вихованні, погіршення внутрішньо-сімейних стосунків призводять до збільшення кількості дітей та підлітків, чия поведінка виходить за межі моральних та правових норм, зокрема, призводить до набуття шкідливих звичок у дітей (куріння цигарок, вживання алкоголю, наркотичних речовин), що в результаті стає способом життя молоді людини [1].

У літературі можна зустріти різні точки зору на те, чим є сім'я для дитини, як вона формує її роль як майбутнього батька чи матері. Іноді вони абсолютно протилежні. Але, можна з впевненістю сказати,

що у кожній сім'ї складається своя, індивідуальна виховна система, яка постійно апробується у досвіді, містить багато педагогічних «знахідок», засобів і методів впливу на дитину, проте не позбавлена прорахунків і серйозних помилок. Цілі, принципи та зміст виховання у сім'ї часто мають не сформульований характер, видозмінюються залежно від цілого ряду причин (ціннісних орієнтацій, рівня освіти, загальної та педагогічної культури батьків, їх етнічної приналежності, міри відповідальності за майбутнє дітей тощо) [5].

Фактори, які впливають на формування підростаючої особистості у сім'ї, спеціалісти умовно поділяють на три групи:

1. Соціальне мікросередовище сім'ї.
2. Внутрішня і зовнішня сімейна діяльність.
3. Сімейне виховання як комплекс цілеспрямованих педагогічних впливів батьків.

За традиційним розподілом сфер сімейних стосунків, на думку С.В. Ковальова, перша група факторів охоплює морально-психологічний аспект цих стосунків, тоді як друга – господарсько-побутову сферу діяльності сім'ї. Третя група факторів поєднує комплекс виховних впливів батьків, а також вплив їх особистості на власну дитину і міру участі у вихованні [6].

Розглянемо кожну групу факторів з позиції того, яким чином вони впливають на формування певних морально-психологічних, господарських та особистісних якостей дитини, необхідних їй в дорослому житті для створення нової сім'ї.

1. Перша група факторів – соціальне мікросередовище сім'ї як фактор впливу на розвиток і формування підростаючої особистості. Можна зустріти різні класифікації видів сімейних стосунків залежно від того, який соціально-педагогічний та психологічний зміст і яке смислове наповнення вкладають автори в їх основу. Наведемо декілька прикладів.

Традиційно сфери життєдіяльності сім'ї поділяють на господарсько-економічні, морально-психологічні та інтимно-особистісні.

За глибиною і міцністю зв'язку між членами сім'ї їхні взаємини поділяють на:

- *психофізіологічні* – це стосунки біологічної спорідненості, а також статеві стосунки;
- *психологічні* – включають відкритість, довіру, піклування один про одного, взаємну моральну та емоційну підтримку;
- *соціальні* – включають розподіл ролей, матеріальну залежність у сім'ї, а також статусні стосунки: авторитет, керівництво, підкорення тощо;

- *культурні* – це особливі внутрішньосімейні зв'язки і стосунки, обумовлені традиціями, звичаями, які склалися в умовах певної культури (національної, релігійної) і де сім'я виникла та існує [11].

У соціальній психології залежно від позиції суб'єктів спілкування стосунки між ними поділяються на:

- *співробітництво* – взаєморозуміння та підтримка;
- *паритет* – взаємовигода членів союзу;
- *змагання* – прагнення домогтися більшого та кращого становища;
- *конкуренція* – прагнення мати зверхність над іншими;
- *антагонізм* – різке протиріччя у позиціях [6].

Уся ця складна система взаємин обумовлює і характер взаємостосунків членів сім'ї.

У науковій літературі визначають *три основних стилі сімейних взаємостосунків*:

- *авторитарний* – безапеляційне і безцеремонне ставлення членів сім'ї, їх жорстокість, агресія, диктат, черствість і прохолодність один до одного;

- *ліберальний* (попускаючий) – відторгненість і відчуженість членів сімейного союзу один від одного, їхня повна байдужість до справ і почуттів іншого;

- *демократичний* – передбачає співробітництво, взаємодопомогу, розвинену культуру почуттів та емоцій, а також дійсну і повну рівноправність всіх учасників сімейного союзу [2].

Смислова спрямованість взаємостосунків визначає напрямок їх педагогічного впливу. Розрізняють три типи цієї спрямованості:

- на діяльність;
- на стосунки з іншими людьми;
- на себе і самозадоволення.

Домінуюча смислова спрямованість батьківської сім'ї, зазвичай, відтворюється потім дітьми у їх власних шлюбно-сімейних взаєминах. Проте, домінування якогось одного із типів спрямованості може зумовити у дорослому житті негативні наслідки.

Абсолютне домінування ділової спрямованості може породити бездушних прагматиків, які не беруть до уваги емоції і помисли інших; абсолютизація спрямованості на взаємини призведе до орієнтації на створення і підтримку тісного кола «своїх» і «потрібних» людей; а домінування індивідуалістичної спрямованості сформує егоїстів і властолюбців [6].

Певне значення для засвоєння адекватних шлюбно-сімейних уявлень мають так звані вертикальні взаємостосунки батьків і дітей. Вихідною характеристикою цих взаємостосунків є міра і характер

емансипації (звільнення від залежності) дітей від батьків по мірі дорослішання перших. Більшість сучасних батьків вважає цю емансипацію неминучою і з появою перших її ознак або безсило опускає руки, або починає «боротися» за своїх дітей, використовуючи різні заборони.

У взаємостосунках батьків і дітей наявні чотири функції, кожна з яких має домінуючий вплив на дитину у певний віковий період її розвитку:

- для немовляти батьки виступають джерелом емоційного тепла і підтримки;

- у ранньому і дошкільному віці батьки – це влада, найвища інстанція, розпорядник усіх благ;

- у молодшому і середньому шкільному віці батьки є зразком і прикладом для наслідування;

- із настанням наступних періодів життя батьки повинні бути другом і порадиником для дитини [2].

Безумовно, в будь-якому віці у взаєминах батьків з дітьми повинні бути присутні всі чотири функції. Проте, з дорослішанням дітей і для збереження батьками свого виховного впливу з'являється необхідність перебудови характеру взаємостосунків і спілкування з підростаючими дітьми на основі співробітництва, взаєморозуміння і взаємопідтримки.

Отже, *соціальне мікросередовище сім'ї як фактор впливу на становлення особистості дитини, має певні характеристики.* Це:

- структура сімейного колективу, яка визначає місце кожного члена сім'ї по відношенню один до одного і обумовлює її морально-психологічний клімат;

- система взаємостосунків, яка сприяє виробленню, закріпленню і використанню у подальшому дорослому житті певних стереотипів поведінки.

2. Друга група факторів впливу сім'ї на становлення особистості дитини – *внутрішня і зовнішня діяльність сім'ї.* Ця група факторів охоплює, здебільшого, господарсько-економічну сферу сімейних взаємостосунків, яка безпосередньо формує сукупність шлюбно-сімейних уявлень дітей про права і обов'язки членів сім'ї, розподіл домашніх справ, обов'язків, бюджету та інших питань. Сім'ям, особливо у нових соціально-економічних умовах, буває складно вирішити господарсько-економічні питання через різні об'єктивні і суб'єктивні причини. Розуміння і свідоме ставлення до господарських обов'язків у сім'ї є однією з умов гармонійних взаємостосунків подружжя, взаєморозуміння з дітьми.

Сімейний бюджет є основою ведення домашнього господарства: він задає стиль життя сім'ї та зміст її господарської діяльності. І тому упорядкованість або розбалансованість сімейного бюджету може суттєво вплинути на психологічний клімат у сім'ї. Спеціалістами відмічено, що навіть функції сім'ї, які мають, переважно, матеріальний характер, здобувають помітне емоційне забарвлення [1; 4].

Проте психологи стверджують, що для спокійного сімейного життя важливіше не стільки вміле ведення господарства, скільки однакові погляди подружжя на те, як його вести. Аналізуючи статеві ролі сучасних чоловіків і жінок, Т.В.Говорун зазначає: «Хоч українська родина й зберегла притаманний етнокультурі високий статус жінки-матері, проте насадження патріархальної нормативної шлюбності не могли не позначитися на зміні ціннісних орієнтацій як чоловіків, так і жінок» [2, с. 102]. І як наслідок цього – насаджування і нав'язування певного образу жінки через засоби масової інформації, «в масовій свідомості глибоко вкорінилося хибне переконання, що тільки жінка здатна справлятися з веденням домашнього господарства, тільки їй під силу прати, куховарити, прибирати, доглядати, опікуватися тощо. Ці сфери – її священна парафія, до якої чоловік не має ніякого відношення» [2, с. 129].

Діти, спостерігаючи за буденним життям своєї сім'ї, чітко диференціюють сфери діяльності, в яких задіяні їхні батьки. Це сприяє закріпленню у малюків відповідних моделей статево типізованої поведінки, що у подальшому може відобразитись у небажанні (особливо якщо це хлопчик) виконувати «не свою роботу». Адже саме в умовах повсякденного життя розкриваються дійсно людські взаємини між членами сім'ї, їх звички, уподобання, формуються риси характеру.

Психологи [4; 6] вважають, що ефективність сім'ї у підготовці дитини до подальшого самостійного життя визначається тією позицією, яку остання займає у ній. Недостатня включеність у сім'ю, невиконання побутових обов'язків, неприйняття участі в обговоренні загальносімейних справ і проблем характеризує своєрідне відчуження і відсторонення від сім'ї, що в подальшому проявляється у втраті сім'єю впливу на поведінку, думки і почуття підростаючих дітей.

Внутрішньо- і зовнішньосімейна діяльність не обмежується тільки сферою господарсько-економічних взаємостосунків. Вміло організоване дозвілля (тобто вільний час) характеризує відновлюючу функцію сім'ї. Тут простежується пряма її залежність від упорядкованості домашнього господарства і побуту сім'ї. Результати соціальних досліджень щодо статистики бюджету позаробочого часу

чоловіків і жінок яскраво свідчать про перевантаженість жінки домашніми справами, які для неї часто є повсякденними, а для чоловіків мають лише епізодичний характер. Це не залишає жінці часу для відпочинку [14].

Вивчення рівня «соціального самопочуття» показало, що серед основних проблем, які ускладнюють життя сучасної сім'ї, найчастіше позначають проблеми здоров'я, тривогу за майбутнє дітей, втому і відсутність перспектив. Для підтримки здоров'я і працездатності організму, відновлення сил необхідні раціональний режим і повноцінне задоволення життєвих потреб. Відновлююча роль сучасної сім'ї, її життєздатність багато в чому залежать від настрою її дорослих членів. Тому звільнення жінки від «подвійного навантаження» за рахунок перебирання домашніх справ іншими членами сім'ї (чоловіком і, обов'язково, дітьми) – одна з багатьох умов гармонізації сімейних взаємовідносин.

Вільний час сім'ї виконує специфічну роль, спрямовану на її підтримку як цілісної системи. Зміст і форми проведення дозвілля залежать від рівня культури, освіти, місця проживання, доходів, національних традицій, віку членів сім'ї, їхніх індивідуальних нахилів та уподобань. Дозвілля сучасної сім'ї може бути активним і змістовним, якщо враховуються інтереси і потреби всіх її членів. Адже, сімейне дозвілля повинно здійснювати розвиваючий вплив на всіх членів родини: підвищувати освітній, загальнокультурний рівень, об'єднувати спільністю інтересів, переживань. Об'єднуючим може бути інтерес до природи, театру, книжок, спорту тощо. Тоді дозвілля стає дієвим засобом сімейного виховання.

3. Третя група факторів — сімейне виховання як комплекс цілеспрямованих педагогічних впливів на дитину найближчого оточення.

Методи виховання, які використовуються у сім'ї, обумовлені взаємозв'язками суб'єктів виховного процесу (які характеризуються неформальним характером) і різняться як кількістю, так і змістом (тобто за сутністю та ефективністю впливу на дитину) щодо методів виховання, що використовуються в інших соціальних інститутах.

Взаємини батьків і дітей передбачають здійснення певних впливів. Батьки і діти свідомо і несвідомо використовують різні види впливу один на одного з метою отримання певних «винагород», привілеїв, користі тощо. І не завжди ці впливи є конструктивними. Наприклад, застосування батьками фізичної сили (побиття) щодо дитини – це фізична дія, а втеча дитини з дому – це соціальна дія.

Методів впливу на дитину з боку батьків існує безліч, існує і багато класифікацій цих методів. Соціальних педагогів, як

спеціалістів психологічної служби системи освіти, в першу чергу цікавить цілеспрямований вплив батьків як фактор формування особистості дитини. У цьому аспекті виховні впливи можна поділити за характером того, на що у самому об'єкті виховання вони спрямовані:

- **Когнітивні виховні впливи** націлені на систему знань людини, на її перетворення.
- **Емоційні виховні впливи** покликані викликати і підтримувати у дитини певні афективні стани, які полегшують або утруднюють прийняття нею інших психологічних впливів.
- **Поведінкові виховні впливи** безпосередньо спрямовані на вчинки дитини. Примушуючи її діяти певним чином і забезпечуючи відповідні позитивні або негативні підкріплення вчинкам, такі впливи опосередковано діють і на особистість [11].

Структура стосунків у сім'ї певною мірою визначає особливості позицій і ролей її членів. Існує певна думка, що головним в аналізі дитячо-батьківських стосунків є поняття «роль». Отже, прийняття тієї чи іншої ролі батьками щодо дитини визначає стиль виховання, про які йшла мова вище (модуль 1).

Під **специфікою сімейного виховання** розуміється комплекс відмінних, притаманних тільки їй особливостей. Зокрема, це:

- своєрідність сім'ї як соціального інституту виховання та її виховних можливостей;
- засоби і процес реалізації мети і завдань виховання;
- особливості сім'ї як об'єкта педагогічних впливів з боку школи і громадськості.

Отже, сім'я є тим соціальним інструментом, за допомогою якого суспільство впливає на особистість, передає новим поколінням накопичені людством досягнення культури, соціального досвіду [3].

Сім'я як соціальний інститут виховання володіє широкими та різноманітними можливостями впливу на дитину, майбутнього батька чи матір, формуючи в них певні шлюбно-сімейні уявлення. Виховна діяльність батьків передбачає вирішення різноманітних завдань, які умовно поділяють на **стратегічні** (спрямовані на віддалені цілі та розраховані на тривалі зусилля) та **оперативні** (спрямовані на вирішення наболілих питань сьогодення) [3]. Проте, коло впливу сім'ї на дитину не обмежується тільки виховною діяльністю батьків – на формування особистості дитини великий вплив має загалом спосіб життя сім'ї.

Крім того, наявність у сім'ї батька і матері, кількість дітей у її складі, чисельність і співвідношення поколінь впливають не тільки на життя конкретної сім'ї, але й на певні аспекти життя суспільства.

Сучасні науковці-дослідники у галузі соціальної педагогіки [14] розглядають виховні можливості сім'ї з точки зору формування адекватних шлюбно-сімейних уявлень у молоді (тобто, чим володіє сім'я як соціальний інститут, чого не має в інших соціальних інститутах виховання) і визначають наступні **особливості виховання у сім'ї як соціальному інституті виховання**:

1. *Сімейне виховання тільки одна з форм виховання у суспільстві. Проте, сім'я, виступаючи одним із перших інститутів виховання, виконує функцію ранньої соціалізації.*

2. *Особливістю є неперервне поєднання цілеспрямованих педагогічних впливів батьків та інших дорослих на дітей із повсякденним впливом устрою життя сім'ї.*

3. *Сімейному вихованню притаманні неперервність і довготривалість, а, отже, виховний вплив сім'ї зазнають на собі не лише діти, а й дорослі. Людина зазнає на собі вплив сім'ї від дня народження до кінця свого життя. Неперервність сімейного виховання проявляється у тому, що у час вечірнього відпочинку сім'ї, у вихідні та святкові дні, під час канікул, у період відпустки батьків дитина засвоює багато нового, продовжує пізнавати життя, себе, дорослих. З роками забуваються деталі сімейного виховання, але на все життя лишається у пам'яті яскраві, емоційно забарвлені образи близьких дорослих і типова атмосфера взаємин, що панувала у сім'ї.*

4. *Вплив сім'ї на дітей у різні періоди їх життя не однаковий.*

5. *Батькам та іншим членам родини належить вирішальна роль у тому, щоб дитина розвивалася як людина, ставала особистістю. Адже із народженням дитини ще не народжується особистість – вона формується у людському оточенні. А найближче оточення новонародженого – сім'я: мати, батько, бабусі, дідусі, брати і сестри [10].*

Яскраві приклади порушення розвитку дитини внаслідок відлучення дитини від батьків і людського оточення – госпіталізм та «синдром Мауглі».

6. *Сімейне виховання більш емоційне за своїм характером, ніж будь-яке інше виховання, оскільки взаєностосунки у сім'ї мають неформальний характер. Афективна насиченість спілкування між членами сім'ї, переваження позитивними та негативними емоціями істотно відбивається на самопочутті дитини, її світосприйманні та усвідомленні образу близьких дорослих.*

Відомий психолог Ковальов С.В. виділяє такі **фактори емоційного впливу сім'ї на дитину**:

- **Психологічний клімат сім'ї** – поєднує особливості, якими позначається найбільш типова гама переживань членів родини, їх настрої, афекти, емоційні контакти, а також прояви любові та поваги один до одного.

- **Взаємини батьків**: розлад у стосунках між батьками дуже негативно позначається на самопочутті дитини і обумовлює виникнення, так званих, конфліктних переживань. Подібні переживання є наслідком зіткнення у свідомості дитини протилежних за своїм емоційним забарвленням ставлень до близької людини.

- **Поведінка і розмови батьків** проявляються у характері ігор, в яких діти відтворюють те, що їх найбільше вражає. Якщо ж при дитині ведуться «дорослі» розмови, вона не розуміє змісту розмови загалом, проте нею запам'ятовуються лише окремі слова, які найчастіше вживаються батьками, і емоційно сприймається саме ставлення батьків до предмета їхньої думки.

- **Різні прояви оцінного ставлення близьких дорослих до дитини**: осуд – веде до зниження самоповаги і вияву негативних емоцій (якщо осуд виражений у різкій емоційній формі, то сприймається дітьми як глибока образа); похвала – підносить дитину у власних очах, викликає позитивні емоційні переживання, проте якщо перетворюється у захвалювання, може дезорієнтувати дитину у власних можливостях, знизити активність [6].

Розглянуті фактори емоційного впливу сім'ї на дитину позначаються на зниженні або підвищенні рівня її емоційно-оціннісного ставлення до самої себе.

7. Сім'я об'єднує людей різної статі, віку і, нерідко, з різними професійними інтересами.

8. Правильне ставлення батьків до виховання дітей раннього і дошкільного віку позитивно відображається потім на їх навчальній, трудовій та суспільній активності, зокрема, у формуванні таких якостей, як працелюбність, самостійність, ініціативність тощо.

9. Своєрідний вплив виховного потенціалу сім'ї на дітей, який, за можливості, повинен мати інтегративний характер сукупності усіх компонентів. Під виховним потенціалом сім'ї розуміється комплекс умов і засобів, які у сукупності складають педагогічні можливості сім'ї. Це зокрема:

- матеріальні та побутові умови життя;
- чисельність і структура сім'ї;
- рівень розвитку сім'ї як колективу (взаємодопомога);

- характер стосунків між її членами;
- моральна, емоційно-психологічна та трудова атмосфера сім'ї;
- життєвий досвід та особистий приклад батьків;
- культурно-освітній рівень і професійні якості дорослих членів сім'ї;
- система і характер внутрісімейного спілкування і спілкування сім'ї з оточуючим;
- рівень педагогічної культури дорослих (насамперед, батька і матері);
- наявність вільного часу і характер організації сімейного відпочинку;
- можливість використання засобів масової інформації і культури;
- розподіл між дорослими членами сім'ї виховних обов'язків;
- сімейні традиції.

10. Члени сімейного союзу поєднані родинними зв'язками, які крім правового регулювання передбачають ще й моральний аспект, а отже, взаємну турботу і відповідальність один за одного [7, с.12].

11. Особливості і характер сімейного спілкування впливають на становлення морально-етичних, інтелектуальних та емоційно-психологічних якостей дитини, її поведінку та всебічний розвиток. Специфічність сімейного спілкування обумовлена: багатоаспектністю сімейних стосунків (економічні, емоційно-психологічні, статеві, морально-родинні); їх характером (природність, постійність, інтимність тощо); різноманітністю зв'язків сім'ї із навколишнім середовищем; характером впливу на сім'ю навколишнього середовища; своєрідністю сприйняття цих впливів сім'єю [3].

12. Наявність різної чисельності дітей у сім'ї і відмінності у їх статі обумовлюють різні підходи у вихованні як дівчат, так і хлопчиків, адже не всі психолого-педагогічні закономірності розвитку особистості відображаються на дітях різної статі однаково.

13. Правильний розподіл педагогічних сил у сім'ї (тобто, міра участі батька і матері у вихованні), знання про статеві вікові закономірності розвитку дитини забезпечують високу результативність виховних впливів батьків. У сім'ї для дитини менш помітні навмисні виховні впливи і вона активніше проявляє себе як суб'єкт самостійної діяльності. Педагогічні впливи дорослих майже завжди індивідуальні, тому у батьків більше можливостей врахувати при цьому вікові та індивідуальні особливості дітей, використовувати у вихованні життєві ситуації [12].

14. Система стосунків батьків між собою, їхні відносини з дітьми, внутрісімейна атмосфера загалом – все це є для дітей

незамінною практичною школою майбутнього батьківства і материнства. Поведінка дорослого визначається досить великим і складним набором різноманітних мотивів. При цьому можна виокремити найбільш типові випадки впливу деяких домінуючих мотивів у структурі особистості батьків на реалізацію процесу виховання:

а) виховання і потреба в емоційному контакті: потреба в емоційному контакті розуміється як певна форма орієнтування – спрямованість на психічний образ іншої людини. При цьому дитині важливо відчувати, що і вона є предметом зацікавленості з боку інших (у такому співзвучному емоційному контакті відчуває потребу кожна здорова людина незалежно від віку, освіти, ціннісних орієнтацій). Тоді дитина стає центром потреби, єдиним об'єктом задоволення. Зокрема у сім'ях, де батьки з різних причин мають труднощі у налагодженні контактів з іншими людьми (одинокі матері, бабусі, що весь вільний час присвячують піклуванню про онуків, інші). При такому вихованні батьки несвідомо ведуть боротьбу за збереження об'єкта своєї потреби, перешкоджаючи виходу дитини за межі сімейного кола.

б) виховання і потреба сенсу життя: без задоволення цієї потреби людина не може нормально функціонувати, не може мобілізувати усі свої здібності максимально. Задоволенням потреби сенсу життя для молодого сім'ї може стати турбота про дитину. Батьки можуть вважати, що сенсом їх існування є догляд за фізичним станом і вихованням дитини. Вони не завжди можуть це усвідомлювати, вважаючи, що мета їхнього життя в іншому, проте щасливими себе вони почувають тільки тоді, коли вони потрібні. Відчуження дитини сприймається батьками як «втрата сенсу життя».

в) виховання і потреба досягнення: у деяких батьків виховання дитини спонукається мотивацією досягнення. Тоді мета виховання полягає у тому, щоб їхні діти домоглися того, чого не вдалося батькам через відсутність необхідних умов або ж через те, що самі вони не були досить здібними і наполегливими. Такий прояв егоїзму часто самими батьками не усвідомлюється. Дитина позбавляється необхідної незалежності, перекручується сприйняття притаманних їй задатків, сформованих особистісних якостей. Переважно не беруться до уваги можливості, інтереси та здібності дитини, які відрізняються від тих, що окреслили самі батьки.

г) виховання як реалізація відповідної системи: подібна система виховання є варіантом реалізації потреби досягнення. Мета виховання відсторонюється від самої дитини і спрямовується, переважно, на реалізацію певної системи виховання, що визнається

батьками. Якщо ця система виховання сподобалась батькам, вони довірилися їй, то батьки педантично і цілеспрямовано беруться до її невпинної реалізації. Батьки, що втілюють певну систему виховання, внутрішньо схожі, їх об'єднує одна загальна особливість – відносна неухважність до індивідуальності психічного світу своєї дитини.

д) виховання як формування певних якостей: виховання підкоряється мотиву формування у дитини певної бажаної для батьків якості. Під впливом минулого досвіду, історії розвитку особистості людини у її свідомості можуть з'являтися, так звані, надцінні ідеї. Ними можуть бути уявлення про ту чи іншу людську якість як найбільш цінну, необхідну, що допомагає у житті. У цих випадках батьки будують своє виховання так, щоб дитина обов'язково була наділена цією «особливо цінною» якістю. Наприклад, батьки впевнені у тому, що їх дитина обов'язково повинна бути ерудованою, або сміливою.

Проблема самостійності, незалежності дитини особливо загострюється, коли цінності батьків починають вступати у протиріччя або з віковими особливостями розвитку дитини, або з притаманними їй індивідуальними особливостями. Введення того чи іншого мотиву у процес виховання дитини обумовлює ту чи іншу міру незалежності, що надається дитині, визначає межі дистанції у взаємодії батьків і дітей.

Ціннісні орієнтації сучасного сімейного життя відповідають загальній соціокультурній ситуації. Провідним фактором вибору їх змісту залишається характер потреб і мотивів. Домінують потреби, які відображають прагнення до самоствердження сім'ї в різних сферах життєдіяльності та пошук шляхів пристосування до нових форм існування.

Сім'я стала більш незалежною і самостійною у виконанні своїх функцій, більш замкнутою для безпосереднього педагогічного впливу, більш відкритою для інтеграції впливів інших культур, проте, більш агресивною щодо інших членів та структур суспільства. Зміст своєї життєдіяльності, її форми вона підпорядковує завданням виживання. В основі цих змін – глибокі соціальні перетворення, спосіб життя та загальний рівень культури. Це впливає на низький рівень готовності молоді до створення власної сім'ї.

Причинами низького рівня готовності молоді до створення сім'ї є: відсутність цілеспрямованої, поетапної, організованої системи виховання майбутніх батьків в державі, їх підготовки до виконання соціальних ролей чоловіка і дружини, батька і матері; негативний досвід і негативний приклад ставлення до дітей, їхніх потреб у батьківській родині; нерозуміння сутності гуманних взаємин,

відсутність умов для підвищення загальнокультурного і педагогічного рівня батьків; відсутність забезпеченої мотивації до такої діяльності (нерозуміння того, для чого їм це потрібно), низький рівень педагогічної культури родини [4]. Як стверджують результати опитування молодих батьків, проведених Державним інститутом проблем сім'ї та молоді, переважна їх більшість (67%) дотримується думки, що без підтримки держави сім'я сама не в змозі надати повноцінне виховання дитині, водночас 22% респондентів покладаються у вихованні дитини лише на сім'ю [1].

Сьогодні особливо важливим є завдання духовного відродження сім'ї, основа якого – оволодіння її членами нормами суспільної моралі, етики, поведінки та культури взаємовідносин, ставлення до громадських обов'язків, підготовки дітей до соціального, суспільного життя, до праці. З огляду на це, одним із важливих напрямків роботи соціального педагога з сім'ями має стати підвищення рівня готовності до створення сім'ї, до виконання виховної функції, передусім, молодих батьків. Разом з тим, перспективи вирішення сучасних проблем сім'ї залежать від формування дієвості державної сімейної політики, розроблення і реалізації програм різного рівня – від національних до галузевих та регіональних, які визначають пріоритетне становище і повноцінний соціальний статус сім'ї в суспільстві, від оптимальної взаємодії сім'ї та держави.

Питання і завдання для самостійної роботи

1. Що розуміють під «специфікою сімейного виховання»?
2. Які найхарактерніші відмінності сімейного виховання від виховання, що здійснюється суспільними інститутами?
3. Які фактори емоційного впливу сім'ї на дитину ви знаєте?
4. Що становить виховний потенціал сім'ї?
5. Які фактори визначають особливості сучасного сімейного виховання?
7. Перерахуйте мотиви, які впливають на реалізацію виховної діяльності батьків?
8. Чому сім'я є фактором формування шлюбно-сімейних уявлень молоді?
9. Які сучасні тенденції впливають на формування готовності сім'ї, зокрема молоді сім'ї до реалізації її виховного потенціалу?

Перелік рекомендованої літератури:

1. Виховний потенціал сім'ї в сучасних умовах: [тематична Державна доповідь про становище сімей в Україні за підсумками 2001 року]. – К.: Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2002. – 144 с.
2. Говорун Т. Батькам про статеве виховання/ Т.Говорун, О.Шарган. – К.: Рад. школа, 1990. – 160с.
3. Гребенников И.В. Основы семейной жизни: [учеб. пособие для пед. ин-тов]/ И.В.Гребенников. – М.: Просвещение, 1991. – 157 с.

4. Дружинин В.Н. Психология семи/ В.Н.Дружинин. – М.:КСП, 1996. – 160 с.
5. Карпенчук С.Г. Теорія і методика виховання: [навчальний посібник]/ С.Г.Карпенчук. – К: Вища школа, 1997. – 304 с.
6. Ковалев С. В. Психология современной семи/ С.В.Ковальов. – М.: Просвещение, 1988.
7. Ковбас Б. Родинна педагогіка: [навч. посіб.]: у 3-х т./ Б.Ковбас, В.Костів. – Івано-Франківськ, 2006. —Т. II. Основи родинного виховання. – Івано-Франківськ, 2006. – 288 с.
8. Консультування сім'ї: [методичні поради для консультування батьків]. – Частина 2/ за ред. В.Г.Постового. – К.: ДЦССМ, 2003. – 303 с.
9. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності// Шлях освіти. – 2000. – № 3. – С. 7–13.
10. Костів В. Народно-педагогічні ідеї минулого у формуванні сучасного сім'янина/ В.Костів. – Івано-Франківськ, 1996. – 196 с.
11. Кравець В. Психологія сімейного життя: [навч. посіб. для студ. педвузів, що здобувають спец. «Практична психологія»]/ В.Кравець.– Тернопіль: Богдан, 1995. – 311 с.
12. Кравець В. Психолого-педагогічні основи підготовки школярів до сімейного життя/ В.Кравець. – Тернопіль: Богдан, 1997. – 180 с.
13. Семья. Социально-психол. и этич. пробл.: [справочник]/ В.И. Зацепин (рук.авт.кол.), Л.М.Бучинская, И.Н.Гавриленко и др. – К.: Политиздат Украины, 1989. – 255 с.
14. Соціальна педагогіка: [підручник]/ за ред. проф. А.Й.Капської. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 488 с.
15. Сухомлинський В.О. Батьківська педагогіка/ В.О.Сухомлинський. – К.: Рад. школа, 1978. – 376 с.
16. Целуйко В.М. Психология неблагополучной семьи: [книга для педагогов и родителей]/ В.М.Целуйко. – М.: Изд-во ВЛАДОС-ПРЕСС, 2004. – 272 с.

Модуль 3

Суть, зміст, напрями та особливості організації соціально-педагогічної роботи з сім'єю в сучасному закладі освіти

Сьогодні одним із напрямків соціальної політики є сімейна політика. Її можна розглядати як систему механізмів, за допомогою яких держава створює умови для забезпечення життєдіяльності сім'ї, її захисту, якщо вона цього потребує. Одним із провідних механізмів державної соціальної політики є соціальна та соціально-педагогічна робота з сім'єю.

З огляду на те, що сучасна сім'я, як інститут виховання і соціалізації дитини, переживає кризу, робота з сім'єю повинна стати одним з основних напрямів діяльності соціального педагога сучасних закладів освіти. Коло об'єктів діяльності соціального педагога є дещо специфічним, але з ким би з них він не проводив певний вид роботи, вибір її форм і методів зумовлюється приналежністю об'єкта соціально-педагогічної діяльності до того чи іншого типу сімей.

Професійна діяльність соціального педагога закладу освіти відрізняється від діяльності соціального працівника центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді (далі – ЦСССДМ) тим, що соціальний педагог має справу у своїй професійній діяльності з дитиною та підлітком у процесі їхнього особистісного розвитку, соціального становлення, а опосередковано через дитину – із сім'єю. Звичайно, в своїй діяльності соціальному педагогу, як і соціальному працівнику, доводиться працювати з сім'ями, які мають різний соціальний статус та соціальну активність в суспільстві, виховні можливості та потенціал, рівень педагогічної культури, досвід сімейного виховання, позитивний чи негативний соціальний досвід існування індивіда в суспільстві тощо (*таблиця 1.1*). Але соціальний педагог, на відміну від соціального працівника, супроводжує сім'ю у процесі її становлення як інституту виховання і соціалізації особистості. Спостерігаючи за впливом сімейного середовища на дитину, соціальний педагог має можливість вчасно виявити та попередити негативні явища в мікросоціумі дитини, що сприятиме створенню позитивного виховного та соціалізуючого простору в сім'ї.

Особливе призначення соціального педагога, на відміну від практичного психолога закладу освіти і соціального працівника ЦСССДМ, полягає в тому, що він не розв'язує різноманітні психологічні і соціальні проблеми дитини і сім'ї, а попереджує їх, сприяючи взаємодії закладів освіти, сім'ї, служб у справах дітей, соціального захисту, ЦСССДМ, кримінальної міліції та інших підрозділів державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування, неурядових та громадських організацій з метою адаптації дитини до вимог соціального середовища і створення умов для її сприятливого розвитку [7], а також надає необхідну консультаційну допомогу, захищає інтереси дитини.

Зміст роботи соціального педагога з усіма об'єктами його діяльності, та з сім'єю зокрема, відповідно до ст. 22 Закону України «Про освіту» [21] та Положення про психологічну службу системи освіти України [14], визначається її педагогічною спрямованістю. Це означає, що вся його фахова діяльність, по суті, являє собою комплекс заходів щодо виховання, соціалізації, розвитку і соціального захисту особистості в навчальних закладах та сприяння формуванню сприятливого для дитини виховного і соціалізуючого сімейного середовища.

Головна мета роботи соціального педагога закладу освіти з сім'єю – захищаючи інтереси і права дитини, забезпечити батьків необхідними педагогічними знаннями і вміннями щодо виховання дітей, а також правовими знаннями щодо обов'язку і відповідальності

батьків за створення належних умов для виховання, навчання, утримання та особистісного розвитку дитини, що дозволить попереджувати негативні явища в сімейному середовищі, та, спираючись на ресурси самої сім'ї, навчити розв'язувати власні проблеми, створювати умови для набуття позитивного соціального досвіду, сприяючи успішній соціалізації дитини зокрема і сім'ї в цілому.

Завдання роботи соціального педагога закладу освіти з сім'єю:

1. Правова і соціально-педагогічна просвіта батьків та дітей.
2. Профілактика негативних явищ в сімейному середовищі.
3. Пропагування здорового способу життя.
4. Сприяння відродженню пріоритету сімейного виховання та традицій народної педагогіки, підвищенню виховного потенціалу сім'ї.
5. Сприяння підвищенню престижу сім'ї та сімейних цінностей.
6. Формування у дітей та підлітків усвідомленого батьківства.
7. Залучення сім'ї до культурно-освітньої, профілактично-виховної, спортивно-оздоровчої, творчої роботи навчального закладу.
8. Своєчасне виявлення випадків порушення прав дитини у сім'ї, причин неблагополуччя сім'ї (з огляду негативного впливу сімейного середовища на особистісний розвиток дитини); захист прав та інтересів дитини.
9. Здійснення соціально-педагогічного супроводу сім'ї шляхом залучення до співпраці всіх учасників навчально-виховного процесу в закладі освіти, а також фахівців різних соціальних служб, відомств і адміністративних органів, державних установ та громадських організацій, діяльність яких спрямована на запобігання негативних явищ в сім'ї та захист прав дитини.

В роботі з сім'єю соціальному педагогу необхідно дотримуватися основних **соціально-педагогічних принципів**, а саме:

принцип універсальності – забезпечує надання допомоги всім сім'ям, які її потребують, виключаючи дискримінацію за будь-якими ознаками;

принцип законності та прав людини – забезпечує надання соціально-педагогічної допомоги сім'ї на основі чинного законодавства щодо захисту прав людини;

принцип соціального реагування (або принцип конкретності) – забезпечує здійснення заходів при наданні соціально-педагогічної допомоги сім'ї з урахуванням виявлених

індивідуальних потреб сім'ї, а не обмеження стандартним набором форм і методів роботи із сім'єю;

☑ **принцип добровільності** у прийнятті допомоги – забезпечує право сім'ї на добровільну згоду співпрацювати із соціальним педагогом та іншими суб'єктами соціально-педагогічної діяльності та виконувати взяті на себе зобов'язання, а також обирати форми та методи роботи щодо досягнення поставленої мети. Цей принцип також забезпечує право сім'ї відмовитись від надання соціально-педагогічної допомоги;

☑ **принцип клієнтоцентризму** – забезпечує визнання пріоритету прав сім'ї у всіх випадках, крім тих, які суперечать правам та інтересам інших людей (сімей);

☑ **принцип конфіденційності** – забезпечує нерозповсюдження суб'єктами соціально-педагогічної діяльності інформації про сім'ю, отриманої в процесі роботи з нею і розголошення якої може завдати шкоди сім'ї, дискредитувати її. Така інформація може бути використана тільки у професійних цілях в інтересах сім'ї, крім випадків, передбачених законом і пов'язаних із загрозою життю чи здоров'ю іншої людини чи можливістю насильства. В таких випадках, згідно чинного законодавства України, соціальний педагог повинен проінформувати про це відповідні державні органи;

☑ **принцип опори на власні сили** – забезпечує суб'єктну роль сім'ї в процесі надання соціально-педагогічної допомоги, її активну позицію у вирішенні своїх проблем (члени сім'ї з обмеженими можливостями мають право одержувати допомогу, не виявляючи при цьому власної активності);

☑ **принцип толерантності** – забезпечує коректне і терпиме ставлення суб'єктів соціально-педагогічної діяльності до сім'ї при наданні допомоги незалежно від їх особистісного ставлення до особливостей поведінки, ціннісних орієнтацій членів сім'ї;

☑ **принцип цілеспрямованості** – забезпечує реалізацію соціально-педагогічної допомоги щодо сприяння реалізації та задоволення потреб сім'ї та її членів, досягнення професійної мети;

☑ **принцип системності** – забезпечує єдність форм, методів, засобів і прийомів при вирішенні поставленої мети, сприяння реалізації та задоволення потреб сім'ї та її членів, а також врахування при наданні соціально-педагогічної допомоги того, що сім'я – це органічна єдність. Соціальний педагог повинен враховувати, що зміна в статусі, характері, засобі взаємозв'язку в одній підсистемі сім'ї викликає зміни в інших підсистемах, тому сама методика впливу на сім'ю повинна бути системною;

☑ **принцип диференційованого та індивідуального підходу** до сім'ї – забезпечує здійснення комплексу послуг при наданні соціально-педагогічної допомоги з урахуванням особливостей (вікових, статевих, психологічних, поведінкових тощо) кожного члена сім'ї [22].

Основними **функціональними напрямми** роботи соціального педагога закладу освіти з сім'єю є:

- **діагностичний** (досліджує спрямованість впливу мікросередовища, особливостей сім'ї та сімейного виховання, позитивного виховного потенціалу та джерела негативного впливу на дітей і підлітків);

- **консультаційний** (дає рекомендації учням, батькам, вчителям та іншим особам з питань соціальної педагогіки; надає необхідну консультаційну соціально-педагогічну допомогу);

- **захисний** (забезпечує дотримання норм охорони та захисту прав дітей і підлітків, зокрема в сім'ї; представляє інтереси дітей у різноманітних інстанціях тощо);

- **профілактичний** (переконує батьків в доцільності дотримання соціально значимих норм та правил поведінки, ведення здорового способу життя з метою створення для дитини позитивного виховного та соціалізуючого сімейного простору; сприяє попередженню негативних явищ в сімейному середовищі);

- **соціально-перетворювальний** (надає соціально-педагогічні послуги та здійснює різнопланові заходи, спрямовані на формування відповідального ставлення батьків до виконання їх обов'язків щодо дітей; здійснює соціально-педагогічний супровід учнів із сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах або потребують посиленої психолого-педагогічної уваги; сприяє формуванню сприятливого для виховання, проживання та позитивної соціалізації дитини сімейного простору тощо);

- **організаційний** (сприяє формуванню демократичної системи взаєностосунків в сімейному середовищі; координує діяльність і взаємодію усіх суб'єктів соціально-педагогічної діяльності як в закладі освіти, так і в його мікрорайоні з метою створення середовища, сприятливого для виховання, розвитку та соціалізації дитини) [7].

Напрями, форми і методи роботи з сім'єю обираються залежно від потреб сім'ї чи дитини або від характеру допомоги, за якою звернулася сім'я, а також від типу сім'ї та рівня її благополуччя стосовно впливу на розвиток дитини.

Класифікація форм інформаційно-просвітницької та профілактичної роботи з дітьми та їх батьками, зокрема з метою профілактики та попередження негативних явищ в сім'ї, здійснюється за наступними критеріями:

1) **за кількісним складом учасників:** індивідуальні, групові, масові;

2) **за домінуючим засобом впливу на сім'ю:** словесні, практичні, наочні;

3) **за складністю побудови:** прості, складні, комплексні;

4) **за часом проведення:** короткочасні, періодичні, систематичні, довготривалі.

Найбільш поширеними формами і методами психолого-педагогічної роботи з дітьми та їх батьками є:

- **діагностичні методи** (методика незакінчених речень; психопроєктивні малюнки «Я і моя сім'я», «Я серед людей» (спільно з психологом), анкетування, соціометрія, опитування, інтерв'ю, тести, аналіз мікросоціуму та соціального оточення сім'ї (зокрема, створення генограми та еко-карти сім'ї, соціального паспорту сім'ї) тощо;

- **тематичні виховні заходи** за спільною участю батьків і дітей;

- **тематичні батьківські збори з елементами тренінгу** (наприклад: «Вплив сімейного середовища на формування особистості дитини», «Типи сімейного виховання: переваги та загрози», «Відповідальність батьків за майбутнє дітей», «Труднощі і помилки у вихованні дитини», «Важливість співпраці батьків із закладом освіти щодо попередження негативних явищ в шкільному середовищі» тощо);

- **ігрові методики, моделювання проблемних ситуацій та шляхів виходу з них;**

- **бесіди** (індивідуальні та сімейні; інформаційні, профілактичні);

- **консультування** (індивідуальне та сімейне);

- **соціально-психологічні тренінги;**

- **інформаційно-просвітницькі лекції;**

- **семінари;**

- **відеолекторії;**

- **зустрічі з представниками державних та громадських установ, діяльність яких пов'язана із захистом інтересів сім'ї в сучасному суспільстві та профілактикою негативних явищ в сімейному середовищі;**

- **тематичні дні** (наприклад: «День родини першокласника», «День відкритих дверей», «День сім'ї», «День матері»), **тижні, місячники** (наприклад: місячник правового та превентивного

виховання, місячник громадянського виховання, місячник профілактики негативних явищ в сімейному середовищі тощо);

- **свято багатодітної сім'ї;**

- **загальношкільні батьківські конференції** (наприклад, з обміну досвідом традицій сімейного виховання тощо);

- **тематичні Школи** (наприклад: «Школа молодих батьків», «Батьківський університет», «Школа батьківської підтримки»);

- **конкурси** (наприклад: «Сімейні ерудити», «Співуча родина», «Наші родинні свята», «Дерево нашого роду», «Наші сімейні традиції та реліквії» тощо);

- **соціально-психологічний театр;**

- **оформлення інформаційного куточку;**

- **розробка пам'яток та методичних рекомендацій** батькам (наприклад: щодо важливості сімейного виховання, норм законодавства щодо відповідальності батьків за виховання неповнолітніх дітей, тощо); **інформаційних листків** (наприклад: з переліком організацій, які задіяні у роботі по профілактиці злочинності серед дітей та підлітків, попередженню жорстокого поводження та насильства над дітьми в сім'ї та в учнівському середовищі та інше);

- **рекламно-інформаційні кампанії** в співпраці із засобами масової інформації;

- **благодійні акції;**

- **відвідування за місцем проживання** (соціально-педагогічне інспектування);

- **малі педагогічні ради** (зустріч батьків з адміністрацією школи та вчителями-предметниками, які навчають їх дітей);

- **відвідування батьків за місцем роботи** (за потребою);

- **співпраця з Радою мікрорайону** за місцем проживання сім'ї (за потребою);

- **діяльність Ради профілактики школи;**

- **інші форми роботи з урахуванням потреб та ресурсів навчальних закладів.**

В разі недосягнення позитивного результату, до подальшої роботи з дитиною та її батьками залучаються спеціалісти служби у справах дітей та Центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді для здійснення соціального супроводу сім'ї.

Напрями роботи соціального педагога закладу освіти з урахуванням потреб або запитів сім'ї чи дитини можуть реалізуватись як окремо один від одного, так і об'єднуватись в комплекс послуг під час здійснення соціально-педагогічного супроводу сім'ї.

Соціально-педагогічний супровід сім'ї – це специфічний вид роботи з сім'єю в межах компетенції закладу освіти. Ми можемо розглядати його як складову навчально-виховного процесу в закладі освіти в двох аспектах, а саме:

I – загальний соціально-педагогічний супровід сім'ї, тобто *вид роботи фахівців психологічної служби закладу освіти, зокрема соціального педагога з метою залучення всіх учасників навчально-виховного процесу до профілактики та попередження негативних явищ в сімейному середовищі;*

II – як цільовий соціально-педагогічний супровід сім'ї, тобто *комплекс соціально-педагогічних та психологічних послуг, які надаються фахівцями психологічної служби закладу освіти, зокрема соціальним педагогом конкретній сім'ї чи окремим її членам з метою забезпечення дотримання у сім'ї законодавства щодо захисту прав дитини, а також відновлення функціональної спроможності сім'ї як соціального інституту виховання і соціалізації дитини [4].*

Особливість здійснення соціально-педагогічного супроводу сім'ї як складової навчально-виховного процесу в закладі освіти полягає в тому, що він:

- 1) спрямований на забезпечення дотримання норм законодавства щодо захисту прав дитини, в тому числі в сім'ї;
- 2) має превентивно-профілактичний характер;
- 3) здійснюється як опосередковано (через дитину, в разі відмови батьків від співпраці із суб'єктами соціально-педагогічного супроводу), так і безпосередньо (за згодою членів сім'ї або за їх особистим зверненням) протягом всього часу навчання дитини в конкретному закладі освіти (у випадку соціального супроводу сім'ї фахівцями ЦСССДМ, відмова сім'ї від допомоги є підставою припинення соціального супроводу сім'ї).

Соціально-педагогічний супровід сім'ї, як вид соціально-педагогічної діяльності, має своє специфічне коло суб'єктів та об'єктів, які в процесі здійснення супроводу стають його суб'єктами (відбувається перехід від суб'єкт-об'єктних відносин до суб'єкт-суб'єктних). Саме тому для досягнення позитивних результатів в роботі соціального педагога з сім'єю важливими умовами є:

- визнання автономності сім'ї та особистості, яка отримує допомогу, її права на вільний вибір свого шляху розвитку (якщо її стиль життя не загрожує життю та здоров'ю дітей і найближчому оточенню);
- індивідуальний підхід з опорою на реально існуючі можливості та ресурси, використання позитивних

можливостей розвитку сім'ї без штучного нав'язування чиеїсь волі;

- об'єктивна оцінка потреб сім'ї та надання їй допомоги у вирішенні власних проблем, яка базується на усвідомленні членами сім'ї тих труднощів, які мають місце;
- визнання первинності активізації внутрішніх ресурсів сім'ї і її соціального оточення та вторинності соціально-педагогічної допомоги [22, с. 24-25].

В роботі з сім'єю соціальному педагогу, як і всім учасникам навчально-виховного процесу, необхідно пам'ятати, що сім'я – особливий соціальний інститут, який не завжди охоче дозволяє втручатися стороннім в коло своїх внутрішньо сімейних стосунків. Крім того, сім'я є колективним клієнтом соціально-педагогічної роботи, і досягнення позитивного успіху залежить від співпраці всіх підсистем сім'ї у досягненні поставленої мети.

Соціально-педагогічна робота з сім'єю може бути визнана ефективною, якщо вона сприяє підтримці, збереженню та позитивному розвитку сім'ї як цілісного утворення.

Питання і завдання для самостійної роботи

1. В чому відмінність професійної діяльності соціального педагога закладу освіти від професійної діяльності практичного психолога закладу освіти та соціального працівника ЦСССДМ?
2. Визначте зміст, мету та завдання роботи соціального педагога закладу освіти з сім'єю?
3. Охарактеризуйте основні соціально-педагогічні принципи роботи з сім'єю.
4. Визначте зміст функціональних напрямів роботи соціального педагога закладу освіти з сім'єю.
5. За якими критеріями класифікуються форми інформаційно-просвітницької та профілактичної роботи з дітьми та їх батьками?
6. Дайте визначення поняття «соціально-педагогічний супровід сім'ї» як складової навчально-виховного процесу в закладі освіти. В чому полягає особливість його здійснення в межах компетентності закладу освіти?
7. Які умови є важливими для досягнення позитивних результатів в роботі соціального педагога з сім'єю?

Самостійна робота № 1

Спираючись на власний практичний досвід, складіть перелік ефективних форм та методик роботи з членами сім'ї відповідно до функціональних напрямів роботи соціального педагога закладу освіти (враховуючи специфіку та потреби навчального закладу, в якому Ви працюєте).

Перелік рекомендованої літератури:

1. Архипова С.П. Соціальна педагогіка: [навчально-методичний посібник]/ С.П.Архипова, Г.Я.Майборода. – Черкаси – Ужгород, 2002. – 268 с.
2. Безпалько О.В. Зміст та напрями професійної діяльності соціального педагога в загальноосвітніх закладах/ О.В.Безпалько// Проблеми педагогічних технологій. – Випуск 2. – Луцьк, 2002. – 105 с.
3. Безпалько О.В. Соціальна педагогіка в схемах і таблицях: [навчальний посібник]/ О.В.Безпалько. – К.: Центр навчальної літератури, 2003. – 134 с.
4. Войцях Т.В. Особливості здійснення соціально-педагогічного супроводу сім'ї в закладах освіти: [методичний посібник]/ Т.В.Войцях. – Черкаси: ОПОПП, 2011. – 131с.
5. Етичний кодекс психолога [Електронний ресурс]: прийнято на I Установчому з'їзді Товариства психологів України 20 грудня 1990 року в м. Києві. – Режим доступу: http://upsihologa.com.ua/etychnyi_kodeks_psyhologa.html
6. Запобігання і протидія насильству в сім'ї: [методичні рекомендації для соціальних працівників]. – К.: ДЦССМ, 2004. – 192 с.
7. Кваліфікаційна характеристика «Соціальний педагог» [Електронний ресурс]: додаток 1 до наказу Міністерства освіти і науки України від 28.12.2006 № 864 «Про планування діяльності та ведення документації соціальних педагогів, соціальних педагогів по роботі з дітьми-інвалідами системи Міністерства освіти і науки України». – Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1038.1385.0>
8. Концепція державної сімейної політики [Електронний ресурс]: схвалено Постановою Верховної Ради України від 17 вересня 1999 року № 1063-XIV. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1063-14>
9. Матеріали всеукраїнського семінару «Соціальний супровід неблагополучних сімей». – К.: ДЦССМ, 2004. – 36 с.
10. Методика работы социального педагога /под ред. Л.В.Кузнецовой. – М.: Школьная Пресса, 2003. – 96 с.
11. Міцкевич Н. Соціальний педагог – професія захисту/ Н.Міцкевич, Я.Бескоровайна// Директор школи. – 2001. – № 6. – С. 5-11.
12. Мустаева Ф.А. Основы социальной педагогики: [учебник для студентов высших педагогических заведений]/ Ф.А.Мустаева. – М., 2002. – 416 с.
13. Овчарова Р.В. Справочная книга социального педагога/ Р.В.Овчарова. – М.: ТЦ «Сфера», 2002. – 480 с.
14. Положення про психологічну службу системи освіти України [Електронний ресурс]: затверджено Наказом Міністерства освіти України від 03.05.99 № 127 (у редакції наказу Міністерства освіти і науки України від 02.07.2009 № 616). – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=z0687-09> – Законодавство України. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України.
15. Проблеми педагогічних технологій: [збірник наукових праць]. – Луцьк, 2004. – № 3-4.
16. Програма формування педагогічної культури батьків/ за ред. В.Г.Постового. – К., 2003. – 108 с.

17. Про загальну середню освіту: [Закон України від 13.05.1999 р.]// Директор школи. – 1999. – № 25-28. – С. 5-8.
18. Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів соціальної роботи із сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах [Електронний ресурс]: наказ Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту, Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства освіти і науки України, Міністерства праці та соціальної політики України, Міністерства транспорту та зв'язку України, Міністерства внутрішніх справ України, Державного департаменту України з питань виконання покарань від 14.06.2006 р. №1983/388/452/221/556/596/106. – Режим доступу: <http://uazakon.com/document/fpart17/idx17789.htm>
19. Про затвердження Порядку здійснення соціального супроводу неблагополучних сімей: [наказ Державного центру соціальних служб для молоді від 08.04.2002 р. № 19]// Нормативно-правове забезпечення діяльності центрів соціальних служб для молоді. Ч. II. – К.: ДЦССМ, 2003. – 399 с. – С. 368-395.
20. Про затвердження Порядку розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення: [наказ Державного комітету України у справах сім'ї та молоді, Міністерства внутрішніх справ, Міністерства освіти і науки України, Міністерства охорони здоров'я України від 16.01.2004 р. № 5/34/24/11]// Матеріали всеукраїнського семінару «Соціальний супровід неблагополучних сімей». – К., 2004. – 36 с. – С. 101-17.
21. Про освіту [Електронний ресурс]: Закон України від 23.05.1991 р. (із змінами та доповненнями); статті 21, 22, 59, 60. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua> – Законодавство України. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України.
22. Соціальна педагогіка: [підручник]/ за ред. проф. А.Й.Капської.– К.: Центр учбової літератури, 2009. – 488 с.
23. Соціальна робота в Україні: [навчальний посібник]/ за заг. ред. І.Д.Зверевої, Г.М.Лактіонової. – К.: ДЦССМ, 2004. – 233 с.
24. Технологии социальной работы: [учебник под общ.ред.проф. Е.И.Холостовой]. – М.: ИНФРА-М, 2002. – 400 с.
25. Технології соціально-педагогічної роботи: [навчальний посібник]/ за заг.ред. А.Й.Капської. – К., 2000. – 372 с. – С. 168-244.
26. Трубавіна І.М. Методи вивчення сім'ї/ І.М.Трубавіна, Н.А.Бугасць. – К., 2001. – 110с.
27. Трубавіна І.М. Зміст та форми просвітницької роботи з батьками/ І.М.Трубавіна. – К.: УДЦССМ, 2000. – 88 с.
28. Трубавіна І.М. Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю/ І.М.Трубавіна. – К.: ДЦССМ, 2003. – 132 с.
29. Трубавіна І.М. Соціальний супровід неблагополучної сім'ї: [науково-методичні матеріали]/ І.М.Трубавіна. – К.: ДЦССМ, 2003. – 86 с.
30. Шакурова М.В. Методика и технология работы социального педагога: [учеб. пособие]/ М.В.Шакурова. – М.: Академия, 2002. – 272 с.

Модуль 4

Генограма як інструмент розуміння сімейних стосунків

Для того, щоб наочно представити наявні в кожній родині сімейні стосунки, часто використовується *генограма* – графічний запис інформації про сім'ю, структурована діаграма системи внутрісімейних взаємостосунків, яка допомагає розвинути розуміння сімейних зв'язків та неперервності сім'ї.

Генограма як методика дослідження внутрісімейних взаємостосунків запропонована Мюрреєм Боуеном у 1978 р. (Bowen, 1978) в рамках «міжпоколінного підходу» в сімейній терапії. Її завдання – показати як зразки поведінки та внутрісімейних взаємостосунків передаються між поколіннями і як події на зразок смертей, хвороб, великих професійних успіхів, переїздів на нове місце проживання членів сім'ї впливають на сучасні поведінкові зразки, а також на внутрісімейні діади та трикутники. Генограма дозволяє фахівцю (соціальному педагогу, психологу, психотерапевту) і сім'ї отримати цілісну картину, розглядаючи всі феномени і події сімейного життя в інтегральній вертикально-спрямованій перспективі [9]. Іноді вона висвічує те, що було таємницею для деяких членів сім'ї, витягуючи «скелети з шафи». Даний підхід має багато спільного з традиційними підходами до збору даних по історії сім'ї, його головною відмінною особливістю є структурованість і схематизованість. Техніка передбачає як правило участь розширеної родини клієнтів.

Генограма використовується для ілюстрації специфіки внутрісімейних взаємостосунків. Символи генограми, поряд з іншими даними, використовуються для зображення взаємовідносин членів сім'ї та їх позицій в сімейній системі. Така діаграма являє собою наче карту сім'ї.


Отже, *генограма* – це техніка, яка є високоефективною для виявлення великої кількості інформації про окремих людей, пари, сім'ї та про взаємостосунки в них, про те, які зв'язки проходять від минулого до теперішнього та майбутнього. Мета методики – отримати діаграму, що відтворює історію розширеної сім'ї як мінімум протягом трьох поколінь. Інформація про своє походження необхідна людям не тільки для того, щоб знайти свої корені, відчути зв'язок поколінь, але й зрозуміти, що саме попередні покоління вклали в їх особистісні взаємостосунки і що вони самі передадуть своїм дітям, усвідомити свої почуття до родичів чи нащадків, та, нарешті, краще зрозуміти себе.

Повноцінна генограма повинна включати в себе від 4 до 7 поколінь. Фактично – це рутинний метод збору інформації про сім'ю для кращого розуміння проблеми та пошуку шляхів її вирішення. Розпочати створення генограми можна у будь-який час після початку роботи з сім'єю. Як правило, проводиться в присутності всіх членів сім'ї, здібних слухати і сприймати інформацію, в том числі і дітей. Створення генограми та питання, які спеціаліст задає для її створення, можуть викликати у людини нові почуття, сформувані новий погляд на її теперішні та минулі взаємовідносини, сімейні схеми та моделі поведінки, що повторюються з покоління в покоління, а також допоможе членам родини оцінити значення власних сімейних стосунків, усвідомити їх важливість для дитини, проаналізувати вплив сім'ї на формування індивідуальності кожного члена родини, та краще зрозуміти, як сімейний досвід батьків формує досвід дітей щодо майбутнього батьківства.



В генограму включаються наступні члени родини [9] :



- рідні та зведені брати і сестри;
- мати, батько, перші партнери батьків;
- рідні дядьки та тітки;
- попередні та теперішні партнери, чоловіки/дружини;
- діти (рідні, прийомні, усиновлені, абортвані, викидні);
- бабусі, дідусі (іноді їх брати або сестри, якщо у них була особливо складна доля);
- прабабусі та прадідусі (іноді до 5-7 коліна, якщо трапилися особливо важкі події всередині сім'ї);
- інтегровані в систему родини особи (няньки, годувальниці, людина, яка мала або має великий вплив на життя сім'ї, наприклад, залишила спадок тощо).

Позначки-символи, які використовуються в генограмі

Жінки в генограмі зображуються кружечками 

Чоловіки – квадратами 

Особа (особи), щодо якої (яких) створюється генограма позначається **подвійним символом**.  

Якщо людина померла, коло або квадрат перекреслюються.  

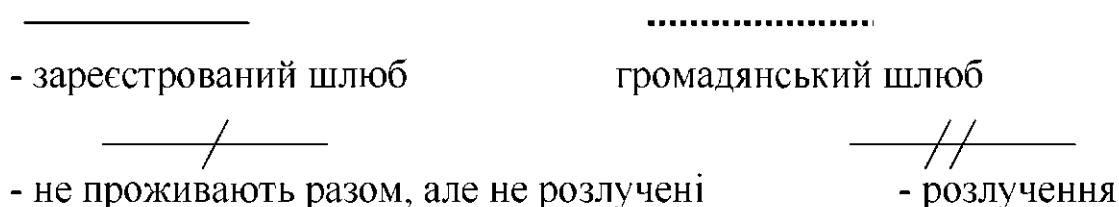
Біля кіл та квадратів позначаються дати народження, імена, а якщо людина померла – також і дату смерті.

Олег
15.06.
1977

Гузик

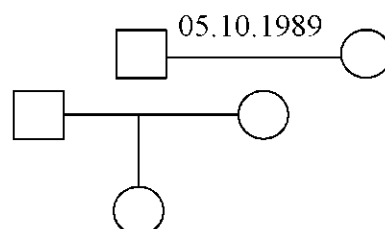
12.11.1937 –
05.07.1971

Лініями між символами позначаються *шлюбні зв'язки*:



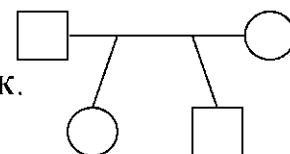
Чоловік позначається зліва, жінка – з правої сторони

Над лініями вказуються дати вступу в зареєстрований або незареєстрований шлюб, роз'їзд-розрив-розлучення.



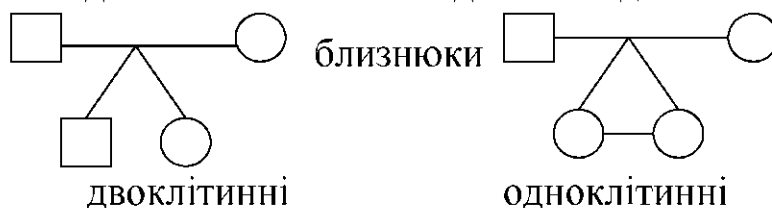
Дитину малюють на лінії, що йде прямо вниз від батьків.

Символи, що позначають рідних дітей, з'єднуються з лінією батьків суцільною лінією.



Лінії різновікових дітей виводяться з різних точок.

Лінії дітей-близнюків виводяться з однієї точки.



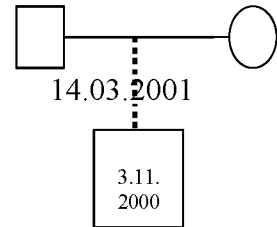
Діти зображуються по черзі народження зліва направо.

Біля знаків-символів кожного з членів родини, вказаних у генограмі, необхідно вказувати наступну інформацію:

- імена, прізвища;
- дати народжень, одружень, розлучень, смертей (якщо особа померла в ранньому віці, то вказати причину смерті);
- професії;
- важкі захворювання;
- країна проживання (за потребою);
- релігія (за потребою).

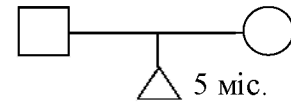
В системі сім'ї має значення кожен, хто до неї належить, тому на генограмі обов'язково вказуються прийомні або усиновлені діти, вагітність, наявна на момент створення генограми, а також ненароджені або мертвнонароджені рідні діти (викидні).

Символ *прийомної або усиновленої дитини* з'єднується з лінією прийомних батьків чи батьків-усиновителів пунктирною лінією.

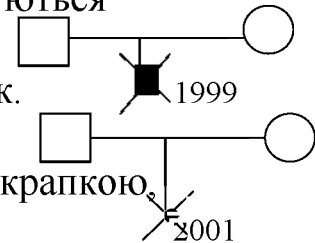


Всередині символу дитини вказується дата народження дитини, біля лінії – дата усиновлення.

Вагітність позначається трикутником; вказується термін вагітності



Символи *мертвонародженої дитини* вказуються відповідно до її полу, але зафарбовуються та перекреслюються. Вказується дата або рік.



Викидні або аборти позначаються чорною крапкою, перекресленою двома лініями навхрест.

Біля символу вказується рік, в якому це відбулося (за потребою і місяць).

Всі вищезазначені символи також розташовуються на схемі *в хронологічному порядку*.

Кожне покоління розташовується на одній лінії.

Лінія батьків розташовується над лінією дітей.

Своїх батьків та батьків свого чоловіка (дружини) розташовують зверху над власною лінією.

Коли зібрані дані про імена, вік кожного члена сім'ї, роки одружень, народжень, розлучень, смертей, можна приступати до збору інших важливих фактів про функціонування сімейної системи – таких, як частота и якість контактів, емоційні розриви, фактори, що спричиняють конфлікти і тривожність, рівень закритості-відкритості сімейних підсистем та сім'ї в цілому. Сімейні сценарії, цінності, правила, чоловічі та жіночі стандарти поведінки також можуть бути виявлені під час інтерв'ю на основі цієї техніки.

На генограмі *ступінь зв'язків та характер стосунків між членами родини* позначається додатковими лініями, а саме:

- – тісні стосунки
- - - - - – слабкі зв'язки
- · · · · – непостійні зв'язки
- ~~~~~ – конфліктні стосунки

Також у генограмі можна позначати особливо значимих людей для тієї особи, щодо якої складається генограма: тих, кому вона довіряє, до кого найбільш емоційно прив'язана або стосунки чи

контакт з якою є для неї особливо важливими, ба значимими. Для цього використовується позначка-символ. Особливо важливою інформація про таких людей є в роботі. Для спеціаліста чи вчителя, який працює з дитиною, це може стати першим помічником у корекції особистісних задоволенні потреб дитини.

ПРИКЛАДИ ГЕНОГРАМ

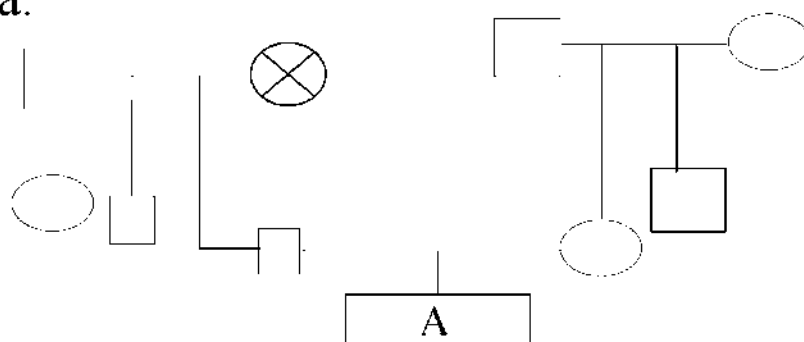
Інформація про уявну родину Андрієнко

Ірина і Василь одруженні, мають сина Андрійка.

Бабуся і дідусь з боку матері одружені і дуже прив'язані до дочки.

Дідусь Андрійка з боку батька помер у 1989 році. Мати Андрійка ще жива і підтримує зв'язки з сім'єю.

І Ірина, і Василь мають братів та сестер, які також сполучені з сім'єю Андрійка.



Інформація про уявну родину Іваненко

Ганна має дочку Богданку. З батьком дочки не одружена, але підтримує зв'язки з сім'єю.

Ганна зустрічається з чоловіком, який проживає з нею, але офіційно він не одружений з матір'ю Богданки.

Ганна має батьків, вони були одружені, але потім розлучилися. Відомо, батьки Ганни були алкоголіками, і батько поводився з дружиною та дітьми. Крім Ганни, у них були ще двоє синів.

Ганна не спілкується зі своїми батьками та братами.

Як бачимо, генограма вміщує в собі дуже велику кількість інформації, представленій в схематичному вигляді на невеликій площині, що дозволяє охопити всю сімейну історію єдиним поглядом. В процесі роботи на основі даної техніки, члени сім'ї отримують можливість самоідентифікації, дізнаються про те, що дійсно відбувається в їх сім'ї, про свої історичні корні і про те, як ці корні впливають на теперішній стан відносин в сім'ї. Детальний аналіз стосунків та взаємозв'язків між членами родини допоможе їм знайти вихід з проблемних ситуацій та зробити відносини в сім'ї більш задовільними, щоб вони змогли позбавитися від таких взаємостосунків в сім'ї, які, залишаючись незмінними, причиняють біль. Працюючи з генограмою, можна допомогти сім'ї розрушити емоційні розриви, дисфункціональні трикутники та альянси, знизити тривожність, тобто здійснити позитивні зміни в сімейній системі. Крім того, генограма являє собою дієвий діагностичний засіб, який може застосовуватися відповідно до потреб спеціаліста, який працює з дитиною чи сім'єю.

Питання і завдання для самостійної роботи

1. Визначте сутність, мету та завдання генограми як методики дослідження внутрісімейних взаємостосунків.
2. В чому полягає відмінність використання генограми у роботі з сім'єю та з окремою особою від традиційних діагностичних методик, спрямованих на дослідження внутрісімейних стосунків?
3. Яка кінцева мета аналізу інформації, отриманої в процесі складання генограми?

Самостійна робота № 2

1. Складіть генограму своєї сім'ї (не менше трьох поколінь) або сім'ї, яка знаходиться під соціально-педагогічним супроводом у Вашому навчальному закладі (на вибір), дотримуючись вимог до розміщення символів на площині.
2. Проаналізуйте інформацію, яку вам вдалося з'ясувати в процесі роботи над генограмою. Особливу увагу зверніть на **ступінь зв'язків та характер стосунків між членами родини**.
3. Виявіть, в чому полягають особливості сімейної системи, яку Ви досліджуєте; які стосунки чи події в родині мають циклічність або стереотипи взаємодії, роль в сімейній системі кожного члена сім'ї, вплив родинної системи на особистісне становлення та на характер стосунків у досліджуваній сім'ї. **Опишіть висновки**.
4. Які стосунки або взаємозв'язки у досліджуваній сімейній системі, на Вашу думку, потребують змін та покращення? Які події можна передбачити чи попередити? Які зміни, на Вашу думку,

матимуть позитивний вплив на особисте життя членів сім'ї, що досліджується?

Перелік рекомендованої літератури:

1. Антонов А.І. Мікросоціологія сім'ї/ А.І.Антонов// Соціологія і сучасність. – М.: Наука, 2009. – 368 с.
2. Антонов А.І. Сучасна сім'я/ А.І.Антонов// Соціологія сім'ї. – М.: 2005. – 640 с.
2. Бейкер К. Теория семейных систем М. Боуена/ К.Бейкер// Вопросы психологии. – 1991. – № 6.– С.155-164.
3. Варга А.Я. Системная семейная психотерапия: [краткий курс лекцій]/ А.Я.Варга. – СПб.: Речь, 2001. – 144 с.
4. Вернон В. Холодинамика. Вся сила в действии. Приложение: «Руководство по генограмме: как составить схему семейного дерева» [Електронний ресурс]/ Вернон Вульф. – М.: Ассоциация холодинамики, 1995 г. – 189 с.. – Режим доступу: http://www.e-puzzle.ru/page.php?al=vernon_vulf_xolodniami
5. Каслоу Ф. Генограмма как проективная техника в диагностике и психотерапии: [учеб. пособие]/ Ф.Каслоу/ пер. с англ. и ред. Н.А.Цветковой. – М.: МПСИ, 2006. – 160 с.
6. Книга для батьків: [посібник до тренінгового курсу «Підготовка кандидатів у прийомні батьки та батьки-вихователі»]/ за заг.ред. Т.Ф.Алексеєнко. – К.: Наук.світ., 2006. – 496 с. – С. 352-355.
7. Лукьянченко Н.В. Системная семейная психотерапия М. Боуена [Електронний ресурс]: учебно-методическое пособие/ Н.В.Лукьянченко, И.А.Аликин– Красноярск: РИО СиБУП, 2005. – 95 с. – Режим доступу: <http://pedlib.ru/Books/4/0178/index.shtml>
8. Парфанович І.І. Соціальна діагностика [Електронний ресурс]: курс лекцій. – Тернопіль, ТДПУ, 2009. – 182 с.. – Режим доступу: <http://www.info-library.com.ua/books-book-123.html>
9. Ричардсон Р.У. Силы семейных уз: [пер. с англ.]/ Р.У.Ричардсон – СПб.: Изд-во «Акцидент», 1994. – 136с.
10. Шерман Р. Структурированные техники семейной терапии [Електронний ресурс]: руководство/ Р.Шерман, Н.Фредман/ авторизированный перевод с английского к.пс.н. А.З.Шапиро – М.: Класс, 1997.. – Режим доступу до посібника: http://www.psichology.vuzlib.net/book_o146.html

Модуль 5-6

Еко-карта як інноваційна діагностична методика вивчення та аналізу життєвого простору дитини і соціального оточення сім'ї

Еко-карта – техніка, запропонована Еттінью та Хартманом (Atteneave, 1976), (Hartman, 1979). Її мета – схематично зобразити сім'ю та вивчити її потреби, а також взаємозв'язки даної сім'ї з іншими сім'ями, соціальними організаціями та інститутами. Напруженість, підтримка та багато інших проявів внутрішніх та

зовнішніх сімейних взаємостосунків на основі цієї методики можуть бути представлені наочно. Можуть бути виявлені також емоційні та фінансові ресурси сім'ї [12].

Еко-карта є необхідною складовою частиною стратегії координації комплексної соціально-педагогічної та психологічної допомоги сім'ї, орієнтованої на розширену родину та метасімейний контекст – вона дозволяє задіяти для профілактичного та корекційно-відновлювального процесу максимальну кількість індивідів. Головне питання, на яке можна відповісти при роботі з цією технікою – хто може виявитися корисним сім'ї в її зростанні? Чи є люди в оточенні клієнтів (родичі, колеги по роботі), які дійсно могли б допомогти, але сім'я до них через ряд причин не зверталася? Це ж стосується професіоналів, які допомагають сім'ї – вчителів, соціальних педагогів/працівників, практичних психологів, лікарів та інших – вони зазвичай посилаються один на одного, але ніколи не зустрічаються. Стентони (Stanton, Stanton, 1984) підкреслюють, що кожна соціальна система чи індивід, які взаємодіють з сім'єю, мають тенденцію підштовхувати її в зручному і звичному для них напрямі, і це часто стає причиною напруженості та конфліктів у сім'ї [12]. Крім того, ідею, висловлену спеціалістом, сім'я, як правило, не приймає, відкидає, вона виявляється занадто особистісно-складною для них.

Схематичне відображення взаємостосунків сім'ї із зовнішнім світом визначає інших людей, які є емоційно значимими для клієнтів, включи й тих, кого зараз немає поруч з ними. Завдяки описовій природі методики і тій бесіді, яка може бути проведена на її основі, спеціалісту (соціального педагогу, практичному психологу чи психотерапевту) стає зрозумілим ступінь емоційної та фізичної близькості між членами сім'ї. Також можуть бути вивчені взаємостосунки між членами сім'ї, навіть якщо це вивчення емоційно складне для клієнтів і являє собою дещо набагато більше, ніж складання списку «значимих інших».

Складаючи еко-карту сім'ї, спеціаліст насправді приєднується до неї, стає членом родини, начебто працює з ними над одним спільним проектом, що Еттінью називає «процесом ретрибалізації» («retribalization process»). Якщо сім'я визнає, що спеціаліст, який працює з ними, досить гарно орієнтується в складності й запутаності їх взаємостосунків, вони будуть з більшою готовністю ділитися з ним найпотаємнішою інформацією про своє життя.

Методика використовується також і в роботі з окремою особою – дитиною чи дорослою людиною – для діагностики їхніх зв'язків із соціальним оточенням та впливу (позитивного чи негативного) цього

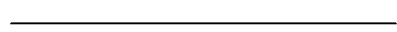
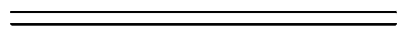

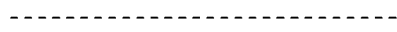



оточення на розвиток особистості. Крім того, створення ЕКО-КАРТИ дозволяє проаналізувати як особистісний потенціал дитини чи внутрішні ресурси сім'ї, так і ресурси соціального оточення, значимі для створення чи відновлення умов позитивної соціалізації та адаптації дитини або функціонування сім'ї як соціального інституту.

Важливо!

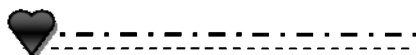
Інструкції по створенню **ЕКО-КАРТИ дитини та сім'ї мають відмінності** у наявності та розташуванні груп соціального оточення, що зумовлено відмінностями мети та завдань щодо подальшої роботи з дитиною чи сім'єю.

При створенні ЕКО-КАРТИ необхідно чітко дотримуватися інструкцій!



УМОВНІ ПОЗНАЧКИ

-  - близькі постійні взаємини і контакти
-  - дуже близькі взаємини та часті контакти
-  - дуже близькі родинні взаємини
-  - не дуже близькі і не постійні взаємини та контакти
-  - втрачені (перервані) стосунки і контакти
-  - конфліктні стосунки (лінія цього типу може бути промальована на папері як хвиляста. При об'єднанні з іншими лініями також позначає конфліктні стосунки).
-  - позитивні, важливі і бажані взаємини для дитини, кількість сердечок є ознакою важливості

Наприклад:

-  - не дуже близькі і не постійні конфліктні взаємини та контакти, проте для дитини ця особа важлива і взаємини є бажаними, важливими.

Додатково лінії закінчуються **стрілками**, які означають **напрямок ініціативи в контактах**, або ж як писала Хартман, «енергію» контактів.

-  - одностороння ініціатива в контактах («від» - «до»)
-  - взаємна (двостороння) ініціатива в контактах

Важливо!

Всі лінії проводяться безпосередньо до дитини, а не до внутрішнього кола, в якому знаходиться символічне позначення дитини.

ІНСТРУКЦІЯ ПО СТВОРЕННЮ ЕКО-КАРТИ ДИТИНИ

(адаптований варіант для учнів закладів освіти усіх типів)

Завдання: схематично зобразити зв'язки дитини з сім'єю та соціальним оточенням. Коло, яке знаходиться у центрі – це дитина, щодо якої складається ЕКО-КАРТА.

Символ дитини (залежно від статі: дівчинка – коло; хлопчик – квадрат) розташовується у *внутрішньому колі* (коло обведене подвійною лінією, що позначає, відносно якого складається ЕКО-КАРТА)

Діти з однієї сім'ї, які проживають в одному інтернаті, а також діти-близнюки, позначаються разом у внутрішньому колі і стосунки з оточуючими позначаються як між ними (у внутрішньому колі), так і для кожного з них з оточенням. Якщо це учень (учні) ЗНЗ/вихованець(ці) ДНЗ, і проживають разом з батьками (або одним із них) в сім'ї, то ЕКО-КАРТА складається відносно однієї дитини (в середньому колі одна дитина), а іншу дитину позначаємо в полі «сім'я, родинне коло».



У лівому верхньому кутку відображають *членів сім'ї та родичів*.

У лівому нижньому кутку відображають дорослих людей, які становлять соціальне оточення дитини (сусіди, знайомі, вчителі, керівники гуртка та ін.)

У правому нижньому кутку відображають однолітків дитини, які становлять її соціальне оточення (друзі, однокласники, сусіди, одногрупники з позашкільних закладів та ін.)

У правому верхньому кутку позначаються місця, будівлі, установи, заклади, де буває дитина. За допомогою прямих, переривчастих або пунктирних ліній також слід відобразити характер зв'язку з ними.

Надалі, можна запропонувати дитині позначити ті ресурси громади, які можуть вплинути на позитивне вирішення ситуації (управління у справах сім'ї та молоді, ЦСССДМ, служби у справах дітей, громадські організації, медичні клініки, школи, дитячі садки тощо). Інший варіант – соціальний педагог вносить такі доповнення самостійно за погодженням з дитиною.

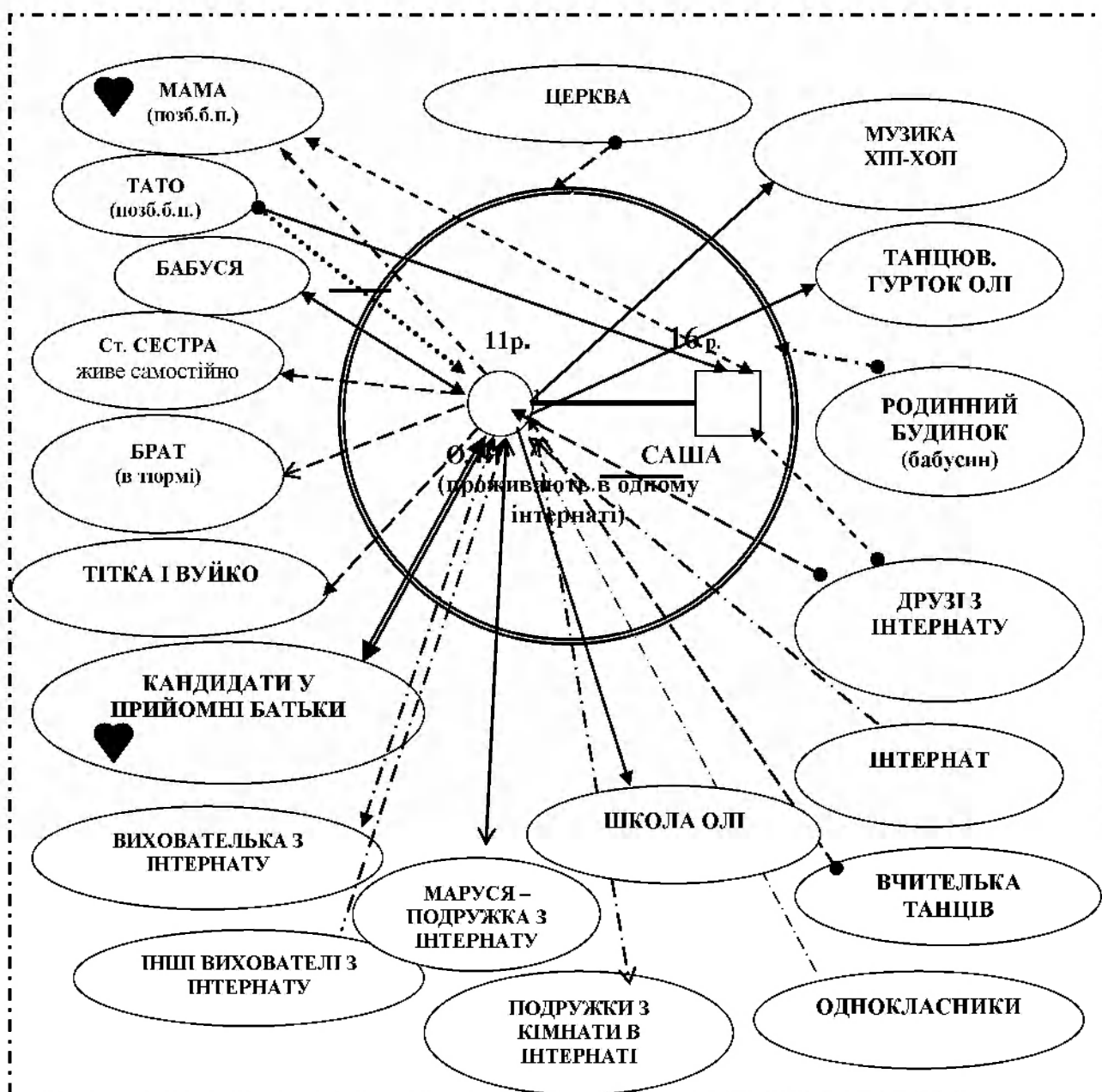
Угорі залишається місце для духовні інтересів дитини (хобі, уподобання, улюблені заняття, гуртки, релігія та ін.). За допомогою ліній також необхідно відмітити ставлення дитини до позначених варіантів (інколи дитину примушують щось робити всупереч її бажань – можливо, позначення характеру ставлення дитини до цих занять виявиться негативним – тоді слід спитати у дитини «чому так?»).

Соціальний педагог може почати складати ЕКО-КАРТУ дитини самостійно, згідно даних, які йому відомі, а потім запропонувати дитині доповнити ЕКО-КАРТУ, або виправити її та позначити важливих для неї осіб тощо. Зобразивши графічним способом ЕКО-КАРТУ самостійно, до зустрічі з дитиною, ми показуємо дитині, що ми щирі у спілкуванні з нею, що шануємо її такою, як вона є. Працюючи над ЕКО-КАРТОЮ разом з дитиною, ми усвідомлюємо для себе, а дитина для себе – хто і що є важливим в її житті. Також маємо можливість позначити ті взаємовідносини, які для дитини є міцними, важливими, бажаними та позитивними.

Після детального аналізу всіх взаєностосунків ми зможемо приступити до висновків. А після детального опису всіх висновків – по кожній вказаній в ЕКО-КАРТІ особі чи об'єкту – можна складати план дій по усуненню негативних факторів, по відновленню чи підкріпленню взаємовідносин та зв'язків тощо. Фактично це буде довгостроковий план роботи з дитиною та сім'єю.

Приклад створення та аналізу еко-карти уявної дитини [10]

ЕКО-КАРТА ОЛІ



В запропонованій ЕКО-КАРТІ – схематично представлена картина світу уявної дівчинки Олі, вихованки інтернату, в якому разом з нею проживає її старший брат Саша. На ЕКОКАРТІ крім найважливіших осіб з біологічної сім'ї зазначено багато інших осіб, установ та занять, важливих для цієї дівчинки.

На цій ЕКОКАРТІ ми бачимо лінії, що сполучають Олю з окремими особами, установами, організаціями, заняттями.

У випадку з мамою ми бачимо, що контакти з нею не часті, але дівчинка намалювала біля неї сердечко, тобто – ці взаємовідносини,

принаймні на думку дівчинки, варті того, щоб їх зміцнювати. У випадку батька взаємини з ним втрачені (перервані), а тому можлива їх відбудова чи зміцнення вимагатиме обережності та знань. Є також багато інших осіб, взаємостосунки з якими є для Олі істотними, починаючи від брата Саші, який разом з Олею живе в інтернаті. Крім того тут ще є улюблена вихователька, яка для дівчинки є майже подружкою, танцювальний гурток, музика хіп-хоп, Церква, а вірніше її улюблений священик, який часто забирає Олю в молодіжні походи та прощі.

Якщо ми уважно придивимось до ЕКО-КАРТИ Олі, то побачимо, наскільки складні взаємовідносини в світі Олі та її брата Сашка. Тут представлений ніби цілий її світ – все те, що для них обох є найважливішим.

Перші висновки після аналізу цієї ЕКО-КАРТИ це:

- а/ В Олі близькі взаємовідносини з братом, які ускладнені небезпекою, пов'язаною з невирішеною проблемою батька та його відмінних взаємин з власними дітьми.
- б/ Крім брата, єдиною особою з натуральної сім'ї, з якою в Олі хороші взаємостосунки та контакти – це бабуся.
- в/ В дівчинки тільки одна близька особа серед ровесників, при чому це подружка з дитячого будинку, а не з „середовища”.
- г/ Оля багато надій пов'язує з кандидатами у прийомні батьки.
- д/ Любить школу.
- е/ Оля емоційно не зв'язана з інтернатом і немає близьких взаємовідносин з жодним з опікунів, що є дуже істотним для подальшого можливого влаштування дівчинки в прийомну сім'ю.
- є/ В неї досить обмежене коло зацікавлень (музика, танці). Це – поле для підтримки її досягнень, але в неї є також багато потреб в сфері розвитку зацікавлень, хобі та вищих потреб і ін.

Ці висновки є вступом до опрацювання довготермінового плану роботи з дитиною та сім'єю.

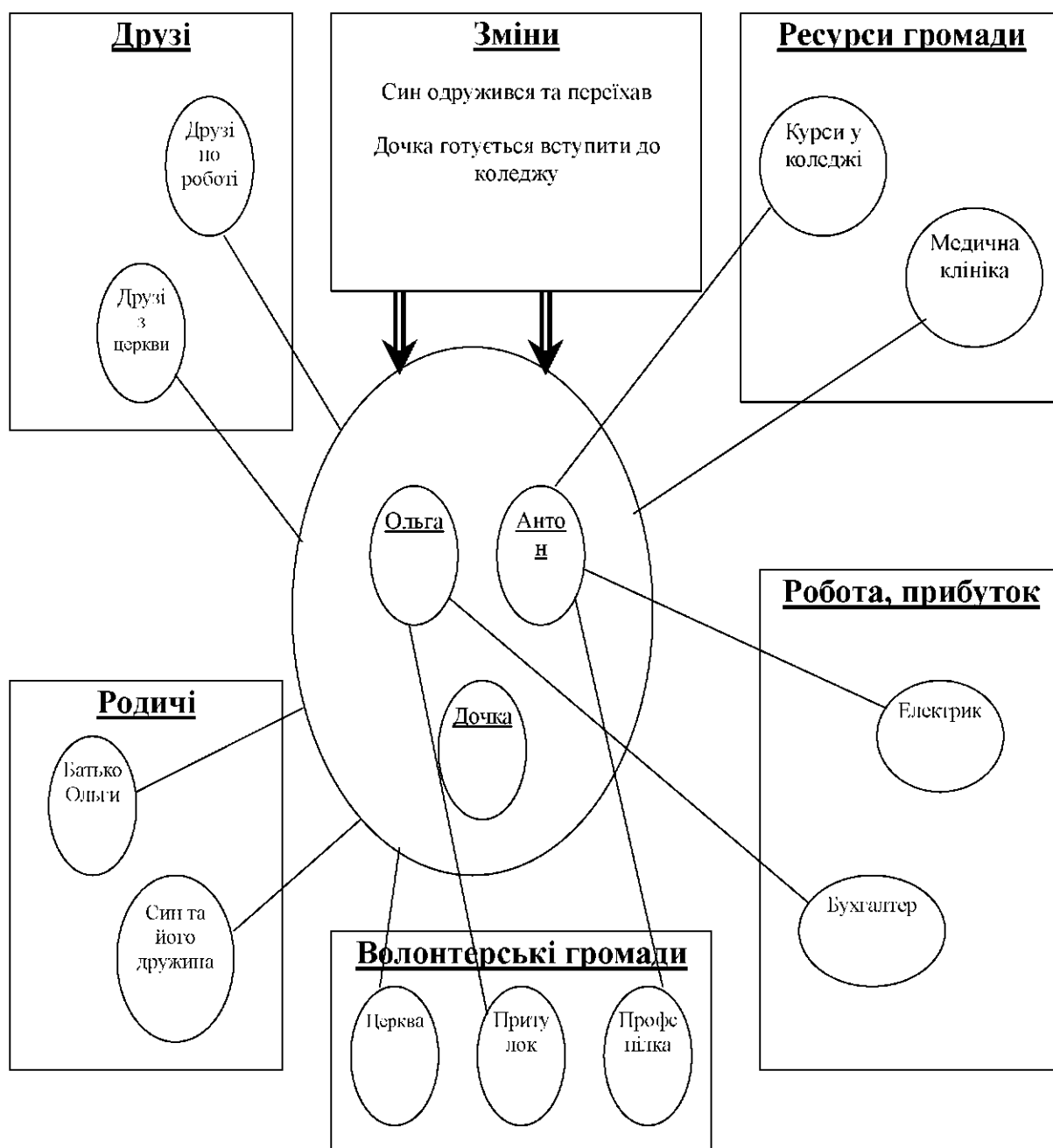
ІНСТРУКЦІЯ ПО СТВОРЕННЮ ЕКО-КАРТИ СІМ'Ї

Завдання: схематично зобразити зв'язки сім'ї з оточенням. Коло, яке знаходиться у центрі – це сім'я, яку ми розглядаємо.

Розглянемо приклад створення еко-карти уявної сім'ї Миколаєнко. Подружжя, Ольга та Антон Миколаєнко, мають двох дітей: їхня дочка готується до вступу у коледж, син одружився та переїхав. Батько Ольги живе окремо. Ольга працює бухгалтером, Антон – електриком. У вільний час Ольга допомагає у притулку,

Антон відвідує курси водіїв та приймає участь у заходах своєї профспілки. Вся сім'я є клієнтами медичної клініки, також вони регулярно відвідують церкву. Друзями сім'ї є колеги по роботі та деякі члени церкви.

ПРИКЛАД ЕКО-КАРТИ УЯВНОЇ РОДИНИ МИКОЛАЄНКО



Велике коло всередині показує сім'ю. У ньому розташовані маленькі кола, які відображають членів сім'ї. Кола у лівому верхньому кутку відображають друзів та родичів.

Усі люди або громади, які мають зв'язки з сім'єю, приєднуються на еко-карті лініями. *Неперервна лінія* відображає сильні стосунки.

Пунктирна – слабкі, а переривчаста – стресові. Малюємо лінії від усіх цих кіл до кола сім'ї, що відображають стосунки.

Кола справа представляють ресурси громади, необхідні для добробуту і розвитку вашої сім'ї (управління у справах сім'ї та молоді, ЦССМ, служби у справах неповнолітніх, громадські організації, медичні клініки, школи, дитячі садки тощо). За допомогою прямих, переривчастих або пунктирних ліній відобразіть характер зв'язку з ними. Ви можете додавати стільки кіл, скільки вам потрібно.

Кола справа внизу представляють **“Працевлаштування і доходи”**. Тут ви визначите своє місце роботи, а також додаткові джерела доходів, наприклад, соціальні виплати.

Остання група кіл позначає **волонтерські організації**, клуби, команди. Це може бути церква або громадські організації, до яких входите ви та ваша сім'я. Їх також можете вказати стільки, скільки потрібно, і показати зв'язок з ними.

Якщо зв'язок з представленим колом стосується тільки одного члена сім'ї, проводьте лінію прямо до відповідного маленького кола. В іншому випадку – ми з'єднуємо з великим сімейним колом.

Угорі ви бачите місце для запису сімейних змін та переміщень. Сюди можна віднести переїзд, нову роботу, нового члена сім'ї, нову потребу розвитку, розлучення, смерть або іншу втрату. Ці зміни можна позначати як позитивні або негативні.

Оформлення висновків

Після детального аналізу всіх взаємостосунків, зображених на ЕКО-КАРТІ, необхідно зробити детальні висновки по кожній вказаній в ЕКО-КАРТІ особі, групі осіб чи об'єкту. Тільки після детального опису всіх висновків можна скласти план по усуненню негативних факторів (у разі їх виявлення), відновленню чи підкріпленню взаємовідносин та зв'язків у сім'ї, активізації внутрішніх ресурсів сім'ї як соціального інституту тощо. Фактично це буде **довгостроковий план роботи з дитиною та сім'єю**.

Питання і завдання для самостійної роботи

1. Визначте сутність, мету та завдання еко-карти як методики вивчення та аналізу соціального оточення сім'ї чи дитини.
2. В чому полягає відмінність використання методики у роботі з сім'єю та з окремою особою?
3. Яка кінцева мета аналізу інформації, отриманої в процесі складання еко-карти?

Самостійна робота № 3

1. Складіть еко-карту своєї сім'ї або сім'ї, яка перебуває під соціально-педагогічним супроводом у Вашому навчальному закладі (на вибір), дотримуючись вимог до розміщення символів на площині.
2. Проаналізуйте інформацію, яку вам вдалося з'ясувати в процесі роботи над еко-картою. Зробіть детальні висновки по кожній вказаній в ЕКО-КАРТІ особі, групі осіб чи об'єкту. Особливу увагу зверніть на *ступінь зв'язків та характер стосунків між членами вашої родини*.
3. Які стосунки або взаємоз'язки у досліджуваній сімейній системі, на Вашу думку, потребують змін та покращення? Які події можна передбачити чи попередити? Які зміни, на Вашу думку, матимуть позитивний вплив на особисте життя членів досліджуваної сім'ї?

Перелік рекомендованої літератури:

1. Антонов А.І. Мікросоціологія сім'ї/ А.І.Антонов// Соціологія і сучасність. – М.: Наука, 2009. – 368 с.
2. Антонов А.І. Сучасна сім'я/ А.І.Антонов// Соціологія сім'ї. – М.: 2005. – 640 с.
3. Бейкер К. Теория семейных систем М. Боуена/ К.Бейкер// Вопросы психологии. – 1991. – № 6. – С.155-164.
4. Варга А.Я. Системная семейная психотерапия: [краткий курс лекцій]/ А.Я.Варга. – СПб.: Речь, 2001. – 144 с.
5. Вернон В. Холодинамика. Вся сила в действии. Приложение: «Руководство по генограмме: как составить схему семейного дерева» [Електронний ресурс]/ Вернон Вульф. – М.: Ассоциация холодинамики, 1995 г. – 189 с.. – Режим доступу: http://www.e-puzzle.ru/page.php?al=vernon_vulf__holodniami
6. Каслоу Ф. Генограмма как проективная техника в диагностике и психотерапии: [учеб. пособие]/ Ф.Каслоу/ пер. с англ. и ред. Н.А.Цветковой. – М.: МПСИ, 2006. – 160 с.
7. Книга для батьків: [посібник до тренінгового курсу «Підготовка кандидатів у прийомні батьки та батьки-вихователі»]/ за заг.ред. Т.Ф.Алексеевко. – К.: Наук.світ., 2006. – 496 с. – С. 352-355.
8. Лукьянченко Н.В. Системная семейная психотерапия М. Боуена [Електронний ресурс]: учебно-методическое пособие/ Н.В.Лукьянченко, И.А.Аликин– Красноярск: РИО СиБУП, 2005. – 95 с. – Режим доступу: <http://pedlib.ru/Books/4/0178/index.shtml>
9. Парфанович І.І. Соціальна діагностика [Електронний ресурс]: курс лекцій. – Тернопіль, ТДПУ, 2009. – 182 с.. – Режим доступу: <http://www.info-library.com.ua/books-book-123.html>
10. Полковські Т. Метод індивідуальних планів роботи з дитиною та сім'єю/ Т.Полковські, С.Боровець. – К.-Варшава, 2006.
11. Ричардсон Р.У. Силы семейных уз: [пер. с англ.]/ Р.У.Ричардсон – СПб.: Изд-во «Акцидент», 1994. – 136с.

12. Шерман Р. Структурированные техники семейной терапии [Электронный ресурс]: руководство/ Р.Шерман, Н.Фредман/ авторизированный перевод с английского к.пс.н. А.З.Шапиро – М.: Класс, 1997.. – Режим доступа до посібника: http://www.psichology.vuzlib.net/book_o146.html

Контрольна робота

«Дослідження життєвого простору учня, який перебуває під соціально-педагогічним супроводом, та створення довгострокового плану індивідуальної роботи з учнем»

1. Складіть короткий опис життєвої ситуації учня, який знаходиться під соціально-педагогічним супроводом у Вашому навчальному закладі, в т.ч. зазначте соціальну категорію, до якої належить учень, та підстави взяття його під соціально-педагогічний супровід.
2. Складіть еко-карту соціального оточення учня, дотримуючись вимог до розміщення символів на площині.
3. Проаналізуйте інформацію, яку вам вдалося з'ясувати в процесі роботи над еко-картою. Зробіть *детальні висновки* по кожній вказаній в ЕКО-КАРТІ особі, групі осіб чи об'єкту. Особливу увагу зверніть на *ступінь зв'язків та характер стосунків між членами родини та іншими суб'єктами соціального оточення учня*.
4. Які стосунки або взаємоз'язки у системі соціального оточення учня, на Вашу думку, потребують змін та покращення? Які події можна передбачити чи попередити? Які зміни, на Вашу думку, матимуть позитивний вплив на особисте життя учня та його особистісний розвиток?
5. Визначте за результатами дослідження пріоритетні потреби учня, важливі для подальших позитивних змін в його особистісному розвитку, та складіть *довготерміновий план роботи з учнем*, спрямований на забезпечення реалізації цих потреб.

ДОДАТОК 1

Методичні рекомендації щодо написання та оформлення самостійних та контрольної робіт слухачів дистанційного спецкурсу для соціальних педагогів закладів освіти

Метою виконання самостійних та контрольної робіт слухачами є закріплення та перевірка рівня їх теоретичної і методичної підготовки, систематизація та поглиблення теоретичних і практичних знань з обраної теми, набуття та удосконалення вмінь та навичок аналізу і систематизації опрацьованого матеріалу, здатності робити самостійні узагальнення і висновки, аналізувати та систематизувати власний досвід роботи. Крім того, виконання контрольної роботи є обов'язковою умовою отримання сертифікату про успішне проходження навчання за дистанційним спецкурсом.

Завдання слухача при виконанні самостійної (контрольної роботи) полягає в тому, щоб на основі опрацювання матеріалу спецкурсу встановити логічний зв'язок між теоретичними дослідженнями та практичним досвідом роботи спеціаліста, зробити власні висновки виходячи з аналізу та систематизації власного практичного досвіду.

Зміст робіт повинен чітко відповідати поставленим завданням та містити конкретні відповіді на питання. Не допускаються нечіткі формулювання та розпливчаті трактування. Думки та висновки, що формулюються в роботі, необхідно підкріплювати посиланнями на використані джерела та прикладами з власного практичного досвіду. Важливо не перевантажувати роботу другорядними фактами і надмірними цитуваннями.

Висновки містять узагальнення й стислі підсумки виконаної роботи, спираючись на власний досвід слухача з урахуванням специфіки та потреб закладу освіти, в якому він працює. Обсяг висновків – до 2 сторінок.

Структура роботи:

- титульний аркуш;
- основна частина роботи, де зазначаються питання та даються відповіді на них;
- висновки;
- додатки (при необхідності);
- список використаних джерел (при необхідності).

Вимоги до оформлення робіт

Текст набирається на аркушах білого паперу стандартного формату А-4, з використанням шрифтів текстового редактора Word, шрифт Times New Roman, кеглем 14, через 1,5 інтервалу (29-30 рядків на сторінці) з дотриманням таких розмірів полів: верхнього, нижнього і лівого – 20 мм, правого – 10 мм.

Схеми та діаграми виконуються у чорно-білому чи кольоровому зображенні (виходячі з доцільності застосування різних кольорів). Допускається як ручний режим виконання, так і за допомогою редакторів Word.

Титульна сторінка оформлюється за встановленою формою (додаток 2).

Заголовки питань виконують комп'ютерним набором маленькими літерами (крім першої великої) з абзацного відступу жирним шрифтом. Якщо заголовок складається з двох або більше речень, їх розділяють крапкою.

Відстань між заголовками і текстом становить 1-2 інтервали (6-12 пт).

Список використаних джерел містить перелік літератури та інших документальних джерел, використаних під час виконання роботи. Джерела в списку розміщуються і нумеруються в алфавітному порядку. Відомості про використані джерела оформлюються відповідно до чинних стандартів (додаток 3).

Нумерація сторінок подається арабськими цифрами. На титульному листі номер сторінки не ставлять, на наступних номер проставляється у правому верхньому куті без крапки.

За умови використання для виконання робіт науково-методичних джерел, слухач повинен давати *посилання* на джерела, які в тексті роботи зазначаються цифрами у квадратних дужках. Перша цифра означає порядковий номер використаного джерела у списку використаних джерел і літератури в кінці роботи, друга цифра означає номер сторінки (сторінок). Наприклад: [1, с.28] або [1, с.5 – 9]. Якщо ж теза підкріплюється кількома джерелами, то посилання оформлюються таким чином: [1, с.28; 7, с.78 – 90] або [2; 5; 10].

ДОДАТОК 2

ЧЕРКАСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ІНСТИТУТ ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ОСВІТИ
ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ

ПЕТРЕНКО ПЕТРО ПЕТРОВИЧ

**САМОСТІЙНА РОБОТА № 1
(КОНТРОЛЬНА РОБОТА)**

слухача (дистанційного) спецкурсу
для соціальних педагогів закладів освіти
(*назва курсу*),
соціального педагога (повна назва закладу),
спеціаліста ____ категорії
Термін проходження спецкурсу:
_____ 2012 р.

Куратор (дистанційного) спецкурсу:
Войцях Т.В., методист
обласного центру практичної
психології і соціальної роботи
Черкаського ОІПОП, соціальний педагог-правник,
магістр соціальної педагогіки

Черкаси – 2012

ДОДАТОК 3

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексеєнко Т. Як сімейне середовище впливає на дитину / Т. Алексеєнко // Початкова школа. – 2000. – №10. – С. 57–60.
2. Архипова С. П. Соціальна педагогіка: [навчально-методичний посібник] / С. П. Архипова, Г. Я. Майборода. – Черкаси – Ужгород : Мистецька лінія, 2002. – 268 с.
3. Вербець В. В. Соціологія [Електронний ресурс] : навчальний посібник / Вербець В. В., Субот О. А., Христюк Т. А. – К. : КОНДОР, 2009. – 550 с. – Режим доступу до посібника : http://pidruchniki.ws/15840720/sotsiologiya/sotsiologiya_-_verbets_vv
4. Консультування сім'ї : [методичні поради для консультацій батьків] ; Ч.2 / за ред. В. Г. Постоного. – К. : ДЦССМ, 2003. – 330 с.
5. Положення про психологічну службу системи освіти України [Електронний ресурс] / із змінами, внесеними згідно наказу Міністерства освіти і науки України від 02.07.2009 № 616; Зареєстровано в Міністерстві юстиції України 23.07.2009 р. за № 687/16703 // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=z0101-93>
6. Сімейний кодекс України [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>
7. Соціальний педагог. Кваліфікаційна характеристика [Електронний ресурс] : додаток 1 до наказу Міністерства освіти і науки України від 28.12.2006 № 864 «Про планування діяльності та ведення документації соціальних педагогів, соціальних педагогів по роботі з дітьми-інвалідами системи Міністерства освіти і науки України». – Режим доступу : <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1038.1385.0>
8. Технології соціально-педагогічної роботи : [навч. посібник] / за заг. ред. проф. А. Й.Капської. – К., 2000. – 372 с.